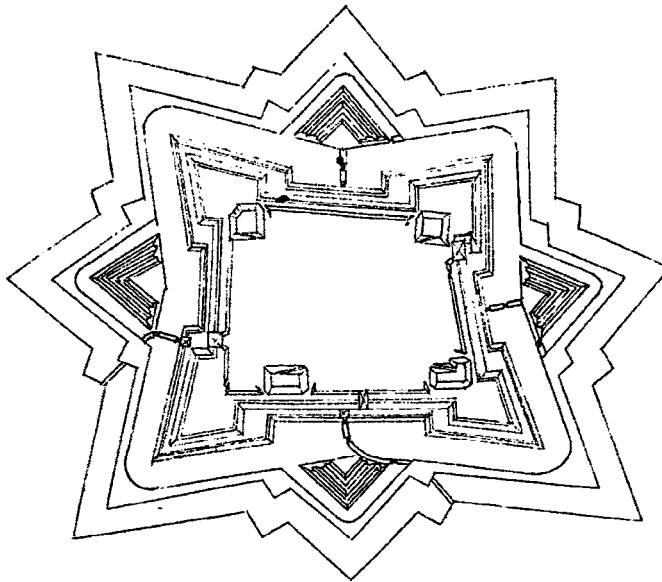

PODRAVINA

Časopis za multidisciplinarna istraživanja
Scientific Multidisciplinary Research Journal

Izlazi dva puta godišnje
A Semi-annual Issue

www.podravina.org

Broj 22	Volumen XI.	prosinac 2012.	Cijena 150 kuna	ISSN 1333-5286	UDK 908 (497.5-3 Podravina)
No. 22	Vol. XI	December 2012	Price 150.-	ISSN 1333-5286	UDC 908 (497.5-3 Podravina)

Uredničko vijeće**Editorial board**

Prof. dr. sc. Nikola BENČIĆ, dopisni član HAZU (Željezo/Eisenstadt), akademik Vladimir BERMANEC (Zagreb), prof. dr. sc. Neven BUDAK (Zagreb), akademik Ivan CIFRIĆ (Zagreb), dr. sc. Damir DEMONJA (Zagreb), Zvonimir DESPOT (Zagreb), Milivoj DRETAR (Ludbreg), prof. dr. sc. Josip FARIĆIĆ (Zadar), Đuro FRANKOVIĆ (Pečuh), dr. sc. Boris GOLEC (Ljubljana), prof. dr. sc. Ivan GOLUB (Zagreb), Zoran HOMEN (Križevci), prof. dr. sc. Karl KASER (Graz), prof. dr. sc. Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Vladimir KOLESARIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Zvonko KOVAČ (Zagreb), Željko KRUŠELJ (Koprivnica), mr. sc. Julio KURUC (Koprivnica), dr. sc. Mijo LONČARIĆ (Zagreb), mr. sc. Mladen MATICA (Koprivnica), mr. sc. Ivan OBADIĆ (Firenca), Vesna PERŠIĆ KOVAČ (Koprivnica), mr. sc. Dražen PODRAVEC (Virje), akademik Tomislav RAUKAR (Zagreb), dr. sc. Tajana SEKELJ IVANČAN (Zagreb), dr. sc. Mirela SLUKAN ALTIĆ (Zagreb), akademik Milivoj SOLAR (Zagreb), prof. dr. sc. Vladimir STRUGAR (Bjelovar), akademik Nikša STANČIĆ (Zagreb), akademik Vladimir STIPETIĆ (Zagreb), akademik Franjo ŠANJEK (Zagreb), prof. dr. sc. Nevio ŠETIĆ (Pula-Zagreb), član suradnik HAZU Željko TOMIČIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Antun TUCAK (Osijek), dr. sc. Sabolcs VARGA (Pečuh), mr. sc. Eduard VARGOVIĆ (Varaždin), akademik Nenad VEKARIĆ (Dubrovnik), prof. dr. sc. Jaroslav VENCAL (Ostrava), mr. sc. Dinko VRGOČ (Koprivnica), akademikinja Alice WERTHEIMER BALETIĆ (Zagreb), dr. sc. Dejan ZADRAVEC (Ptuj)

Uredništvo**Editorial Staff**

Član suradnik HAZU Dragutin FELETAR (Koprivnica), doc. dr. sc. Andrej HOZJAN (Maribor), Mario KOLAR (Molve), prof. dr. sc. Lučka LORBER (Maribor), doc. dr. sc. Hrvoje PETRIĆ (Koprivnica/Zagreb), dr. sc. Geza PALFFY (Budimpešta), mr. sc. Vladimir ŠADEK (Koprivnica), Marijan ŠPOLJAR (Koprivnica), dr. sc. Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE (Osijek)

Urednici**Editors-in-chief**

Dr. sc. Dragutin FELETAR
e-mail: meridijani@meridijani.com
Dr. sc. Hrvoje PETRIĆ
e-mail: h.petric@inet.hr

Tajnik uredništva**Staff secretary**

Mario KOLAR

Prijelom**Layout**

Saša BOGADI

Nakladnici**Publishers**

MERIDIJANI, 10430 Samobor,
Obrtnička 17, p.p. 132,
tel. 01/33-62-367, faks: 01/36-30-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

POVIJESNO DRUŠTVO

Koprivnica

Za nakladnike**Journal directors**

Petra SOMEK
Ružica ŠPOLJAR

Dodatne adrese uredništva**Additional mailing address**

Dr. sc. Dragutin FELETAR
48000 Koprivnica, Trg mladosti 8
+385-48-626-780, +385-98-249-804
Dr. sc. Hrvoje PETRIĆ
48000 Koprivnica, Vinka Vošickog 5
+385-48-671-989, +385-98-622-548
www.podravina.org

Uz potporu**With support**

GRAD KOPRIVNICA
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA ŽUPANIJA

Časopis izlazi uz pripomoć Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta RH

Na naslovnici**Front cover**

Transport u rudniku kod Glogovca

Tisak**Print by**

BOGADIGRAFIKA, Koprivnica,
300 primjeraka, prosinca 2012.

PODRAVINA se referira u sekundarnim časopisima

1. ABSTRACTS JOURNAL, All-russian institute of scientific and technical information, Moscow
2. HISTORICAL ABSTRACTS AND AMERICA, History & Life, EBSCO, Santa Barbara, California, USA
3. ELSEVIR, Bibliographic databases, Amsterdam-Norwich
4. THE HISTORY JOURNALES GUIDE, Deutschland
5. Članci su uvršteni u bazu HRČAK, Zagreb, te na www.podravina.org

U Popisu znanstvenih časopisa Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa "Podravina" je klasificirana oznakom "a" te se uzima u obzir pri izboru u znanstvena zvanja autora (Narodne novine 84 od 11. srpnja 2005.)

K A Z A L O

TEMA BROJA: PROMET
TOPICS: TRAFFIC

Mirela SLUKAN ALTIĆ

TRAFFIC AND ITS IMPACT ON MORPHOLOGICAL AND FUNCTIONAL URBAN DEVELOPMENT
IN HISTORICAL CONTEXT: A CASE STUDY OF BJELOVAR, SISAK AND KOPRIVNICA*PROMET I NJEGOV UTJECAJ NA PROSTORNI RAZVOJ I FUNKCIONALNU STRUKTURU
GRADA U POVIJESNOM KONTEKSTU: SLUČAJ BJELOVARA, SISA I KOPRIVNICE* 5

Lóránd BALI, László GULYÁS

ULOGA ŽELJEZNICE U REGIONALNOM RAZVOJU UZ DRAVU U AUSTRO-UGARSKOJ
MOHARHIJI I U EUROPSKOJ UNIJI*THE ROLE OF THE RAILWAY IN REGIONAL DEVELOPMENT ALONG THE DRAVA RIVER
UNDER THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY AND IN THE EUROPEAN UNION* 21

Siniša LAJNERT

ŽELJEZNIČKA INFRASTRUKTURA KOPRIVNIČKIH UGLJENOKOPA, KOPRIVNIČKI BREGI
(1945.-1952.)*RAILWAY INFRASTRUCTURE OF KOPRIVNICA COAL-MINE IN BREGI (1945-1952)* 26

Marin DUGINA, Marko SLAVULJ, Petar FELETAR

PLANIRANJE ODRŽIVE MOBILNOSTI U KRIŽEVcima

SUSTAINABLE MOBILITY PLANNING IN KRIŽEVCI 41

ČLANCI-ARTICLES

Martina MATIJAŠKO

ŠILJAK DUGOG KOPLJA IZ SRAČINCA

PIKE SPEARHEAD FROM SRAČINEC 57

Hrvoje PETRIĆ

DOLENCI I BEZJACI. PRILOG POZNAVANJU HRVATSKO-SLOVENSkih MIGRACIJA U RANOM
NOVOM VIJEKU*DOLENCI AND BEZJACI. CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF THE CROATIAN-SLOVENE
MIGRATION IN THE EARLY MODERN AGE* 66

Igor DESPOT

SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U VRIJEME BALKANSKIH RATOVA

NORTHWEST CROATIA DURING THE BALKAN WARS 72

Filip ŠKILJAN

SVAKODNEVNI ŽIVOT PRAVOSLAVNE OBITELJI U PODRAVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

*EVERYDAY LIFE OF A TYPICAL ORTHODOX FAMILY IN PODRAVINA BETWEEN THE TWO
WORLD WARS* 82

Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ

ARTUR BENKO GRADO BOJNIČKI KAO EVIDENTIČAR MIGRACIONIH I MASOVNIH
GOSPODARSKO-SOCIJALNIH KRETANJA U HRVATSKOJ U PRVOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA*ARTUR BENKO GRADO BOJNIČKI, CHRONICLER AND STATISTICAN OF MIGRATIONS
AND MASS SOCIO-ECONOMIC EVENTS IN EARLY 20-TH CENTURY CROATIA* 108

Dragutin FELETAR

IZ POVIJESTI MESNE INDUSTRIJE U ČAKOVCU, S POSEBNIM OSVRTOM NA
VAJDU (1912.-1964.)*FROM THE HISTORY OF THE MEAT INDUSTRY IN ČAKOVEC, WITH SPECIAL NOTE
ON THE COMPANY VAJDA (1912-1964)* 127

Željko KARAULA

UTJECAJ STJEPANA RADIĆA NA RAD HPSS-A U BILOGORSKOM KRAJU DO 1908. GODINE STJEPAN RADIĆ AND HIS INFLUENCE ON CROATIAN PEOPLES PEASANT PARTY (HPSS) IN BILOGORA REGION BY YEAR 1908	152
--	-----

Ljiljana MIŠIĆ MAJERUS

KRPELJNI MENINGOENCEFALITIS NA PODRUČJU KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKE ŽUPANIJE – INCIDENCIJA I PROSTORNA RASPODJELA BOLESNIKA PO NASELJIMA U RAZDOBLJU OD 1979. DO 2011. GODINE TICK-BORNE ENCEPHALITIS IN THE AREA OF KOPRIVNICA-KRIŽEVCI COUNTY – PREVALENCE AND SPATIAL DISTRIBUTION OF THOSE AFFECTED INSETTLEMENTS, IN THE PERIOD FROM 1979 TO 2011	159
--	-----

PRIKAZI NOVIH KNJIGA, ČASOPISA I ZNANSTVENIH SKUPOVA / REVIEWS OF NEW BOOKS, MAGAZINES AND CONFERENCES

<i>Tajana Sekelj, Podravina u ranom srednjem vijeku (Matej Ištvan)</i>	169
<i>Časopis Cris, broj 1/2011. (Tomislav Bogdanović)</i>	172
<i>Slavko Gavrilović, Građa za istoriju Vojne krajine u XVIII. veku i Varaždinski generalat (Hrvoje Petrić)</i>	176
<i>Susreti dviju kultura, zbornik (Petar Feletar)</i>	177
<i>Virje na razmeđu stoljeća, broj 6 (Petar Feletar)</i>	178
<i>Vajda – sto godina (Hrvoje Petrić)</i>	179
<i>Ekonomska i ekohistorija, broj 8 (Dragutin Feletar)</i>	180
<i>Dragutin Feletar – prilozi za biobibliografiju (Lučka Lorber)</i>	181
<i>Dražen Podravec, Sestre dominikanke u Virju (Dragutin Feletar)</i>	183
<i>Ivica Zvonar, Crkva Sv. Križa u Šemovcima (Dragutin Feletar)</i>	183
<i>Hrvatske obljetnice, broj 12/13 (Dragutin Feletar)</i>	184
<i>Vladimir Kalšan, Janko Kalšan, Međimurski biografski leksikon (Petar Feletar)</i>	185

UPUTE SURADNICIMA	186
-------------------------	-----

U DVADESETDRUGOM BROJU ČASOPISA PODRAVINA SURADUJU:

Dr. sc. Mirela Slukan Altić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
 Dr. sc. Lóránt Bali, Georgikon Keszty, Mađarska
 Dr. sc. Laszlo Gulyás, Georgikon Keszty, Mađarska
 Dr. sc. Siniša Lajnert, Hrvatski državni arhiv, Zagreb
 Marin Dugina, Srednja škola Ivan Seljanec, Križevci
 Marko Slavulj, doktorand, Fakultet prometnih znanosti, Zagreb
 Petar Feletar, doktorand, Fakultet prometnih znanosti, Zagreb
 Martina Matijaško, arheolog, Sračinec/Varaždin
 Dr. sc. Hrvoje Petrić, docent, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb
 Igor Despot, Osnovna škola Markuševac, Zagreb
 Dr. sc. Filip Škiljan, Srpsko narodno vijeće, Zagreb
 Dr. sc. Mira Kolar Dimitrijević, sveučilišni profesor u miru, Zagreb
 Dr. sc. Dragutin Feletar, sveučilišni profesor u miru, član suradnik HAZU, Koprivnica
 Mr. sc. Željko Karaula, Alca d.o.o., Bjelovar
 Ljiljana Mišić Majerus, prim. dr., Opća bolnica Koprivnica
 Matej Ištvan, povjesničar, Molve
 Tomislav Bogdanović, doktorand Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru, Križevci
 Dr. sc. Lučka Lorber, prorektorica Sveučilišta u Mariboru

TRAFFIC AND ITS IMPACT ON MORPHOLOGICAL AND FUNCTIONAL URBAN DEVELOPMENT IN HISTORICAL CONTEXT: A CASE STUDY OF BJELOVAR, SISAK AND KOPRIVNICA

PROMET I NJEGOV UTJECAJ NA PROSTORNI RAZVOJ I FUNKCIONALNU STRUKTURU GRADA U POVIJESNOM KONTEKSTU: SLUČAJ BJELOVARA, SISKA I KOPRIVNICE

Mirela Slukan Altić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Institute of Social Sciences Ivo Pilar
Marulićev trg 19
HR- 10000 Zagreb
Republika Hrvatska
mirela.altic@zg.t-com.hr

Primljeno/Received: 18. 2. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 25. 10. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC 94-084.3 (497.5-3 Bjelovar-Sisak-Koprivnica)

SUMMARY

This paper will analyse the relationship between traffic and the development of three different Croatian towns: Bjelovar, Sisak, and Koprivnica. These towns developed under significantly different historical and geographical conditions. Traffic played a crucial role in the development of each one, but with significantly different results.

Key words: urban development, traffic network, morphological urban structure, functional urban structure, urban history

Ključne riječi: urbani razvoj, prometna mreža, morfološka struktura, funkcionalna struktura, urbana povijest

INTRODUCTION

Traffic is one of the dominant factors that influence the location of emerging towns, their spatial development (i.e., their morphological structure), and their functional structure (i.e., the spatial order of their functional zones and buildings with central functions)¹. Although the extent of human mobility and the transportation of goods changes significantly over time, traffic always has a significant impact on the construction of urban morphology and the spatial distribution of a town's activities. As a rule, towns are important intersections of roads that serve a wide area. Therefore, in order insure a better understanding of the spatial structure and development of a town, attention will be paid to both traffic within a town and traffic between that town and its surrounding area or region.

CASE 1: BJELOVAR/ SLUČAJ 1: BJELOVAR

Bjelovar was a military-border town that was established by an Act of Empress Maria Theresa in 1756 as the new seat of the Varaždin Generalate (a part of the Croatian Military Border).² Before this,

¹ VRESK, 1990: 138-140

² The Generalate was named after the town of Varaždin, where the seat of the Generalate was located until 1731, after which it was moved to Koprivnica.

the placename referred only a guard-house on the border located in the general area of the future town. This station can be found for the first time on Johan Winkler's map of 1639, where the traffic network of the future town of Bjelovar can also be seen. According to this map, we can see that even before the formal establishment of the town of Bjelovar, its location was on the local route connecting Slavonia (at that time still under Ottoman rule) and Križevci (an important military fortress). That route was not of great importance in terms of traffic, and this is the case today as well.³

Impact of the traffic network on the location of a future town Utjecaj prometne mreže na lokaciju budućeg grada

The town was established in this quite unfavourable communications position due to security reasons. After the territorial reorganisation of the Varaždin Generalate and legal reforms which significantly reduced the Military Border Rights, in nearby Severin there was a rebellion amongst the soldiers of the Military Border (the Severin Rebellion)⁴. Although the Habsburg Monarchy succeeded in putting down the rebellion at the Military Border, a decision was made to designate a new seat of the Generalate which had to be somewhere in the centre of the Military Border territory so that the border soldiers could be kept under better control.⁵ Therefore, in 1756 the decision to plan the building of the town of Bjelovar had already been made. Bjelovar was placed right on the boundary separating of the Križevci and Đurđevac regiments, which were both part of the Varaždin Generalate. Thus, the designation the new town's position was made administratively, primarily in accordance with the needs of the Military Border territory, by the central government in Vienna (at the moment of the establishment of Bjelovar, the Varaždin Generalate no longer had its earlier defensive importance against the Ottomans). The planned development and construction of the town was intended to improve the poor traffic links of the newly established town, but unfortunately without any significant success.

Impact of traffic on the primary structure of the town Utjecaj prometa na primarnu strukturu grada

The town was designed as a quadrangle with streets organized in a grid pattern.⁶ The basis of the town was created by four streets which joined in the town's main square. In this way the whole traffic network was directed into the centre of the Generalate⁷. However, the central traffic position of Bjelovar was artificial and has never been completely realised. Only the main street which led from the square towards the western exit from the town and created the beginning of the road to Zagreb partly fulfilled this function. At the same time, its counterpoint, the street which led from the center of the town towards Slavonia, never achieved its intended importance. This can be confirmed by the fact that within 10 years of the establishment of the town, when the new parish church was built on the main square, the church was positioned in such a way as to block the Slavonian Road, preventing it from entering this square. The north axis of the town, the road which led from the main square towards

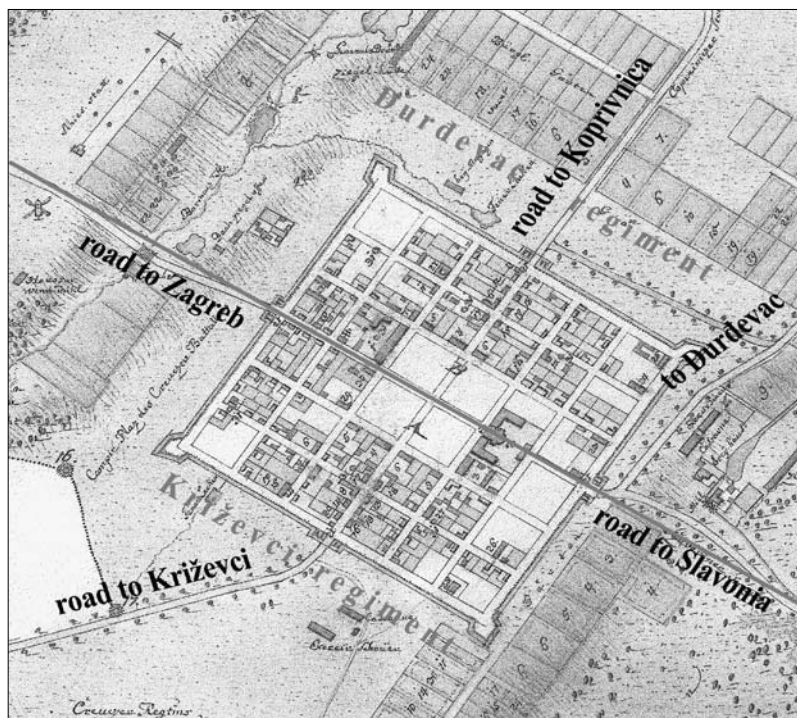
³ One of the most important problems in the town of Bjelovar even today is its bad traffic position. The important traffic routes that connect Slavonia with northwest Croatia follow the rivers Sava and Drava. Bjelovar is located between the two rivers and is bordered on the west by the Bilogora mountain massif, which creates a traffic dead end at the town.

⁴ MOAČANIN, 1984: 23-56

⁵ The previous seat of the Generalate, Koprivnica, was located on the northernmost edge of the Military Border territory. In addition, Koprivnica had the status of a free royal town, which caused problems with the Military Border administration. There was constant disagreement between the civil and military authorities, which restricted the development of the town. Comp. KASER, 1997: I, 104-105.

⁶ The oldest representation of the spatial organisation of the town of Bjelovar can be seen on the map entitled 'Plan der Umliegenden Gegend des Generals- und Generals-Stabs-Orts Bellovar in Warasdiner Generalat', scale 1:2,700, drawn in 1772. Kriegsarchiv, Wien, Kartensammlung, G.I.h.20. The map is published in SLUKAN ALTIĆ, 2003: 138-139.

⁷ SLUKAN ALTIĆ, 2003: 33

Map 1
Bjelovar on the map dating from 1772 – two mirrored sides of the town (marked by author)

Karta 1
Bjelovar na karti iz 1772 s dvije zrcalne polovice grada (označio autor)

Koprivnica, never fulfilled any traffic importance either (a later development of the town the north was due to planned measures rather than a consequence of the natural development of the town northwards), while the street which led from the main square southwards passed through an insignificant settlement, the village of Sredice, which today is a rural suburb of Bjelovar. At the same time, the most important connections, which led from Bjelovar towards the important fortresses of the Generalate - Đurđevac and Križevci - did not fit into the grid structure of the town, and thus kept their old direction, entering the town via their old routes. The Križevci road enters diagonally from the south-west and the Đurđevac road enters from the north-west. Along with Zagrebačka ulica (Zagreb Street), these roads were the most important, a fact which can be seen from the later spatial development of the town which was influenced by these roads. The Slavonian (eastern) and Koprivnica (northern) roads never fulfilled their traffic functions, and the majority of the traffic directed to Slavonia or Koprivnica passed along the Đurđevac road, while some of the traffic headed towards Zagreb went via Križevci.

The placement of buildings with central functions in Bjelovar during the first phase of its development was also not the result of spontaneous development. It was rather developed according to a plan that was based upon the needs of the centralised military administration.⁸ In addition to being the seat of the Generalate, Bjelovar had another function: it was the seat of the two regiments and was therefore placed exactly on the line of demarcation that separated them. As a result, the town was divided both functionally and in terms of property law into two equally sized halves – the part of town north of the Zagreb and Slavonian roads belonged to the Đurđevac Regiment and the territory south of those roads belonged to the Križevci Regiment. According to this division, the layout of the administrative buildings and their central functions was planned.⁹ All of the important buildings were placed in the

⁸ SLUKAN ALTIĆ, 2003, 33-34

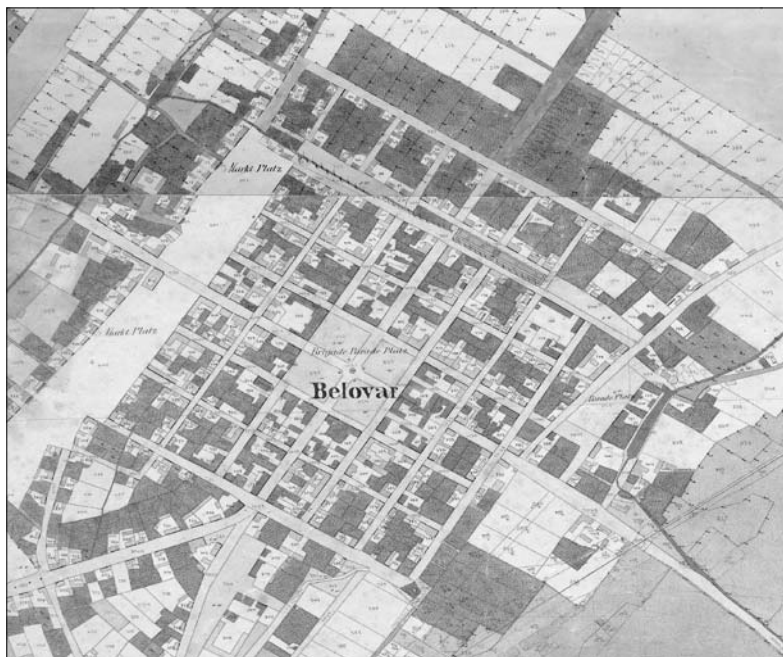
⁹ The spatial order of the central functions of the town of Bjelovar can be seen on the map 'Warasdiner Generalat nach der eigentlichen Lage und Entfernung aller inliegenden Ortshaften, Lauf der Umfänglichen Grenzen, durchläufigen Flüssen und vorzüglichen Flüssen, Strassen und Hauptwegen, Grösse der Gebürgen, Mörasten und Waldungen: Territorium von dem Militär-Stabsorte Bellovar', scale 1:9,000, drawn ca. 1772. Kriegssarchiv, Wien, Kartensammlung, B.IX.a.796. The map is published in SLUKAN ALTIĆ, 2003: 140.

main square, including the parish church. Other military buildings were placed along the four main streets, and the less important streets created housing zones with some commercial or military buildings. So the importance of the streets, which at the same time created the starting points of all regional roads, was also confirmed by the importance of the buildings that were built on these roads. In this way, at least inside the town, on the functional level, the impact of the town's lack of real transport functions on the regional level was minimised. Moreover, it is interesting that the division between the two regiments also meant that each of the regiments had its own buildings in its own half of the town. Therefore, in the town there were two military hospitals, two prisons, two judges, two chemists, etc.

Impact of traffic on the further spatial development of the town Utjecaj prometa na daljnji prostorni razvoj grada

The strict grid pattern of the town of Bjelovar was immediately reinforced by soil ramparts.¹⁰ In this way the town was defined and physically separated from its surroundings, developing inside its ramparts, in advanced subdivided house blocks. This kind of planned town and its limitation by soil ramparts meant that the regional roads did not have any significant impact on the direction of the town's construction in the first phase of Bjelovar's development. All building work was kept inside the ramparts and in advanced subdivided sites. The major traffic importance of some streets can be observed in the concentration of buildings with public functions. Thus the four main streets together with the town's main square were at the same time the main business-trade zones of the town and the less important streets had mostly residential characteristics.

The impact of the transport functions of some streets would be realised later, when the town started its development across the ramparts at the beginning of the nineteenth century.¹¹ Then, the town star-

Map 2
Bjelovar on the eve of the
disbanding of the Military Border –
from the 1867 cadastral map

Karta 2
Bjelovar uoči raspuštanja Vojne
Krajine na katastarskom planu iz
1867.

¹⁰ An representation of the layout of the town of Bjelovar at the end of the 18th century can be seen on the map 'Bellovar Stabsorth des Warasdiner Kreutzer und St. Georger Regiments', scale 1:7,200, drawn ca.1795. Kriegsarchiv, Wien, Kartensammlung, G.I.h.21. The map is published in SLUKAN ALTIĆ, 2003: 144.

¹¹ The development of the town of Bjelovar at the beginning of the 19th century can be seen on 'Plan der Militair=Communitaet Bellovar', scale 1:3,600, drawn in 1828. Town's Museum Bjelovar, Nr. 849. The map is published in SLUKAN ALTIĆ, 2003: 145-146.

ted its stronger development along the main roads, especially towards Zagreb and Križevci and under the influence of the importance of these roads. Important Bjelovar suburbs developed along the Križevci and Zagreb roads. The importance of the part of the town between these two roads can be additionally confirmed by the fact that the trade-fair grounds were transferred to the western edge of the town alongside the Zagreb road and very near the Križevci road. Thanks to the trade-fair and traffic function of these two roads, the south and west edges of the town became an area of more dynamic construction. In the 1820s, this part of the town became the most important trade and crafts area. The area around the central square kept the function of a military and administrative centre and less important streets inside the historical nucleus were mainly a housing zone which was expanded, according to plan, northwards from the historical nucleus. However, it should be emphasised here that the relatively unfavourable position of the town resulted in a very slow rate of construction. Bjelovar developed in its early beginnings thanks to its military and administrative functions, while trade and crafts had local importance. With the lack of other development potential, it grew quite slowly. Bjelovar accelerated its development after the Military Border ceased to exist and when the town was included in the transport network of Civil Croatia in 1871, and when in 1874 it received the status of a free royal town. Bjelovar's major traffic routes – towards Zagreb and Križevci – were no longer severed by the Military Border frontiers.¹² This caused an intensification of the movement of people and goods in and out of the town. This certainly sped up the spreading of the town along its approach roads, which resulted in a stronger radial development of the town. However, regarding the location of the town's central functions, it still remained extremely centralised.

A highly significant change in the functional and morphological development of the town was caused by the arrival of the railway in 1894.¹³ The position of the railway and railway station on the eastern edge of the town became the new centre of the town's development. However, the impact of the railway, which was placed right next to the historical nucleus, was quite unfavourable. The development of industry, which located all buildings alongside the railway, very soon resulted in the construction of industrial buildings immediately adjacent to new representative housing zones. In this sense, a special problem was created by the industrial railroad, which closed off the town on the northern side and alongside which the major industrial buildings of the town were built right next to the town's hospital and lower-class housing. The development of the industry facilitated by the railway initiated faster construction work. The direction of building at this time was not the result of spontaneous building, but the result of the decision to build a new housing zone north of the town's nucleus. The northern part of Bjelovar was therefore built according to planned measures, right next to a newly established industrial zone. The development of the town towards the west and south, caused by the important traffic functions of the Zagreb and Križevci roads, continued without planning, but at the same rate. This resulted in consequences which are still visible in Bjelovar today – the northern part of town has a well-organized, planned layout, in which large industrial buildings are interspersed with residential structures, while the town's disorganised southern and western suburbs have retained their rural character.¹⁴

Bjelovar's unfavourable position in terms of transportation has never been compensated for. The town's unfavourable traffic approach, coupled together with its centralised traffic system, where regional roads lead right into the centre of the town (a problem of transit), have been a problem for Bjelovar's development up to the present day. Although Bjelovar has recently received the status of a county town, its development has been based on the success of agriculture and farming in the Bilogora

¹² Bjelovar at that time is represented by the map »Militär Communität Belovar mit den Ortschaften Mühldorf und Schweizerei«, scale 1:2 880, drawn in 1867. Croatian State Archive, fond of State Geodetic Directorate. The map is published in SLUKAN ALTIĆ, 2003: 149.

¹³ Bjelovar with the railway can be seen on the map 'Tlocrt grada Bjelovara' (Ground Plan of the Town of Bjelovar), scale 1:5,760, drawn in 1912. State arhiv of Bjelovar, Cartographic Collection. The map is published in SLUKAN ALTIĆ, 2003: 161.

¹⁴ Compare the map of the town from 1980. The map is published in SLUKAN ALTIĆ, 2003: 180-181.

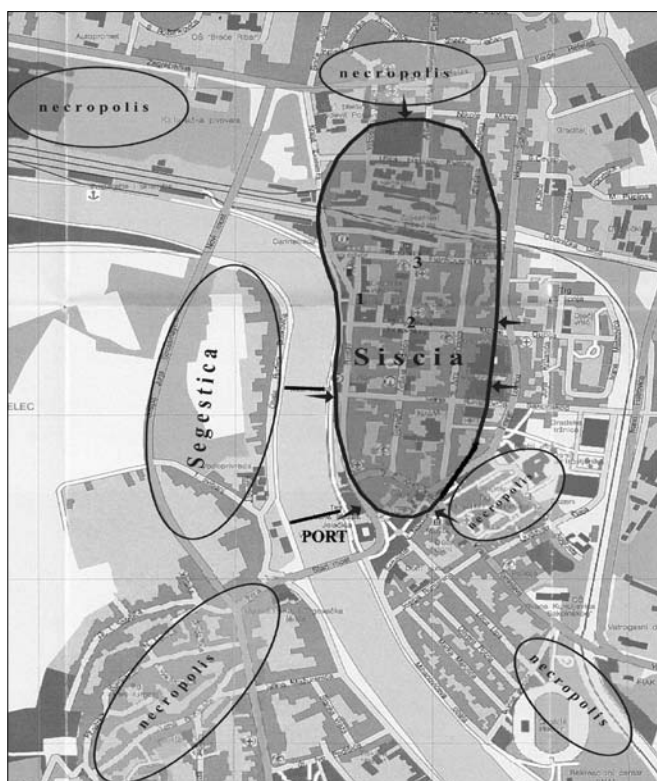
region. Regarding its centrality, Bjelovar is a subregional urban centre of the north-west of Croatia, serving a comparatively small area of gravitation.

CASE 2. SISAČ/ SLUČAJ 2: SISAČ

The town of Sisak developed in the far southwest part of the Pannonian Basin, at the place where the River Kupa joins the River Sava and very near where the River Odra flows into the Kupa. The position of Sisak has a crucial role in connecting the Danube-Pannonian region with the Dinaric region of Bosnia. The rivers Sava, Odra, and Kupa greatly dictated the position of this settlement and assured a significant strategic importance from its beginning. Its exceptional geographic and transportation position with the possibility of connecting river, railway, and road traffic have been the dominating factors in its development¹⁵.

Impact of traffic on the location of the town and its development in Antiquity Utjecaj prometa na lokaciju grada i njegov razvoj u antici

Sisak has had continuity from Roman times. In the period between 35 BC and AD 25, Romans established a military camp named Siscia, where today the historical nucleus of Sisak sits. Siscia very soon rose to the status of a town with especially strong military, transport, and administrative functions.¹⁶

Map 3 Position and spatial organisation of the Roman town of Siscia
Karta 3 Položaj i prostorna organizacija rimske Siscije

In AD 297 Siscia became the capital of the province of Pannonia Savia and the centre of the Siscia diocese, which places it among the most important ancient towns of today's continental Croatia.¹⁷ The town was established where the River Kupa joins the Sava, on a high plateau which allowed secure settlement as well as use of the river and control over river navigation on the Sava and the Kupa. In addition to these favourable topographic conditions, the joining of river and road traffic was certainly one of the most important factors in the location of the town. Transport always had a dominant role here.

Not much is known about the inner structure and functional organisation of ancient Siscia. Nevertheless, the major contours of the town are known. This was a fortified town placed on the river bank. Navigation on the rivers Sava and Kupa was of great importance to the economy of Sisak, which can be

¹⁵ KLEMENČIĆ, 2000: 37-50

¹⁶ The town of Sisak is one of the most ancient towns in the Croatian regions. The Illyrian-Celtic settlement of Segestica, which was established in the Sisak locality of Pogorelec in the 4th century BC, was mentioned for the first time in 119 BC. Romans established ancient Siscia after they destroyed Segestica.

¹⁷ It has been estimated that Siscia had between 25,000 and 35,000 inhabitants at the peak of its development. Inside the ramparts where numerous Roman places which had heating and town water supply, a bath near river banks of the Kupa, a forum, a town basilica, a wheat store, and a range of craft shops. Sisak's mint was one of the largest in the Roman Empire. VUKOVIĆ, 1994: 231.

seen in the position of two of the town's gates, which were situated right on the river. The inner structure of the town was planned – the basis of the town was formed by a decumanus and a cardo, between which were placed proportional blocks of houses.¹⁸ This was an advanced predisposed form known from other Roman settlements which allowed easy movement within the town. Hence, the structure of the town was subordinate to the traffic inside the town, while the outside traffic did not significantly influence the plan of the streets because of the advanced, ordered structure. At the same time, the town's function as a traffic hub was one of its major development factors. The port which was placed next to the ramparts had a special importance.

The early medieval period was marked by a break in the continuity in the development of the ancient Roman system of administration and spatial organisation based on a network of urban centres connected via road communications. When Pannonian Croatia was defeated by the Franks (819-822), Sisak completely lost its function, and a long period of ruralisation of Sisak's settlements began¹⁹. During the Middle Ages, Sisak completely lost its function as a town and existed as a small settlement and later as the centre of a church feudal property.

Traffic and the development of Sisak in modern times

Promet i razvoj Siska u novom vijeku

After the long wars against the Turks, in which Sisak's fortress played an important role,²⁰ a significant period of renewal of the settlement started in the seventeenth and eighteenth centuries. This is the time when the first drawings of Sisak were made, and they confirm the renewed development of this town under the influence of its function as a traffic hub. The great importance of navigation along the Kupa and Sava rivers, which made up part of the Dunav-Sava-Kupa river journey,²¹ meant that Sisak began to develop alongside the banks of those two rivers.²² The layout and direction of the streets were also determined by traffic on the River Kupa – almost the whole of one of Sisak's streets strictly follows the line of the river-bank, and its eastern suburb, Gladovo, developed alongside the river-bank of the Sava. This kind of settlement structure clearly shows its relationship with the river, especially because of its traffic functions. In 1783 the Military Border government started preparing for the building of a new settlement on the right bank of the river Kupa – so-called Military Sisak.²³

¹⁸ Compare the map of the reconstruction of the inner structure of ancient Siscia, published in VUKOVIĆ, 1994: 154

¹⁹ HORVAT, 1954: 94.

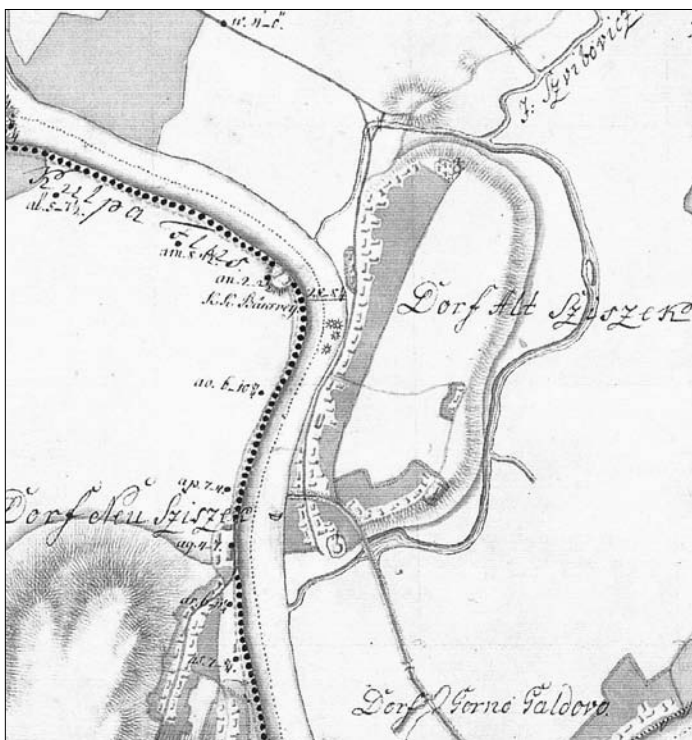
²⁰ In order to defend the Croatian Kingdom, in 1544 Zagreb's episcopal settlement, Kaptol, began to build a strong fortress in the area of Sisak located where the River Kupa joins the River Sava. This fortress had a crucial role in the history of Croatia as well as in the whole of Europe. On 22nd June 1593 a historical battle took place there when the Croatian army fought and defeated the Ottomans, preventing them from further penetrating towards Europe. KRUHEK, 1995: 134.

²¹ Repelling the Ottomans in the area south of the Sava allowed the revitalisation of old traffic routes, both roads and rivers, and the resulting peace, which lasted over a long period, until the end of the 18th century, allowed large investment in the revitalisation and building of the traffic infrastructure. When the Habsburg Monarchy encompassed large areas of fertile Slavonia, Vojvodina, and Banat, which became the new bread basket for the entire Monarchy, it was necessary to look for new, more favourable routes for the transport of grain from southern Hungary towards the Adriatic ports. It was decided that the goods would be transferred via the rivers Danube and Sava to Sisak, from where the goods would be transferred onto smaller ships and transferred down the Kupa to Karlovac. From Karlovac, the goods were transferred by road to Adriatic ports. On this trade-traffic route, Sisak was one of the most important traffic and trade centres. KARAMAN, 1966, 263-312.

²² The structure of Sisak during the renovation of river navigation can be seen on the map 'Charte von dem sogenannten Lonszkopolier Terrain der Überwässerung, welche sich in die Löbliche-Agramer-Kreuzer und Poseginner Gespanschaften, dan in die Warasdiner Kreuzer 2-Banal und Gradiscaner Regiments Cantonen erstreckt worauf zugleich die zur Entwässerung dises Terreins erforderliche Mitteln angezeigt werden', scale 1:14,400, drawn in 1793. Croatian State Archives, Cartographic Collection, sign. D.XII.5. The map is published in SLUKAN ALTIĆ, 2004: 172-173.

²³ The position and structure of Military Sisak was first shown on the map 'Plan aus welchen die Lage des Dorfes Neu-Sziszek, der dortigen Aerarial-Magazine, Pontonier-Stadels und sonstigen Aerararial Gebäude, wie

The location of this part of Sisak was determined by point where the road (Petrinjska cesta) connecting the Military Border hinterland with the River Kupa. The port and granary were built at that point on the river-bank, which became the nucleus of the newly established Military Border settlement. In this way, the creation of this part of Sisak was determined by its function as the junction of river and road traffic. The impact of the intersection of river and road traffic determined the structure of the settlement. The military part of Sisak developed alongside the approach road to the port and alongside the river-bank (more precisely, just next to the flood line of the Kupa). All crucial buildings of this part of the town were related to the traffic functions and were placed right next to the riverbank and alongside this road. Military as well as civil Sisak lived primarily from general function as a busy traffic hub²⁴.

Map 4 Civil (old) and Military (new) Sisak in the time of developed river trade on a map dating from 1793
Karta 4 Civilni (Stari) i Vojni (Novi) Sisak u vrijeme razvijene riječne plovbe na karti iz 1793.

At the beginning of the nineteenth century the first town-planning map was created in order to renew the antique heritage of Sisak.²⁵ Consequently, the town lost its extremely elongated character for the first time and started to develop based upon a planned grid pattern, which was created by three longitudinal and five transversal streets.²⁶ However, traffic continued to have a crucial impact on the development of the town. The new street plan was less indicative of how traffic flowed, but the functional structure of the town still clearly showed the importance of traffic. All important buildings with central functions were placed alongside the river-bank. In general, the river-bank was the commercial zone, where the port and all the most important buildings in the town were located (including the nearby parochial church), while the residential zone was forced to develop inland, away from the river. Traffic functions related to the river also influenced the social topography of the town. Going from the river-bank towards the hinterland, the importance and quality of the buildings dropped. Thus rich traders and craftsmen lived in the first street in spacious brick buildings, while poor inhabitants lived in small, ramshackle wooden houses in the third street.

In 1862 Old Sisak was connected with Zagreb, Vienna, and Trieste by the railway. This was one of the most important turning points in the town's development, which allowed Sisak to become one

auch die nächst der Culpa gelegenen Grundstücke zu ersehen,' scale 1:5,040, drawn ca. 1790. Kriegsarchiv, Wien, Kartensammlung, G.I.h.638. The map is published in SLUKAN ALTIĆ, 2004: 171.

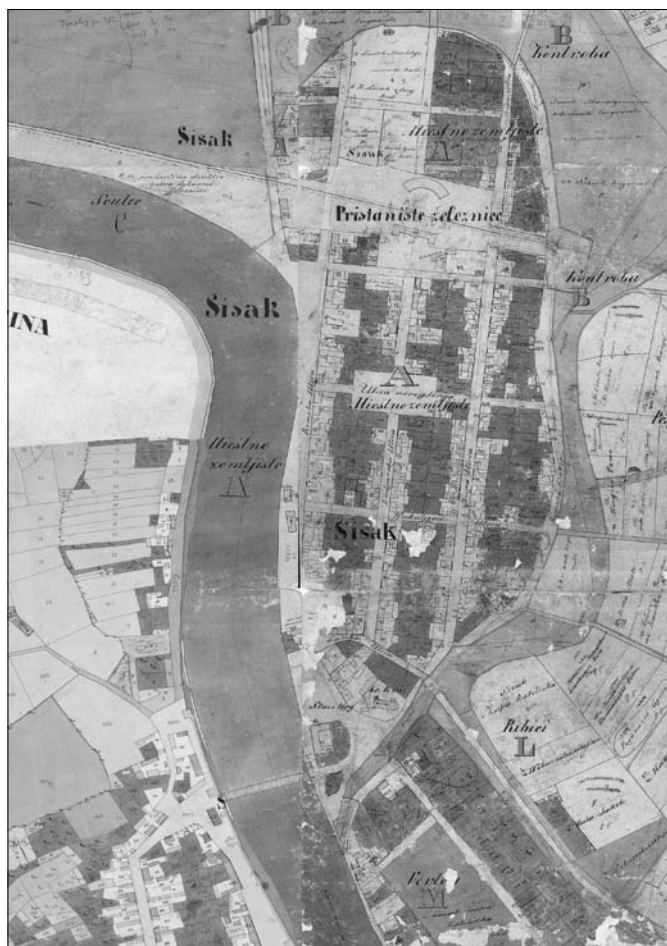
²⁴ MAROEVIĆ, 1998: 35.

²⁵ The first town-planning map of Sisak, 'Planum neo regulandi Oppidi Sissek tam fundorum intravillanorum quam et tenutorum extravillanorum ad idem oppidum spectantium' was passed in 1829. For the status before the regulation compare the 1824 map of Sisak. SLUKAN ALTIĆ, 2004: 176-178.

²⁶ Sisak as it appeared after the realisation of the first town planning document is visible on the cadastral map of 1861 made in the scale 1:2 880. Land-registry Office, Sisak. Reproduction in SLUKAN ALTIĆ, 2004: 183.

of the most important industrial centres in Croatia. Along with its function as a traffic centre, industry became a major factor in the development of Sisak²⁷. The position of the railway and the railway station caused some important functional changes in the northern part of Old Sisak. The railway and the railway station became the central factor in the location of industry. In fact, the sole function of the entire part of the town situated north of the railway became industrial, while the residential zone was restricted to the area south of the railway.²⁸ The passenger and the cargo railway stations were both built in Old Sisak, next to the river port on the Kupa. This created one of the largest junctions of river and railway traffic in Croatia, which has had a dominant role in the economic development of Sisak up to the present. At the same time, Military Sisak, was left without any railway connection, and its development depended exclusively on river traffic. As a result, Military Sisak began to fall behind in its development. Its isolation from rail traffic was slightly compensated for when a bridge was built between Old Sisak and Military Sisak in 1862.

Though Old and Military Sisak formed one town in a functional sense, they developed under separate governments (Old Sisak as part of Civil Croatia and Military Sisak as part of the Military Border) for about two centuries. In 1873 Military Border was abolished, and in 1874 the two Sisak settlements were finally united as the Free Royal Town of Sisak. At the end of the nineteenth century, river navigation lost its importance. Road traffic started to have a significant impact on the development of Sisak again. At the end of the nineteenth century, the development of the town was not restricted to the town's historical nucleus alongside the river anymore, and for the first time intensive building activity could be seen in contact zones on the majority of the routes connecting Sisak with Zagreb, and slightly less in the direction of Moslavina (the importance of this second route had been reduced by the position of the railway, which cut off an area of the town on the eastern side and made natural development towards the east difficult for a long period).²⁹ The ex-Mili-

Map 5

Civil and Military Sisak at the time of construction of the railway, from a cadastral map dating from 1861

Karta 5

Civilni i Vojni Sisak u vrijeme izgradnje željeznice na katastarskom planu iz 1861.

²⁷ KOVAČ, 2008: 65.

²⁸ The situation of the town of Sisak after the railway can be seen on the map »Planum neo regulandi Oppidi Sissek.. sa svimi novoti do listopada 1869«, scale 1:3,600. Kaptol Archives in Zagreb, sign. A.I.186. Reproduction in SLUKAN ALTIĆ, 2004: 187.

²⁹ Nacrt grada Siska, scale 1:12 500, published in 1925 in the town of Sisak. Reproduction in SLUKAN ALTIĆ, 2004: 194.

tary part of Sisak started to direct its development along Petrinjska cesta, which assumed the function of main street (before, it led to the river-bank). Although this part of Sisak lacked a railway station, the town's largest industrial zone was built there at the point where the railway crosses the Kupa, near the village of Caprag, and it has kept its importance to this day.

Today, when cargo transport over the river Kupa is no longer of great importance, the town's structure has grown mostly under the influence of its roads.³⁰ During the last decade of the twentieth century, the problem of bridging the railway, which used to break the town longitudinally, was solved by underpasses, and the town started to spread to the east of the railway all the way to the river Sava. At the same time, on the right bank of the Kupa, the position of a modern port built alongside the industrial zone to the centre of the town (Caprag) has stimulated the further growth of the industrial zone, especially the refinery related to the port, which today is one of the largest industrial zones in Croatia. Alongside this zone, in the second half of the twentieth century a large housing zone was built which connected the nucleus of the previous Military Border settlement on the river-bank of the Kupa with the industrial zone and the port to the south.

River traffic, the centuries-old backbone of Sisak's development, today has no influence on the spatial development of this town. Today, the town of Sisak develops mostly alongside the main roads which lead to the centre of the town. Although river traffic today does not have a significant impact on the development of Sisak, the functional structure of the town was conditioned by the importance of Sisak's port and railway, which was created at the beginning of the twentieth century and has continued to develop up to the present day. Therefore, river traffic, which today almost does not exist, still dictates the functional structure of this Croatian town.

CASE 3. KOPRIVNICA/ SLUČAJ 3: KOPRIVNICA

The town of Koprivnica developed in an extremely important transit and geo-political position and has functioned over the centuries as the Croatian state's northern gate to the Hungarian lands and towards the area of central and eastern Europe. Koprivnica is located in the north-western part of the Pannonian Basin, on the crossroads of the longitudinal roads which, together with the Drava River valley, connect the Pannonian area with the Alpine area and the transversal routes which cross the middle of Croatia, connecting central Europe with the Adriatic. This border position on the north of the Croatian state made Koprivnica a natural hub for the regions of central, southern and south-eastern Europe.

Koprivnica was a medieval trade town that developed along an important medieval traffic route (Koloman's Road).³¹ In the beginning, it developed mainly as a castrum with an important military-strategic position, and in the later Middle Ages it developed as a fortified centre of a feudal property. Thanks to its favourable traffic position, the development of trade and crafts, and its rich agrarian surroundings, Koprivnica established itself as one of the most important urban centres of northern Croatia by the end of the fourteenth century. As was the case with Sisak, traffic always played an important role in the development of Koprivnica. However, while Sisak grew under the influence of river traffic, it was road traffic that affected Koprivnica's development.

Impact of traffic on the development of the town in the Middle Ages Utjecaj prometa na i razvoj grada u srednjem vijeku

Koprivnica's placement next to the important traffic route of Koloman's Road in the first phase of its development resulted in the extremely longitudinal development of the settlement. One part of the road which passed through the settlement at the time took characteristics of a street with some resi-

³⁰ Compare the 1997 map of the town of Sisak. Reproduction in SLUKAN ALTIĆ, 2004: 205

³¹ Koprivnica is a medieval settlement whose name was recorded in documents for the first time in 1272. In 1337 Koprivnica was mentioned as a place of trade and in 1356 King Ludovic granted it the status of a Free Royal Town, KLAIĆ, 1987: 67-68.

dential buildings as well as buildings with central functions related to trade and crafts. Although we know very little about the topography of Koprivnica and its first centuries of existence, it has been presumed that the initial street around which the settlement developed was today's Đuro Ester Street, which has retained the function of a central street because of its significant width.

In the fourteenth century, Koprivnica was fortified, and wooden palisades and a moat were built around it. The nucleus of this medieval settlement was created by three parallel streets, with some shorter transversal streets which can be recognised in the topography of the town's nucleus.³² All buildings with central functions of the time (the Church of the Virgin Mary, mentioned in 1337, the monastery, the market, and the fairgrounds) were placed along Đuro Ester Street. The main (northern) town gate was situated at the beginning of this street, where the roads from the directions of Varaždin and Hungary entered the town. The position of the southern gate was determined by the path of the road which proceeded towards Slavonia and later towards Bjelovar. It is clear that, already then, in a functional sense, there was a certain degree of specialisation among the streets, and this was mostly determined by their transport functions. Oružanska Street, at the end of which was the arsenal and southern town gate had a military role, Vijećnička Street had a predominately residential function, while Đuro Ester Street, as the main thoroughfare leading into the town, was used as the main street: all buildings with central functions – administrative, military, educational, and trading - were placed here. Hence, the traffic function of Koprivnica as a market town on Koloman's Road, in the Middle Ages, was one of its main development factors. Therefore, the functional structure of the settlement was also created under the strong influence of the traffic significance of some of Koprivnica's streets.

Traffic functions and the development of Koprivnica in modern times Prometne funkcije i razvoj Koprivnice u novom vijeku

The turning point in the development of Koprivnica was the appearance of the Ottomans, who at the beginning of the sixteenth century conquered almost the entire area of Slavonia. Koprivnica, together with Varaždin, was the most important fortress of this part of the Military Border, because of its position inside the Border.³³ Koprivnica's fortress was modernised by the adaptation of the old feudal fortress to the new military conditions. Owing to the strength of its fortifications, in 1548 Koprivnica became the seat of the Captaincy and rose to be one of the most important fortresses of the Slavonian Military Border. The new square system of ramparts and trenches around the settlement was first reinforced with three corner towers and a citadel with a separate moat, and later with four broad bastions. In addition, four ravelins were built during the seventeenth century, giving Koprivnica the characteristic star-shaped ground plan which significantly influenced the later urban development of the town, as well as the surrounding suburbs, which began to develop outside the fortress. Traffic and trade lost their previous importance because of the Ottomans and the close demarcation line. At that point, the town's military functions were practically the sole factor in the town's development. However, the functional structure of the town's design from the Middle Ages under the influence of the traffic functions of the town mainly survived during the early modern period. Đuro Ester Street still functioned as the main street. Along this street, a large number of military buildings were built during the Military Border period. The only changes were made to some of the town gates. The southern gate, which led towards Slavonia, lost its importance (Slavonia was occupied by the Ottomans) and the western gate was opened because it led towards Zagreb. The position of the town's western gate increased the importance of the western part of the town (Ester Street), and therefore, the town's

³² PLANIĆ-LONČARIĆ, 1986: 35

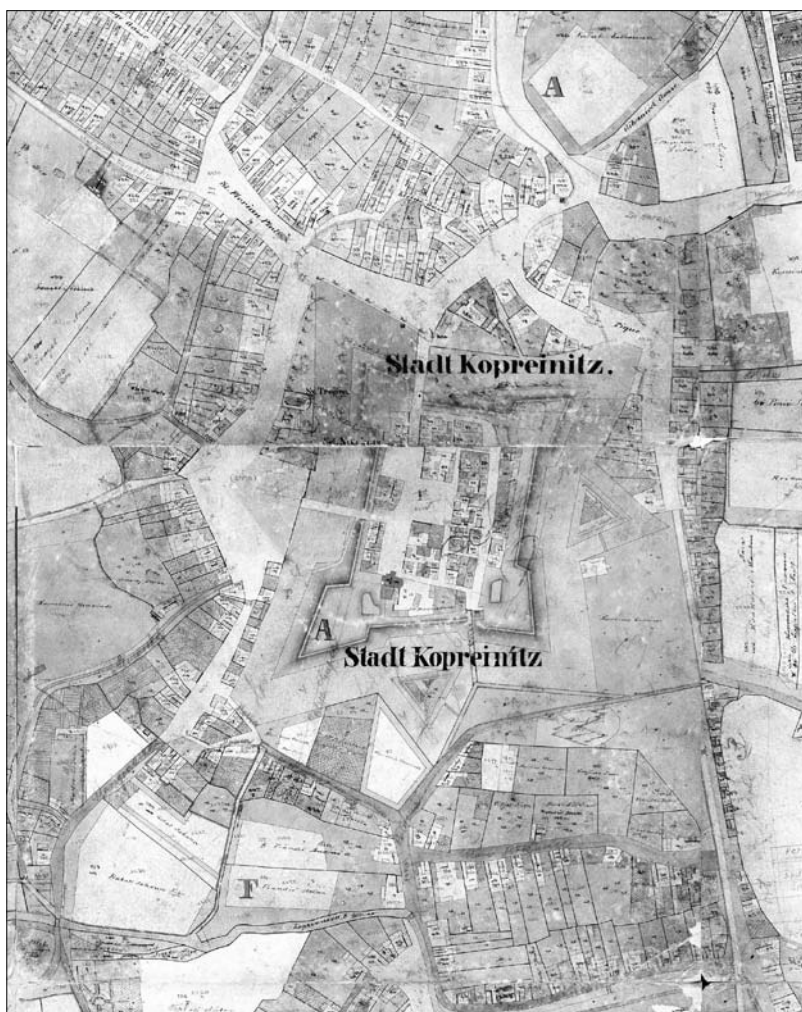
³³ In order to provide defence against the Ottomans in the 16th century, on the rest of the territory between the Sava and the Drava, the Slavonian Military Border was created (later the Varaždin Generalate). This military district had a crucial role in the defence of the Croatian Kingdom until 1699. KASER, 1997: 78

main square was created here (today's Leander Brozović Square), which took over the function of the market place.³⁴

After 1606, when the process of repelling the Ottomans started and they moved farther eastward from the town, the town's life started to experience a revival. At the beginning of the seventeenth century, the process of renewing Koprivnica's status as a significant trade and traffic centre began. The intensification of traffic and trade initiated the building of Koprivnica's suburbs, which during the seventeenth and eighteenth centuries were built under the influence of the regional roads which entered the town.³⁵ More precisely, suburbs developed alongside the fortified town's northern edge (the road to Varaždin) and western edge (the roads to Križevci and Zagreb). The calming of the military situation influenced the development of the suburbs, and in the middle of the seventeenth century it was decided that Koprivnica's markets would take place outside the fortress, on a location west of the ramparts (today's Square of Youth). Besides the approaching regional roads, the star-shaped form

of the Koprivnica fortress was the main influence of the town's ground plan when the market place was moved to the western suburb. This resulted in a ring of squares being built around the fortified historical nucleus. Outside this ring, the suburbs of the town spread out along the roads which led to Varaždin, Hungary, Zagreb, and Križevci. Among these four, the roads connecting Koprivnica to Hungary and Varaždin had the most importance. Because of this, the town's northern suburbs grew faster, and a new trade and business centre was established right on the crossroads of these two roads in front of the town gate.

The demilitarisation of Koprivnica and its integration into the economic system of Civil Croatia in the nineteenth century brought significant changes to the town in terms of

Map 6 Koprivnica on the cadastral map of 1869- dismantling of the fortress began
Karta 6 Koprivnica na katatstarskom planu iz 1869. nakon početka razgradnje utvrde

³⁴ It is possible that this square has existed in continuity since medieval times, but no archaeological evidence to this effect has been found.

³⁵ »Plan Territory der Stadt Copreinitz«, scale 1:21 600, drawn in 1768. Hofkammerarchiv, Wien, Kartensammlung, sign. O 22. Reproduction published in SLUKAN ALTIĆ, 2005: 192. »Plan des befestigten Platzes Koprernitz sammt dessen Vorstädten und dem umliegenden Terrain: Militair Jahr 1850, scale ca 1:3 000. Kriegsarchiv, Wien, Kartensammlung, Inv.C.VII No. Reproduction in SLUKAN ALTIĆ, 2005: 197-198.

economy and politics, which made it possible for a significant jump to occur in the demographic and spatial development of the town. Thanks to the strong development of traffic, trade, and crafts, Koprivnica's suburbs became the most dynamic parts of its urban web. Although some of the town's institutions (town council, school, hospital) were still located inside the fortified town, this part of the town was no longer the most prestigious residential area.³⁶ This function was taken over by the northern suburb where Zrinski Square and Ban Jelačić Square (the northern town's nuclei) were created as the town's elite residential zone. The commercial and administrative functions were located in a ring around the historical nucleus where the business centre of the town was created. The ramparts and large moats prevented road communication, and so the entrance of the large roads into this part of the town and its historical nucleus was gradually abandoned. Finally, in the late 1860s, a decision was made to destroy the ramparts and fill up the moats.³⁷ The dismantling of the fortress, which lasted until the end of the nineteenth century, allowed for the better utilisation of the nucleus and enabled its traffic connection with the suburbs, but this did not lead to change in the plan of the streets. A characteristic star-shaped sequence of streets was created around the nucleus during the existence of the fortress, and since they were completely built up, it was not possible to adjust them (especially on the western side of the town, where the market place used to be). Thus the star shape of the former fortifications can be still seen today in Koprivnica's street plan.

At the same time, the impact of road traffic on the development and structure of Koprivnica was significant, and the railway connected Koprivnica with Budapest in 1870 without any significant impact³⁸. The railway and its station was built to the west and was separated from the town by large tracts of farmland. The empty space between the railway station and the town centre only started to be built up during the period between the two world wars, when the Koprivnica railway junction became more important, after the railway to Varaždin was built (1937), but this building was very slow because of the economic crisis. The town grew radially along the regional roads, between which were expansive agricultural lands.³⁹ The radially growing town retained the rural characteristics of its surroundings, and Koprivnica, although a functional town, continued to have the physical appearance of a village.⁴⁰ Although traffic was an important initiator of the town's development, its impact on the physiognomic structure and development of the town from the eighteenth to the twentieth century was the cause of extremely dispersed development, which was concentrated only along the approach roads, which also created a whole range of communal problems in the development of the town of Koprivnica (a small town with a very large area).

The urban web began to consolidate only after the Second World War, under the influence of the strong development of industry: the Podravka company was established, becoming the largest food concern in Croatia⁴¹. Podravka's factory has always been located adjacent to the railway. In addition, organised physical planning of the town stopped the initial radial building tendencies. The town continued its expansion by development of the open spaces between the main approach roads, which were previously used for farming.⁴² In this way Koprivnica, with its strong traffic functions, has finally achieved balanced spatial development, where traffic still has one of the most important roles but is not the only criterion for construction.

³⁶ Compare the cadastral map date from 1869, scale 1:2 880. Land-registry Office Koprivnica. Reproduction in SLUKAN ALTIĆ, 2005: 200

³⁷ This process was very slow because of unsorted property and juridical conflicts with the Military Border government, so the process of dismantling the fortress lasted until the end of the 19th century.

³⁸ FELETAR, 1987, 11-20

³⁹ The town-planning regulations between the two world wars which directed building toward the railway station did not succeed in stimulating building in this direction.

⁴⁰ Compare the 1959 map of the town of Koprivnica. Reproduction in SLUKAN ALTIĆ, 2005: 214

⁴¹ FELETAR, 1984: 72-73

⁴² Compare the 2005 map of the town of Koprivnica. Reproduction in SLUKAN ALTIĆ, 2005, 219.

Concluding remarks/ Zaključna razmišljanja

Taking into consideration the interdependence of traffic and urban development, each of these three towns exhibits characteristics of an extremely centralised town where the main traffic routes are related towards the town center (in Bjelovar and Koprivnica this is the main square, and in Sisak the river-bank has this role), and the importance of the radial roads which connect the central part with the peripheral part of the town dominates in the transport grid. The crossroads of these regional roads that create main town streets at the same time create a business centre in each town with a concentration of buildings that have central functions.

Bjelovar represents a model of a planned established Military Border town of orthogonal structure where the position of the pre-existing roads did not have a significant impact either on the location of the future settlement or on its previous morphological and functional structure. After the town was built, thanks to its strong central functions, the traffic network adapted to the location of the town in such a way that the town became the starting point of the main streets which at the same time represented the beginning of the regional roads, where, during the eighteenth and nineteenth centuries, the majority of the building took place.

Sisak was an ancient town which was established on an important junction of river and continental routes, where the traffic on the River Kupa had a stronger influence on the creation of the settlement than the continental roads. This resulted the building of a longitudinal river-bank town which, over time, developed some streets in the hinterland. At the same time, this pattern did not apply to the part of Sisak that developed on the right side of the river Kupa (Military Sisak), whose establishment and functional structure was certainly influenced by the traffic on the river, but whose morphological structure due to flooding from the Kupa was more strongly determined by the old traffic route to Petrinja, which today has remained one of Sisak's most important streets.

Koprivnica was a medieval trade town established alongside an important medieval traffic route (Koloman's Road), which in the first phase of the town's development resulted in the extremely longitudinal development of the settlement. In the early modern period, the building of a star-shaped fortress resulted in the radial building of the roads into the town whose starting points were both the town's main streets as well as the ends (or starting points) of the regional roads which connected the town with its broader region. In fact, the building of the Koprivnica fortress significantly changed the possibilities of building in the town as well as traffic links around the town. While before, the roads met in the centre of the town, the high fortress now prevented the roads from entering the main square. They entered into a ring around the fortress which took the place of the town's main square. In the past century, the impact of road traffic on building in the town began to restrict the town's development, but in the last 50 years, due to deliberate planning, the town has mostly built inward, filling up the non-developed open areas between the main roads which lead towards the town.

Translated by Alexander D. Hoyt

BIBLORAPHY/ LITERATURA

- ADAMČEK, J. (1980): Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća (Agrarian relations in Croatia from the mid-15th to the late-17th century). JAZU, Centar za povijesne znanosti - Odjel za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu and Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- BUDAK, N. (1994): Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku (Towns of Varaždin County in the Middle Ages). Nakladna kuća »Dr. Feletar«, Koprivnica.
- FELETAR, D. (1984): Industrija Podravine (The Industry of Podravina). Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb
- FELETAR, D. (1987): Historijsko-geografsko značenje pruga u podravsko-bilogorskoj regiji (The historical-geographical significance of railways in Podravsko-Bilogorska Region). Chapter in: Željeznička pruga Botovo - Koprivnica - Dugo Selo i priključne pruge (The Botovo-Koprivnica-Dugo Selo line and the connection of the railway), pp. 11-20.
- HORVAT, A. (1956): o Sisku u starohrvatsko doba na temelju pisanih izvora i arheoloških nalaza (About the Sisak in early Middle Age based on written sources and archeological findings). Starohrvatska Prosvjeta, JAZU, Zagreb, vol 3, pp. 93-104

- HORVAT, A. (1960): Osvrt na urbanizam Koprivnice (An overview of the urbanization of Koprivnica). *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU*, Zagreb, vol. 2-3, pp. 89-108
- KARAMAN, I. (1966): Trgovinska magistrala Sisak - Karlovac – Rijeka (The Sisak-Karlovac-Rijeka trade route). *Starine, JAZU*, vol. 53, pp. 263-312.
- KASER, K. (1997): Slobodan seljak i vojnik (Free peasant and soldier), vols. I and II. Izdavačka kuća »Naprijed«, Zagreb.
- KLAIĆ, N. (1987): Koprivnica u srednjem vijeku (Koprivnica in the Middle Ages). Centar za kulturu Koprivnica and OOUR Muzej grada Koprivnice.
- KLEMENČIĆ, M. (2000): Prometno-geografski položaj Siska (The traffic-geographic position of Sisak). In: *Sisak 2000+: sociodemografska uporišta budućeg Siska (Sisak 2000+: the sociodemographic basis of the future Sisak)*. Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, pp. 37-50.
- KOVAČ, F. (2008): Prikaz razvoja grada Siska o njegovoj pedesetogodišnjici (Presentation of the development of the town of Sisak on its 500th anniversary). *Sisak, tisak S. Jünker*, 1925, reprint 2008.
- KRUHEK, M. (1995): Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog Kraljevstva tijekom 16. stoljeća (Military Border's fortresses and defence of Croatian Kingdom during 16 Century). Institut za suvremenu povijest. Zagreb.
- MAROEVIĆ, I. (1998): Sisak, grad i graditeljstvo (Sisak, town and building). Dom kulture Kristalna kocka vedrine, Matica hrvatska Sisak i Muzej Sisak, Sisak.
- MOAČANIN, N. (1984): Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787, (The Military Border until Canton Organisation in 1787), chapter: Vojna krajina (The Military Border) (ed. Dragutin Pavličević), Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, pp. 23-56
- PLANIĆ-LONČARIĆ, M. (1986): Izgradnja grada do sredine 19. stoljeća (The building of the town until the 19th century). Chapter in: *Koprivnica - grad i spomenici (Koprivnica – town and monuments)*. Odjel za povijest umjetnosti centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, pp. 33-54
- SLUKAN-ALTIĆ, M. (2003): Povijesni atlas gradova: Bjelovar (Historical atlas of towns: Bjelovar). Državni arhiv Bjelovar and Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- SLUKAN-ALTIĆ, M. (2004): Povijesni atlas gradova: Sisak (Historical atlas of towns: Sisak). Državni arhiv Sisak and Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- SLUKAN-ALTIĆ, M. (2005): Povijesni atlas gradova: Koprivnica (Historical atlas of towns: Koprivnica). Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar« and Muzej grada Koprivnice. Zagreb.
- VRESK, M. (1990): Osnove urbane geografije (Foundations of urban geography). Školska knjiga, Zagreb.
- VUKOVIĆ, D. (1994): Siscija vizija rimskog grada u Panoniji (Siscia: a vision of a Roman city in Pannonia). Centar za kulturu »Vladimir Nazor«, Sisak.

ARCHIVE SOURCES/ IZVORI

- Kriegsarchiv, Wien, Karensammlung/ Ratni arhiv u Beču, Kartografska zbirka
- Hofkammerarchiv, Wien, Kartensammlung/ Komorski arhiv u Beču, Kartografska zbirka
- Croatian State Archives, fond od State Hrvatski državni arhiv, fond Državne geodetske
- Croatian State Archives, Cartographic Collection /Hrvatski državni arhiv, Kartografska zbirka
- Town's museum Bjelovar, Cultural-historical Collection/ Muzej grad Bjelovara, Kulturno-povijesna zbirka
- Land-registry Office, Sisak /Područni ured za katastar, Sisak
- Land-registry Office, Koprivnica / Područni ured za katastar, Sisak
- Town's museum Koprivnica, Cultural-historical Collection/ Muzej grad Koprivnice, Kulturno-povijesna zbirka

SUMMARY/SAŽETAK

Promet je jedan od dominantnih čimbenika koji utječu na lokaciju nastanka grada, njihov prostorni razvoj (morfološka struktura) te funkcionalnu strukturu (prostorni raspored funkcionalnih zona i objekata s centralnim funkcijama). Naime, iako su se mogućnosti prostorne pokretljivosti ljudi i roba tijekom povijesti bitno mijenjale, utjecaj prometa oduvijek se snažno odražavao na način urbane izgradnje kao i prostorni razmještaj gradskih djelatnosti. Kako gradovi u pravilu uvijek predstavljaju

prometna čvorišta šireg prostora, zbog boljeg razumijevanja prostorne strukture i razvoja grada, u ovom radu analizirali smo utjecaje prometa u gradu kao i promet u smjeru grad - okolica tj. regija.

S obzirom na međuovisnost prometa i urbanog razvoja sva tri grada pokazuju odlike izrazito centraliziranih gradova u kojima su glavni prometni pravci usmjereni prema središtu grada (u Bjelovaru i Koprivnici to je središnji trg a u Sisku ulogu središta ima obala) a u prometnoj mreži dominira važnost radijalnih prometnica koje povezuju središnji dio s rubnim dijelovima. Križište spomenutih regionalnih prometnica koje čine glavne gradske ulice ujedno čine poslovno središte grada s najvišom gustoćom objekata s centralnim funkcijama.

Bjelovar predstavlja model planski osnovanog vojnokrajiškog grada ortogonalne strukture u čijem nastanku položaj postojećih prometnica nije imao veći značaj u lokaciji budućeg naselja kao niti u formiranju njegove prvotne morfološke i funkcionalne strukture. Nakon njegove izgradnje zahvaljujući njegovim snažnim centralnim funkcijama prometna mreža se prilagođava se lokaciji grada na način da gradski trg postaje ishodištem glavnih ulica koje ujedno predstavljaju početke regionalnih prometnica duž kojih će se u 18. i 19. stoljeću odvijati najveći dio izgradnje grada.

Sisak je antički grad koji je nastao na važnom čvorištu riječnog i kopnenog prometa pri čemu je prometni put rijeke Kupe u pravilu imao snažniji utjecaj na oblikovanje naselja od kopnenih prometnica. To je rezultiralo izgradnjom longitudinalnog obalnog grada koji je tek s vremenom izgradio ulice u zaleđu. Istodobno, ta pravilnost ne vrijedi za dio Siska koji se razvija s desne obale Kupe (Vojni Sisak) čiji je nastanak i funkcionalna struktura svakako snažno utjecana riječnim prometom, ali je sama morfološka struktura zbog poplavnosti Kupe snažnije određena starim prometnim pravcem prema Petrinji koji je i danas ostao jedna od glavnih sisačkih ulica.

Koprivnica je srednjovjekovni trgovački grad nastao duž značajnog srednjovjekovnog prometnog pravca (Kolomanov put) što je u prvoj fazi njezina razvoja rezultiralo s izrazito longitudinalnim razvojem naselja. U ranom novom vijeku zbog izgradnje zvjezdolike utvrde razvoj grada rezultirao je izgradnjom duž radijalnih prometnica čija su ishodišta ujedno bile glavne gradske ulice ali i završetci (odnosno ishodišta) regionalnih prometnica koje su grad povezivale sa širom okolicom. Naime, izgradnja koprivničke utvrde bitno je promijenila ne samo mogućnost izgradnje grada već i prometne komunikacije oko grada. Dok su se do tada ceste susretale u samom gradu, visoka utvrda sada utječe na činjenicu da se prometnice više ne slijevaju na glavni trg već na ring oko utvrde koji preuzima funkciju glavnog trga. U novije vrijeme utjecaj cestovnog prometa na razvoj Koprivnice bio je u nedostatku ostalih razvojnih čimbenika toliko jak, da je radijalna izgradnja grada počela ometati njegov razvoj, pa se grad posljednjih 50-tak godina uglavnom razvija prema unutra, izgrađujući neizgrađene površine između magistralnih prometnica koje ulaze u grad.

ULOGA ŽELJEZNICE U REGIONALNOM RAZVOJU UZ DRAVU U AUSTRO-UGARSKOJ MONARHIJI I U EU

THE ROLE OF THE RAILWAY IN REGIONAL DEVELOPMENT ALONG THE DRAVA RIVER UNDER THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY AND IN THE EUROPEAN UNION

Lóránt Bali

University of Pannonia

Georgikon Keszthely

8360 Keszthely Georgikon utca 20

Mađarska

balilori@georgikon.hu

Primljeno/Received: 21. 6. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 25. 10. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Pregledni rad

Reviews

UDK/UDC 341.748.061 (497.5)

László Gulyás

Fakultet za inženjerstvo

Sveučilište u Segedinu

SAŽETAK

Izgradnjom željezničke mreže u Austro-Ugarskoj Monarhiji nastao je jedinstveni društveno-gospodarski prostor. Integraciju Podravine u gospodarsku strukturu Monarhije potpomagala je izgradnja željezničkih linija na tom području. Nakon mira u Trianonu novonastale granice su rascjepkale te linije, odnosno ukinuto je više mjesnih linija. Nakon priključenja Hrvatske Europskoj uniji, integracijom u šengensku zonu Podravina će ponovo postati aktivni dio jedinstvenog europskog gospodarskog prostora. U našoj studiji istražujemo kakvu će ulogu željeznice odigrati u reintegraciji. Te mogućnosti istražujemo s obzirom na željezničke granične prijelaze i hrvatsko-mađarsko-slovenske granice. Odnosno, skiciramo učinke obnove koje se očekuju i koje su već u tijeku.

Ključne riječi: Podravina, razvijanje željeznice, granični prijelazi, reintegracija

Key words: Podravina, railway development, border crossings, reintegration

UVOD

Prema stručnoj literaturi za geografiju i regionalni razvoj, u razvoju regija izrazito veliku ulogu igraju željeznice (Majdán J. 1987.). U našoj studiji istražiti ćemo ulogu željeznice u razvoju područja uz Dravu. Naš cilj istraživanja učinit ćemo točnijim sa sljedećim napomenama. S jedne strane, želimo da područje uz Dravu interpretiramo kao jedinstveno društveno-gospodarsko područje. Od 19. stoljeća to jedinstvo se ostvarilo u dva vremenska perioda: 1. prije 1918. u Austro-Ugarskoj Monarhiji, 2. nakon 1990. u Srednjoj Europi gdje je došlo do promjene društvenog poretka i zemlje su nastojale da se što brže priključe Europskoj Uniji koja određuje temeljnu prostornu strukturu Europe.

Između dva gore spomenutog razdoblja (između dva svjetska rata 1918. - 1939., odnosno u vremenskom periodu socijalističkog državnog režima 1945. - 1990.) područje uz Dravu može se opisati s dva atributa, a to su »otuđeno« i »koji postoji jedan pored drugoga«.

S druge strane također tvrdimo da u vremenskom periodu od 20 godina nakon pada socijalizma u srednje-europskim državama (1990. kao i prije 1918.) područje uz Dravu može se okarakterizirati sa sljedećim riječima: međusobna suradnja, odnosno djelomično integrirano.

Prema gore spomenutim preciziranjima/točnijim navođenjima cilj naše studije je prikazati ulogu željeznice u razvoju područja uz Dravu, u dva razdoblja (prije 1918., odnosno nakon 1990.)

KARAKTERISTIKE PRVOG RAZDOBLJA ISTRAŽIVANJA U MAĐARSKOJ (PRIJE 1918.)

Druga polovica 19. stoljeća i prijelaz stoljeća s gospodarskog stajališta značili su zlatno doba za Mađarsku (Gulyás L. 2005.). Društveno-gospodarski uvjeti, procesi koji su u Mađarskoj istovremeno nastali i odvijali, u drugim europskim zemljama su nastali i odvijali u razna vremena, i drugdje (Zapadna Europa) su se važna događanja nagomilala u kratkom vremenu. Uvjeti građanskog društvenog poretka gotovo su nastali jednim aktom (»travanjski zakoni« iz 1848.) i sredinom 19. stoljeća Mađarsku su dostigli valovi industrijskog rasta (parna plovidba, izgradnja željeznice, prve industrijske tvornice, itd.). S malim zakašnjenjem nastala ograničena nacionalna neovisnost (Austrijsko-ugarska nagodba 1867.) također je pozitivno utjecala na gospodarske promjene. Osim toga međunarodna gospodarska situacija (agrarna konjunktura, višak kapitala, izobilje robe nastalo masovnom proizvodnjom) također je išla u prilog Mađarskoj da se svrstava među napredne glede gospodarstva (Beluszky P, p. 64. 2005.).

Nezaobilazni uvjet toga gospodarskog razvoja bio je stvaranje linijske prometne infrastrukture dobre kvalitete. S obzirom na područje koje je predmet našeg istraživanja, treba veliku pozornost obratiti na željeznice i na Dravu kao vodenog puta. Te dvije činjenice su pridonosile tomu da se područje uz Dravu integriralo u Austro-Ugarsku Monarhiju, odnosno ojačanju unutarnje i vanjske trgovine agrarnih proizvoda. Pobjednički put »željeznog konja« izazvao je i učinak multiplikatora. Primjer je izgradnja luka u blizini željeznica, odnosno građevina vezano uz njih. Na području uz Dravu izgradnja željeznice je započela već u razdoblju prije nagodbe (1867-). Na području u širem smislu s obzirom na željeznice važnu ulogu su imali gradovi Nagykanizsa, Pécs, Barcs, Osijek. Ulogu zadnja dva grada je povećala povezanost riječnog i željezničkog prometa.

Izgradnja željeznice na području koje je predmet istraživanja, započela je 1860. izgradnjom Južne željeznice na relaciji Nagykanizsa-Prágerhof. Nakon toga 1861. je izgrađena linija Buda-Nagykanizsa, zatim 1865. linija Sopron-Nagykanizsa. Ta ulaganja s gledišta prometne geografije prije svega su ojačali položaj Nagykanizse. Kasnije je ovaj grad postao vrata u smjeru Beča i Trsta.

Prije su izgrađene glavne linije, koje su osigurale vezu s Budimpeštom i sa zapadnim područjima Monarhije. Izgradnja poveznih pruga koje su područje Južnog Zadunavlja uključila u mrežu započela je nakon nagodbe 1867. Izgradnja linije Pécs-Barcs započela je 1868., odnosno još iste godine su otvorili liniju Barcs-Nagykanizsa. Prema interesima Monarhije kao i mjesnim interesima najvažnije je bilo postojeću mrežu dalje proširiti u jugoistočnom smjeru, uključivši i južne krajeve i područja Panonske nizine. (Ruzitska L. 1964.).

Kao četvrti dio željeznice Alföld-Rijeka nastala je nova linija Villány-Osijek-Dalj-Gombos-Som-bor u dužini od 133 km (Majdán J. 2005., Erdősi F, 1986.). Nastali sustav je omogućio vezu područja uz Dravu i područja uz Muru s austrijskim pokrajinama, koje su označavale najveće tržište koje je primalo poljoprivredne proizvode iz Slavonije, s područja uz Dravu i Južnog Zadunavlja (T. Mérey K, 1979.). Pored toga jačala je sustav trgovinske veze Pečuha u smjeru zapad, odnosno jug. »Najvažnija nit gospodarskog života usmjeravala je grad prema Balkanu i morskoj luci Rijeka« (Majdán J, 2005. p. 61.).

Sve intenzivniji društveno-gospodarski razvoj, odnosno povećavanje natjecateljske sposobnosti s obzirom na centralna područja, činili su nezaobilaznim daljnji infrastrukturni razvoj područja bez željeznice. Tako je izgrađena 1873. linija Bátaszék-Dombóvár-Zákány koja je u vlasništvu dioničkog društva Duna-Dráva Vasút Rt i zahvaljujući tomu nastala je moderna prometna veza s Alföldom (Velika Nizina). (Majdán J. 1987.).

KARAKTERISTIKE PRVOG RAZDOBLJA ISTRAŽIVANJA U HRVATSKOJ (PRIJE 1918.)

Razvoj hrvatskog gospodarstva je uvelike sprječavalo to što se kasnilo s izgradnjom željezničkog transporta. Krajem 1880-ih i početkom 1890-ih godina ubrzala se izgradnja linija koje povezuju Slavoniju sa središnjim hrvatskim područjima, što je dao polet razvoju hrvatskog gospodarstva (Sokse-vits D. 2011.).

Željeznice u Hrvatskoj najprije su se počele razvijati na središnjim područjima države. Linija Kotoriba-Čakovec-Progersko je izgrađena 1860., zatim linija Zagreb-Karlovac ljeti 1865., obadvije linije su bile u vlasništvu Déli Vaspálya Társaság. Linija Kotoriba-Progersko osigurala je priključenje zapadnih područja Hrvatske na glavnu liniju Trst-Pragersko-Graz-Beč. Sa linijom Zákány-Zagreb koja je otvorena 1870. zapadna Mađarska se već integrirala u postojeću željezničku mrežu Austro-Ugarske Monarhije (Ruzitska L. 1964.).

Produžetkom linije Zagreb-Karlovac do Rijeke 1873. nastala je brza veza kako Mađarske tako i Hrvatske s morem. Istočna Slavonija se povezala s Južnim Zadunavljem preko već spomenute linije Dalj-Osijek-Villány-Pécs. Južna Slavonija se integrirala prema glavnom gradu preko linije Vinkovci-Brod-Novska-Sisak na liniju Zagreb-Sisak koja se otvorila 1862. Sjeverna Slavonija nije imala glavnu željezničku liniju. Prigradske željeznice koje su se odvajale od Južne željeznice osigurale su priključak glavnim linijama. Jedna od glavnih karakteristika hrvatske željezničke mreže koja je formirana do početka XX. stoljeća je formiranje čvorišta u Zagrebu i orijentacija prema moru. U Slavoniji su nedostajale glavne linije u sjeverno-južnom smjeru, to su uspjeli djelomično nadoknaditi s prigradskim željeznicama mjesnog interesa.

Može se zaključiti da željeznička i riječna infrastruktura koja je nastajala na području uz Dravu do 1918. izrazito je bila orijentirana u smjeru jugoistok-zapad, odnosno centar je bio u glavnome gradu. Pojačana riječna plovidba doprinijela je tomu da su gospodarske veze područja uz rijeku postale jače. Osim toga izgrađenost željezničkog prometa europske razine povećala je veze tih područja s inozemnim tržištima. Međutim, negativnošću se smatra odvajajuća uloga Drave. Uzduž rijeke, u dužini više od 400 km, koje sam istraživao, samo u pet mjesta je osigurana mogućnost riječnog prijelaza: kod Gyékényesa, Barcsa, Čadavice (Vejtí), Drávaszabolcsa, odnosno kod Osijeka.

DRUGO RAZDOBLJE KOJE JE PREDMET ISTRAŽIVANJA (NAKON 1990.)

Danas između Mađarske i Hrvatske, koja je postala nezavisna 1991., državnu granicu označava dio Drave u dužini od samo 144 km. Značaj toga u bliskoj budućnosti će se znatno promijeniti. Ulazak Hrvatske u EU 2013., pa i očekivani ulazak u šengensku zonu znatno će povećati značaj te kratke državne granice. Dvije države će se ponovo nalaziti na jedinstvenom društveno-gospodarstvenom prostoru (veliki prostor EU-a). Za očekivati je da će se prednosti toga znatno osjetiti uz Dravu!

Kada istražujemo pitanja vezana uz željeznicu možemo konstatirati da glede hrvatsko-mađarskog pograničnog područja s obzirom na izgrađenost najbolji je V/C koridor, koji već doseže od Budimpešte do granice (dapače ima jednu obilaznicu za Pečuh). U sljedećih deset godina ima realne šanse za modernizaciju željezničke linije Budapest-Dombóvár, međutim na linijama blizu granice to nije za očekivati (Pécs-Villány-Magyarbóly, Szigetvár-Barcs-Gyékényes). Trenutno stajalište hrvatske strane je graditi cijeli dio na području Hrvatske ovisno o mađarskim ulaganjima.

Od triju željezničkog prijelaza može se istaknuti Gyékényes, koji se nalazi na V/B koridoru. Linija Koprivnica-Zagreb koja mu se priključuje je jedna od glavnih linija hrvatske željeznice koja je u najboljem stanju, koja osigurava vezu s Rijekom i Venecijom. U Murakeresztúru postoji izravna mjesna veza samo do Kotoribe. Ponovnim otvaranjem prijalaza 4. rujna 1997. preko Magyarbólya se odvija međunarodni promet prema Bosni i Hercegovini. Na taj način bi se moglo poticati jačanje kohezije pretpostavljene prostorne strukture osi Pécs-Osijek-Tuzla. Jedno od najvažnijih sredstava da se to ostvari je poboljšanje prometnih mogućnosti, od kojih se u razvoju željeznice nailazi na najveće prepreke.

Politika regionalnog razvijanja željeznice sa strane mađarske vlade nakon 1990. nije bila dovoljno čvrsta, nastojala je spriječiti jedino pad kvalitete usluga, a gledano na srednju stazu samo linija Pécs-Magyarbóly ima realne šanse za razvoj. Prema prethodnim planovima linija će se razvijati do brzine od 120 km/sat. Šansa za razvoj regionalne željeznice mjesnog interesa je mala, nasuprot tomu to bi se moglo riješiti u okviru ostalih kompleksnih projekata koji su usmjereni na turizam i razvoj gospodarstva.

S obzirom na Međimursku i Zaladsku županiju, odnosno općinu Lendava postoji jedna neiskorištena alternativa za razvoj. Između Lendave i Rédcisa nedostaje samo jedan kratki dio linije od par kilometara koji nije izgrađen, kako bi se ostvarila veza Lenti-Rédics-Lendava-Mursko Središće. Za daljnje razmišljanje je kompletiranje jednog »euroregijskog« smjera koji bi prometovao na liniji Nagykanizsa-Murakeresztúr-Kotoriba-Čakovec (Csáktornya)-Mursko Središće (Muraszerdahely)-Lendava (Lendva) Lenti-Zalaegerszeg-Nagykanizsa i koji bi povezao i burgenlandsko područje. Na hrvatskoj strani na liniji Koprivnica-Osijek, koja obuhvaća područje uz hrvatsku granicu ne postoji nikakav željeznički prijelaz, koji bi osigurao vezu s linijom Pécs-Gyékényes. Pored toga, slično liniji koja se proteže paralelno uz mađarsku granicu, hrvatska linija (Koprivnica-Kloštar-Našice-Osijek) je također samo regionalna linija, nije linija prvog reda. Brzi i interciti vlakovi koriste se samo na liniji Zagreb-Osijek!

Ovdje napominjemo da na području koje se proteže uz hrvatsko-mađarsku granicu u dužini od 335 km broj željezničkih linija je prosječan s obzirom na istočno-europske prilike. Međutim, broj željezničkih prijelaza, graničnih prijelaza je izrazito nizak. To se može obrazložiti pomoću više činjenica. U razdoblju od raspada Austro-Ugarske Monarhije (1918.) do kraja državnog socijalizma (1990.) ukinute su pojedine mikroregionalne željezničke linije mjesnog interesa sa manjim prometom. To je rezultiralo u više slučajeva i time da su se dizali u zrak pojedini mostovi na Dravi, naprimjer između Zaláta i Čadavice, odnosno Barcsa i Virovitice tijekom drugog svjetskog rata. U tom smislu najveći problem je bio udaljavanje istočnog boka od titovske Jugoslavije, što je usporavalo obnovu mostova. Jedino su obnovili most u Gyékényesu 1960. godine.

SLIKA BUDUĆNOSTI I ZAKLJUČAK

Razvoj željeznica u bliskoj budućnosti na ovom području pokazuje dosta lošu sliku. MÁV kao i HŽ planiraju ostvariti pojedina ulaganja ravnajući se prema trasama europskih prometnih koridora. Na liniji Dugo Selo-Križevci u dužini od 36 km koja je dio V/B koridora u tijeku je modernizacija pruge. Brzina vožnje će se na tom dijelu povećati na 160 km/sat. Na mađarskoj strani je među prioritetima samo prijelaz u Gyékényesu. Međutim, ta ulaganja tek su na razini planiranja. Saževši možemo reći da europski razvoj smatra održivim i poželjnim takvo pogranično područje gdje se ostvaruje međusobna suradnja i integrirano djelovanje. Prema našem mišljenju vjerojatno će se takva orijentacija ostaviti i na području uz Dravu. Područje će reintegracijom ponovo postati sastavni dio europskog gospodarskog prostora, kao i u drugoj polovici 19. stoljeća.

KORIŠTENJA LITERATURA

- Balogh T. 2008: A Fiume (Rijeka)-Constanta vasúti kapcsolat fejlesztése, transzbalkáni vasútvonal kialakítása. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Szeged
- Beluszky P. 2005: Őrség-Vendvidék Felső-Rába-Völgye (Szentgotthárd és Környéke) Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- Gulyás L. (szerk.) 2009: A modern magyar gazdaság története Széchenytől a Széchenyi tervig. JATEPress. Szeged
- Majdán J. 1987: A »vasszekér« diadala. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Majdán J. 2005: Pécs, mint közlekedési központ (1846-1946). In: (szerk.) Szirtes G. és Vargha D. Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből, Molnár Nyomda, Pécs

Ruzitska L. 1964: A magyar vasútépítések története 1914-ig. Közlekedési Dokumentációs Vállalat, Budapest

Sokcsévits D. 2011: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus, Érd

T. Mérey K. 1979: Dél-Dunántúl iparfejlődése a dualizmus idején. In: (szerk.) Kanyar J. Somogy megye múltjából, Kaposvár

SUMMARY

In the Austrian-Hungarian Monarchy, the railway network made the creation of a single socio-economic space possible. The integration Podravina in the economic structure of the Monarchy was helped by the building of the region's railway lines. After the Peace Treaty of Trianon, because of the new boundaries, these lines became fragmented and some of the local ones even ceased to exist! After Croatia's EU accession, with the integration of our southern neighbour into the Schengen zone, Podravina will become an active part again in the united European economic space. In our study, we examine the role that rail can play in reintegration. This potential is examined from the perspective of rail border crossings, and the Croatian-Slovenian-Hungarian three sided border. We furthermore outline the effects of the expected and the already ongoing renovations.

ŽELJEZNIČKA INFRASTRUKTURA KOPRIVNIČKIH UGLJENOKOPA, KOPRIVNIČKI BREGI (1945.-1952.)

RAILWAY INFRASTRUCTURE OF KOPRIVNICA COAL-MINE IN BREGI (1945-1952)

Siniša Lajnert

Hrvatski državni arhiv

Marulićev trg 21

HR-10000 Zagreb

slajnert@arhiv.hr

Primljeno/Received: 17. 9. 2011.

Prihvaćeno/Accepted: 25. 10. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC 332.1(4)(497.5-3 BREGI)

SAŽETAK

Članak o željezničkoj infrastrukturi Koprivničkih ugljenokopa, Bregi temelji se isključivo na proučavanju arhivskoga gradiva koje se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu i Arhivu Jugoslavije. U članku je obuhvaćen period od završetka 2. svjetskog rata, pa sve do kraja ožujka 1952. Riječ je o periodu administrativnog socijalizma s jakom centralizacijom svih političkih, privrednih i društvenih funkcija. S obzirom na činjenicu da je težište stavljeno na brzu industrijalizaciju zemlje, najveći administrativni aparat razvio se upravo na području privrede. Stvaranjem nove države transport je bio jedan od kritičnih problema u rudnicima pod rukovodstvom Ministarstva industrije i rudarstva Narodne Republike Hrvatske. Uprava Koprivničkih rudnika postojala je, odnosno započela je s poslovanjem 1. listopada 1945. U mjesecu kolovožu 1950. Koprivnički ugljenokopi Bregi imali su ukupno 3 parne lokomotive, od toga 2 ispravne, 1 neispravnu benzinsku i diesel lokomotivu vani, 183 vagoneta, od toga 175 ispravnih, 6 vagoneta prevrtača i 20 vagona prevrtača-istresača, od toga 17 ispravnih. Krajem ožujka 1952. sveukupno je u željezničkom prometu Koprivničkih ugljenokopa Bregi bio 1 službenik i 39 radnika.

Ključne riječi: Koprivnički ugljenokopi Bregi, rudarska željeznička infrastruktura, Generalna direkcija za ugalj Vlade Narodne Republike Hrvatske

Key words: Koprivnica coal-mine Bregi, coal-mine railway infrastructure, People's Republic of Croatia General directorate for coal-mining

UVOD

Ovaj članak o željezničkoj infrastrukturi Koprivničkih ugljenokopa, Bregi (1945.-1952.), temelji se isključivo na proučavanju arhivskoga gradiva¹ koje se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu i Arhivu Jugoslavije. Članak je napisan isključivo u skladu s arhivističkim uzancama. Poglavlje koje prikazuje upravnu povijest Koprivničkih ugljenokopa, Bregi usklađeno je s elementima Međunarodne

¹ Arhivsko su gradivo zapisi ili dokumenti koji su nastali djelovanjem pravnih ili fizičkih osoba u obavljanju njihove djelatnosti, a od trajnog su značenja za kulturu, povijest i druge znanosti, bez obzira na mjesto i vrijeme njihova nastanka, neovisno o obliku i tvarnom nosaču na kojem su sačuvani, vidi Zakon o arhivskom gradivu i arhivima, *Narodne novine. Službeni list Republike Hrvatske* (Zagreb). 105(1997).

arhivističke norme ISAAR (CPF).² Riječ je o suvremenoj arhivističkoj metodologiji za opis neke institucije.

Drugi, najznačajniji dio članka koji govori o željezničkoj infrastrukturi, u skladu s arhivističkom praksom kronološki navodi predmetne dokumente bez ulaženja u bilo kakve interpretacije i valorizacije, koje su ostavljene čitateljima. Naime, arhivisti kao informacijski stručnjaci nisu zaduženi za interpretaciju izvora, već samo za njihov prikaz, dok je valorizacija ostavljena čitateljima, odnosno korisnicima arhivskoga gradiva.

Članak obuhvaća period od završetka 2. svjetskog rata, pa sve do kraja ožujka 1952. Neposredno nakon toga proglašeni su Uredba o usklađivanju propisa republičkih organa državne uprave iz oblasti privrede s novim privrednim sistemom³ i Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) i saveznim organima vlasti.⁴ Riječ je o periodu administrativnog socijalizma s jakom centralizacijom svih političkih, privrednih i društvenih funkcija. S obzirom na činjenicu da je težište stavljeno na brzu industrijalizaciju zemlje, najveći administrativni aparat razvio se upravo na području privrede.

UPRAVNA POVIJEST KOPRIVNIČKIH UGLJENOKOPA, BREGI (1945.-1952.)

Uprava Koprivničkih rudnika postojala je, odnosno započela je s poslovanjem 1. listopada 1945. Iz toga razloga spomenuta Uprava nije imala nikakvih vlastitih poslovnih knjiga od toga datuma pa unatrag. Prilikom formiranja te Uprave u njezin sastav ušli su rudnici Bregi⁵, Glogovac, Javorovac, Petrovdol, Rasinja i istražni radovi Zorka u Subotici. Od prijašnjih uprava pojedinih rudnika zapisnički je komisijski preuzeta s danom 30. rujna 1945. pokretna i nepokretna imovina. Prilikom preuzimanja nije se moglo ustanoviti opće imovinsko stanje tih rudnika, jer isti nisu bili ažurni s poslovnim knjigama ili knjige uopće nisu posjedovali.⁶

Rješenjem Vlade NRH br. 11075/1946. od 16. rujna 1946., poduzeća: »Bregi«, »Javorovac«, »Glogovac« i »Petrovdol«, spojeni su u novo poduzeće republikanskog značaja pod nazivom: Koprivnički rudnici, Bregi. Poduzeće se nalazilo pod administrativno-operativnim rukovodstvom (AOR) Zemaljske uprave za ugljen Ministarstva industrije i rudarstva.⁷

Ukazom Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ br. 1764 od 21. prosinca 1948. Koprivnički rudnici Bregi određeni su za poduzeće općedržavnog značaja. Navedeno poduzeće predano je 31. prosinca 1948. na upravljanje Generalnoj direkciji uglja za NRH Ministarstva rudarstva FNRJ u Zagrebu.⁸

² ISAAR (CPF), *Međunarodna norma arhivističkoga normiranoga zapisa za pravne i fizičke osobe te obitelji*, Priredilo Ad hoc Povjerenstvo za norme opisa, Pariz, Francuska, 15.-20. studenoga 1995. (konačna verzija koju je odobrilo Međunarodno arhivsko vijeće, Zagreb, 1999., kao i ISAAR (CPF), *Međunarodni standard arhivističkoga normiranoga zapisa za pravne i fizičke osobe i za obitelji (Drugo izdanje)*, Međunarodno arhivsko vijeće, Sarajevo, 2004.

³ *Narodne novine. Službeni list Narodne Republike Hrvatske* (Zagreb). 55(1952).

⁴ *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije* (Beograd). 3(1953).

⁵ Rudnik Bregi (bivši vlasnik tvrtka Mirna d.d.) konfisciran je presudom Vrhovnog suda NRH br. 384/1946. od 23. ožujka 1946., vidi Hrvatski državni arhiv (dalje: HR HDA) 1160. Generalna direkcija za uglj u Narodne Republike Hrvatske – Zagreb (1950.-1952.), svežanj br. 45, Dosjei s podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl br. 27, Koprivnički rudnici, spis ur.br. 5081-Z-46.

⁶ HR HDA 365. Republički zavod za društveno planiranje Socijalističke Republike Hrvatske (1945.-1980.), Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

⁷ HR HDA 279. Predsjedništvo vlade Narodne Republike Hrvatske – Zagreb (1945.-1953.), spis ur.br. 11075/1946. Bivši vlasnik rudnika Javorovac bila je tvrtka Mirna d.d., a rudnika Glogovec i Petrovdol – Državni erar, vidi HR HDA 1160, svežanj br. 45, Dosjei s podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl br. 27, Koprivnički rudnici, spis ur.br. 5081-Z-46.

⁸ HR HDA 1160, svežanj br. 45, Dosjei s podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl br. 27, Koprivnički rudnici, spis ur.br. 11269/2/1948.

Dana 14. veljače 1949. Generalna direkcija ugljena za NRH Ministarstva rudarstva FNRJ u Zagrebu odlučila je da se naziv: Koprivnički rudnici u Bregima zamijeni s novim nazivom: Koprivnički ugljenokopi u Bregima.⁹

Poduzeće Koprivnički ugljenokopi Bregi osnovani su rješenjem Vlade FNRJ br. 10324/49. od 24. studenoga 1949. i to fuzijom bivših Koprivničkih ugljenokopa i bivšeg rudnika Gradskog narodnog odbora Zagreb-Mišulinovac¹⁰. Poduzeće je imalo pogone: Mišulinovac, Glogovac i Bregi.¹¹

Rješenjem Vlade FNRJ br. 10325/49. od 24. studenoga 1949., stavljeno je poduzeće: Rudnik lignita Mišulinovac u Mišulinovcu pod AOR Generalne direkcije uglja za NRH Ministarstva rudarstva FNRJ. Istim rješenjem spojen je Rudnik lignita Mišulinovac u Mišulinovcu s Koprivničkim rudnicima uglja pod novim nazivom: Koprivnički rudnici uglja sa sjedištem u Bregima.¹²

U svezi Uredbe o ukidanju generalnih direkcija uglja za NR Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu, a na prijedlog ministra-predsjednika Komiteta za ugalj Vlade FNRJ, Vlada FNRJ u Beogradu donijela je 23. veljače 1950. Rješenje o predaji rudarskih preduzeća opštedržavnog značaja Vladi NR Hrvatske. Državno privredno poduzeće općedržavnog značaja: Koprivnički rudnici uglja, Bregi, predani su Vladi Narodne Republike Hrvatske sa svim osnovnim i normiranim obrtnim sredstvima. Generalna direkcija uglja za NRH Ministarstva rudarstva FNRJ razdužila se za cjelokupni iznos godišnjeg planskog zaduženja za koji se zadužio novi administrativno-operativni rukovodioc ovog poduzeća koji je odredila Vlada NRH.¹³

Rješenjem Vlade NRH o određivanju administrativno-operativnog rukovodstva rudarskim poduzećima od 19. lipnja 1950., gore navedenom ugljenokopu određena je za administrativno-operativnog rukovodioca Generalna direkcija za ugalj Vlade NRH u Zagrebu.¹⁴

ŽELJEZNIČKA INFRASTRUKTURA KOPRIVNIČKIH UGLJENOKOPA, BREGI

Dana 28. rujna 1945. sastavljen je u Subotici-Tomekovica kod rova Mađarić Tušek na Ugljeniku Zorka zapisnik o primopredaji Ugljenika od vlasnika Mađarić-Tuška upravitelju Koprivničkog sektora. U rovu je bio ugrađen kolosjek širine 500 mm dužine 60 metara i jedna skretnica. Po niskopu je bio ugrađen kolosjek dužine 17 metara, a osim toga ležalo je u jami 5 komada tračnica dužine 20 metara. Od ušća rova do jalovnika ugrađen je kolosjek dužine 48 metara. Na jalovniku je ležalo i neugrađeno 14 komada tračnica po 5 metara dužine, ukupno 70 metara. Na cesti kod pilane Tušek ležalo je neugrađeno 81 komad tračnica od 5 metara, 5 komada tračnica od 6 metara, 3 komada od 7 metara, ukupno 456 metara. Ove su tračnice navodno bile pozajmljene od rudnika Kamenik-Lepavi-

⁹ HR HDA 1160, svežanj br. 45, Dosjei s podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl br. 27, Koprivnički rudnici, spis b.b. od 24. veljače 1949.

¹⁰ Prema popisu inventara Gradskog ugljenokopnog poduzeća Mišulinovac, Zagreb, Trg Republike 1/I od 3. veljače 1948., od uređaja za otpremu i prijevoz, poduzeće je imalo: 1 lokomotivu na plinsko ulje, tvornice Demag od 4,5 tone, širine kolosjeka 600 mm, 1 benzinsku lokomotivu, tvornice Benz od 3,5 tone, širine kolosjeka 600 mm, 37 komada jamskih kolica, željezne konstrukcije sa željeznim košarama sadržaja 0,6 m³, širine kolosjeka 600 mm, 12 komada jamskih kolica (neupotrebljive), 38 komada prijevoznih kolica za vanjski promet, željezne konstrukcije sa željeznim košarama, sadržaja 1,00 m³, širine kolosjeka 600 mm, 2500 m industrijskog kolosjeka od tračnica 9 kg/m, širine kolosjeka 600 mm od revira Manduševac do željezničke stanice Mišulinovac, 423 m kolosjeka, širine 600 mm od Kurovice do Mišulinovca, 275 m ugrađenog kolosjeka 600 mm širine od tračnica 7 kg/m za manipulaciju na površini pred rudnikom. Od jamskog inventara poduzeće je imalo 392 m jamskog kolosjeka širine 600 mm, profila tračnica 7 kg/m, vidi HR HDA 365, Inventari lokalnih rudnika u Hrvatskoj, 1947.-1948., inv. br. 1166.

¹¹ HR HDA 1160, svežanj br. 45, Dosjei s podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl br. 27, Koprivnički rudnici, Pravila o organizaciji i poslovanju poduzeća: Koprivničkih ugljenokopa Bregi.

¹² HR HDA 1160, svežanj br. 45, Dosjei s podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl br. 27, Koprivnički rudnici, spis ur.br. 10325/49.

¹³ HR HDA 1160, svežanj br. 45, Dosjei sa podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl br. 26, Ivanečki rudnici, spis br. 734/50/2.

¹⁴ HR HDA 1160, svežanj br. 45, Dosjei s podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl: Registracija. Vidi također i HR HDA 279, spis ur.br. 8410/1950., kutija br. 204.

na. Na rudniku su se nalazila jedna jamska kolica bez prednje stijene, jedna jamska kolica bez kotača, jedna ispravna jamska kolica i jedno postolje za niskop. Sve ugrađene i neugrađene tračnice bile su rabljene i od 7 kg/m.¹⁵

U svezi primopredaje Rudnika Bregi od tvrtke Mirna d.d.¹⁶ na Koprivničke ugljenike, navedeni rudnik pregledan je 24. rujna 1945. o čemu je u kancelariji Uprave Koprivničkih ugljenika u Bregima sastavljen 30. rujna 1945. i zapisnik. Nakon ponovno započetog rada na rudniku, u mjesecu svibnju 1945., rudnik je raspolagao samo s malim brojem radnika, pa nije mogao pristupiti obnavljanju cijele ranije otvorene jame. Prijevoz ugljena uzduž fronte do odvoznog smjernog hodnika vršen je pomoću specijalnih otkopnih kolica. Na svakoj fronti od cca 30 metara bilo je zaposleno u jednoj smjeni prosječno 7 ljudi računajući vozača koji je tovario ugljen u jamska kolica i ista otpremao najviše do duljine 300 metara od otkopa. Od ukupno 7 zaposlenih radnika na otkopu bila su obično 4 kopača, 1 pomoćnik i 2 vozača. Jamski kolosjeci bili su redovito uzdržavani s 2 radnika dnevno. Otprema s otkopa do glavnog rova vršena je ručno, po glavnom rovu, te vani do separacije konjem. Daljnja otprema od separacije do utovarne stanice u Bregima vršena je samoistovaračima sadržine 2500 kg i pomoću parne lokomotive po industrijskoj pruzi duljine 4 km. Na dan 30. rujna 1945. na rudniku je zatečeno 111 radnika i 40 zarobljenika.

Zemljišta na kojima su bili izgrađeni rudnički uređaji i postrojenja bili su vlasništvo bivše Imovne općine Đurđevačke s kojom je poduzeće Mirna d.d. imalo zakupni ugovor za predmetna zemljišta.

Prema inventaru Rudnika Bregi (Mirna d.d.) od 30. rujna 1945., stanje željezničke infrastrukture bilo je sljedeće:

Jama:

3270 metara ugrađenih tračnica 7 kg/m, 2186 metara ugrađenih tračnica 9 kg/m, 1000 metara ugrađenih tračnica 7 kg/m, 680 metara ugrađenih tračnica 9 kg/m, 652 metra neugrađenih tračnica 7 kg/m, 149 metara neugrađenih tračnica 9 kg/m

21 komada skretnica, 1 komad križne skretnice

50 komada drvenih kolica za ugljen, 6 komada drvenih kolica za ugljen, 37 komada željeznih kolica za zemlju, 12 komada željeznih kolica za zemlju

9 komada cicki za drvo

Na dvorištu i u otvorenim spaljenim skladištima:

1 benzinska lokomotiva 982 i 6092 Wien, Budapest (stara i neuporabiva)

Pruga vani (separacija):

511 metara pruge nad separacijom

14 komada običnih skretnica i 2 komada križnih skretnica

Pruga pod separacijom:

422 metra ugrađene pruge, 191 metar pruge od činovničkog stana do kuće br. 1

9 komada pomoćnih skretnica, 1 komad skretnice kod kuće br. 1

Jalovnjak:

483 metra ugrađene pruge, 50 metara rezervnih neugrađenih tračnica

¹⁵ HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

¹⁶ Poduzeće Mirna, ugljenokopno d.d. Zagreb protokolirano je 20. veljače 1919., vidi Compass, Finanzielles Jahrbuch 1940., Gegründet von Gustav Leonhardt, Jugoslawien, Dreiundsiebziger Jahrgang, Compassverlag, Wien 1940., LXXIII., str. 393. Na dan 31. prosinca 1939. poduzeće Mirna d.d. Bregi imalo je tri lokomotive, i to serije: 162, 5583 i 9866, vidi HR HDA 136. Direkcija Jugoslavenskih državnih željeznica – Zagreb (1918.-1941.), spis pov.ur.br. 14 od 8. siječnja 1940., Podaci o lokomotivama, podnašanje izvještaja, u predmetu pov.ur.br. 52 od 27. siječnja 1941., kutija br. 104. Poduzeće Mirna, ugljenokopno d.d. konfiscirano je presudom Okružnog narodnog suda za grad Zagreb od 10. prosinca 1945., br.Kz. 597/45., vidi HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216. Poduzeće Mirna, ugljenokopno d.d. iz Zagreba proglašeno je, Rješenjem Okružnog suda za grad Zagreb od 29. kolovoza 1947., ratnim dobitnikom za iznos ratne dobiti od 4,756.700 dinara, time da je bilo dužno platiti na ime kazne od 15% iznos od 713.505 dinara u korist Fonda za obnovu zemlje i pomoć postradalim krajevima, vidi HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

1 komad željeznih kolica, 8 komada željeznih kolica za zemlju

Industrijska željeznica Ugljenika Bregi:

1 lokomotiva 162, Maschinenbau A.G. Breitfeld Danek Blansko, izgrađena godine 1918., ogrjevnna površina 19,32 m², 12 atm., maksimalna brzina 20 km/sat, 3 vezne osovine, težina prazne lokomotive 7900 kg, a u službi 10500 kg

1 lokomotiva Borsig iz Tvornice A. Borsig-Berlin Tegel, izgrađena godine 1917., ogrjevnna površina 18,5 m², 15 atm., maksimalna brzina 20 km/sat, 3 vezne osovine, težina prazne lokomotive 9600 kg, a u službi 12000 kg

1 lokomotiva 5583 iz Tvornice Lokomotiv Fabrik G. Sigel Wiener-Neustadt, broj kotla 5583, broj lokomotive R-III C-204, izgrađena godine 1918., ogrjevnna površina 16,4 m², 12 atm., 3 vezne osovine u demontiranom stanju

50 komada samoistovarača, od toga 10 komada s kočnicama

3 komada platona za jamsko drvo, 1 komad platona za prijevoz alata

2 komada željeznih cicki za drvo, 3 komada osobnih cicki

1 kiper za šljunak

1 mostna vaga za 5000 kg

4000 metara položene pruge od Bregi do ugljenika Glogovca

515 metara položene pruge: ogranak od ložione za stovarište drva

102 metra položene pruge: ogranak na ložionu

113 metara položene pruge: ogranak kraj vage

92 metra položene pruge: ogranak na rampi

13 komada skretnica.¹⁷

Prilikom primopredaje Rudnika Javorovac Upravi Koprivničkih ugljenika sastavljen je 30. rujna 1945. predmetni zapisnik.¹⁸ Konstatirano je da se otprema u jami i vani vršila ručno u jamskim kolica od 500 kg. Od željezničke infrastrukture, Rudnik Javorovac imao je: 8 komada drvenih jamskih kolica, 2 komada željeznih jamskih kolica, 2 komada prevrtača (kipera), 1 komad cicke, 1532 metra tračnica položenih u jami, 57 metara nepoloženih tračnica, 378 metara tračnica položenih vani, 71 metar tračnica nepoloženih vani.¹⁹

Prilikom preuzimanja ugljenokopa Glogovac s Petrovdolom (bivši vlasnik: Državna rudarska uprava, Glogovac) Upravi Koprivničkih ugljenika u eksploataciju načinjen je 30. rujna 1945. i njihov popis imovine. Od željezničke infrastrukture, navedeni ugljenici imali su:²⁰

Područje Glogovac:

800 metara tračnica u jami od 5 kg (ukupno 4000 kg)

4 komada željeznih vozića, 15 komada drvenih vozića, 1 okretaljka

3680 metara tračnica od 7 kg (ukupno 25760 kg)

6 komada skretnica

21 komad samoistovarača

1 komad osobnih kolica (cicka)

2 komada željeznih kolica za drvo

Područje Petrovdol:

6 komada kolica

1348 metara tračnica od 7 kg (ukupno 9436 metara)

Područje Jagnjedovac:

6 komada jamskih kolica

¹⁷ HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

¹⁸ HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

¹⁹ HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

²⁰ HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

3 komada skretnica
1 okretaljka
1476 metara tračnica

Prilikom primopredaje Rudnika Glogovac od 30. rujna 1945., konstatirano je da se otprema ugljena u jami vršila jamskim kolicima s vozačima, a iz pripremnog radilišta iz dubine izvlačilo se pomoću ručnog vitla. Ručna otprema išla je sve do separacije. Od razredišta do utovarne stanice u Bregima otpremalo se u samoistovaračima po industrijskoj pruzi lokomotivom Rudnika Bregi.²¹

Pogled na rudokop Žlebic
južno od Koprivnice (kod
Reke)

Uprava Koprivničkih rudnika u Bregima preuzela je, na temelju rješenja Ministarstva industrije i rudarstva, Odjela za rudarstvo Kb.br. 665-45. i 666-45., a zapisnikom od 30. rujna 1945., u upravu i ekonomsko iskorištavanje rudnik Rasinja u Subotici s njegova tri rudna polja, suvlasništvo nasljednika Crnković iz Subotice, a u tadašnjem zakupu Justine Mikuličić iz Zagreba. Rudnik Rasinja kao vlasništvo nasljednika Crnković nije imao na objektu nikakvih vlastitih naprava, postrojenja ni inventara koji bi bili vlasništvo obitelji Crnković, već su sve što se nalazilo na rudniku izgradili tadašnji zakupnici, koji su eksploatirali rudnik. Uprava Koprivničkih rudnika iskorištavala je rudnik Rasinja od 1. listopada 1945. do 15. svibnja 1946., kada su suvlasnicima vraćena i predana u posjed i iskorištavanje tri rudna polja, i to: Milan, Gizela i Marija.²²

Dana 27. rujna 1945. prilikom primopredaje Ugljenika Rasinja Koprivničkim rudnicima ustanovljeno je da se otprema ugljena vršila u drvenim kolicima po 500 kg utovarne težine do jalovnjaka, gdje se istresao u veća kolica utovarne težine od oko 2000 kg. Ova su se kolica spuštala sama do razredišta, dok su natrag vučena konjem. Od razredišta do željezničke utovarne postaje Rasinja, otpremao se ugljen običnim kolima po prijevoznicima. Vanjske pruge bile su u lošem stanju.²³

Prema podacima Uprave Koprivničkih rudnika od 10. veljače 1946., vrijednost industrijske pruge u Bregima izražena u dinarima bivše Kraljevine Jugoslavije iznosila je 820.000 dinara.²⁴

²¹ HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

²² HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

²³ HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

²⁴ HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

Obustava rada na Ugljeniku Petrovdol izvršena je 15. ožujka 1946. Iz jame je izvučen sav inventar te je isti uglavnom prebačen na Ugljenik Bregi. Prijevoz inventara, uglavnom jamskih tračnica, završavao je u srpnju 1946. Razlozi za zatvaranje Rudnika Petrovdol bili su sljedeći:

1. U Rudniku Petrovdol eksploatiran je sloj lignita debljine oko 1,30 metara. Otvorene količine ugljena iznašale su 18000 tona

2. Rudnik je bio udaljen od najbliže željezničke stanice Koprivnica 9 km, od toga 6 km po slabom šumskom putu, uslijed čega su prijevozni troškovi za ugljen bili jako visoki, a izvoz ovim putem za vrijeme kišnih dana i u zimsko doba uopće nije bio moguć.

3. Rudnik je bio primitivno uređen.

4. Proizvodni zadatak za godinu 1946. iznosio je neznatnih 2500 tona.²⁵

Otkopavanje ugljena u jami Ugljenika Glogovac završeno je 30. travnja 1946. te je tim danom prestao rad tog Ugljenika, a radnici su premješteni na Ugljenik Bregi. Zatvaranje te jame kao samostalnog ugljenika bilo je predviđeno u planu rada za godinu 1946. i to s 31. ožujka 1946. pošto je bilo predviđeno da će u tom razdoblju biti iscrpljena jama, a od otvaranja nove jame s već započetim niskopom se je privremeno odustalo iz razloga, što je u neposrednoj blizini te jame postojao Ugljenik Bregi koji je oskudijevao u radnoj snazi, a i imao je uvjete i mogućnosti za razvoj. Time je postignuta koncentracija rada te sve povoljne posljedice koje su iz toga proizašle.

Iz jame je izvučen cjelokupan inventar te je isti prenesen i upotrebljen na Ugljeniku Bregi osim jamskih kolica koja Ugljenik Bregi nije mogao upotrebljavati zbog različite širine kolosjeka. Iz toga razloga su ta kolica stavljena na raspolaganje Zemaljskoj upravi za ugljen radi uporabe na drugim ugljenicima. Ulaz u jamu je zatvoren zarušavanjem rova.²⁶

U Bregima je 10. srpnja 1946. napravljena procjena inventara Ugljenika Rasinje. Od željezničke infrastrukture, Ugljenik je imao:²⁷

Jama:

Ugrađena jamska pruga sastojala se od: 1120 metara ugrađenog kolosjeka (2240 metara tračnica od 7 kg/m), 8 komada skretnica, 3 komada željeznih ploča za okretanje 200x100 i 314,8 metara neugrađenih tračnica od 7 kg/m.

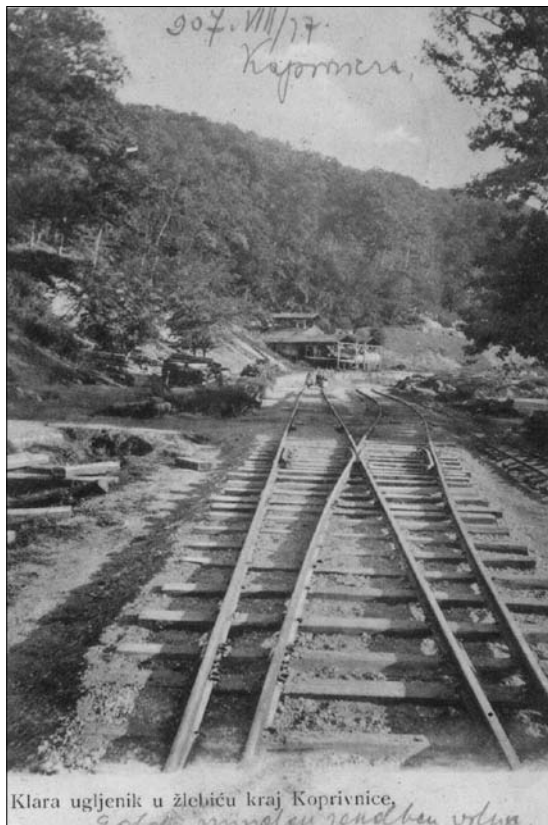
12 komada prijenosnog kolosjeka od 1,3-1,5 metara

1 komad oštećenih otkopnih kolica, 28 komada ispravnih drvenih jamskih kolica od 500 kg sadržine, 1 komad jamskih kolica za prijevoz drva (cicka), 1 komad neispravnih malih jamskih kolica

50 komada neugrađenih tračnica od 7 metara 7 kg/m, ukupno 350 metara

Vani:

Pruga: 207 metara ugrađenog kolosjeka na jalovnjaku (414 metara tračnica od 7 kg/m, 500 mm), 725 metara ugrađenog kolosjeka od jame do stovarišta kraj ceste (1450 metara tračnica od 7 kg/m, 600 mm)

Rudnik u Žlebicu imao je uskotračnu rudarsku željeznicu

²⁵ HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

²⁶ HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

²⁷ HR HDA 365, Koprivnički ugljenokopi, Bregi, inv.br. 1216.

3 komada željeznih vagoneta za vanjski prijevoz za 2-2,5 tona ugljena, 3 komada drvenih vagoneta za vanjski prijevoz za 2-2,5 tona ugljena

1 komad velikih kolica za prijevoz jamskog drva

2 komada skretnica na kolosjeku širine 500 mm, 4 komada skretnica na kolosjeku širine 600 mm

6 komada neugrađenih tračnica od 5 metara, 7 kg/m, 3 komada neugrađenih tračnica od 4 metra i 2 komada neugrađenih tračnica od 2 metra.

Pitomački rudnici u Pitomači nacionalizirani su Ukazom Prezidijuma Sabora NRH od 26. listopada 1946. Kao poduzeće republikanskog značaja nisu nikada bili oformljeni, ali su faktično ušli u sklop Koprivničkih rudnika pod AOR-om Glavne direkcije za ugalj Ministarstva industrije i rudarstva. U kolovozu 1947. obustavljen je rad na Pitomačkim rudnicima, a dio postrojenja toga poduzeća predan je rudnicima, kojima su ta postrojenja bila nužna. Među inim predani su i Koprivničkim rudnicima razni dijelovi osnovnih sredstava. U godini 1948. preuzet je taj rudnik s postrojenjima i inventarom, koji se je u to vrijeme nalazio na rudniku, po Kotarskom narodnom odboru u Đurđevcu i ponovo počeo s proizvodnjom.²⁸

Na području Šumskog gospodarstva Bjelovar postojala je industrijska pruga Pitomačko-Črešnjevačkih rudnika²⁹ koja je izgrađena od mjesta Pitomače do rudnika u gorskom masivu Bilogora. Rudnik je bio pod upravom Ministarstva industrije i rudarstva NRH, Glavnom direkcijom za ugljen-Zagreb. Pošto je rudnik prestajao s radom, Glavna direkcija za ugljen namjeravala je prenijeti postrojenja kao i industrijsku prugu na drugo mjesto. Kako se šumarstvo služilo postojećom industrijskom prugom Črešnjevačko-Pitomačkih rudnika radi izvoza drvnih masa iz Bilogore, te kako je ona još dulji period trebala šumarstvu, bilo je potrebno da se ta pruga ne ukida. Budući da se rudnik u Bilogori trebao likvidirati, tadašnje Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva (Šumarstvo) obratilo se pod br. 8867 od 25. lipnja 1947. Ministarstvu industrije i rudarstva-Rudarstvo, da navedenu prugu ne skida već da mu je prepusti. Ministarstvo industrije i rudarstva izvijestilo je Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva pod br. 37330 od 30. lipnja 1947. da je sporazumno da se Ministarstvu šumarstva ostavi na raspolaganju industrijska pruga u Pitomači uz uvjet, da ovo Ministarstvo pribavi Glavnoj direkciji za ugljen odgovarajući materijal u šinama, pragovima itd. No, navedeno Ministarstvo nije imalo šinskog materijala niti za svoje potrebe.

Stoga je 10. srpnja 1947. Ministarstvo šumarstva NRH zamolilo Predsjedništvo Vlade NRH da donese odluku, da Ministarstvo industrije i rudarstva – Rudarstvo ostavi na raspolaganje ovom Ministarstvu industrijsku prugu bivših Pitomačko-Črešnjevačkih rudnika u Pitomači, koju je kanilo demontirati i prenijeti na drugo mjesto, budući da rudnik do kog je išla ta pruga nije više trebao raditi. U svojoj predstavi ovo je Ministarstvo izvjestilo Predsjedništvo Vlade da je pripravno da vrijednost ugrađenog šinskog materijala u tu prugu refundira Ministarstvu industrije i rudarstva u novcu ili pak u materijalu kada bi moglo nabaviti taj materijal. Izvoz postojećih drvnih masa iz Bilogore nije bio moguć na drugi način, već jedino šumskom prugom. Tom prugom se je ovo Ministarstvo i ranije služilo u svrhu izvoza drvnih masa iz Bilogore, a ove godine je tu postojeću prugu Glavna direkcija

²⁸ HR HDA 279, spis ur.br. 20629/1949.

²⁹ Tvrtka Pitomačko-Črešnjevački ugljenici d.d. Zagreb protokolirana je 26. rujna 1918. kod Kr. sudbenog stola u Zagrebu pod brojem 20.892 prigodom prijenosa sjedišta društva iz Bjelovara u Zagreb. Dozvolu za rad izdalo je Kr. rudarsko satništvo u Zagrebu pod brojem 53360 pd godine 1904. Sjedište poduzeća bilo je u Zagrebu. Poduzeće je osnovano 1904. od raznih manjih poduzetnika, koji su počeli s rudarskim radnjama već krajem 19. stoljeća. Tada je poduzeće radilo u Bilogori u općini Pitomača, srez Đurđevac, vidi HR HDA 597. Industrijska komora (Industrijska komora Zagreb 1938.-1941., Veleobrtna komora Zagreb 1941.-1945., Industrijska komora Zagreb 1945.-1948.) – Zagreb (1938.-1948.), Dosje: rudarska industrija (podaci o poduzećima), predmet: Pitomačko-Črešnjevački ugljenici d.d. Zagreb, kutija br. 10. Prema drugim izvorima, Pitomačko-Črešnjevački ugljenici su društvo koje je osnovano 1897. pod nazivom: Trojstanski ugljenici dioničarsko društvo. Prema zaključku glavne skupštine od 20. ožujka 1906. društvo je promijenilo naziv u Pitomačko-Črešnjevački ugljenici, vidi HR HDA 163. Banovina Hrvatska. Odjel za obrt, industriju i trgovinu – Zagreb (1939.-1941.), Dosje tvrtke Pitomačko-Črešnjevački ugljenici d.d. Zagreb (1924.-1926.), kutija br. 97.

šumskih gospodarstava produžila za daljnjih 9 km, kako bi mogla ostvariti godišnji proizvodni zadatak. Zamoljeno je Predsjedništvo Vlade, da po ovom predmetu donese konačnu odluku: 1. ili da se ova industrijska pruga dodijeli Glavnoj direkciji šumskih gospodarstava bez ikakve odštete, ili pak 2. da je Glavna direkcija šumskih gospodarstava dužna Ministarstvu rudarstva, tj. Glavnoj direkciji za ugljen predati u naravi odgovarajući materijal u šinama ili protuvrijednost u novcu.

Predsjedništvo Vlade NRH odgovorilo je 26. veljače 1948. da predmet trenutno nije aktuelan, zbog toga što je jedan dio Pitomačkih rudnika još uvijek radio, te se pruga do daljnjega nije planirala prenijeti.³⁰

Vlada NRH donijela je 6. kolovoza 1947. Rješenje da se od poduzeća Koprivnički rudnici u Bregima izdvoji dio osnovnih sredstava, koji se sastojao od parne lokomotive Wiener-Neustadt-G. Siegel, br.5582,³¹ tipa R. III-C.204, godina 1918., u vrijednosti od 16.548. – dinara i preda poduzeću Ivanečki rudnici u Ivancu.³²

Uprava Ivanečkih rudnika preuzela je 27. studenoga 1947. od Uprave Koprivničkih rudnika, Bregi, navedenu rabljenu parnu lokomotivu 600 mm, koju lokomotivu je Uprava Ivanečkih rudnika dala na svoj trošak generalno popraviti u Tvornici strojeva »Sila« Zagreb, i koja je tada služila za prijevoz uglja s rudnika Ladanje Dolnje na stanicu Cerje Tužno.³³

Ministarstvo rudarstva NRH poslalo je 22. prosinca 1948. dopis Koprivničkim rudnicima za najavu tečajeve za rukovaoce parnim i diesel lokomotivama. Da se dokrajče nepotrebni kvarovi na parnim kao i na diesel lokomotivama, uprava navedenog rudnika trebala je pod rukovodstvom svoga strojnog poslovođe organizirati tečajeve zasebno za rukovaoce s parnim a zasebno za rukovaoce s diesel motorima. Navedeni tečajevi bili su obvezatni za svakog rukovaoca vozila, koji se na taj način trebao usavršiti. Tečajevi su trebali početi tokom prvog tjedna u novoj godini 1949.³⁴

U svezi prijenosa Koprivničkih rudnika iz nadležnosti republikanskog značaja u nadležnost saveznog značaja, dana 17. siječnja 1949. u Upravi Koprivničkih rudnika u Bregima sastavljen je zapisnik. Rudnike je Generalnoj direkciji ugljena NRH u Zagrebu, odnosno njenom predstavniku Franji Lemaću predalo Ministarstvo rudarstva NRH u Zagrebu po svojim predstavnicima Dominiku Bačaneu, direktoru Koprivničkih rudnika i Eugenu Kuliku, komercijalnom upravitelju Koprivničkih rudnika.

Poduzeće Koprivnički rudnici sastojali su se od pogona Bregi-Stara jama, pogona Javorovac i pogona koji se bavio otvaranjem Nove jame, u Bregima. Sjedište Uprave nalazilo se nedaleko željezničke stanice u Bregima.

Odvoz i prijevoz u Staroj jami Bregi i u Javorovcu vršio se jamskim kolicima ljudskom snagom. Izvoz se vršio električnim jednobubnjastim vitlovima, a u Bregima jedan dio izvoza obavljao se i konjskom snagom. Prijevoz vani je otpao, jer su se separacija u Bregima i stovište u Javorovcu nalazili neposredno kod izlaza iz jame. Transport u Bregima od separacije do željezničke stanice Bregi, koji je bio dug oko 4 km, vršio se industrijskom uskotračnom prugom širine 600 mm, s vagonetima koje je vukla parna lokomotiva. Postojale su dvije lokomotive težine 10 tona od kojih je jedna bila na popravku i služila je kao rezerva.

³⁰ HR HDA 279, spis ur.br. 19074/1947.

³¹ Riječ je ipak o lokomotivi br. 5583. To potvrđuje i Rješenje Generalne direkcije uglja za NRH br. 1856/50. od 11. srpnja 1950. da se iz osnovnih sredstava Ivanečkih ugljenokopa u Ivancu izdvoji jedna parna lokomotiva marke Siegel Wiener Neustadt, br. 5583, tipa 0-0-0, na tri osovine, težine 20 tona, za kolosjek 600 mm, te je ista prenesena u osnovna sredstva Konjšćinskih ugljenokopa u Donjoj Konjšćini, vidi HR HDA 1160, svežanj br. 45, Dosjei sa podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl: Ivanečki rudnici, spis ur.br. 18561/50. Također, to potvrđuje i popis lokomotiva Wiener Neustadta, čije podatke mi je ustupio Josef Pospichal iz Beča. I na kraju, zahvaljujem se i Tomi Bačiću na informaciji o navedenoj lokomotivi.

³² HDA, 1160, svežanj br. 45, Dosjei sa podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl br. 27, Koprivnički rudnici, spis ur.br. 9962/1947. Vidi također i HDA, 279, spis ur.br. 9961/1947.

³³ HR HDA 1160, svežanj br. 45, Dosjei sa podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl br. 26, Ivanečki rudnici, spis br. 8530/1947.

³⁴ HR HDA 1160, svežanj 2, spis ur.br. 36419/1948.

Željeznička infrastruktura
rudnika u Glogovcu
Koprivničkih ugljenokopa u
Bregima

Transport od Javorovca do željezničke stanice Novigrad bio je dug 8 km, a obavljao se cestovnim kamionima.

Komisija za primopredaju konstatirala je da je nedostajalo oko 60 komada jamskih kolica za kolo-sjek širine 600 mm. Također, postojao je i manjak i potreba za nabavom jamskih lokomotiva radi zamjene ljudske i konjske radne snage. Za izmjenu tračnica na industrijskom kolosjeku Stara jama-željeznička stanica Bregi bilo je potrebno oko 6000 metara tračnica od 12 kg/m. Dotadašnje tračnice na tom dijelu pruge od 9 kg/m trebale su biti upotrebljene u jami. Osim toga bilo je potrebno za planirani razvoj jama još oko 4000 metara tračnica od 9 kg/m. Nedostajalo je oko 20 komada vagoneta (samoistovarivača) sadržine 3-5 tona za transport od Stare jame do željezničke stanice Bregi za kolo-sjek 600 mm. Prema inventaru Koprivničkih rudnika na dan 31. prosinca 1948., stanje željezničke infrastrukture bilo je sljedeće:

Pogon Bregi:

Vanjska željeznica:

1 Lokomotiva Borsig od tvornice A. Borsig Berlin, građena 1917., ogrjevna površina 18,5 m², 15 atm., maksimalna brzina 20 km/sat, 3 vezne osovine, težina prazne lokomotive 9600 kg, a u službi 12000 kg. U tome trenutku bila je neispravna, njen kotao bio je na popravku kod Tvornice parnih kotlova u Zagrebu.

1 Lokomotiva Breitfeld Danek, građena 1918., ogrjevna površina 19,32 m², 12 atm., maksimalna brzina 20 km/sat, 3 vezne osovine, težina 8000 kg.

17 ispravnih samoistovarača, 4 neispravnih samoistovarača

2 ispravne cicke za prijevoz osoblja, 3 neispravne cicke za prijevoz osoblja

3 drvenih platona, 2 željezna platona za drvo, 1 platon za prijevoz alata

1 mostna vaga Wiesner za 5000 kg

Položena pruga od Bregi do ugljenika (4000 m), položena pruga: ogranak od ložionice za stovarište drva (515 m), položena pruga od ložionice (102 m), položena pruga kraj vage (113 m), položena pruga na rampi (92 m)

13 komada skretnica

Na posudbi u Rudniku Ratkovica: 1 diesel lokomotiva

Na posudbi u Rudniku Ladanje: 1 diesel lokomotiva

Uređaji za izvoz i prijevoz jamskog prometa:

Ugrađena vanjska pruga od glavnog rova do separacije i na jalovnjak, i to: 700 m/7 kg, 606 m/9 kg, 47,5 m/12 kg

17 komada običnih skretnica, 2 komada križnih skretnica, 4 komada skretnica s prebacačem, 23 komada običnih skretnica

1444 metara ugrađenih jamskih pruga, 147 metara neugrađenih jamskih pruga

25 komada željeznih jamskih kolica, 37 komada drvenih jamskih kolica

14 komada ispravnih kipera, 12 komada neispravnih kipera

6 komada željeznih cicki za drvo

Pogon Javorovac:

Jamski inventar:

1470 metara ugrađenih šina 7 kg/m, 280 metara ugrađenih šina 9 kg/m, 2000 metara ugrađenih šina izvan jame 7 kg/m, 200 metara neugrađenih šina 7 kg/m

14 komada ugrađenih skretnica, 2 komada neugrađenih skretnica

28 komada željeznih jamskih kolica, 4 komada drvenih jamskih kolica.³⁵

Direkcija Koprivničkih rudnika Bregi poslala je 24. veljače 1949. Generalnoj direkciji ugljena za NRH podatke za tipizaciju kolosjeka, i to:³⁶

Vanjska pruga bila je širine 600 mm, a tračnice su bile težine 12 kg/m. Glavni hodnik kao i uskopi i niskopi bili su širine 600 mm, a tračnice težine 9 kg. Pruge u pripremnim hodnicima bile su širine 600 mm, a tračnice težine 7 kg. Svi pragovi bili su 1,20 m duljine.

Rješenjem Ministarstva rudarstva FNRJ od 25. lipnja 1949., iz osnovnih sredstava Koprivničkih rudnika uglja Bregi izdvojena je jedna diesel lokomotiva marke Gmeinder br. 3604, br. motora 9016, s Bosch pumpom br. 544986 i prenesena na Slavonske rudnike metala i nemetala u Pakracu (AOR Glavne direkcije kemijske industrije NRH).³⁷

Prema izvješću Koprivničkih ugljenokopa Bregi o stanju i korištenju mehanizacije za mjesec veljaču 1950., stanje je bilo sljedeće:³⁸

1. Lokomotive parne: ukupno 2 komada, od toga 1 ispravna
2. Lokomotive benzinske i diesel u jami: ukupno 1 komad (ispravna)
4. Vagoneti: ukupno 80 komada (ispravnih)
5. Vagoneti prevrtači: ukupno 6 komada, od toga 4 ispravna
6. Vagoni: ukupno 19 komada (ispravnih)

Sektor operativne proizvodnje Generalne direkcije uglja za NRH Ministarstva rudarstva FNRJ u Zagrebu poslao je 3. ožujka 1950. Sektoru narodne obrane Savezne planske komisije u Beogradu podatke o željeznicama iz rudnika pod njihovom nadležnošću. Što se Koprivničkih ugljenokopa Bregi tiče, stanje je bilo sljedeće:

a) Na Pogonu Bregi Direkcija Koprivničkih ugljenokopa raspolagala je s industrijskim kolosjekom koji je vezao cestu Koprivnica-Novigrad. Služio je isključivo samo za potrebe otpreme ugljena iz ugljenokopa Glogovac na utovarnu stanicu Bregi. Širina pruge bila je 600 mm, a dužina 4 km. Pruga nije bila vezana s državnom željeznicom, već se pretovar vršio u vagone državne željeznice normalnog kolosjeka na stanici Bregi. Postojale su 2 parne lokomotive, jedna marke Borsig od 12 tona, a jedna marke Breitzfeld Danek od 8 tona. Dvotonskih vagona bilo je 10 komada. Zaposleno je bilo 3 strojara, 3 ložača i 3 skretničara. Prosječno opterećenje lokomotive s bruto bilo je 30 tona, a s praznim 10 tona.

³⁵ HR HDA 365, Zapisnik o prijenosu Koprivničkih rudnika Bregi iz republičkog u savezni značaj s prilogima, godina 1949., inv. br. 1286.

³⁶ HR HDA 365, Generalna direkcija za ugljen NRH, godina 1949., inv. br. 937, spis ur.br. 1155/49.

³⁷ HR HDA 1160, svežanj br. 45, Dosjei s podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl br. 27, Koprivnički rudnici, spis ur.br. 14612/49.

³⁸ HR HDA 365, Stanje i korištenje mehanizacije NRH, godina 1950., Generalna direkcija za ugalj NRH, Mjesečni izvještaj o stanju i korištenju mehanizacije za I.-XII. mjesec 1950. – zbirni i po poduzećima, inv.br. 1491.

b) Industrijska pruga Pogona Mišulinovac vezala je ugljenokop s utovarnom stanicom Mišulinovac, gdje se ugljen pretovarivao u vagone državne željeznice normalnog kolosjeka. Širina kolosjeka bila je 600 mm, a dužina pruge 3 km. Postojala je 1 parna lokomotiva marke Benz od 8 tona i 1 benzinska lokomotiva. Vagoneta od 1 tone bilo je 30 komada. Zaposleno je bilo 3 strojara, 3 ložača i 3 skretničara. Pomenute pruge bile su svojina Direkcije Koprivničkih ugljenokopa. U godini 1950. bila je planirana izgradnja pruge normalnog kolosjeka na pogonu Bregi u dužini od 3 km, ali još nije bilo skice za istu. Prosječno opterećenje s bruto bilo je 25 tona, a s praznim 10 tona.³⁹

Uvidom u »Zapisnik o primopredaji Koprivničkih ugljenokopa iz nadležnosti saveznog značaja u nadležnost republikanskog značaja od 21. srpnja 1950.«, vidljivo je da je ugljenokop, od željezničkih prijevoznih sredstava, posjedovao sljedeće:⁴⁰

Industrijski kolosjeci u Bregima:

Ugrađeno vanjske pruge od glavnog rova do separacije i na jalovnjak, i to:

700 m 7 kg

626 m 8 kg

47,5 m 12 kg

17 običnih skretnica

2 križne skretnice

4 željeznih ploča

4 skretnice s prebačenjem

23 obične skretnice

1517 m ugrađene jamske pruge

155 m neugrađene jamske pruge

Industrijski kolosjeci u Javorovcu:

1470 m ugrađenih šina 7 kg

280 m ugrađenih šina 9 kg m

2000 m šina izvan jame 7 kg

14 ugrađenih skretnica

2 neugrađene skretnice

3 plate pokretne ugrađene

4 patent rampe

200 m neugrađenih šina 7 kg

Industrijski kolosjeci u Mišulinovcu:

5320 m tračnica u Manduševcu

846 m tračnica u Kurovici

555 m tračnica u Manduševcu

22 skretnice

3992 m ugrađenih jamskih tračnica

12017 m neugrađenih tračnica

982 kg kolnih slogova

Kolosjeci industrijske željeznice:

U Bregima:

4000 m položene pruge od Bregi do ugljenokopa

515 m položene pruge za ogranak kod ložionice za istovar drva

102 m položene pruge od ložionice

³⁹ Arhiv Jugoslavije 41. Savezna planska komisija, fascikl br. 268, Sektor operativne proizvodnje Generalne direkcije uglja za NRH Ministarstva rudarstva FNRJ, spis pov. br. 177/1950. od 3. ožujka 1950. Dokument sam dobio od Slobodana Rosića iz Beograda, na čemu mu zahvaljujem.

⁴⁰ HR HDA 1160, svežanj br. 45, Dosjei sa podacima o rudnicima u nadležnosti, 1947.-1950., fascikl br. 27, Koprivnički rudnici, Zapisnik o primopredaji Koprivničkih ugljenokopa iz nadležnosti saveznog značaja u nadležnost republikanskog značaja od 21. srpnja 1950.

113 m položene pruge kraj vage

92 m položene pruge na rampi

13 komada skretnica

Željeznički vozni park u Bregima:

1 lokomotiva Borsig od tvornice A. Borsig Berlin, građena 1917., ogrjevnna površina 18,5 m², 15 atm., maksimalna brzina 20 km/sat, 3 vezne osovine, težina lokomotive prazne 9.600 kg, u službi 12000 kg.

1 lokomotiva Breitfeld Danek, godina gradnje 1919., površine 19,32 m², 12 atm., brzina 20 km/sat, 3 vezne osovine 60 cm promjera, težine 8 tona.

17 ispravnih samoistovarača

4 neispravna samoistovarača

3 ispravne cicke za prijevoz osoblja

2 neispravne cicke za prijevoz osoblja

3 drvenih platona

2 platona za drvo željeznih

1 platon za prijevoz alata

Željeznički vozni park u Mišulinovcu:

1 lokomotiva Benz 27-2 35 B

1 lokomotiva O C O 126 Đuro Đaković

37 jamskih željeznih kolica

38 vanjskih željeznih kolica

17 drvenih vagoneta

4 drvene cicke

228 točkova za vagonete

Osnovna sredstva van upotrebe u Bregima:

Neuporabiv stroj lokomobila Volf, 40 HP, br.16894, godina izgradnje 1913., Magdenburg, 12 ampera, uništena frema od križne glave s armaturom za napajanje kotla, vodokazni pokusni pipci, armatura od predgrijača, injektor, pumpa, neki dijelovi demontirani i poslani u Siemens.

1 lokomobil, 60 KS, 12 atm., proizvodnja Henrich Lanz, tvornički broj kotla 23590, normalan kapacitet 40 KS.

Osnovna sredstva dana na poslugu:

1 diesel lokomotiva na posudbi u Ratkovici

1 diesel lokomotiva na posudbi u Ladanju

Prema izvješću Koprivničkih ugljenokopa Bregi o stanju i korištenju mehanizacije za mjesec kolovoz 1950., stanje je bilo sljedeće:⁴¹

1. Lokomotive parne: ukupno 3 komada, od toga 2 ispravne

2. Lokomotive benzinske i diesel vani: ukupno 1 komad (neispravna)

4. Vagoneti: ukupno 183 komada, od toga 175 ispravnih

5. Vagoneti prevrtači: ukupno 6 komada (ispravnih)

6. Vagoni prevrtači-istresači: ukupno 20 komada, od toga 17 ispravnih

Direkcija ugljenokopa Bregi dostavila je 28. veljače 1951. naknadni popis strojeva Generalnoj direkciji uglja NRH u Zagrebu, u kojem se spominje i parna lokomotiva Đuro Đaković, br. 277, kolosjek 600 mm, tip O-C-O, ispravna (dopremljena iz Golubovca).⁴²

⁴¹ HR HDA 365, Stanje i korištenje mehanizacije NRH, godina 1950., Generalna direkcija za ugalj NRH, Mjesečni izvještaj o stanju i korištenju mehanizacije za I.-XII. mjesec 1950. – zbirni i po poduzećima, inv.br. 1491.

⁴² HR HDA 1160, svežanj br. 18, opći spisi, 4345-4992, godina 1951., spis ur.br. 4453/1951.

Rudarska željeznica odvozila je ugljen od rudnika Velika Črešnjeвица do separacije u Pitomači

Sektor operative Koprivničkih ugljenokopa - Bregi poslao je 31. ožujka 1952. Sekretarijatu Glavne direkcije ugljena za NRH u Zagrebu pregled (shemu) osoblja poduzeća. Pod točkom 3. («Željeznički saobraćaj Bregi») navode se: poslovođa 1, radnici pretovara: muški 25, žene 6, strojovođe 5 i ložači 3. Sveukupno je u željezničkom prometu Koprivničkih ugljenokopa - Bregi bio 1 službenik i 39 radnika.⁴³

ZAKLJUČAK

Sačuvano arhivsko gradivo koje govori o željezničkoj infrastrukturi Koprivničkih ugljenokopa, Bregi u periodu od 1945. do kraja ožujka 1952. izuzetno je obimno i vrlo dobro sačuvano. Jedan od razloga je onodobna stroga centralizacija privrednih funkcija, tako da se svi potrebni podatci mogu pronaći u arhivskom gradivu ondašnjih tijela uprave, kao npr. Generalne direkcije za uglj Narodne Republike Hrvatske – Zagreb. U posljednje vrijeme u Hrvatskom državnom arhivu u fazi sređivanja je još jedan arhivski fond koji sadrži pravu riznicu podataka o razvoju socijalističke privrede, a to je Republički zavod za društveno planiranje Socijalističke Republike Hrvatske. Između mnogih vrijednih podataka, taj fond sadrži čak i detaljne, analitičke popise cjelokupnog inventara svih relevantnih privrednih poduzeća u Hrvatskoj. Kao što je vidljivo u ovom članku, fond sadrži detaljne inventarne popise željezničke infrastrukture Koprivničkih ugljenokopa, Bregi.

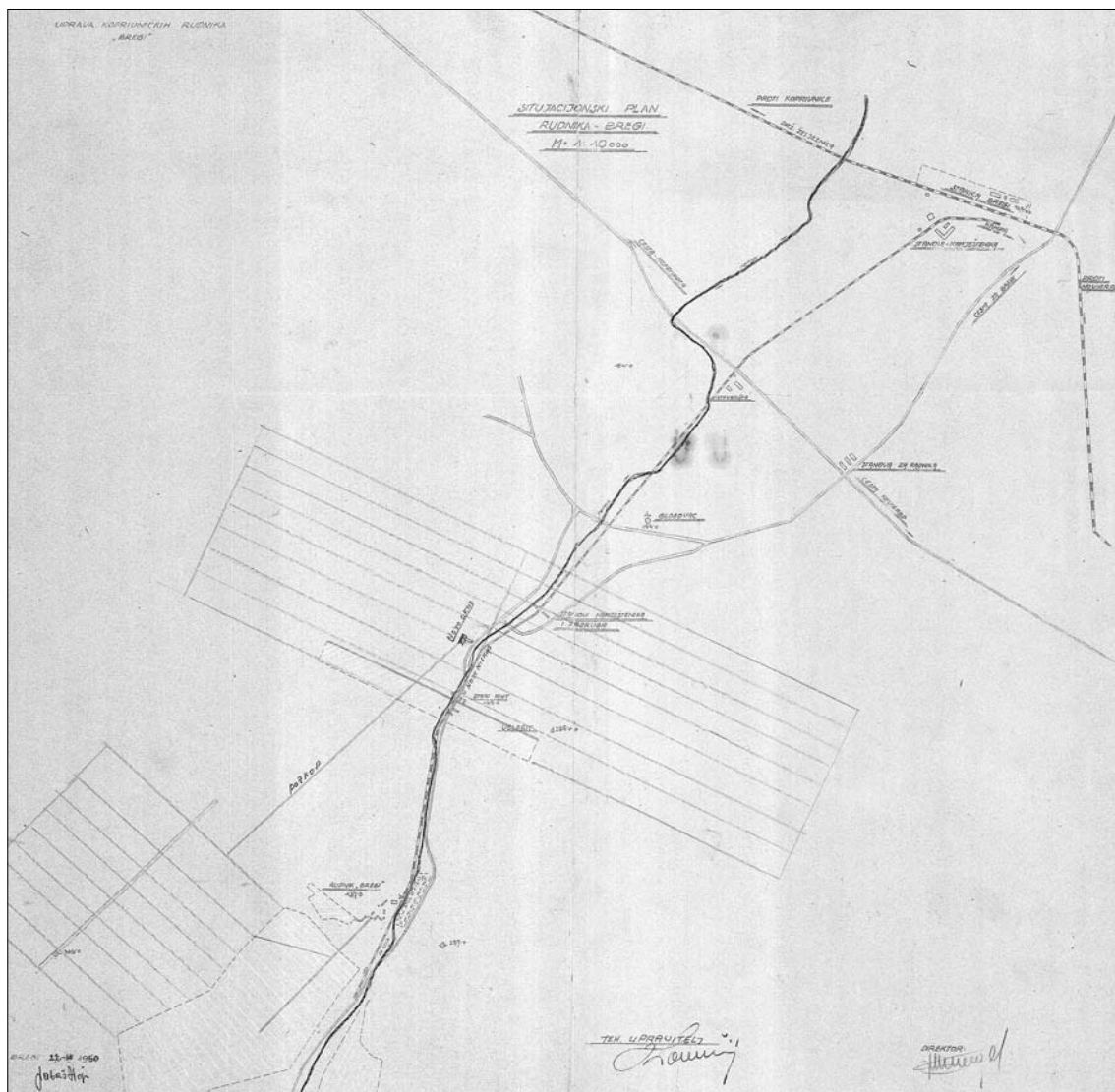
Jedno od nedostataka željezničke infrastrukture rudarskih ugljenokopnih poduzeća, pa tako i Koprivničkih ugljenokopa, Bregi bilo je nadasve loše stanje, odnosno neispravnost, koja je rješavana najčešće popravkom u vlastitoj režiji. Drugi značajan nedostatak predstavljao je manjak prijevoznih sredstava (vagoneta i lokomotiva), tračnica, a ponajprije radne snage. Taj problem riješen je zatvaranjem ugljenika Glogovac i Petrovdol i pripajanjem njihove infrastrukture i ljudstva ugljeniku Bregi. Time je postignuta koncentracija rada te sve povoljne posljedice koje su iz toga proizašle.

SUMMARY

The article on Koprivnica coal-mine infrastructure is solely based on archive research conducted at Croatian State Archives and Archives of (former) Yugoslavia. The research covers the immediate post-WW II. period until late March 1952. This is an era of a strongly centralized administrative

⁴³ HR HDA 1160, spis ur.br. 1915/1952.

socialism in all aspects of life – politics, economy and social environment. Since the focus was on rapid industrialization of the country, the largest administration was in the field of economy. The newly emerged post-war country had a critical urgency for transportation system. The mining was organized by the People's Republic of Croatia Ministry of Industry and Mining, so the management of Koprivnica coal-mine organized the operations kick start on 1 October, 1945. In August 1950, they already had 3 steam locomotives (1 gasoline, 1 diesel fuel operated, 1 malfunctioning); 183 wago-nettes (175 of them operational); 6 tumbler carts, 20 wagon tumblers (17 of them operational). By the end of March 1952, railway transport at Koprivnica coal-mine had a total of 1 administrator and 39 miners.

Rudarska željeznica između Glogovca i Koprivničkih bregi

PLANIRANJE ODRŽIVE MOBILNOSTI U KRIŽEVCIMA *SUSTAINABLE MOBILITY PLANNING IN KRIŽEVCI*

Marin DUGINA

Srednjoškolski profesor

Srednja škola »Ivan Seljanec«, Križevci

Primljeno/Received: 20. 10. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 15. 11. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Marko SLAVULJ

Doktorand

Fakultet prometnih znanosti, Zagreb

Original research paper

UDK/UDC 341.748.061 (497.5-3 Križevci)

Petar FELETAR

Doktorand

Fakultet prometnih znanosti, Zagreb

SAŽETAK

U akcijskom planu za urbanu mobilnost objavljenom 2009. godine, Europska komisija podržala je brže usvajanje planova održive mobilnosti u gradovima. Akcijski plan predlaže konkretne mjere za pomoć lokalnim, regionalnim i nacionalnim vlastima kako bi ostvarile svoje ciljeve održive urbane mobilnosti. Grad Križevci do sada nije usvajao ni provodio sličan plan. Određene mjere su provedene, ali postoji još dosta toga što je nužno učiniti kako bi se postigao sinergijski učinak koji nedostaje kod pojedinačnog provođenja mjera. Izrada plana održive mobilnosti značila bi i mogućnost sufinanciranja od strane EU fondova. U radu je analiziran prometni sustav Grada Križevaca, te je istražena prihvatljivost predložene mjera upravljanja prijevoznom potražnjom od strane građana.

Ključne riječi: urbana mobilnost, upravljanje prijevoznom potražnjom, plan održive mobilnosti u gradovima, prihvatljivost mjera, Križevci

Key words: urban mobility, transportation demand management, sustainable urban mobility plan, acceptability, Križevci

1. UVOD

Križevci su grad u Koprivničko-križevačkoj županiji, prema popisu stanovništva iz 2011. godine ima ukupno 21.155 stanovnika, što predstavlja pad od šest posto u odnosu na popis iz 2001. godine kada bilo 22.324 stanovnika. Analizirajući duže vremensko razdoblje od 1953. do 2011. kretanje apsolutnog broja stanovnika županije odvijalo se prostorno vrlo diferencirano što potvrđuju izraziti nesrazmjeri unutar županije u padu i porastu broja stanovnika. U tom se razdoblju porastom mogu pohvaliti samo gradovi poput Koprivnice (čak 118,4 posto), te Križevci (samo 2,8 posto). Sva ostala naselja bilježe negativan postotni trend dok čak 11 od ukupnih 25 općina i gradova županije bilježe pad od preko 45 posto. Cijela Koprivničko-križevačka županija pala je u posljednjih 58 godina sa 142 362 stanovnika (1953.) na 115 582 stanovnika (2011.), odnosno za -18,8 posto. Iako su u dužem periodu od 1953. do 2011. jedino Koprivnica i Križevci imali pozitivnu bilancu, u posljednjem međupopisnom razdoblju od 2001. do 2011. niti jedno naselje u Koprivničko-križevačkoj županiji ne bilježi porast broja stanovnika.

Ukupna površina grada Križevaca sa 60 naselja je 263,72 km², a broj stanovnika po kilometru kvadratnom iznosi 80,2. Zbog blizine Zagreba (57 km), Križevci se razvijaju kao satelitsko gradsko naselje s povoljnim smještajem u blizini regionalnih središta Koprivnice (31 km), Bjelovara (33 km) i Varaždina (48 km). Za nastanak je Križevaca bio važan makroprometni položaj. Još od antike i srednjeg vijeka na križevačkom prostoru se nalazilo križište prometnih pravaca, a kroz Križevce je prolazila poznata cesta kralja Kolomana koja je povezivala panonski i jadranski prostor. Suvremeni raster prometnih veza, nakon izgradnje makadamskih regionalnih putova između Podravine, kalničkog prigorja i Posavine u 18. st., završen je izgradnjom željezničkih pruga prema Zagrebu i Koprivnici (1870.), te Bjelovaru (1894.). Grad je danas cestovno križište koje je, osim smještaja na prometnici koja povezuje Koprivnicu sa Zagrebom, ishodište regionalnih cestovnih veza iz smjera Bjelovara, iz Sudovca i doline rijeke Bednje, iz zelinskog prigorja preko Čanjeva te iz Rasinje preko Apatovca. Križevci leže na 140 m nadmorske visine, na južnom ishodištu kalničkog prigorja.

Topografski se grad nalazi na diluvijalnoj (pleistocenoj) gredi, na otcjeditom terenu između zamočvarenih aluvijalnih dolina potoka Vrtlina s istoka te Koruške sa zapada, na povoljnoj poziciji južnog izlaza kalničkog prigorja prema dolini potoka Glogovnice. Rebrasto raščlanjen reljef je uvjetovao mikrotopografski razvitak grada. U novije vrijeme Križevci prelaze u aluvijalnu (holocenu) dolinu Glogovnice na jugu kod željezničkog kolodvora. Prigorski reljef s vertikalom horsta Kalnika, geološko-petrografski sastav, povoljna klima i bogatstvo voda bili su elementi gospodarskog i demografskog razvoja Križevaca. Suvremena demografsko-gospodarska transformacija je izmijenila odnose u prostoru i u strukturi stanovništva, a vidljiva je kroz procese deagrarizacije i industrijalizacije, te deruralizacije, odnosno ne samo napuštanja poljoprivredne proizvodnje nego i okolnih sela te pojačanog preseljavanja u grad Križevce koji je u posljednjim desetljećima znatno napučen i industrijaliziran.

Bruto domaći proizvod (BDP) Koprivničko-križevačke županije po stanovniku u 2003. godini iznosio je 9.595 €, što je oko razine prosjeka RH (9.684 €), ali gotovo 2,5 puta manje od EU-15 prosjeka (23.180 €). Prema podacima iz 2008. godine, BDP Koprivničko-križevačke županije iznosio je 12.498 USD, što iznosi 94,7% BDP-a na razini RH. Prema visini bruto domaćeg proizvoda (prema paritetu kupovne moći) po stanovniku, Koprivničko-križevačka županija pripada skupini vodećih županija u RH (peta u 2008. godini, kada se uključi i Grad Zagreb).

2. ANALIZA PROMETNOG SUSTAVA U KRIŽEVCIMA

2.1. Cestovni promet

Najveći dio prometa u Križevcima se obavlja osobnim automobilima. U ovom poglavlju analizirani su: prijeđena kilometraža automobila križevačkih registracijskih oznaka, automobili prema vrsti motora, prometno opterećenje, infrastruktura cestovnog prometa, sigurnost cestovnog prometa na području Križevaca i planirana autocesta A12.

Analiza broja vozila temeljena je na podacima Centra za vozila hrvatske (CVH) iz 2009., 2010. i 2011. godine za osobne automobile. U 2011. godini stupanj motorizacije iznosio je 350 voz/1000 stanovnika.

Prijeđena kilometraža za pojedinu godinu izračunata je kao zbroj razlika kilometraža svih vozila na tehničkom pregledu između dva pregleda. Na primjer, prijeđena kilometraža u 2011. godini, dobivena je oduzimanjem očitane kilometraže u 2011. i 2010. godini. Vozila za koja je dobivena negativna kilometraža izbačena su iz analize, jer se pretpostavlja na nepravilnosti (moguće namještanje brojača kilometara). Iz analize su također izbačena vozila s prijeđenom godišnjom kilometražom većom od 300.000 kilometrara. Analizom (Tablica 1.) se može primijetiti povećanje kilometraže u 2011. godini za 7% ili za 6,5 milijuna kilometara. Prosječna kilometraža po vozilu se neznatno povećala sa 14.031 km, na 14.100 km ili za 0,5%.

Analizom vozila prema vrsti motora za 2011. godinu utvrđeno je da je 2081 vozilo od 7400 vozila (ili 28,6 %) ima EURO IV i EURO V motor. Klasični Diesel motor i Otto motor bez katalizatora imaju 1020 automobila ili 13,8 %. Zbog nepostojanja stanica za mjerenje kakvoće zraka ne zna se utjecaj vozila koji su najveći onečišćivači.

Tablica 1. Prijeđena kilometraža i prosječna kilometraža po vozilu

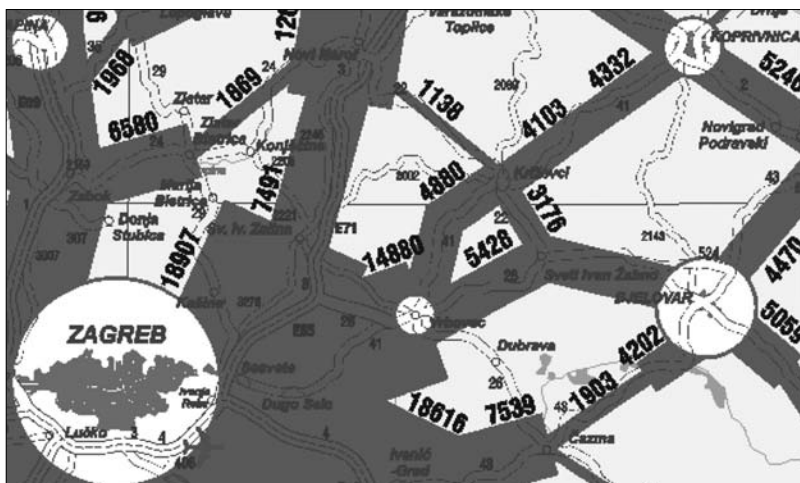
Godina	Prijeđena kilometraža	Prosječna kilometraža
2010.	84.065.110	14.031
2011.	90.537.491	14.100

Prometno opterećenje je analizirano na četiri brojačka mjesta (Tablica 2.). Tijekom 2011. godine zabilježen je prosječan porast PGDP-a¹ od 9% na četiri lokacije u odnosu na brojanje prometa iz 2002. godine.

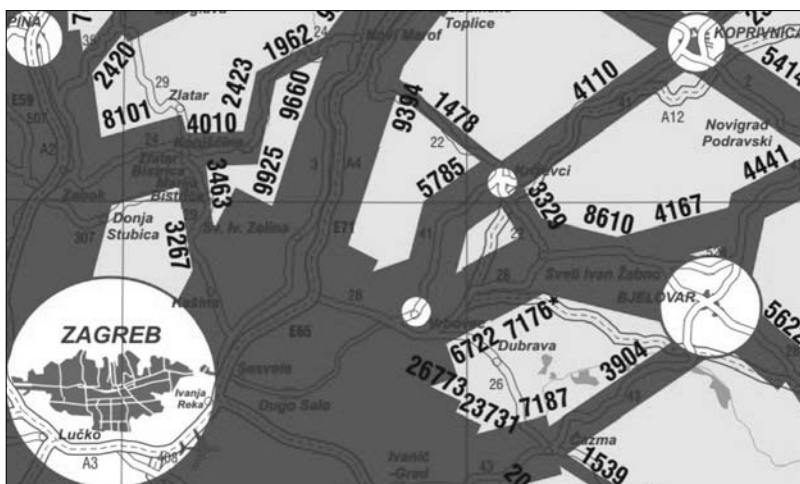
Tablica 2. Prometno opterećenje izraženo u PGDP-om

Brojačko mjesto	PGDP 2002	PGDP 2011	Porast/pad u 10 god.
Vukovec	1138	1478	23%
Križevci	3176	3329	5%
Sokolovac	4332	4110	-5%
Vrbovečki Pavlovac	4880	5785	16%

Najveći porast od 23% zabilježen je na brojačkom mjestu Vukovec, a neznan pad od 5% je na brojačkom mjestu Sokolovac. Detaljna brojanja prometa na raskrižjima u Križevcima nisu provedena.

Slika 1. Prometno opterećenje u 2002. godini
Izvor: Hrvatske ceste – brojanje prometa za 2002. godinu

Slika 2. Prometno opterećenje u 2011. godini
Izvor: Hrvatske ceste – brojanje prometa za 2011. godinu

¹ PGDP – prosječni godišnji dnevni promet

Na području grada Križevaca od 19 županijskih cesta, veću duljinu od 5 km ima 9 cesta ili 47,3%. Svega su tri županijske ceste veće duljine od 10 km ili 33,3%.

Tablica 3. Županijske ceste na području Grada Križevaca

BROJ CESTE	NAZIV CESTE (početak – završetak)	Širina kolnika (m)	asfalt (km)	makadam (km)	ukupno (km)
2089	Ludbreg (D24) – Apatovec – Križevci – Ul. I. Lepušića	5,5	18,100	0,000	18,100
2138	Kalnik – Selanec – D22	5,0	8,570	0,000	8,570
2176	Sv. Petar Orehovec (D22) – Miholec – ŽC 3002	4,0	5,162	0,000	5,162
2177	Sv. Petar Orehovec (D22) – Selanec – ŽC 2138	4,0	1,597	0,000	1,597
2178	Bočkovec – Guščerovec (D22)	4,0	3,629	0,000	3,629
2179	Sv. Helena – Križevci: Ul. Helenski put (D22)	5,0	5,310	0,000	5,310
2180	Ivanec Križ. (ŽC2089) – Čabradi – Vojakovac – D41	4,0	7,400	0,000	7,400
2208	Gregurovec (ŽC 3002) – Vel. Raven (D41)	4,0	7,131	0,000	7,131
2209	Križevci: D41 – N. Tesle – Tomislavova – D22	5,5	2,407	0,000	2,407
2210	Veliki Potočec – Križevci (22)	5,0	3,860	0,000	3,860
2211	Cubinec (D22) – Poljana Križevačka – Cugovec – Dubrava (D26)	5,0	5,352	0,000	5,352
2212	Majurec (D41) – Sv. Petar Čvrstec – Zrinski Topolovac (ŽC 2143)	5,5	11,098	4,564	15,662
2228	Trema (ŽC 2212) – Dvorište – D22	4,0	3,209	0,000	3,209
2229	Brezovljani – Sv. Ivan Žabno (D28)	5,5	3,200	0,000	3,200
2230	Sv. Ivan Žabno (D28) – Cirkvena (ŽC 2231)	5,5	3,197	0,000	3,197
2231	Kendelovec (D28) – Cirkvena – Farkaševac – Siščani – D43	4,0	3,646	0,000	3,646
2238	D41 – Kloštar Vojakovački (LC 26085)	5,5	2,717	0,000	2,717
2244	Sudovec (ŽC 2175) – Pofuki – Bisag – ŽC 2207	4,0	1,656	0,000	1,656
3002	Komin (ŽC 2246) – Zaistovec – Gregurovec – Križevci	5,0	18,575	0,000	18,575
	Ukupno		115,816	4,564	120,380

Tablica 4. Lokalne ceste na području grada Križevaca

BROJ CESTE	NAZIV CESTE (početak – završetak)	Širina kolnika (m)	asfalt (km)	makadam (km)	ukupno (km)
25150	Ivanovo Polje (D24) – Hruškovac – Borje – Lc 26003	4,0	1,000	1,400	2,400
25154	Slanje (D24) – Gabrinovec – Vratno – Bočkovec (ŽC 2178)	4,0	5,622	6,842	12,464
25161	Sudovec (D22) – Vukšinec Riječki – Kolarec (LC 26040)	5,0	0,232	1,745	1,977
26003	Vukovec (D22) – Vojnovac Križevački – Kalnik – Kamešnica – LC 25154	5,0	8,979	0,000	8,979
26007	Vratno – (LC 25154) – Osijek Voj. – Marinovec – ŽC 2089	5,0	5,426	1,658	7,084
26040	Pofuki – (ŽC 2244) – Kolarec – D. Fodrovec – ŽC 3002	4,0	6,234	0,000	6,234
26041	D22 – Kostanjevec Riječki	4,0	1,528	0,000	1,528
26042	Gornja Rijeka (D22) – Deklešanec	4,0	1,783	0,000	1,783
26043	Gornja Rijeka (D22) Miholec – ŽC 2176	4,0	6,499	1,911	8,410
26044	D22 – Fajerovac (LC 26043)	4,0	1,780	1,195	2,975
26045	Nemčevac – LC 26044	4,0	0,000	0,689	0,689
26046	Vukovec (D22) – Bogačevo – Sv. Petar Orehovec (D22)	4,0	2,100	3,200	5,300
26047	Obrež Kalnički (LC 26003) – Vinarec – D22	3,0	4,469	0,000	4,469
26048	Kamešnica (LC 25154) – Potok Kalnički – Mikovec – Črnčevac	4,0	7,261	0,366	7,261
26049	Bogačevo (LC 26046) – Voljavec Riječki (LC 26043)	5,0	0,711	0,737	1,448
26050	Selanec (ŽC 2138) – Zamladinec – Bočkovec – ŽC 2178	5,0	2,259	0,000	2,259
26051	Podvinje Miholečko – Selnica Miholečka – LC 26043	4,0	1,355	0,000	1,355
26052	D22 – Međa	5,0	1,236	0,000	1,236
26053	Mokrice Miholečke – Kusijevec – Lc 26040	5,0	0,805	0,000	0,805
26054	Gorica Miholečka – ŽC 2176	4,0	0,975	0,000	0,975
26055	Bočkovec (ŽC 2178) – Piškovec	3,0	0,000	1,144	1,144
26056	Guščerovec (D22) – Dijankovec – Erdovec – ŽC 3002	5,0	3,622	0,000	3,622
26057	Erdovec (ŽC 3002) – Lemeš – Veliki Raven – ŽC 2208	4,0	2,273	1,900	4,173
26058	Kapela Ravenska – ŽC 2208	4,0	0,830	0,000	0,830
26059	Pavlovec Ravenski – Doni Dubovec – ŽC 2208	5,0	1,078	0,000	1,078
26061	LC 25145 – Žibrinovec – Sv. Helena – G. Glogovnica – ŽC 2089	5,0	5,230	1,805	7,035
26062	Vojakovac (ŽC 2180) – Vujići Vojakovački	4,0	0,000	1,900	1,900
26063	Pobrđani Vojakovački – Kloštar – D41	4,0	0,000	3,040	3,040
26064	Križevci (D22) – Greberanec – Pesek – ŽC 3002 – Brckovščina – Sveti Martin	5,5	5,051	1,601	6,652
26065	Križevci: Koruška – Ul. Zagorska – Pušća – D22	5,5	2,429	0,000	2,429
26066	Mali Potočec – Ul. Kosovec – Križevci (ŽC2210)	5,5	1,697	0,000	1,697
26067	Križevci: ŽC 2210 – Svetokriška – J. Jelačića – Gundulićeva – D22	5,5	2,159	0,000	2,159
26068	Križevci: ŽC 2209 – Sv. Martin – Špiranec – Mali Raven (D41)	5,5	7,336	0,000	7,336
26069	Cubinec – (D22) – Đurđić – novi Đurđić – D22	5,5	5,097	1,009	6,106
26070	Trema (ŽC 2212) – Osuđevo – Kloštar Vojakovački – ŽC 2238	5,0	4,126	2,300	6,426

26075	Donjara (D41) – Stari Bošnjani – Novi Bošnjani – Mali Carevdar (LC 26076)	4,0	4,465	1,190	5,655
26076	Kostadinovac – Mali Carevdar – Carevdar – D41	4,0	1,254	0,849	2,103
26077	Lepavina – Večeslavec – povelić	4,0	2,760	6,141	8,901
26084	Male Sesvete – LC 26085	3,0	0,000	1,986	1,986
26085	Kloštar Vojakovački (ŽC 2238) – Vel. Sesvete – LC 26077	5,0	3,179	0,804	3,983
26086	Kloštar Vojakovački (ŽC 2238) – Raščani – Sv. Petar Čvrstec – LC 26087	5,0	5,522	0,000	5,522
26087	Večeslavec (LC 26077) – Ruševac – Sv. Petar Čvrstec – LC 26087	4,0	6,367	3,800	9,117
26088	Grabovac (ŽC 2212) – Cepidlak – LC 26089	5,0	2,200	2,310	4,510
26089	Carevići ŽC 2212 – Crljenaki – Brdo Cirkvensko – Kuštani – D28	4,0	5,416	2,498	7,614
26118	Doljanec – ŽC 2208	4,0	0,000	1,531	1,531
26119	Poljana Križevačka (ŽC 2211) – Brezovljani (ŽC 2229)	5,5	1,525	1,663	3,188
26120	ŽC 2212 – Brestaki – Sv. Ivan Žabno (D22)	5,5	2,468	2,779	5,247
26121	Crljenaki (LC 26089) – Kovačevac – Kraljevac (ŽC 3003)	5,0	0,000	1,180	1,180
26122	Brdo Cirkvensko (LC 26089) – Novi Glog – D28	5,0	2,939	0,000	2,939
26123	D28 – Hrsovo – Majur – LC 26124	5,0	2,787	0,000	2,787
26124	Cirkvena (ŽC 2231) – Brezine – Bolč (ŽC 3042)	5,0	1,148	0,000	1,148
26125	Bukovje Križevačko (D22) – Gračina	5,0	1,900	0,000	1,900
26132	ŽC 2180 – Mičijevac	5,0	1,000	0,000	1,000
26135	Kuštani (D28) – Cirkvena (ŽC 2231)	5,0	1,531	0,000	1,531
26137	KŽ: Račkog (D22) – Trg J.J. Strossmayera (D41)	5,5	1,300	0,000	1,300
26138	KŽ: Karane (D41) – Karanski put – Ulica M. Kiepacha	3,0	1,900	0,000	1,900
26139	KŽ: Naselje Mladine – D22	4,0	2,000	0,000	2,00
26140	KŽ: Pesek – Radnički dol – Ulica Pušća (LC 26065)	4,0	2,300	0,000	2,300
26141	KŽ: 2238 – LC 26085	5,0	1,300	0,000	1,300
26142	Špiranec (LC 26068) – Pokasin (LC 31066)	4,0	2,600	0,000	2,600
26146	Kalnik (LC 26003) – Šopron (LC 26146)	5,0	1,400	0,000	1,400
26147	Borje (LC 26003) – Šopron (LC 26146)	5,0	1,700	0,600	1,700
26148	Vukovec (D22) – Popovec Kalnički (LC 26047)	4,0	1,300	0,000	1,300
26151	Kalnik (LC 26146) – Kamenica – Potok Kalnički	4,0	0,800	2,200	2,500
31062	D41 – Novaki Ravenski	5,0	1,700	0,000	1,700
Ukupno			165,943	57,007	222,950

Od ukupnog broja 120,380 km županijskih cesta na području grada Križevaca, na makadamski kolnik otpada 4,564 km ili 3,7%.

Ukupni broj lokalnih cesta na području grada Križevaca iznosi 65, veću duljinu od 5 km ima 17 cesta ili 26,1%. Samo je jedna lokalna cesta veće duljine od 10 km ili 1,5%.

Grafikon 1. Odnos asfaltnih i makadamskih kolnika lokalnih cesta na području grada Križevaca

Od ukupnog broja 222,950 km lokalnih cesta Križevaca, na makadamski kolnik otpada 57,007 km ili 25,5%.

Prosječan broj prometnih nesreća (287) na godišnjoj razini ukazuje na potrebu provođenja mjera sigurnosti prometa (Tablica 4.). Tijekom 2008. godine niti jedna osoba nije poginula, najmanje teško ozlijeđenih je u 2007. godini (20), dok je najmanje lakše ozlijeđenih u 2011. godini (88).

Tablica 5. Prometne nesreće i nastradale osobe u periodu 2005.-2011. godine²

Godina	Prometne nesreće			Nastradale osobe	
	Ukupno	S materijalnom štetom	Poginule	Teško ozlijeđene	Lakše ozlijeđene
2005.	319	211	5	29	135
2006.	354	233	2	30	135
2007.	323	211	1	20	142
2008.	313	177	0	36	171
2009.	268	146	5	50	125
2010.	212	119	2	25	99
2011.	220	133	2	26	88
Prosjek	287	175,71	2,43	30,86	127,86

Autocesta Sv. Helena – Vrbovec – Križevci – Koprivnica – GP Gola (A12), dužine 86 km, dio je planirane mreže autocesta na području Republike Hrvatske. Svojem položajem autocesta prolazi područjem Zagrebačke i Koprivničko-križevačke županije; povezuje središnju Hrvatsku, odnosno područje Grada Zagreba s Podravinom te predstavlja najkraću prometnu vezu između koridora posavske autoceste A3 Bregana – Zagreb – Lipovac i buduće podravske brze ceste Varaždin – Koprivnica – Virovitica – Osijek.

Izgradnjom ove autoceste uvelike će se pridonijeti prometnoj povezanosti područja uz autocestu, što se posebice odnosi na razvoj Križevaca i Koprivnice te ostalih krajeva uz rijeku Dravu. Ovom prometnicom osigurat će se brza i kvalitetna poveznica Podravine s ostatkom Hrvatske.

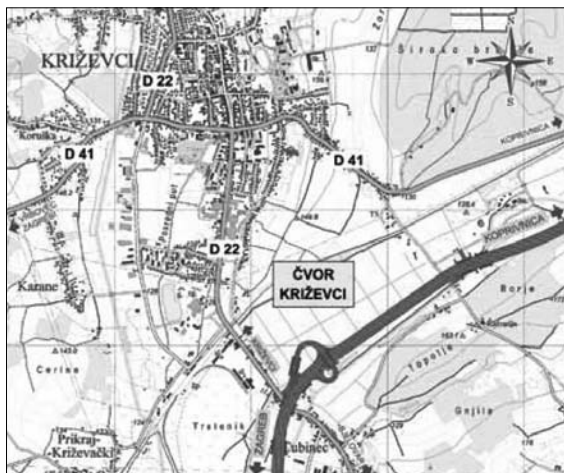
S obzirom na povećanje prometnog opterećenja, što se posebice ističe u prolasku tranzitnog prometa kroz središta gradova, izgradnjom autoceste A12 rasteretit će se središta gradova: Vrbovca, Križevaca i Koprivnice, što će pridonijeti povećanju sigurnosti u prometu, dok će blizina autoceste uvelike pridonijeti razvoju čitave Podravine i prigorja.

Autocesta A12 podijeljena je na sljedeće dionice:

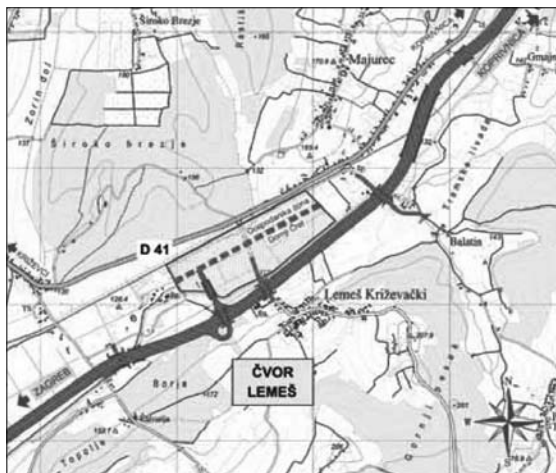
- Sv. Helena – Vrbovec, dužine 8,0 km
- Vrbovec – Gradec, dužine 15,0 km
- Gradec – Velika Mučna, dužine 33,7 km
- Velika Mučna – Koprivnica sjever, dužine 14,0 km
- Koprivnica sjever – GP Gola (granica Republike Mađarske), dužine 15,3 km.

Na autocesti A12 već su izgrađene i puštene u promet sljedeće dionice: dionica Sv. Helena (na autocesti A4) – Vrbovec puštena je u promet 2002. godine, dok je dionica Vrbovec – Gradec (D28) puštena u promet u kolovozu 2007. godine. Obje dionice autoceste izgrađene su u profilu brze ceste te su predviđene za rekonstrukciju u puni profil autoceste. Kao nastavak izgradnje ove autoceste, započet će radovi na izgradnji dionice od Gradeca do Velike Mučne. Dinamika izgradnje dionice Gradec – Velika Mučna te rekonstrukcije izgrađene brze ceste od Sv. Helene do Gradeca bit će određena novim četverogodišnjim Programom građenja i održavanja javnih cesta za razdoblje od 2009. do 2012. godine Vlade Republike Hrvatske, dok će izgradnja preostalih dionica na autocesti A12 biti definirana narednim srednjoročnim planovima. Do 2012. izveden je tek dio radova na dionici Gradec – Križevci.

² Bilten o sigurnosti cestovnog prometa 2005.-2011.godine, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske

Slika 3. Planirani čvor Križevci na A12

Slika 4. Planirani čvor Lemeš na A12

2.2. Autobusni prijevoz

Na području Grada Križevaca nema organiziranog javnog gradskog prijevoza putnika, već međugradske autobusne linije povezuju prigradska naselja sa Križevcima. Postoje tri prigradske stanice (jedna od njih je na Slici 6.).

Autobusne linije koje povezuju Križevce s ostalim mjestima su:

- 1) Od Križevaca prema Sv.I.Žabnu (ujedno su to i veze prema Bjelovaru)
13h i 20min, 15h i 15min i 19h i 15min
- 2) Iz Sv.I.Žabna prema Križevcima
6h i 15min, 7h i 30min, 12h i 30min i 14h i 55min
- 3) Od Križevaca prema Zagrebu
5h, 11h i 40min, 14h i 15min, 16h i 15min
- 4) Od Križevaca prema Koprivnici (kada su praznici – nema učenika)
5h i 40min, 6h i 45min, 8h, 12h i 15h i 15min
- 5) Od Križevaca prema Koprivnici (kada idu učenici)
5h i 40min, 6h i 45min, 8h, 13h i 45min, 15h i 15min, 17h i 5min i 20h i 15min
- 6) Od Križevaca prema Vrbovcu (sa učenicima)
5h, 7h, 9h i 45min, 11h i 40min, 14h i 15min, 16h i 15min i 20h i 15min
- 7) Od Križevaca prema Bjelovaru (ljetni period kada nema učenika)
13h i 20min

Slika 5. Autobusni kolodvor u Križevcima

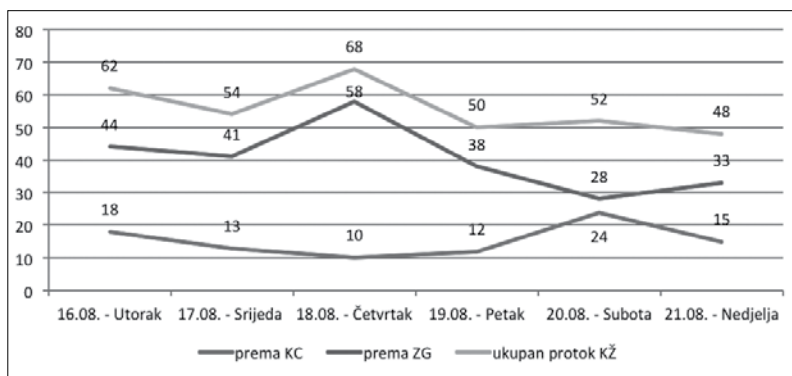
Slika 6. Nepravilno izvedeno autobusno stajalište Gornji grad

2.3 Željeznički prijevoz

Protok putnika na željezničkom kolodvoru Križevci analiziran³ je u smjeru Koprivnice i u smjeru Zagreba (Tablica 5.). Najveći protok u smjeru Koprivnice od 24 putnika po danu zabilježen je u Subotu (20.08.2011.), dok je najveći protok u smjeru Zagreba od 58 putnika po danu zabilježen je u Četvrtak (18.08.2011.).

DAN	Protok putnika [q] na željezničkom kolodvoru Križevci u smjeru Koprivnice	Protok putnika [q] na željezničkom kolodvoru Križevci u smjeru Zagreba
16.08.2011 - Utorak	18	44
17.08.2011 - Srijeda	13	41
18.08.2011 - Četvrtak	10	58
19.08.2011 - Petak	12	38
20.08.2011 - Subota	24	28
21.08.2011 - Nedjelja	15	33

Tablica 5. Protok putnika na željezničkom kolodvoru Križevci

Grafikon 2. Grafički prikaz protoka putnika na željezničkom kolodvoru Križevci

2.4. Taksi prijevoz

Taksi prijevoz na području grada Križevaca razvio se na početku 21. stoljeća, točnije 2000. godine. Prije toga prijevoz na području grada Križevaca se obavljao samo autobusima, biciklom ili su ljudi pješачili do svog odredišta. Razvojem taksi prijevoza ljudi nisu morali više puno pješачiti s jednog kraja na drugi kraj grada. Nužnost pojave taksi – prijevoza opravdava se potrebom dopunjavanja autobusnih linija koje se odvijaju po utvrđenoj mreži linija, što znači da je veliki dio područja »nepokriven«. U Križevcima nema taksi stajališta pa taksi staje svugdje gdje ima putnika koji trebaju prijevoz. Radno vrijeme vozača nije određeno, nego se svakim danom vozi od 4h i 45min do 21h i 30min. Cijena taksija na području grada za bilo koju destinaciju i bez obzira na udaljenost iznosi 4 kn. Taksimetar se uključuje tek ako se ide van grada i onda je početna cijena 6 kn i za svaki slijedeći kilometar se naplaćuje 6 kn. za sve destinacije u gradu cijena iznosi 4 kn. Vozače taksi prijevoza se može kontaktirati na mobitel. U sklopu istraživanja napravljen je intervju s taksistom gosp. Hrgom (P – pitanje, O – odgovor).

P: Kako ste uopće došli na ideju da se bavite taksi prijevozom?

O: Ja sam od 1995. godine vozio autobus ali mi se to nije svidjelo i odlučio sam pokrenuti taksi prijevoz na području našeg grada. Taj posao volim raditi i on me usrećuje. Inače o tome sam i puno prije razmišljao.

³ Brojanje putnika u periodu 16.-21.8.2011.

P: Da li je broj putnika svaki dan jednak?

O: Ne, broj putnika varira iz dana u dan i tek se na kraju mjeseca kada se napravi obračun vidi koliko se koji mjesec putnika prevezlo.

P: Stajete li i na drugim mjestima osim željezničkom kolodvoru?

O: Rijetko, bazirani smo na prijevoz putnika od i do kolodvora i toga se držimo. Ako nas netko nazove, a mi u tom trenutku nismo na kolodvoru odvezemo i tog putnika kuda treba.

P: Vozite li van grada?

O: Vrlo malo.

P: Jeste li zadovoljni svojim poslom?

O: Da, vrlo sam zadovoljan time što radim. Ljudi mogu računati na nas da ćemo ih odvesti do kolodvora i ne trebaju ići pješice cca 3 km. Mogu se osloniti na nas i time stječemo sigurne putnike svaki dan. Za to je potrebna disciplina i velika odgovornost. Veliko mi je zadovoljstvo pomoći ljudima.

Slika 7. Taksi vozilo na području grada Križevaca

2.5. Parkiranje

U Križevcima se naplata parkiranja provodi od 2005. godine, a prihodi se kanaliziraju u gradski proračun. Mjesečno se prikupi oko 15-ak tisuća kuna s desetak površina svrstanih u dvije parkirališne zone. Cijena sata parkiranja u prvoj je zoni četiri, a u drugoj dvije kune.

Olakotna okolnost građanima je ta što godišnja karta za prvu zonu iznosi 750 kn (ili 30 lipa po satu), a za drugu zonu 500 kn (ili 20 lipa po satu). Upravo takvim iznosom Grad je mislio na financijsko stanje svojih građana.

Naplata parkiranja se provodi putem parkomata ili SMS porukom:

- Radni dani od 8 – 16 h
- Subotom od 8- 13 h

Grad posjeduje jednog pauka koji se koristi za nepropisno parkirana vozila.

Broj parkirališnih mjesta pod naplatom porastao je sa 220 iz 2006. godine na 409 (od toga je 19 mjesta za invalide) u 2011. godini.

U gradu su također i trgovački centri čija parkirališta nisu pod naplatom:

- Billa cca. 100 mjesta
- Mercator cca. 60 mjesta
- KTC cca. 30 mjesta

3. PRIJEDLOG PLANA ODRŽIVE MOBILNOSTI

Rastući problem zagušenosti prometnog sustava u urbanim sredinama, odnosno povećanje broja osobnih vozila na prometnicama, identificiran je kao jedan od glavnih uzročnika transportnih troškova.

Posljedice ovakve situacije očituju se u narušavanju čovjekove okoline (devastacija okoliša, smanjena kvaliteta zraka, povećanje emisija štetnih plinova, zagađenost bukom i vibracijama itd.) što uzima za posljedicu narušavanje čovjekovog fizičkog i psihičkog zdravlja (problemi dišnog sustava, stres itd.). Uz ovu činjenicu, valja napomenuti da cestovni promet predstavlja ujedno i najrizičniji transportni mod s najvećim udjelom u ukupnom broju prometnih nesreća.

Upravljanje prijevoznom potražnjom (UPP) je strategija koja ima za cilj maksimizirati efikasnost gradskog prometnog sustava na način da se destimulira uporaba osobnih vozila i promovira ekološki prihvatljiviji i zdraviji načini kretanja, generalno misleći na uporabu javnog gradskog prijevoza i nemotorizirani promet.

Cilj urbanog upravljanja prometom je postići učinkovito korištenje postojećeg (cestovnog) prometnog sustava podešavanjem, prilagodbom, upravljanjem i poboljšanjem sustava.

Specifični ciljevi su:

- poboljšanje kretanja ljudi i robe, a ne nužno vozila;
- poboljšanje kvalitete i sigurnosti prometnog sustava, i
- doprinos očuvanju okoliša.

U Akcijskom planu za urbanu mobilnost objavljenom 2009. godine, Europska komisija podržala je brže usvajanje planova održive mobilnosti u gradovima u Europi pomoću materijala sa smjernicama, promocijom razmjene najboljih praksi, utvrđivanjem mjerila i podrškom obrazovnih aktivnosti za profesionalce u urbanoj mobilnosti. Europski ministri prometa podržavaju razvoj planova održive mobilnosti u gradovima. U zaključku Akcijskog plana za urbanu mobilnost od 24. lipnja 2010. stoji da Vijeće Europske unije »podržava razvoj planova održive mobilnosti u gradovima za gradove i gradska područja.

U ožujku 2011. godine, Europska komisija objavila je Bijelu knjigu o transportu, »Put k jedinstvenom europskom transportnom području – Prema kompetitivnom i ekonomičnom transportnom sustavu«. Bijela knjiga o transportu predlaže razmatranje mogućnosti uvođenja planova mobilnosti u gradovima kao obaveze za gradove određene veličine, prema nacionalnim standardima temeljenima na Smjernicama EU-a. Također predlaže istraživanje povezivanja fondova za regionalni razvoj i kohezijskih fondova za gradove i regije koje predaju aktualan i nezavisno potvrđen certifikat o Postignućima urbane mobilnosti i reviziji održivosti. Bijela knjiga o transportu predlaže i istraživanje mogućnosti za izgradnju europskog okvira za podršku za progresivnu implementaciju planova urbane mobilnosti u europskim gradovima.

Plan održive mobilnosti je strateški je plan koji se nadovezuje na postojeću praksu u planiranju i uzima u obzir integracijske, participacijske i evaluacijske principe kako bi zadovoljio potrebe stanovnika gradova za mobilnošću, trenutno i u budućnosti, te osigurao bolju kvalitetu života u gradovima i njihovoj okolini.

Zadovoljavanje potrebe za mobilnost ljudi i robe neophodno je za vitalnost gradova i dobro funkcioniranje transportnog sustava te je od vitalne važnosti za dobar život u gradu. Dugoročno gledano, pitanje klimatskih promjena i energetske nestašice su negativne strane prometa na koje treba obratiti pozornost. Rezultat rasta prometa je sve veće korištenje osobnih automobila koji u konačnici rezultiraju smanjenjem mobilnosti u gradu, te mnogim gradovima stvaraju ozbiljne probleme zagušenja.

Ambicije i cilj diljem Europe su težnja za povećanjem broja putnika koji koriste javni gradski prijevoz te smanjiti uporabu osobnih automobila. Mnogi gradovi kako bi smanjili gužve te povećali propusnu moć krenuli su u izgradnju nove infrastrukture što u konačnici nije najbolje rješenje. Osim što je skupo, novo izgrađene ceste uzimaju prostor koji je mogao biti posvećen drugoj aktivnosti poput izgradnji biciklističkih staza ili pak zelenim površinama koje bi pridonjele boljem izgledu grada, također novo izgrađena infrastruktura otvara mogućnost za nova vozila što će u konačnici dovesti do novih zagušenja. Naravno najradikalniji način da se smanji promet u gradovima bio bi da

se u potpunosti zabrani, no tada bi se onemogućila dostava robe trgovinama, osobe sa invaliditetom nebi bile u mogućnosti posjetiti određena područja dok stanovnici koji žive u užem centru grada nebi se mogli dovesti do svojih domova. Ipak pristup može biti više ili manje restriktivan. Mnogi gradovi uspjeli su održati svoju mobilnost kroz mjere iz plana održive mobilnosti te su pružili atraktivnu alternativu osobnim automobilima.

Analizirajući i anketirajući korisnike javnog prijevoza kako bi se pridonjelo njegovom poboljšanju, uočene su sljedeće kritike i nedostaci: veliki broj putnika smatrao je da stupanj sigurnosti u prijevoznom sredstvu ili na stanicama nije na zadovoljavajućoj razini, nedostupnost stanica na određenim lokacijama te mali broj mjesta prodaje karata isto kao i sama cijena karte doveli su pada broja korisnika.

Prilikom dizajniranja sustava javnog prijevoza bitno je slušati želje putnika te njihove potrebe i mišljenja. Također je važno promatrati javni prijevoz kao okosnicu sustava gradskog prometa. Provođenje pojedinačne mjere nije dovoljno, cijeli sustav mora se poboljšati kako bi postao što atraktivniji.

Elementi koji će rezultirati privlačenju i poticanju putnika na korištenje javnog prijevoza su:

- Uvođenje informacija u realnom vremenu,
- Poboljšanje kvalitete sustava,
- Povećanje sigurnosti u samom prijevoznom sredstvu i izvan njega (stajališta),
- Povećanje prosječne brzine prijevoznog sredstva,
- Promicanje vožnje biciklom te izgradnja biciklističke infrastrukture,
- Prvenstvo prolaska javnog prijevoza,
- Park&Ride parkirališta,
- Uvođenja pametnih kartica (»smart cards«).

Analize su pokazale da oko polovice svih putova s automobilima u grad nisu duži od pet kilometara. Zamijene li se kraća putovanja biciklom umjesto osobnim automobilom reducirat će se buka te emisije štetnih plinova, a isto vremeno će značajno poboljšati prometna situacija te djelovati na smanjenje broja automobila tijekom vršnog sata što automatski poboljšava protok prometa. Za duža putovanja, vožnja biciklom može se kombinirati s javnim prijevozom. Jedan od načina je da se bicikl dopusti ulazak u vlak, tramvaj i autobus, dok je drugi način izgradnja Bike&Ride objekata u neposrednoj blizini stajališta gdje će korisnici biti u mogućnosti ostaviti svoje bicikle te nastaviti putovanje javnim prijevozom.

Park & Ride sustavi su parkirališni objekti obično locirani na periferiji grada, povezani sa javnim prijevozom koji omogućuje putnicima koji žele putovati u gradska središta da napuste svoja vozila te nastave putovanje prigradskom željeznicom, tramvajem ili nekim drugim već ponuđenim oblikom prijevoza. Prednost i cilj sustava su smanjiti korištenje i broj osobnih automobila koji ulaze u užu centar grada te potaknuti ljude na korištenje javnog prijevoza. Dobar odabir lokacije Park&Ride sustava od vitalnog je značaja za uspješnost sustava.

Korištenje pametnih kartica (»smart cards«) koje pripadaju u inteligentne sustave, ima za ulogu pojednostaviti putovanja. Jedan od načina pojednostavljanje putovanja je integriranje različitih operatera i načina prijevoza. Uklanjanje kompliciranih načina pojedinačne naplate svakog oblika prijevoza dovelo je do povećanja korištenja javnog prijevoza. Pametnom karticom također se može platiti taxi usluga, ulasci u muzeje te parkirna naknada. Provođenjem ove mjere dokazano je da jednostavn obračun troškova motivira ljude na korištenje gradskog prijevoza.

Kako bi navedene mjere pokazale pozitivni učinak nužna je posvećenost principima održivosti. S obzirom da je održivost složen koncept, važno je razviti shvaćanje o tome što održivost i održiva mobilnosti znače za grad i okolinu.

Za Grad Križevce predloženo je 16 mjera upravljanja prijevoznom potražnjom. Prva bi mjera imala za cilj povećanje broja taksi vozila u gradu. Druga, bi imala za cilj istražiti opravdanost uvođenja kružne linije javnog gradskog prometa u Križevcima. Treća mjera se odnosi na dostavni promet i njegovo reguliranje. Četvrta bi mjera bila praćenje kakvoće zraka, dok bi se petom mjerom pratilo prometno zagušenje u gradu. Osiguravanje određenog broja besplatnih parkirnih mjesta koja će biti opremljena odgovarajućom infrastrukturom za punjenje električnih automobila se odnosi na šestu

mjeru. Najveći broj prometnih nesreća se događa u gradovima, stoga sedma mjera donošenja gradskog plana sigurnosti će imati za cilj detektiranje opasnih mjesta i donošenje prioriteta sanacija pojedinog mjesta. Osmu mjeru bi bila Carpooling ili zajedničko korištenje privatnog automobila od strane vozača i jedne ili više drugih osoba, obično za prijevoz do posla i natrag. Za grad Križevce zanimljiv način zajedničke vožnje bi bio u smislu povezivanja sa susjednim gradovima npr. Koprivnica, Zagreb, Varaždin i slično. Carsharing je djeljenje vozila od strane više korisnika, odnosno način prijevoza u kojem korisnici na točno određenim mjestima uzimaju automobile i vraćaju ih na za to predviđena parkirališta, gdje ih uzimaju drugi korisnici. Carsharing se predlaže kao deveta mjera. Sustav javnih bicikala kao deseta mjera ima za cilj povećavanje mobilnost građana na području grada. U uvjetima prometnih zagušenja, kad osobni automobili, autobusi i taksiji postaju teško pokretljivi, bicikl nudi brz i izravan put do cilja, pogotovo ako ga možemo naći, voziti i ostaviti na onoj dionici koja se želi savladati. Biciklom na posao bi bila jedanaesta mjera, promocija pješčenja dvanaesta mjera, a trinaesta bi bila biciklom u školu. Za četrnaestu mjeru predlaže se uspostava kvalitetne i proširene pješačke zone u Križevcima. Prijedlog petnaeste mjere je naplata ulaska u centar Križevaca, temeljena na principu veće prometno zagušenje veća cijena. Uvođenje godišnjih vinjeta za ulazak u Eko zonu u centru Križevaca predlaže se kao šesnaesta mjera. Cijena vinjete bi bila određena prema vrsti motora, tj. motori s nižom EURO normom (veći onečišćivači) bi plaćali veći iznos. Npr. za EURO IV motor iznos bi bio 100 kn na godinu.

1. Taxi

2. Kružna linija javnog gradskog prometa

3. Dostavni promet

4. Praćenje kakvoće zraka

5. Praćenje zagušenja

6. Mjesta za punjenje električnih automobila

7. Gradski plan sigurnosti prometa

8. Promocija zajedničke vožnje - Carpoolinga

9. Carsharing u Križevcima

10. Sustav javnih bicikala

11. Biciklom na posao

12. Promocija pješčenja

13. Biciklom u školu

14. Pješačka zona u Križevcima

15. Naplata ulaska u centar grada

16. Uvođenje Eko zone u centar Križevaca

Tablica 7. Popis predloženih mjera

4. ISTRAŽIVANJE PRIHVATLJIVOSTI PREDLOŽENIH MJERA

Samo je par autora pokušalo napraviti jasnu definiciju prihvatljivosti (Schade i Schlag, 2000). Uglavnom konstrukt može biti prikladno opisan ispitivanjem "prihvaćenošću nečega, kroz čije i koje uvjete i okolnosti. Termin "prihvatljivost" opisuje buduće mišljenje o mjerama koje trebaju biti uvedene u budućnosti. Stoga ciljane grupe neće iskusiti niti jednu od tih mjera, što čini "prihvatljivost" konstruktom stava koji je podložan jakim situacijskim i vremenskim faktorima. "Prihvaćenost" uključuje stavove ispitanika uključujući reakcije u njihovim ponašanjima nakon uvođenja mjere.

4.1. Veličina anketnog uzorka

Veličina anketnog uzorka potrebnog za provođenje ankete o planiranim mjerama upravljanja prijevoznom potražnjom u Križevcima koje imaju za cilj osigurati održivi razvitak grada određena je pomoću kalkulatora potrebne veličine uzorka koji je dostupan na <http://www.raosoft.com/samplesize.html>.

Ulazne veličine koje korisnik zadaje prilikom korištenja navedenog kalkulatora su:

- Prihvatljiva pogreška E
- Razina pouzdanosti c

- Očekivana proporcija r
- Veličina populacije N

Prilikom provođenja ovog istraživanja veličina anketnog uzorka određena je temeljem sljedećih parametara:

- $E = 6\%$
- $c = 95\%$
- $r = 50\%$
- $N = 21.155$ (Prema popisu stanovništva 2011. godine)

Iz navedenih vrijednosti slijedi da je potrebna veličina uzorka jednaka:

$$n = \frac{N \cdot x}{(N-1) \cdot E^2 + x} = 263 \text{ anketnih upitnika} \quad (1)$$

gdje se faktor računa prema izrazu:

$$x = Z \cdot \left(\frac{c}{100}\right)^2 \cdot r \cdot (100 - r) \quad (2)$$

pri čemu je $Z \cdot \left(\frac{c}{100}\right)^2$ gornja granica intervala pouzdanosti.

Istraživanjem je u konačnici prikupljeno ukupno 341 ispravno popunjena anketa, te se stoga zaključuje da pogreška u rezultatima iznosi:

$$E = \sqrt{\frac{(N-n) \cdot x}{n \cdot (N-1)}} = 0,0526 \text{ ili } 5,26\% \quad (3)$$

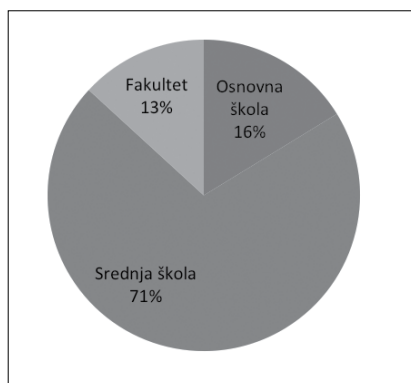
Podaci o ispitanicima

Kao što je ranije navedeno, istraživanjem prihvatljivosti mjera upravljanja prijevoznom potražnjom u Križevcima prikupljeno je 341 anketnih upitnika tijekom mjeseca travnja 2012. godine. Ukupno je anketu ispunio 154 muškarac (što čini 47% anketnog uzorka) i 177 žene (što čini 53% anketnog uzorka). U tablici 7. prikazana je zastupljenost pojedine dobne skupine obuhvaćene anketiranjem (tri anketna upitnika bila su nevažeća).

	Broj anketa	Izraženo u %
15 -24	180	53%
25 - 64	140	42%
65 i više godina	18	5%

Tablica 8. Dobne skupine ispitanika obuhvaćena anketiranjem

Prikaz udjela obrazovanja u anketnom uzorku nalazi se na Grafikonu 3. Na anketu je ukupno odgovorilo 53 osobe sa završenom osnovnom školom, 230 osoba sa srednjom školom, 43 osoba sa fakultetom, i po jedna osoba sa magisterijom i doktoratom.

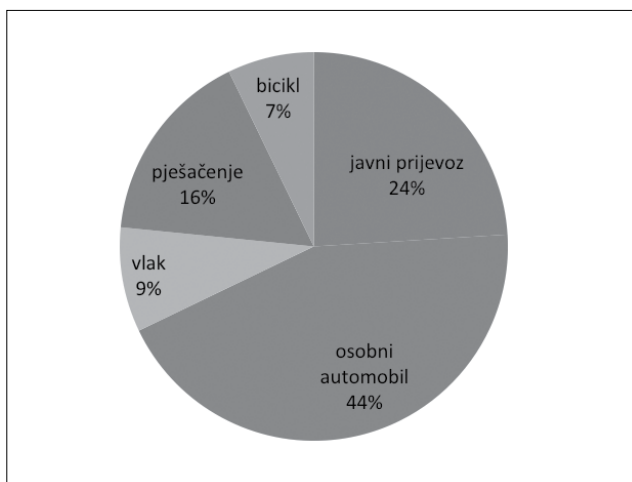
Grafikon 3. Obrazovanje ispitanika

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Kako bi se istražila načinska razdioba putovanja u Križevcima, postavljeno je pitanje o sredstvu putovanja na posao ili školu (moguć je bio samo jedan odgovor). Ponuđeni odgovori su bili:

- javni prijevoz
- osobni automobil
- pješaćenje
- bicikl
- vlak

Nemotorizirana putovanja predstavljaju 23% svih putovanja ispitanika. Očekivano najveći udjel u putovanjima ima osobni automobil sa 44%. Pod javnim prijevozom podrazumijeva se autobus, koji ima udio sa 24% svih putovanja. Sa Grafikona 4. uočljivo je da postoji veliki potencijal u povećanju načinske razdiobe putovanja u korist bicikla.

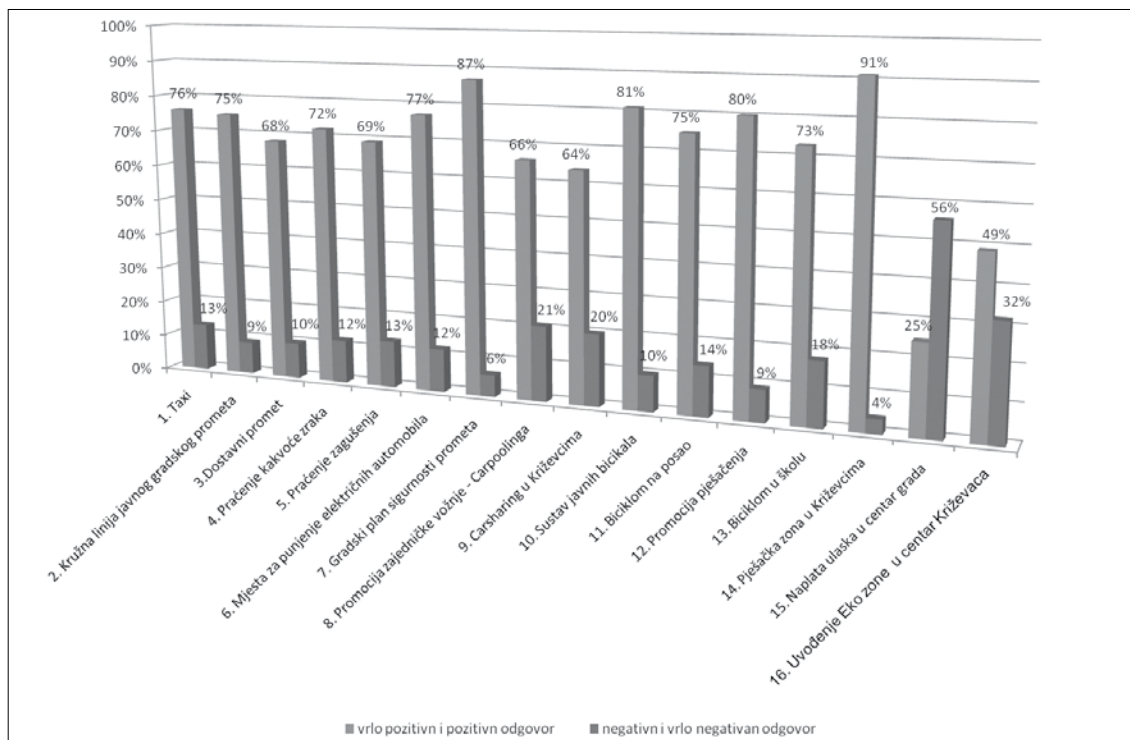

Grafikon 4. Načinska razdioba putovanja u Križevcima

Za svaku od 16 mjera kako bi se istražila prihvatljivost bili su ponuđeni odgovori:

- Vrlo pozitivno
- Pozitivno
- Negativno
- Vrlo negativno
- Ne znam

Ako se pretpostavi da prihvatljivost veća od 50% znači usvajanje i izvršavanje mjere kroz plan održive mobilnosti onda bi 14 od 16 predloženih mjera u Križevcima bilo usvojeno. Prve tri mjere koje su postigle najveću prihvatljivost su: pješačka zona sa 91%, Gradski plan sigurnosti prometa sa 87% i Sustav javnih bicikala sa 81%. Mjere koje nisu postigle zadovoljavajuću prihvatljivost su: naplata ulaska u centar grada sa 25% i uvođenje Eko zone u centar Križevaca sa 49%. Slabu prihvatljivost mjere naplate ulaska u centar grada i uvođenja Eko zone može se protumačiti kao uvođenje dodatnog troška putovanju građanima Križevcima koji već imaju plaćanjem parkiranja u centru grada.

Grafikon 5. Rezultati istraživanja prihvatljivosti predloženih mjera

6. ZAKLJUČAK

Naglo naseljavanje urbanih sredina dovelo je do povećanja stupnja motorizacije, a time i do velikih gradskih gužvi koje život u gradu čine neatraktivnim. Glavni cilj Europskih gradova koji se susreću s ovom vrstom problema je smanjiti broj osobnih automobila na cestama te ponuditi atraktivnu alternativu koja će u konačnici motivirati stanovnike da izađu iz svojih osobnih automobila i počnu koristiti javni gradski prijevoz, a to se može postići unaprijeđenjem postojećih prometnih planova te usvajanjem elemenata koje u sebi sadrži plan održive mobilnosti. Usvajanje plana održive mobilnosti ne zahtjeva samo stručno znanje nego i promjenu političkih stavova te njihovu angražiranost na tom području. Zajedničkim timskim radom građana, inženjera i političara navedene mjere se mogu provesti i vratiti izgubljenu vitalnost i mobilnost gradovima te poboljšati kvalitetu života stanovnika urbanih sredina.

U Gradu Križevcima do sada nije usvojen plan održive mobilnosti. Čak tri biciklističke mjere su predložene jer su udaljenosti od 2-3 kilometra idealne za savladavanje s ovim načinom prijevoza. Trenutni udio u načinskoj raspodjeli putovanja od 7% sigurno bi se mogao povećati za najmanje 15%, a udio putovanja automobilom smanjiti za 15%. Kako bi se povećala sigurnost prometa, te biciklisti i pješaci osjećali sigurnije u prometu u sklopu mjere gradskog plana sigurnosti brzina na gradskim ulicama bi se mogla ograničiti na 30 km/h. Uspostava i proširenje pješačke zone koja je u biti restriktivna mjera ima najveću podršku građana od čak 91%. Ovaj podatak ukazuje na visoku svijesnost građana i viziju kakav gradski prostor žele. Slabu prihvatljivost mjere naplate ulaska u centar grada i uvođenja Eko zone može se protumačiti kao uvođenje dodatnog troška putovanju građanima Križevcima koji već imaju plaćanjem parkiranja u centru grada. Za ove dvije mjere se i apriori pretpostavilo da neće proći kod građana. Opravdanost za uvođenje Eko zone bi bila kada bi mjerenja kvalitete zraka ukazala na probleme onečišćenja, dok se mjera naplate ulaska u centar grada vjerojatno nikada neće implementirati.

LITERATURA I IZVORI

- Action Plan on Urban Mobility. COM(2009) 490 final
- Bilten o sigurnosti cestovnog prometa 2005.-2011.godine, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske
- Broaddus, A., et.al.: Transportation Demand Management, Training Document, Federal Ministry for Economic Cooperation and Development: Eschborn, Germany, 2009.
- Centar za vozila hrvatske, Podaci o stanju putovnika za M1 kategoriju vozila za 2009.,2010. i 2011. godinu zabilježenu prilikom redovitog tehničkog pregleda vozila
- Dadić, I., Slavulj, M., Ševrović, M.: Attitudes on the acceptability of a congestion charging for the city of Zagreb, 13th International Conference on Transport Science - ICTS ICTS 2010, Portorož, Slovenija, May 2010
- Developing and Implementing a Sustainable Urban Mobility Plan, Rupprecht Consult, 2011.
- Dugina, M., Feletar, P., Franolić, I.: Analiza prijevozne potražnje na relaciji Zagreb – Koprivnica, Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja, 11 (2012), 21; 168-185
- Feletar, P.: Demografske promjene u Koprivničko-križevačkoj županiji od 1857. do 2011. godine, Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja, 11 (2012), 21; 129-167
- Hrvatske autoceste, Autocesta A12, brošura, 2009.
- Hrvatske ceste, brojenje prometa na cestama RH za 2002. i 2011. godine
- PORA Razvojna agencija Podravine i Prigorja za promicanje i provedbu razvojnih aktivnosti u Koprivničko-križevačkoj županiji, Županijska razvojna strategija Koprivničko-križevačke županije 2011-2013., Koprivnica, travanj 2011.
- Schade, J., Schlag B.: Acceptability of urban transport pricing strategies, Transportation Research Part F, 2003, pp 45-61.
- Towards a new culture for urban mobility. COM (2007) 551.
- www.krizevci.eu (pristupljeno 14.08.2012.)

SUMMARY

Until now the City of Križevci has not adopted the Sustainable Mobility Plan. Prior to adopting such a plan, the fundamental traffic study should be carried out in order to obtain important indicators as basis for making the plan. Certain measures have been conducted, but there are still a lot of necessary activities that should be done in order to achieve synergy which is lacking in the implementation of individual measures. Making a sustainable mobility plan would also enable the possibility of co-financing by the EU funds. The paper analyzes the traffic system of the City of Križevci, also exploring the acceptability of the proposed measures of managing the transport demand by the citizens. The research has shown that 14 out of 16 proposed measures would be suitable for implementation in Križevci. The first three most acceptable measures are: the Pedestrian Zone with 91%, the City Traffic Safety Plan with 87% and the Public Bicycle System with 81%. The measures which did not achieve an appropriate level of acceptability are: Charging the Entrance into the City Centre with 25% and introducing the Eco-Zone into the centre of Križevci with 49%. The lack of acceptance for charging the entrance into the city centre and introducing the Eco-Zone may be interpreted through the introduction of additional travel expenses to the citizens of Križevci, along with the already existing parking fee in the city centre.

ČLANCI - ARTICLES

ŠILJAK DUGOG KOPLJA IZ SRAČINCA
PIKE SPEARHEAD FROM SRAČINEC

Martina Matijaško

M. Melinčeka 35

42209 Sračinec

martina.matijasko@gmail.com

Primljeno/Received: 3. 9. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 25. 10. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

UDK/UDC 904-653 (497.5-3 Sračinec)

SAŽETAK

Rad prikazuje novovjekovni željezni šiljak dugog koplja slučajno pronađen prilikom zemljanih radova u okućnici obitelji Majcen Ivana u Sračincu. Kako bi se koplje tipološki determiniralo i datiralo, provedena je usporedna analiza sa sličnim nalazima s prostora Hrvatske i šire. S druge strane, istaknute su povijesne okolnosti koje su mogle dovesti do pojave ovakvog nalaza u Sračincu. Utvrđeno je kako se radi o šiljku dugog koplja, tzv. »pike«, intenzivno korištenog tijekom XV. i XVI. st. na bojištima zapadne i središnje Europe. U Varaždin i okolicu ovo je oružje vjerojatno dospjelo u procesu intenziviranja turske opasnosti i uspostave Slavonske vojne krajine, tj. tijekom XVI. st.

Ključne riječi: šiljak dugog koplja, rani novi vijek, Sračinec, Slavonska vojna krajina

Key words: pike spearhead, Early Modern Period, Sračinec, Slavonian military frontier

UVOD

Kao jedno od najstarijih oruđa i oružja u ljudskoj povijesti, koplje ima iznimno dugu tradiciju. Jednostavno i funkcionalno, nije se mnogo mijenjalo tijekom prapovijesnih i povijesnih razdoblja. Bilo da se radi o zašiljenoj motki, cijepanoj kamenoj alatki pričvršćenoj na dugačak štap ili metalnom šiljku, koplje nije mijenjalo svoju osnovnu namjenu – sa što veće udaljenosti raniti ili ubiti životinju ili neprijatelja.¹

Prateći razvoj tehnika ratovanja, može se uočiti kako je koplje u raznim razdobljima igralo manju ili veću ulogu. Kod grčkih hoplita koplje je, uz štit, bilo osnovno oružje dok se mač koristio samo kad bi ratnik ostao bez koplja. Sličan se razvoj uočava i u europskom starijem željeznom dobu. Veći broj koplja različitih veličina korišten je u bitkama kao oružje za bacanje i ubadanje dok su mačevi i bodeži čuvani za borbu izbliza. Važno je napomenuti kako se u ovom razdoblju u ratovanju pojavljuje i bojni konj s jahačem koji je, između ostalog, naoružan i kopljem.² U vrijeme Rimskog Carstva

¹ Ivor KARAVANIĆ, Jacqueline BALEN, *Osvit tehnologije*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2003., 32-44., Varina Jurica TURK, »Hladno oružje na blizinu, oružje na dugoj motki«, *Zbirka oružja i vojne opreme u Muzeju seljačkih buna*, Gornja Stubica: MHZ, Muzej seljačkih buna, 2006., 11-12.

² Ewart OAKESHOTT, *The Archaeology of Weapons, Arms and Armor from Prehistory to the Age of Chivalry*, New York: Dover Publications, 1996., 60-61., *Weapon. A visual History of Arms and Armor* (ur. Richard Holmes), London, 2006., 40-43., Ksenija VINSKI-GASPARINI, »Grupa Martijanec-Kaptol«, *Praistorija jugoslavenskih zemalja. V. Željezno doba* (ur. Alojz Benac), Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, 1987., 224-225.

razvijena je posebna vrsta koplja za bacanje, tj. sulica. Antički se *pilum* bacao prema protivniku kako bi ga se ubilo ili oslobodilo štita, a zatim napalo mačem. Dugačko je koplje u ovom vremenu poznato i prisutno u borbama, ali u mnogo manjoj mjeri nego što je to bilo u ranijim razdobljima. Tek kada na prostor Rimskog Carstva pristižu strani germanski narodi koji pretežito ratuju na konjima, dugo koplje ponovno dobiva na važnosti kao obrana od napada konjice.³ Koplje je stalno prisutno i kroz srednji vijek. Iako u ovom razdoblju mač ima prevagu kao osnovno oružje pa i statusni simbol, koplje ostaje oružje izbora nekih od najratobornijih naroda tog vremena kao što su npr. Franci i Vikinzi.⁴

Razvoj naoružanja u kasnom srednjem i ranom novom vijeku zahtijevao bi detaljan pregled pa će ovdje biti spomenuto samo hladno oružje na motki. Sve kompliciranije oružje za sobom povlači i sve naprednije oblike osobne zaštite vojnika što ponovno navodi na oblikovanje novih oružja. Tako se, osim osnovnog koplja, u kasnom srednjem vijeku pojavljuju razni oblici sjekira i ratnih čekića na motki, zatim helebarde i partizane specijalizirane za probijanje tvrdih viteških oklopa i sl.⁵ Koplja se također dijele na kratka i duga, tj. pješaka i konjanička; svako sa svojom funkcijom. Za ovu temu bitan je razvoj pješackog dugog koplja u srednjem i ranom novom vijeku Europe pa će o tome više riječi biti u nastavku teksta.

OKOLNOSTI I MJESTO NALAZA

U arheološkom stupnjevanju načina pronalaska vrijednog predmeta baštine, slučajni su nalazi dvostruko definirani. S jedne strane, svaki novi nalaz predstavlja pomak prema boljem razumijevanju povijesnog razvoja nekog prostora i društva koje na njemu obitava. S druge pak strane, kod takvih nalaza nedostaje ona znanstvena komponenta koju donosi forenzički način istraživanja arheološkog lokaliteta.

Karta 1. Isječak karte A. L. Kneidigera preslojen modernim prikazom sela Sračinec.

Map 1. Clip of A. L. Kneidiger map overlaid by a modern preview of the village of Sračinec.

Prema: Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova. V. svezak. Varaždin*, Zagreb-Varaždin: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv Varaždin, 2009., 91., ARKOD preglednik, Topografska karta 1:25000, Agencija za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju. http://preglednik.arkod.hr/ARKOD-Web/#highlight&layers=TK25&map_x=482652&map_y=5132440&map_sc=14285 (29.03.2012.)

Predmet kojim se bavi ovaj rad slučajno je pronađen prilikom građevinskih radova u okućnici obitelji Majcen Ivana u Sračincu 1999. god. (Karta 1.).⁶ Iz razgovora s nalaznicima šiljka 21. veljače

³ Viktor HOFFILLER, »Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva (Nastavak)«, Arheološki odjel Narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s. 12/1912., 68-98., Dragoslav PILETIĆ, »Rekonstrukcija naoružanja rimskog ratnika«, Vojni muzej Beograd, *Vesnik Vojnog muzeja u Beogradu*, 8-9/1963., 65-70.

⁴ *Weapon. A visual History of Arms and Armor*, 50-55.

⁵ Isto, 13, 72-73., Varina Jurica TURK, »Hladno oružje na blizinu, oružje na dugoj motki«, 11-15., Wendelin BOEHEIM, *Handbuch der Waffenkunde*, Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1966., 305-356.

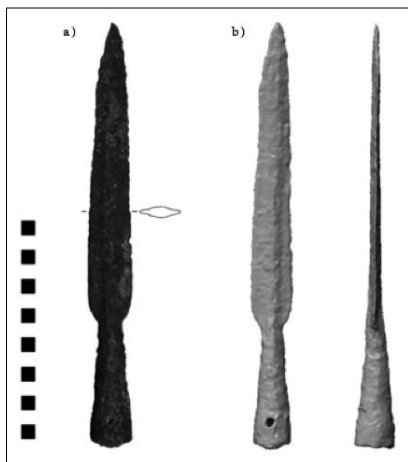
⁶ Gradski muzej Varaždin, Arheološki odjel (dalje: GMV, AO), Inventarna knjiga, AO 6519. (Autorica zahvaljuje Gradskom muzeju Varaždin, a posebno Marini Šimek, muzejskoj savjetnici Arheološkog odjela, na dozvoli za obradu i objavu ovog nalaza te pomoći u radu.)

2012., autorica je saznala da se nalazio na dubini od oko 150 cm u sloju tamne, gotovo crne zemlje.⁷ Iz ovih šturih informacija moguće je zaključiti da je šiljak vjerojatno ovamo dospio kopnenim putem te je izgubljen upravo na ovom mjestu ili donesen prilikom kakvog nasipavanja zemljišta. Nalaznici su ustvrdili kako njima nije poznato bilo kakvo niveliranje tla unutar okućnice što znači da se to zasipavanje, ukoliko ga je bilo, moglo dogoditi u nekom ranijem razdoblju. Zanimljiv je podatak o boji zemlje. Naime, izrazito tamno smeđa ili potpuno crna boja tla u arheološkom kontekstu često upućuje na truljenje drveta. Ovdje se neće nagađati je li motka koplja istrunula upravo na mjestu nalaza jer za to ne postoje nikakvi dokazi, međutim, valjalo je spomenuti i tu mogućnost. Sama činjenica da je šiljak nađen u sloju zemlje, a ne šljunka, također umanjuje mogućnost vode, tj. Drave i njezinih rukavaca, kao izvora nalaza. Nije na odmet podsjetiti na Potok (lokalni naziv, op.a.) koji je potpuno presušio nakon gradnje kompleksa HE Varaždin.

Pogledom na kartu A. L. Kneidigera iz 1765. god. (Karta 1.) uočava se da je mjesto nalaza gotovo na obali tog nekadašnjeg dravskog rukavca te u neposrednoj blizini prijelaza ceste preko vodotoka.⁸ Imajući u vidu mogućnost da je mjesto nalaza ujedno i mjesto neposredne upotrebe ovog šiljka, moguće se zapitati je li ovdje u određenom povijesnom razdoblju moglo doći do oružanog sukoba. Na to će se pitanje pokušati odgovoriti u nastavku rada.

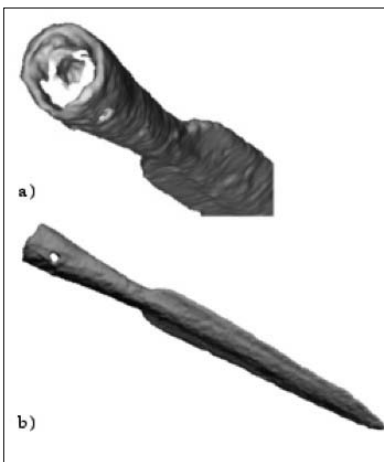
O NALAZU

Pronađeni se šiljak⁹ sastoji od dugačkog listolikog bodila i tuljca za nasad (Sl. 1.). Izrađen je od željeza tehnikom kovanja i znatno je korodiran. Cjelokupna dužina predmeta iznosi 26,1 cm. Bodilo dužine 18,2 cm je oblikovano poput lista vrbe, a cijelom njegovom dužinom s obje se strane proteže široki i niski greben (Sl. 1., Sl. 2.b). Na prijelazu prema tuljcu za nasad greben je širok 0,9 cm (Sl. 1.b, Sl. 2.b). Sam je tuljac dugačak 7,9 cm, a promjer mu iznosi 2,7 cm što je ujedno i promjer motke na koju je šiljak bio nasaden. Pri završetku otvora tuljca nalazi se rupica promjera 0,5 cm kroz koju je šiljak bio pričvršćen za motku. U tuljcu je ostao sačuvan trag drveta motke (Sl. 2.a). S obzirom na način pronalaska šiljka, teško da bi ovaj ostatak drveta mogao poslužiti za bilo kakvu analizu vremena nastanka motke, međutim, otkrivanje vrste drveta od kojeg je motka bila izrađena također bi predstavljalo zanimljiv podatak.

Sl. 1. a) Fotografija nalaza (foto: Martina Matijaško); b) 3D model šiljka (izrada: Vektra d.o.o., Varaždin).

Fig. 1. a) Photo of the find (by: Martina Matijaško); b) 3D model of the spearhead (by: Vektra d.o.o., Varaždin).

Sl. 2. a) 3D model – bijela boja označava trag drveta motke; b) 3D model – uzdužni greben. (izrada: Vektra d.o.o., Varaždin).

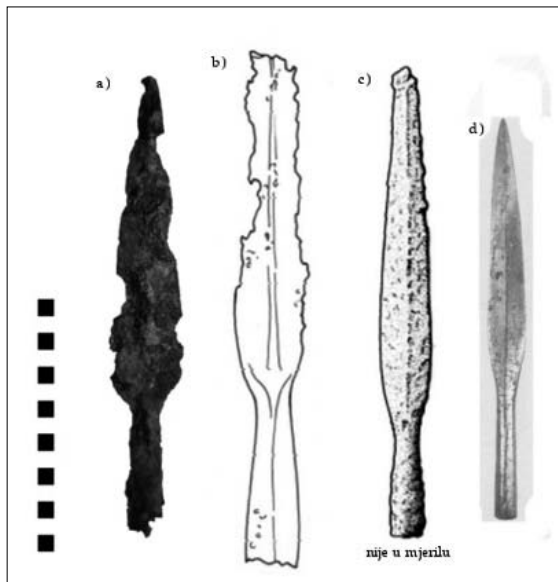
Fig. 2. a) 3D model – white color marks the trace of the staff's wood; b) 3D model – longitudinal ridge.

⁷ Ivan MAJCEN, Intervju. Autorica zahvaljuje nalaznicima na susretljivosti i pruženim informacijama.

⁸ Potok je na Kneidigerovoj karti označen kao *Antiquus Siccus Alveus Dravi*, tj. staro suho korito Drave, međutim periodično se punio i to vodom koja je izvirala iz petrijanečkog predjela Bučina. (Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova. V. svezak. Varaždin*, Zagreb-Varaždin: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv Varaždin, 2009., 14-15.)

⁹ GMV, AO, Inventarna knjiga, AO 6519.

Komparativna analiza šiljka i pokušaj datacije vode u daleku prošlost te uvjeravaju u djelomičnu ispravnost riječi E. Oakeshotta koji kaže: »Koplje je koplje bilo da je iz srednjeg brončanog doba ili devetnaestog stoljeća; malo je prostora za varijacije i isti se oblici šiljaka pojavljuju u svako doba i u svakoj zemlji.«¹⁰ Kao što je već opisano, povijest koplja je iznimno dugačka pa je stoga i mnoštvo »varijacija na temu« koje mogu odvesti na krivi trag, posebno u slučaju pojedinačnih nalaza kao što je šiljak o kojem je ovdje riječ (Sl. 3.). Da se radi upravo o šiljku dugog koplja, zaključeno je na temelju pregleda komparativnog materijala, te uz savjet stručnjaka.

Sl. 3. Listoliki šiljci kopalja kroz povijest. a) VII.-VI. st. pr. Kr., Maratonsko polje u Grčkoj, b) I. st. pr. Kr., Žablje u Vojvodini, c) I. st., Rimsko Carstvo, d) XIV.-XV. st., Hrvatska.

Fig. 3. Leaf shaped spearheads throughout history. a) 7th-6th century BC, Marathon Field, Greece, b) 1st century BC, Žablje in Vojvodina, c) 1st century, Roman Empire, d) 14th-15th century, Croatia.

Prema: Yannis GALANAKIS, *Marathon Spearheads. Re-thinking Marathon: two 'memorabilia' from the battle of Marathon at the Pitt-Rivers*. <http://web.prm.ox.ac.uk/rpr/index.php/object-biography-index/1-prmcollection/648-marathon-spearheads> (28.II.2012.), Marija KNEŽEVIĆ-JOVANOVIĆ, »Keltsko oružje iz razorenih ratničkih grobova sa teritorije Srema i Bačke«, Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Opuscula Archaeologica*, 20/2003., 297, T. V/4., Mike C. BISHOP, Jonathan C. N. COULSTON, *Roman Military Equipment, The B&C2 Figures*. <http://romanmilitaryequipment.co.uk/figures.htm>, sl. 38 (28.II.2012.), Dora BOŠKOVIĆ, *Hladno lovačko oružje*, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2000., str. 62-63, Kat.br. 61(a), Sl. 85.

Iako se povremeno javlja i u ranijim razdobljima, tek formiranjem švicarske vojske kao kompaktne skupine uperene protiv susjednih austrijskih posjednika tijekom XIV. i XV. st., dugo koplje dobiva značajno mjesto u vojnoj taktici.¹¹ Svaka bitka zahtjeva posebno taktiziranje, a ishod ovisi o brojnim faktorima, međutim, na primjeru bitke kod Nancyja 1477. god. može se prikazati uobičajeni način borbe vojne formacije s dugim kopljima. Te su se godine u sjeveroistočnoj Francuskoj sukobile vojske švicarskih plaćenika i Burgundana. Švicarci su bili naoružani dugim kopljima, a funkcija im je bila stvoriti što gušću i ubojitiju skupinu kako bi olakšali svojim suborcima s puškama fitiljačama¹² da salvama napadaju neprijatelja. Odnijeli su pobjedu jer Burgundani nisu mogli prodrijeti među kopljanike kako bi eliminirali pucače.¹³ Borba protiv tako uigrane vojske bila je iznimno teška. Upravo je zbog toga car Svetog Rimskog Carstva Maksimilijan I. Habsburški 1486. god. oformio borbenu plaćeničku skupinu, tzv. *Landsknecht*, čija je glavna zadaća u početku bila suprotstaviti se švicarskim vojnicima. Većina formacije *Landsknechta* bila je naoružana dugim kopljima, okruživali su ih vojnici sa samostrelima i puškama fitiljačama, a posebno su mjesto zauzimali borci s dvoručnim mačevima.

¹⁰ »A spear is a spear whether it is of the middle Bronze Age or the nineteenth century; there is little room for variation and the same shapes of spearhead crop up in every age and in every land.« Ewart OAKESHOTT, *The Archaeology of Weapons*, 60. (prevela autorica).

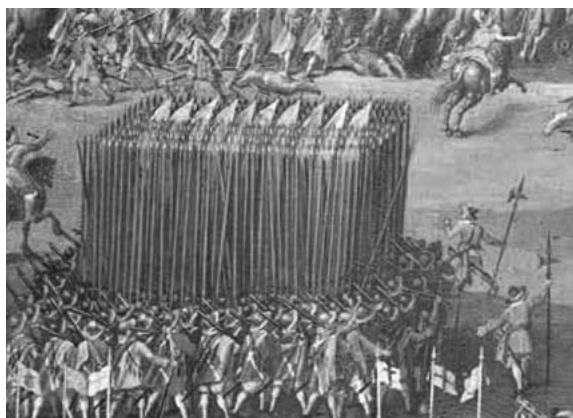
¹¹ Ewart OAKESHOTT, *European Arms and Armour. From the Renaissance to the Industrial Revolution*, Woodbridge: The Boydell Press, 2000., 44-45, 57.

¹² Puške fitiljače ili arkebuze prvi su se puta pojavile oko 1450. god. u Njemačkoj. Početkom XVI. st. počele su se pojavljivati naprednije puške kolašice, a od XVII. st. kao osobno vatreno oružje vojnika prevladavaju muškete s paljenjem na kremen. (*Weapon. A visual History of Arms and Armour*, 150., Ewart OAKESHOTT, *European Arms and Armour*, 33, 38.)

¹³ *Weapon. A visual History of Arms and Armour*, 61, 108., Peter KRENN, *Schwert und Spiess*, Graz: Kunstverlag Hofstetter, 1997., 56.

Ova oko 1,5 m duga sječiva služila su »košenju« što većeg broja neprijatelja jednim zamahom.¹⁴ Duga su koplja također imala veliku ulogu u borbama protiv konjice. Također okruženi arkebuzirima, kopljanici su tvorili kompaktne borbene formacije tzv. *ježa* (Sl. 4.).¹⁵ Koplja su iz prva tri do četiri reda bila uperena prema neprijateljskoj konjici, dok je ostatak vojnika bio spreman stati na njihovo mjesto. Ukoliko bi se borba odvijala tako da konjica frontalno napadne kopljanike, oni su morali ostati čvrsti i pokušati ubiti bojnog konja i tako zbaciti njegovog jahača. Jednom kad je bio na zemlji, oklopljeni je vitez bio prepušten udarcima mačeva, helebarda i partizana.¹⁶

Za razliku od mogućnosti upotrebe i važnosti na bojnom polju, tehnički opis dugog koplja je iznimno jednostavan. Koplje se sastoji od romboidnog, trokutastog ili listolikog šiljka nasađenog na 3 do

Sl. 4. Borbeni četverokut, tzv. formacija ježa.

Fig. 4. Battle square, so-called hedgehog formation. Prema: *Weapon. A visual History of Arms and Armor* (ur. Richard Holmes), London, 2006., 164.

5 metara dugačku motku. Sama je motka najčešće bila izrađena od drveta johe ili jasena, a završavala je željeznom zašiljenom peticom koja je olakšavala zabijanje koplja u zemlju.¹⁷ Potrebno je napomenuti kako u drugoj pol. XVII. st. korištenje dugih koplja polako opada, a njihovu funkciju preuzima bajuneta.

Jednostavnost oružja, a time i jeftina izrada omogućili su već spomenute brojne varijacije. Ta je činjenica znatno otežala pronalazak komparativnog materijala, tj. identičnih ili gotovo identičnih oblika šiljka koji bi omogućili određivanje vremena nastanka nalaza iz Sračinca. Vrlo sličan šiljak koplja čuva se u Muzeju seljačkih buna u Donjoj Stubici (Sl. 5.a).¹⁸ Primjerak je nešto duži od našeg, međutim, objavljen je bez datacije pa ga stoga samo okvirno možemo smjestiti u rani novi vijek.

Osim ovog, gotovo identičan šiljak pješačkog koplja čuva Narodni muzej u Pragu, a datiran je u XIV./XV. st. (Sl. 5.b).¹⁹ Uz ova dva široko definirana primjerka, dataciju šiljka olakšala je Dora Bošković koja je pregledom nalaza ustvrdila kako se doista radi o šiljku dugog koplja. Njihovu upotrebu čvrsto je smjestila XV. st., ali i kasnija razdoblja.²⁰

¹⁴ Isto, 102., Peter KRENN, *Schwert und Spiess*, 8-10., Ewart OAKESHOTT, *European Arms and Armour*, 60-61.

¹⁵ Vojnici su se u takvoj formaciji najčešće postrojavali u kvadrat sa po 16 kopljanika na svakoj stranici. Tome valja pridodati zanimljiv podatak iz inventara varaždinske oružane za 1598. god. gdje se spominje »1040 komada kopalja za landsknechte« što bi bilo dovoljno za četiri takve formacije. (*Weapon. A visual History of Arms and Armor*, 99., Mira ILIJANIĆ, »Varaždinska oružana i njen inventar«, Gradski muzej Varaždin, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, 2-3/1962.-1963., 37.)

¹⁶ Jan Frans VERBRUGGEN, *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages*, Woodbridge: The Boydell Press, 1997., 169-170, Ewart OAKESHOTT, *European Arms and Armour*, 56-61.

¹⁷ Dora BOŠKOVIĆ, *Koplje*, Privatna poruka (27.II.2012.), Ewart OAKESHOTT, *European Arms and Armour*, 56-59., Wendelin BOEHEIM, *Handbuch der Waffenkunde*, 320-321., Varina Jurica TURK, »Hladno oružje na blizinu, oružje na dugoj motci«, 12.

¹⁸ Vlatka FILIPČIĆ-MAGLINEC i sur. »Oružje i oprema iz fundusa Muzeja seljačkih buna«, *Zbirka oružja i vojne opreme u Muzeju seljačkih buna*, Gornja Stubica: MHZ, Muzej seljačkih buna, 2006., 40, MSB 707.

¹⁹ Josef PETRÁŇ »Specializovaná kovodělná odvětví, zbrojní a umělecká řemesla«, *Dějiny hmotné kultury*, (ur. Josef Petrání), Praha: Státní Pedagogické nakladatelství, 1985., 733, sl. 622.

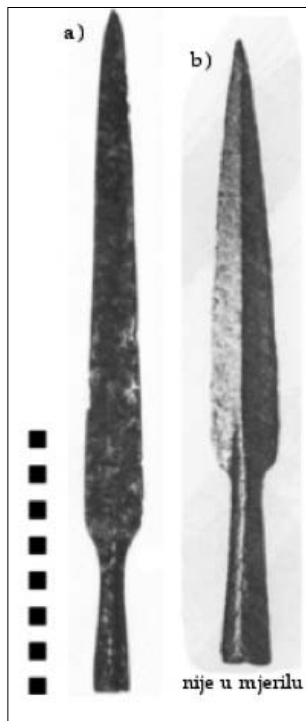
²⁰ Dora BOŠKOVIĆ, *Koplje*, Privatna poruka (27.II.2012.). (Autorica zahvaljuje Dori Bošković, muzejskoj savjetnici Zbirke oružja Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu, na stručnom savjetu.)

Pogled na komparativni materijal (Sl. 5) upućuje na zaključak kako šiljak iz Sračinca pripada dugom koplju kakva su korištena tijekom XIV., XV. i u kasnijim stoljećima na prostoru srednje Europe.

POVIJESNE OKOLNOSTI

Kako bi se razriješila dilema oko preciznije datacije i podrijetla nalaza bilo je potrebno analizirati povijesne okolnosti koje su mogle dovesti do pojave ove vrste oružja upravo u Sračincu. Zanimljivo je kako do ovog, u Sračincu nije bilo stručnoj javnosti poznatih arheoloških otkrića.²¹ Samo se selo prvi puta u pisanim dokumentima spominje tek 1543. god. Popis za kraljevski porez selo naziva *Srachyncz arcis Warasdiensis*, tj. *Sračinec tvrđe varaždinske*.²² Ovako kasna pojava u pisanim dokumentima ne znači da je selo tek tada počelo postojati; dokaz za to je svakako zidana gotička kapela Sv. Mihaela na koju je 1925. god. nadograđena sadašnja župna crkva u Sračincu.²³ Većina stručnjaka smatra kako je Sračinec, bilo kao naselje, bilo kao nenaseljeni posjed, pripadao stanovnicima grada Varaždina još od XIII. st., tj. od povelje kralja Andrije II. kojom je Varaždin proglašen slobodnim kraljevskim gradom. Iako se samo selo ne spominje u tekstu sačuvanom u nešto kasnijoj buli kralja Bele IV., opis granica posjeda grada Varaždina daje naslutiti kako je ono bilo unutar njih.²⁴ U svojem prvom spomenu Sračinec je pripisan varaždinskoj tvrđi čiji je vlasnik u to vrijeme bio barun Ivan Ungnad.²⁵ Njemu je tvrđavu i njezine posjede založio kralj Ferdinand I. Habsburški kako bi na taj način namaknuo određenu svotu novca potrebnu za organizaciju obrane svojih teritorija od Osmanlija.²⁶

Prva osmanska provala u neposrednu okolicu Varaždina vezana je uz sultana Sulejmana Veličanstvenog i njegovu drugu opsadu Beča 1532. god. Nakon neuspješnog pohoda, sultanova se vojska vraćala Štajerskom, Podravinom i Posavinom prema istoku.²⁷ Što se tada dogodilo, najbolje ilustrir-

Sl. 5. a) Muzej seljačkih buna, Donja Stubica, b) Narodni muzej u Pragu.

Fig. 5. a) *Museum of the Peasants' Uprising, Donja Stubica*, b) *National Museum in Prague*

Prema: Vlatka FILIPČIĆ-MAGLINEC i sur. »Oružje i oprema iz fundusa Muzeja seljačkih buna«, *Zbirka oružja i vojne opreme u Muzeju seljačkih buna*, Gornja Stubica: MHZ, Muzej seljačkih buna, 2006., 40, MSB 707., Josef PETRÁŇ, »Specializovaná kovodelná odvětví, zbrojní a umelecká remesla«, *Dejiny hmotné kultury*, (ur. Josef Petrán), Praha: Státní Pedagogické nakladatelství, 1985., 733, sl. 622.

²¹ *Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske*, (ur. Marina Šimek), Varaždin, 1997., 128-132.

²² Georg HELLER, »Comitatus Varasdiensis«, *Finnisch-Ugrisches Seminar an der Universität München, Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn*, Band 8/1977., 154-155., Josip ADAMČEK, Ivan KAMPUŠ, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 1976., 138.

²³ Diana VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, 1993., 231-232.

²⁴ Mirko ANDROIĆ, *Ekonomika srednjovjekovnog grada Varaždina*, Varaždin: Državni arhiv u Varaždinu, 2009., 31-38, 41, Neven BUDAK, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb-Koprivnica: Nakladna kuća »DR. FELETAR«, 1994., 146-147., Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova. V. svezak. Varaždin*, 50-52.

²⁵ Na ovome se mjestu nećemo baviti problemom pripadnosti sela Sračinec vlasnicima tvrđe ili slobodnom kraljevskom gradu Varaždinu. Tu mikrohistorijsku temu, koja seže u ranija razdoblja, a posebno se tiče sukoba građana Varaždina i kaštelana tvrđe Pavla Kečkeša, ostavljamo otvorenom za neku drugu priliku.

²⁶ Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Varaždin: HAZU – Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin, 1993., 75-76., Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova. V. svezak. Varaždin*, 63-65.

²⁷ Nada KLAIĆ i sur., »«Ostaci ostataka« Hrvatske u borbi za opstanak«, *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.* (ur.

raju riječi Rudolfa Horvata koji kaže: »Iza Zavrča kod grada Vinice uđe Sulejman 23. rujna 1532. u Hrvatsku. Od straha pred Turcima utekoše bijedni seljaci iz sela na Varaždinskom polju u obližnje šume, a mnogi se zakloniše i u unutarnji (utvrđeni) grad Varaždin. Tkogod da je ostao kod kuće, toga su Turci zarobili i sa sobom odvucli.«²⁸ Upravo je ovaj događaj prvi pisani spomen neke vojne operacije u blizini Sračinca. Nije poznato je li tom prilikom došlo do oružanih sukoba s Osmanlijama ili su doista svi »pobjegli«. Ipak, ostaje mogućnost da je upravo tada neki vojnik svoje dugo koplje ostavio na obali dravskog rukavca u Sračincu.

Za naš je pregled sljedeća važna godina 1552. Tada su Osmanlije, pod zapovjedništvom Ulama-bega, prodrle duboko na zapad te proširile svoje posjede sve do Virovitice i Čazme.²⁹ Borbe oko Varaždina vodile su se u rujnu i listopadu. Osmanska je vojska iz svog tabora kod Biškupca povremeno pljačkala i palila okolicu grada te se pripremala za daljnji pohod na zapad, međutim, zajedničkim su je snagama porazile čete bana Nikole Zrinskog i baruna Luke Sekelja.³⁰ Na posljedice haračenja oko 6000 turskih vojnika zorno ukazuju popisi za kraljevski porez za godine 1553. i 1554. Osim Sračinca, još je 11 sela bilo potpuno spaljeno što znači i raseljeno.³¹ Relativno dugi boravak utaborene osmanske vojske u neposrednoj blizini grada kao i činjenica da je selo bilo potpuno spaljeno, daju nam naslutiti kako su se možda i na samom teritoriju Sračinca vodile borbe. Iako se ne može sa sigurnošću tvrditi kako je upravo u ovim sukobima korišten pronađeni šiljak, okolnosti mogu dopustiti takvu pretpostavku. Dodatno opravdanje za smještaj oružanog sukoba na obale danas suhog dravskog rukavca je obrana prolaza prema današnjem Svibovcu Podravskom sjeverno od kojeg se nalazio jedan od važnijih varaždinskih prijelaza preko Drave.³²

U međuvremenu se u političkom i obrambenom smislu na teritoriju današnje Hrvatske oblikovala Vojna krajina čiji je slavonski dio od 1595. do 1731. god. imao sjedište u Varaždinu. Za našu je temu zanimljiv podatak o sastavu vojske Slavonske vojne krajine. Osim naoružanog seljaštva, na prostoru krajine borili su se i srednjeeuropski plaćenici, tzv. *Landsknechte*, zatim konjanici i pješaci s puškama kao i starosjedioci husari i haramije. Značajne su bile i vlaške snage na samim granicama Vojne krajine. Upravo su navedene pješačke snage koristile duga koplja kao svoje osnovno oružje.³³ Obzirom na ove okolnosti, moguće je pretpostaviti kako je samo koplje bilo proizvedeno u današnjoj Austriji. Naime, iako su štajerski staleži službeno tek 1578. god. preuzeli financiranje Slavonske vojne krajine, oružje se u varaždinsku oružanu iz Graza dopremalo i u prvoj pol. XVI. st.³⁴ Poznato je, također, kako se proizvodnja kopalja i helebardi za *Landeszeughaus* u Grazu, tj. glavnu oružanu za Vojnu krajinu, odvijala u kovačkim radionicama u blizini gornjoaustrijskog grada Steyra.³⁵

Branislav Đurđev i sur.), Zagreb: Školska knjiga, 1959., 403.

²⁸ Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 66-68.

²⁹ Nada KLAIĆ i sur., »«Ostaci ostataka« Hrvatske u borbi za opstanak«, 412., Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 82-85., Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb: Novi liber, 2003., 114.

³⁰ *Isto*.

³¹ Josip ADAMČEK, Ivan KAMPUŠ, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, 158, 169., Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 87.

³² Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova. V. svezak. Varaždin*, 52., Hrvoje PETRIĆ, »Rijeka Drava od štajersko-hrvatske granice do ušća u Dunav početkom 1780-ih godina«, Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, *Ekonomika i ekohistorija*, 7/2011., 60, 62 (Tablica 2.).

³³ Leopold TOIFL, »Steiermark und die Windische Grenze«, *Varaždinski generalat* (ur. Spomenka Težak), Varaždin: Gradski muzej Varaždin, 2005., 6-7., Spomenka TEŽAK, »Slavonska krajina – Varaždinska krajina – Varaždinski generalat«, *Varaždinski generalat* (ur. Spomenka Težak), Varaždin: Gradski muzej Varaždin, 2005., 19, 27.

³⁴ *Isto*.

³⁵ Peter KRENN, *Schwert und Spiess*, 4.

ZAKLJUČAK

God. 1999. prilikom građevinskih radova u okućnici Majcen Ivana u Sračincu slučajno je pronađen željezni kovani šiljak koplja. Nakon komparativne i historijske analize iznesene u ovom radu, zaključeno je kako se radi o šiljku dugog koplja, tzv. *pike*. Ovo je oružje bilo široko rasprostranjeno u zapadnoj i srednjoj Europi tokom kasnog srednjeg i ranog novog vijeka, a koristile su ga pješake vojne jedinice najčešće boreći se u tzv. formaciji *ježa*. Sudeći prema dostupnim povijesnim podatcima, ovaj je šiljak najvjerojatnije u Sračinec dospio tokom višemjesečnog boravka Turaka Osmanlija u okolici Varaždina 1552. god. Naime, tom je prilikom velik broj sela u varaždinskoj nizini popaljen i opljačkan, a među njima i Sračinec. Dodatni argument za datiranje ovog nalaza u XVI. st. je postupno oblikovanje Slavonske vojne. Velika koncentracija vojske i oružja te iznimna blizina krajnje zapadne granice osmanskih posjeda morali su ostaviti materijalne tragove. Jedan od njih je svakako i ovaj šiljak.

Bez dodatnih podataka o šiljku koplja pronađenom u Sračincu, nikad neće biti sa sigurnošću poznato gdje je doista proizvedeno i u kojem je sukobu ili bitki izgubljeno. Međutim, ovdje izneseni podatci i pretpostavke, kao i sam nalaz, dodatno osvjetljavaju iznimno burnu prošlost varaždinskog kraja u XVI. st.

SUMMARY

This paper deals with an early modern iron pike spearhead accidentally found during construction work in a courtyard belonging to Majcen Ivan from Sračinec. To determine and date the spearhead, a comparison analysis was undertaken regarding similar finds from Croatia and abroad. It was determined that this spearhead belongs to a long spear, so-called pike, which was used with great intensity during the 15th and 16th centuries on western and middle European battlegrounds.

Judging by available historical data, this spearhead probably arrived in Sračinec during Turkish presence in the area surrounding Varaždin in 1552. In this period, 12 villages, including Sračinec, had been sacked and burned. In addition, the Slavonian military border with Varaždin as its capital and where the main armory was located, was gradually formed in the 16th century. Large concentration of troops and weapons combined with the proximity of the Turkish border had to leave some physical trace; this spearhead is one of them.

Without some additional data regarding the spearhead found in Sračinec, it will never be truly possible to say where it was wrought or in which skirmish or battle lost. However, with data and hypothesis here presented, it serves as an additional light on a very turbulent past of the 16th century Varaždin region.

KORIŠTENI IZVORI I LITERATURA

Josip ADAMČEK, Ivan KAMPUŠ, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 1976., 685 str.

Mirko ANDROIĆ, *Ekonomika srednjovjekovnog grada Varaždina*, Varaždin: Državni arhiv u Varaždinu, 2009., 104 str.

Wendelin BOEHEIM, *Handbuch der Waffenkunde*, Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1966., 695 str.

Neven BUDAK, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb-Koprivnica: Nakladna kuća »DR. FELETAR«, 1994., 227 str.

Vlatka FILIPČIĆ-MAGLINEC i sur. »Oružje i oprema iz fundusa Muzeja seljačkih buna«, *Zbirka oružja i vojne opreme u Muzeju seljačkih buna*, Gornja Stubica: MHZ, Muzej seljačkih buna, 2006., 36-57.

Georg HELLER, »Comitatus Varasdiensis«, *Finnisch-Ugrisches Seminar an der Universität München, Veroeffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universitaet Muenchen. Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn*, Band 8/1977., 202 str.

Viktor HOFFILLER, »Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva (Svršetak)«, *Arheološki odjel Narodnoga muzeja u Zagrebu, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s. 12/1912., 16-123.

Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Varaždin: HAZU – Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin,

1993., 542 str.

Mira ILIJANIĆ, »Varaždinska oružana i njen inventar«, Gradski muzej Varaždin, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, 2-3/1962.-1963., 31-41.

Ivor KARAVANIĆ, Jacqueline BALEN, *Osvit tehnologije*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2003., 61 str.

Nada KLAJČIĆ i sur., »»Ostaci ostataka« Hrvatske u borbi za opstanak«, *Historija naroda Jugoslavije*. Sv. 2. (ur. Branislav Đurđević i sur.), Zagreb: Školska knjiga, 1959., 401-476.

Peter KRENN, *Schwert und Spiess*, Graz: Kunstverlag Hofstetter, 1997., 66 str.

Ewart OAKESHOTT, *European Arms and Armour. From the Renaissance to the Industrial Revolution*, Woodbridge: The Boydell Press, 2000., 288 str.

Ewart OAKESHOTT, *The Archaeology of Weapons, Arms and Armor from Prehistory to the Age of Chivalry*, New York: Dover Publications, 1996., 359 str.

Josef PETRÁŇ, »Specializovaná kovodělná odvětví, zbrojní a umělecká řemesla«, *Dějiny hmotné kultury*, (ur. Josef Petráň), Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985., 701-757.

Hrvoje PETRIČ, »Rijeka Drava od štajersko-hrvatske granice do ušća u Dunav početkom 1780-ih godina«, Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, *Ekonomika i ekohistorija*, 7/2011., 49-63.

Dragoslav PILETIĆ, »Rekonstrukcija naoružanja rimskog ratnika«, Vojni muzej Beograd, *Vesnik Vojnog muzeja u Beogradu*, 8-9/1963., 61-80.

Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske, (ur. Marina Šimek), Varaždin, 1997., 348 str.

Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova. V. svezak. Varaždin*, Zagreb-Varaždin: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv Varaždin, 2009., 349 str.

Spomenka TEŽAK, »Slavonska krajina – Varaždinska krajina – Varaždinski generalat«, *Varaždinski generalat* (ur. Spomenka Težak), Varaždin: Gradski muzej Varaždin, 2005., 19-31.

Leopold TOIFL, »Steiermark und die Windische Grenze«, *Varaždinski generalat* (ur. Spomenka Težak), Varaždin: Gradski muzej Varaždin, 2005., 6-18.

Varina Jurica TURK, »Hladno oružje na blizinu, oružje na dugoj motci«, *Zbirka oružja i vojne opreme u Muzeju seljačkih buna*, Gornja Stubica: MHZ, Muzej seljačkih buna, 2006., 11-15.

Jan Frans VERBRUGGEN, *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages*, Woodbridge: The Boydell Press, 1997., 388 str.

Ksenija VINSKI-GASPARINI, »Grupa Martijanec-Kaptol«, *Praistorija jugoslavenskih zemalja. V. Željezno doba* (ur. Alojz Benac), Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, 1987., 182-231.

Diana VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, 1993., 721 str.

Weapon. A visual History of Arms and Armor (ur. Richard Holmes), London, 2006., 364 str.

Dora BOŠKOVIĆ, *Koplje*, Privatna poruka (27.II.2012.)

Gradski muzej Varaždin, Arheološki odjel (dalje: GMV, AO), Inventarna knjiga, AO 6519

Ivan MAJCEN, Intervju (21.II.2012.).

DOLENCI I BEZJACI. PRILOG POZNAVANJU HRVATSKO-SLOVENSКИH MIGRACIJA U RANOME NOVOM VIJEKU

DOLENCI AND BEZJACI, CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF THE CROATIAN-SLOVENE MIGRATION IN THE EARLY MODERN AGE

Hrvoje Petrić

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet

Sveučilište u Zagrebu

Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb

Hrvatska

hrvoje.petric@ffzg.hr

Primljeno/Received: 3. 1. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 25. 10. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

UDK/UDC 314.9-214.58 (497.5-3)

SAŽETAK

U ovom radu autor pokušava rekonstruirati dio hrvatsko-slovenskih migracijskih procesa u ranome novom vijeku. Na prostore Podravine i drugih dijelova Varaždinskog generalata i Križevačke županije doseljavalo se stanovništvo i s raznih drugih prostora koje je imalo značajnu ulogu u obnovi naseljenosti i osnivanju novih naselja. Među brojnim doseljenicima zabilježeni su Kranjci kojih podrijetlo valja tražiti na slovenskom etničkom prostoru. Dio je doseljenika poznat pod nazivom Dolenci. Velika je vjerojatnost da se relativno često bilježeni etnik Dolenec odnosio na Prekomurce iz Dolinskog, a možda i na doseljenike iz Prlekije (dijela današnje Slovenije između Mure i Drave oko Ljutomera i Ormoža).

Ključne riječi: historijska demografija, Vojna krajina, Hrvatska, Slovenija, ranonovovjekovna povijest, migracije

Key words: historical demography, Military Frontier (Border), Croatia, Slovenia, early modern history, migrations

Među brojnim doseljenicima u Podravinu, koji su se doseljavali sa slovenskog etničkog prostora zabilježeni su Kranjci. Oni su bili izrazito disperzirano naseljeni po Križevačkoj županiji i Varaždinskom generalatu, a nošenje prezimena Kranjec govori da je bilo riječ o ljudima koji su, iz nekih nama nepoznatih razloga, skrivali svoj identitet. Ostaje otvorenim pitanje nisu li neki među njima bili i potomci prije iseljenog stanovništva koji su se vratili u zavičaj svojih predaka.¹ No osim Kranjaca, postoje i druge skupine doseljenika iz slovenskog etničkog prostora, među koje valja ubrojiti Dolence i Bezjake.

U izvorima se na prostoru Križevačke županije još 1598. spominje prezime »Dolenec (Dolencz)«², koje ukazuje na doseljavanje. Primož Trubar je 1555. tvrdio da njegov govor razumiju kao svoj jezik: »ein Windischer, er sey ein Creiner, Vntersteyerer, Karner, Kahrsner, Histerreicher, Niederländer oder Beßyack müge leicht verstehen«. Da li »Niederländer« znači Dolenjci ili »pa spod-

¹ H. Petrić, O Kranjcima i »Slovincima« ili Slavoncima (Slovincima) u Križevačkoj županiji te Varaždinskom generalatu od kraja 16. do početka 18. stoljeća, Cris: časopis Povijesnog društva Križevci, vol. IX., 2009., 30-47.

² Ovo prezime je zabilježeno u selima Selnik (podravski dio) i Miholec (prigorski dio). Popisi i obračuni poreza, str. 443, 456. Prezime Dolenec se u popisu 1598. godine spominje na slijedećim područjima izvan Križevačke županije: na str. 497 - grad Krapina, građanin; str. 498 vlastelinstvo Krapina, str. 533 vlastelinstvo Vinica, sela Kuratovec i Lipje, str. 540 isto vlastelinstvo, selo Babinec, str. 548 kmet prebende Svetog Vida u Varaždinu.

nji, ravninski Slovenci ali Bezjaki« još uvijek nije do kraja razjašnjeno. Trubar je upotrebljavao ime Dolenjska, »Unter-Crein«, te je najvjerojatnije mislio na Dolenjce kada spominje ime *Niederländer*.³

Prema Trubarovom predgovoru Evanđelja po Matčju (»Ta evangeli sv. Matevža« iz 1555. godine) pisanim slovenskim jezikom: »Kadar ta slovenski jezik se povsod glih uni v eni viži /= svuda jednako i na isti način/ ne guovori, drigači govore z dostimi besedami Krajnci, drigači Korošci, drigači Štajerji inu Dolenci tar Bezjaki, drigači Krašovci inu Istrijani, drigači Krovati.«, Dolenjci su popisani između Štajeraca i Bezjaka. Moguće je da su i geografski bili smješteni između njih. U slovenskom tekstu Trubar ide od Kranjaca prema sjeveru (Korušci), zaokružuje prema istoku (Štajerci, Dolenjci, Bezjaci) i preskače od Bezjaka u Slovensko Primorje (Kraševci i Istrani), da bi na kraju spomenuo kao posebnu grupu Hrvate. U njemačkom tekstu »Niederländer« su smješteni uz Bezjake, ali prije njih, da bi Hrvati bili izostavljeni. Sve to upućuje na sjeveroistok: Dolen(j)ci odnosno »Niederländer« su stanovnici nekog nizinskog predjela. Postavlja se pitanje kojega? Najvjerojatnije se radi o području tzv. panonskih govora/narječja suvremenog slovenskog jezika. Kako stvari stoje Primož Trubar očito misli na prostor Prlekije (slovensku pograničnu pokrajinu između rijeka Drave i Mure – okolica Ptuja, Ormoža i Ljutomera). No, postoji mogućnost da je Trubar mislio i na dio prostora koji danas zauzima Prekomurje, o čemu će kasnije biti više riječi.⁴

No, postoji velika vjerojatnost da se etnik Dolenec odnosi na neko drugo područje. Jedan dio prostora Prekomurja naziva se Dolinsko (Osrednje Dolinsko, Dobrovniško Dolinsko itd.) pa se i time otvara mogućnost budućih propitivanja podrijetla etnika Dolenec. Slovenski etnomuzikolog Josip Dravec spominje da se stanovnici toga područja nazivaju Dólinci.⁵

Treba naglasiti da su veze između te ugarske pokrajine koja je danas poznata kao Prekomurje i slovenskih protestanata potvrđene. U svakom slučaju, mogućnost da se etnik Dolenec odnosi na Prekomurce iz Dolinskog ostaje otvorena. Postoji mogućnost da Trubar pojmom »Niederländer« razumijeva stanovnike i Prlekije i Prekomurja⁶, gledane kao jednu cjelinu. Ostaje otvoreno pitanje zašto su Dolen(j)ci (»Niederländer«-i) nabrojani kao posebna grupa? Primož Trubar je pišući o njima bio svjestan kako žive u Štajerskoj, ali se od glavnine Štajeraca jezično razlikuju. Pri tome treba upozoriti da su na području Prlekije i Prekomurja su u 18. stoljeću iz tog razloga nikla dva posebna književna jezika: istočnoštajerski (potkraj 18. stoljeća) i prekomurski (početkom 18. stoljeća).⁷

³ M. Rupel, Slovenski protestantski pisci, Ljubljana 1934., str. 26; J. Rotar, Toponimika in etnika v Trubarjevih predgovorih in posvetilih, str. 466, 468. Naziv Dolenjci ili donji Kranjci se u to vrijeme možda odnosio na stanovnike Donje Krajske (između Save i Krke), te Srednje Krajske (od Krke na jug do Kupe), no postoje i druge mogućnosti. Stvaranje Dolenjske je počelo negdje nakon uspostave kranjskih zemljskih četvrti (»deželne četrti«) oko 1438.-1441. godine. No, granice Dolenjske su konačno definirane osnivanjem okruga (Kreis), koji nastaju 1748., a ukidaju se 1849. godine, sa sjedištima u Ljubljani (Gorenjska), Postojni (Notranjska s austrijskom Istrom) i Novo mesto (Dolenjska). Imena (npr. Dolenjci) su starija od okruga, već Trubar govori o Dolenjcima, ali ne i o Gorenjcima i Notranjcima. S obzirom na redoslijed Trubarovih oznaka vjerojatnije je da se ne radi o Dolenjcima iz Dolenjske jer su oni obuhvaćeni u Kranjcima (oni su stup »kranjstva«, a Trubar sam iz Dolenjske), a osim toga se navode tek iza (pograničnih) Kraševaca i Istrijana. Biti će da su to ipak kajkavci (stoga nastupaju zajedno s Bezjacima) ili možda žitelji »Meranije«, »donjih krajeva« ili sl. Zahvaljujem kolegi Borisu Golcu na navedenim podacima.

⁴ P. Trubar, Ta euangeli suetiga Mateusha, sdai peruizh u ta Slouenski lesig preobernen (= Euangelium d. n. Iesu Christi, authore Matthaeo, nunc primum uersum in linguam Schlaucicam), Tübingen 1555. Zahvaljujem kolegi Borisu Golecu na pomoći oko interpretacije.

⁵ J. Dravec, III. Narečje in njegove glavne značilnosti, u: Glasbena folklor Prekmurja. Pesmi, Ljubljana 1957, str. LV, LVI.

⁶ Više o ranonovovjekovnoj Prlekiji i Prekomurju usp. B. Golec, Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. i 19. stoletje. Po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli Krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji, Ljubljana 2012.

⁷ Zahvaljujem kolegama Ljilijani i Borisu Golec na pomoći oko interpretacije. Pri ovome razmatranju valja spomenuti da etnik Dolenec (relativno čest u dijelovima sjeverozapadne Hrvatske) uglavnom potječe od žitelja naselja na -Dol: Dolenja vas, Dolenje, Dolenci i sl. Postojanje prezimena kao i nazivlja uopće je jako lokalno uvjetovano, pa stoga nešto u jednom selu znači jedno, a u drugom već nešto drugo pa kod određivanja podri-

Zanimljivo je da se ime Dolen(j)ci povezuje s nazivom Beßyack, što bi značilo Bezjak.⁸ No, Trubarovi »Niederländer«-i nikako nisu isto što i Bezjaci, na što bi mogao upućivati veznik »oder«, jer se on nalazi na samom kraju nabiranja. Dolenci se nalaze iza Štajeraca i prije Bezjaka - u istom sklopu: »Štajerji inu Dolenci tar Bezjaki«, kao što čine istu skupinu »Krašovci inu Istrijani«.

Nakon razjašnjenja da Dolenci i Bezjaci nisu isti etnik valja upozoriti da je o Bezjacima detaljno pisao Fran Ilešić⁹, a na nakon njega je o bezjačkoj problematiki s etnografskog stajališta iscrpan rad napisala Marijana Gušić pa nakon njih nema smisla detaljnije ulaziti u bezjačku problematiku.¹⁰

Josip Mal o bezjacima (bizjacima) piše: »bezjak (Wosiakh=božjak) znači isto kao Hrvat, Dalmatinac, Bošnjak, a štajerskim Slovencima posebno stanovnika hrvatskog Zagorja. U 16. veku, u vreme, dakle, ka se novo stanovništvo naseljavalo u pokrajine slovenačkog narečja, zvali su Bezjačijom tadašnju Slavoniju između Drave i Save, osobito okolinu Varaždina.«¹¹

Na neki su način različita razmišljanja o Bezjacima sažeta u Hrvatskoj enciklopediji gdje piše da su Bezjaci: »nekad raširen, a danas rjeđi višeznačni etnonim koji se odnosio na hrv. kajkavsko stanovništvo između Drave i Save, os. oko Varaždina, na stanovništvo nekih naselja uz Kupu i Dobru, na do istarskih Hrvata (koji govore čakavski, ali s mnogobrojnim jezičnim elementima koji su istovjetni s onima u slov. govorima), na Talijane oko Gorice i Tržića (bisiacchi) kao i na neke istarske Talijane s govornim osobinama koje su bliske furlanskomu. To stanovništvo Bezjacima su nazivali njihovi susjedi, često i u pogrdnom značenju. Od etnonima Bezjaci nastao je niz prezimena – Bezjak, Bizjak, Vizjak – kao i naziv Bezjačija za područje naseljeno Bezjacima«.¹² U hrvatskom enciklopedijskom rječniku Bezjak je nadimak kojim su susjedi čakavci i štokavci nazivali kajkavce odnosno nadimak kojim su kajkavci preko Kupe nazivali kajkavce između rijeka Kupe i Mure.¹³

No, ima i drugih mišljenja poput onoga Radoslava Grujića: »Bezjak ili Bizjak, kojih ima vrlo mnogo jer su Štajerci svoje prve susede u hrvatskom Zagorju i Podravini Varaždinskoj, a donekle i stanovnike stare Križevačke Županije tako nazivali; pa je stoga čitav taj kraj, po katkad i u našim zapisima iz XVII. v., nazivan Bezjačkom.«¹⁴

Etnik Bezyak se 1598. javlja uglavnom na zapadnom dijelu današnjeg Hrvatskog zagorja te u međurečju Save i Kupe.¹⁵ Godine 1649. i 1659. etnik Bezjak je zabilježen u trgovištu Raslinja.¹⁶

Bezjake je Truba smatrao ugarskim »Slovincima«. Trubar je u Katehizmu iz 1550. zapisao o izgovoru glasa »l«: »vnd L zu zeiten grob auff Vngrisch oder Bisyackhisch«, a u Abecedariju 1555. »ta l časi debelu po bezjašku izreči«. Trubar je 1560. pisao kralju Maksimilijanu da hrvatski jezik nije

jetla stanovništva prema prezimenima treba biti krajnje oprezan.

⁸ Vladimir Mažuranić smatra da je bezjak »nadimak, svakako porugljiv, kojim susjedi čakavci i štokavci nazivlju kajkavce u obće, a kajkavci preko Kupe do mora kajkavce među Kupom i Murom. Po Pleteršnikovu slov.-njem. Rječniku zovu kajkavce naše tako i susjedni Slovenci, ali istim nadimkom zovu oni i ljude s talijansko-slovenske medje.« Usp. V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik, Prvi dio A-O, Zagreb 1975., str. 54.

⁹ F. Ilešić, »Bezjak« i »Bezjaci«, Rasprave i građa. 2. Srpski dialektološki zbornik III SAN, Beograd 1927., str. 73-91.

¹⁰ M. Gušić, Etnička grupa Bezjaci, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 43, Zagreb 1967., str. 7-124.

¹¹ J. Mal, Uskočke seobe i slovenske pokrajine, Beograd 1924., str. 83.

¹² Hrvatska enciklopedija, knj. 2, Be-Da, Zagreb 2000., str. 93.

¹³ V. Anić i suradnici, Hrvatski enciklopedijski rječnik, A-Bez, knj. 1, Zagreb 2004., str. 293.

¹⁴ R. Grujić, Srpsko-hrvatsko naseljavanje po Štajerskoj, Glasnik Geografskog društva, sv. 7 i 8, Beograd 1922., str. 123.

¹⁵ Popisi i obračuni poreza, str. 404 vlastelinstvo Samobor, selo Slani Dol, 406, isto vlastelinstvo, selo Klokočyewch 414 vlastelinstvo Ozalj, sučija Kobilići, 479 vlastelinstvo Cesargrad, selo Peteloslavci, 480 isto vlastelinstvo, selo Zelno, 485 i 486 isto vlastelinstvo, selo Domovci, 503 selo Oskovec (Zagorje) - plemić jednoselac, 528 selo Budyn dol (Zagorje).

¹⁶ NAZ, KV, Prot. 89/I, str. 41.; Prot. 89/IIa, str. 150.

govor Bezjaka.¹⁷ Kako se jezik kajkavskog stanovništva između Drave i Kupe tada nije smatrao hrvatskim već »slovenskim«, jasno je zašto Trubar govor Bezjaka ne uvrštava među govore hrvatskog jezika.

Trubar u posveti kralju Maksimilijanu u glagoljskom djelu »Prvi del novoga testamenta« tiskanom 1562. u Urachu piše: »Dalmatinci so napol Lahi, imajo skoro laške navade in vero. Slavonci, ki jim sicer pravijo Bezjaki, imajo skoro ogrske in hrvaške navade in lastnosti, se vedejo v vsem kakor Hrvati, le da bero njihovi duhovniki mašo latinsko in da daleč romajo.« Po ovome se jasno vidi da je Trubar Bizjacija nazivao Slavonce (»Slovence«).¹⁸

Prema tome, otvara se još jedan »međuprostor« između hrvatske i slovenske povijesti. Stanovnici Unter-Crein-a, odnosno Dolenjske u Kranjskoj su se očito »prelijevali« u Bezjake odnosno kajkavsko stanovništvo sa zapadnih rubnih područja blizu granici sa Svetim Rimskim Carstvom i obrnuto. Očito u 16. stoljeću nisu bile jasno definirane jezične »granice« između Niederländera iz Unter-Crein-a i Bezjaka iz susjednih kajkavskih prostora. Na osnovu svega iznesenoga čini se da bi Dolenci koji se spominju u Križevačkoj županiji i Varaždinskom generalatu tijekom 17. stoljeća mogli biti identični sa Trubarovim Niederländer-ima.¹⁹ Preostaje na osnovu dostupnih izvora u budućnosti pokušati ispitati da li je to točno ili nije.

Istovremeno kada je Koprivnici (1676.-1678.) u izvorima zapisano prezime Dolenec, javlja se i prezime Bezjak.²⁰ Prezime Beziak je zabilježeno u Rasinji 1649. godine i 1659. godine te kasnije uključujući 1716. godinu²¹, a prezime Dolenec 1659. u Virju, Kutnjaku (župa Kuzminec) i Selniku (župa Ludbreg),²² te 1673. u Botinovcu (župa Koprivnički Ivanec).²³ U župi Ivanić je 1649. i 1659. postojalo selo Dolanczi, koje možda podsjeća na jače doseljavanje Dolenaca u ivanički kraj.²⁴ Etnik Dolenec se javlja u drugoj polovici 17. stoljeća i u Međimurju²⁵ te Međurači.²⁶ Godine 1700. etnik Dolenec se spominje u naseljima: Križovljan, Ludbreg, Sveti Petar (Ludbreški), Kutnjak, Rasinja, Drnje, Peteranec, Hlebina, Bregi (Koprivnički), Ivanec (Koprivnički), Botinovec, Kunovec, Virje i Donje Zdelice²⁷ a 1716. u Selnici, Peterancu, Hlebinama, Komarnici (danas Novigradu Podravskom), Ivancu (Koprivničkom), Cenkovcu, Botinovcu, Rasinji, Ludbregu i Križovljanu.²⁸ U 17.

¹⁷ J. Rotar, Toponimika in etnika v Trubarjevih predgovorih in posvetilih, str. 467.

¹⁸ Trubarjevo berilo. Založništvo Tržaškega tiska Trst, Založba Drava Celovec, 1986., str. 63.

¹⁹ U tradiciji vezanoj uz obitelji Dolenec (npr. u Đelekovcu) postoji predaja da su se doselili s područja koje danas zauzima Slovenija.

²⁰ Npr. prezime Bezjak je zabilježeno u Koprivnici. U parnicama od 27. svibnja 1676., 17. veljače 1677. godine i 16. veljače 1678. spominje se Valentin Beziak, a 20. lipnja 1682. Giurko Beziak iz Brežanca. Usp. Zapisnici poglavarstva grada Koprivnice (1639.-1700.), Koprivnica 2006., str. 86, 120, 158.; Državni arhiv Varaždin, Zapisnici poglavarstva grada Koprivnice, upis od 16. veljače 1678.

²¹ NAZ, KV, Prot. 89/I, str. 41.; Prot. 89/Ia, str. 150.; Prot. 178/II, str. 163.

²² NAZ, KV, Prot. 89/Ia, str. 71, 149, 175. U Rasinji je 1659. zabilježena varijanta prezimena Dolenchich, isto, str. 150. U susjednoj Varaždinskoj županiji, na granici sa Križevačkom županijom popisano je prezime Dolenec u selu Zamlaki (župa Sv. Elizabeta – današnji Jalžabet), isto, str. 314.

²³ NAZ, KV, Prot. 4/IV, str. 20.

²⁴ NAZ, KV, Prot. 5/V., str. 10. U ovom selu su 1649. popisana prezimena: Gerbecz, Gregorek, Badalich, Gerden i Arbelouich. U popisu 1659. spominju se prezimena: Arbelouich, Gerden, Badalich, Gregorek i Gerbecz, dakle identična prezimena onima iz 1649. godine. Isto, str. 155.

²⁵ Npr. u selu Donja Dubrava, trgovištu Prelog i Hodošanu 1660. godine, KV, Prot. 70/I, str. 4', 8. Isti etnik se spominje 1638. u Otoku, Donjoj Dubravi i Prelogu. Anđela Frančić prezime Dolence izvodi iz Dolenjskog (dakle iz pokrajine Kranjske, a ne Prekomurja) te time smatra da su to doseljenici sa slovenskog prostora. Treba upozoriti da su se u Međimurju etnici Buhanec i Buhanec pejorativno koristili za doseljenike iz Prekomurja. Usp. A. Frančić, Međimurska prezimena, Zagreb 2002., str. 91, 210, 229.

²⁶ Tamo se spominju prezimena Dolinec i Dolenac. Župni ured Nevinac, Matična knjiga krštenih župe Međurača 1680.-1747.

²⁷ NAZ, KV, Prot. 91/III, str. 18, 62, 80, 95, 97, 98, 120, 123, 125, 140, 141, 142, 203

²⁸ NAZ, KV, Prot. 178/II, str. 23, 44, 45, 101, 147, 149, 150, 162, 163, 176, 196. U Pitomači je zapisano slično

stoljeću su doseljenici s etnikom Dolenec zabilježeni u više slučajeva na prostoru grada Koprivnice,²⁹ a početkom 18. stoljeća u Potočcu i Križevcima (Donji Grad).³⁰ U vojnim popisima prezime Dollianecz je 1630. zapisano u Sigecu, a njegova varijanta Dollanchich 1651. u Drnju.³¹

Kako se u podravskom dijelovima Križevačke županije i Varaždinskog generalata tijekom 17. stoljeća relativno često javlja prezime Dolenec, ostavljam približavanje rješenju njegovog podrijetla budućim istraživanjima upozoravajući na potrebu propitivanja ranije iznesenih pretpostavki. No, prema trenutnim spoznajama, kao što sam ranije spomenuo valja naglasiti da se kod doseljenika u Križevačku županiju i Varaždinski generalat u 17. stoljeću tijekom procesa naseljavanja pojam Dolenci nikako nije odnosio i na Bezjake. Prezime Dolenec najvjerojatnije se nije odnosilo ni na stanovnika Dolenjske (dijela Kranjske). Ono bi se, kao što sam u ranijem dijelu teksta spomenuo najvjerojatnije odnosilo na doseljenike s prostora Prlekije i donjeg Prekomurja.

Upozorio bih na još jednu skupinu stanovništva koju su nazivali Dolencima. Baltazar Hacquet spominje »Wenden oder Dolenzern« koji su živjeli uz »Iliriju« (»an Illyrien angränzt«). Balthasar Hacquet je Dolencima (»Unterland oder Dolenzler (Dolenz«) posvetio cijelo poglavlje u prvoj knjizi svoga znamenitog djela »Abbildung und Beschreibund der südwest - und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven...«³²

Zanimljiva je i jedna pjesma Dolenaca koju je prenio Janez Rotar.³³ Riječi iz pjesme »spieš«, »mjeni« slično izgovaraju kajkavci u nekim dijelovima Zagorja, no mala je vjerojatnost da je pjesma iz Zagorja. Čini se da riječ iz pjesme »poveš« i »saki« znači »svaki« također ukazuje da je pjesma pisana dijelom kajkavštinom. Riječ »divojka« pokazuje utjecaj ikavštine. Možda se radi o pjesmi zapisanoj na jezično miješanom području. Miješanost jezičnosti izražaja pokazuje i dvostrukost: divojka-deklič, tj. -ikavština i -ekavština u jednom stihu. U pjesmi ima i slovenskih dijalektalnih diftonga. Tragom pjesme moguće je pronaći Hacquetove Dolence.

Prezime Dolenec je danas prošireno nekadašnjim područjem Križevačke županije i Varaždinskog generalata, te je ono 2001. popisano u slijedećim naseljima: Bjelovar, Botovo, Budrovac, Cubinec, Delovi, Donji Miklouš, Drnje, Đelekovec, Đurđevac, Ferdinandovac, Herešin, Hlebine, Karlovec, Ludbreški, Koprivnica, Koprivnički Bregi, Koprivnički Ivanec, Kunovec Breg, Ludbreg, Molve, Novigrad Podravski, Peteranec, Pitomača, Petrinja, Reka, Repaš, Selnica Podravska, Sigetec, Stara Plošćica, Šemovci, Špiranec, Veliki Otok i Virje. Veća koncentracija prezimena Dolenec je još u Hrvatskom zagorju i Međimurju.³⁴

Bez dodatnih istraživanja nemoguće je utvrditi da li su ovi Dolenci identični sa Trubarovim i onima koji se spominju na prostoru Varaždinskog generalata i Križevačke županije, ali očito su postojali i krajem 18. odnosno početkom 19. stoljeća. No čini se kako je velika vjerojatnost da se relativno

prezime Dolaczki (str. 67), a u Sedlarici prezime Dolinski (str. 65).

²⁹ Usp. H. Petrić, Koprivnica u 17. stoljeću – okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu, Koprivnica 2005.

³⁰ NAZ, KV, Prot. 130/I. U selu Gaj kraj Križevaca je 1706. popisano prezime Dolonecz (ili Dolouecz).

³¹ STLA, Militari, Sch. 161, 162, 191, 211

³² B. Hacquet, *Abbildung und Beschreibund der südwest - und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven...*, Bd. 1, Leipzig 1801., str. 64-76.; V. Novak, Balthasar Hacquet in slovenska ljudska kultura, *Traditiones*, 3, Ljubljana 1974., str. 36.

³³ J. Rotar Viri, Trubarjevog poimenovanja dežel in ljudstev in njegova dediščina, *Zgodovinski časopis*, letnik 42, št. 3, Ljubljana 1988., str. 342. Pjesma glasi:
»Hod ti divojka, hod ti deklíč'
Poveš mjene kadi spieš,
Draga duša moja.

Na povam za K. dat,
Saki perši k mjeni spat,
Draga duša moja.«

³⁴ F. Maletić, P. Šimunović, *Hrvatski prezimenik*, knj. 1, Zagreb 2008., str. 394.

često bilježeni etnik Dolenec odnosio na Prekomurce iz Dolinskog, a možda i na doseljenike iz Prlekije (dijela današnje Slovenije između Mure i Drave oko Ljutomera i Ormoža) te spoznaje u ovom članku predstavljaju prilog poznavanju hrvatsko-slovenskih ranonovovjekovnih migracija.

SUMMARY

In this paper, the author tries to reconstruct part of the Croatian-Slovene migration processes in the early modern period. The regions of Podravina, Varaždin Generalate and Križevci County were repopulated by new settlers from various regions and their coming played an important role in repopulation and revitalization of settlements in general. Some of the newcomers were Slovenes from Kranj and their ethnic origin belongs to Slovenia. Some new settlers were named Dolenci (meaning, from Dolenjska, Slovenia). It is highly likely that the frequent ethnic name Dolenec referred to people from across Mura River from Dolinska, or perhaps even from Prlekija (a part of today's Slovenia, an area between the rivers Mura and Drava, around the towns of Ljutomer and Ormož).

SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U VRIJEME BALKANSKIH RATOVA

NORTHWEST CROATIA DURING THE BALKAN WARS

Igor Despot

A.Starčevića 1, 10360 Sesvete

OŠ Markuševac, Zagreb

idespot@net.amis.hr

Primljeno/Received: 15. 3. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 25. 10. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Pregledni rad

Review

UDK/UDC 314-091 (497.5-3 Balkanski ratovi)

SAŽETAK

Sjeverozapadna Hrvatska je u vrijeme Balkanskih ratova dijelila sudbinu ostatka Hrvatske, a u ekonomskom dijelu i cijele Austro - Ugarske Monarhije. Od 31. ožujka 1912. je u Hrvatskoj ukinuto ustavno stanje i proglašen komesarijat s kraljevskim povjerenikom Slavkom Cuvajem na čelu. Njegovi zakoni o tisku i o slobodi sakupljanja u mnogome određuju mogućnost praćenja situacije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj tijekom Balkanskih ratova. Zbog reakcionarnog zakona prestale su izlaziti brojne novine među kojima i lokalne novine sjeverozapada Hrvatske Podravska hrvatska straža iz Koprivnice i Hrvat iz Virovitice. Istraživanje ove teme svodi se na dokumente Hrvatskog državnog arhiva te tekstove iz nacionalnih novina koje su nastavile izlaziti. Raspuštanje Hrvatskog sabora iz veljače 1912. doveo je do brojnih demonstracija među kojima su najvažnije zauzimanje sveučilišta od strane studenata, opći đачki štrajk i skupštinski pokret po cijeloj Hrvatskoj. U đачkom štrajku sudjelovali su i gimnazijalci te učenice strukovne škole iz Koprivnice. Najznačajniji miting sjeverozapadne Hrvatske održao se u Varaždinu u organizaciji pravaša i socijaldemokrata. Izbijanjem Balkanskih ratova te proglašenjem moratorija na plaćanje balkanskih zemalja u cijeloj Monarhiji dolazi do inflacije, rasta kamatnjaka i niza stečajeva kojih Hrvatska nije bila pošteđena, ali ih je imala u manjem broju od ostatka Monarhije. Stanovništvo je mobilizirano za slučaj rata bilo sa Srbijom, bilo s Rusijom, a među mobiliziranim brojni su i oni s područja sjeverozapadne Hrvatske. Mobilizacija još više uslođjava ekonomsku situaciju. U cijeloj Hrvatskoj brojni su izrazi solidarnosti prema balkanskim saveznicima, ali je sjeverozapadna Hrvatska nešto rezerviranija u tome od Dalmacije ili Slavonije i Srijema. Prikupljana su sredstva za Crveni križ balkanskih država, dobrovoljci i liječnici su odlazili na ratište, veliki je broj veleizdajničkih procesa. Sve se to događalo i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, ali u puno manjem obimu. Nakon rata u kolovožu 1913. u Slavoniji i Srijemu izbija epidemija kolere čiji zapadni kraci dolaze do Bjelovara i izazivaju paniku bez velikog broja oboljelih. Sjeverozapadna Hrvatska je tijekom ratova bila puno umjerenija od ostatka zemlje zbog manjeg utjecaja Koalicije i omladine na stanovništvo koje je uz tradicionalno pravaško opredjeljenje počelo pristajati uz ideje braće Radić.

Ključne riječi: Balkanski ratovi, sjeverozapadna Hrvatska, komesarijat, inflacija, mobilizacija, kolera

Key words: Balkan Wars, Northwest Croatia, Commissariat, inflation, mobilization, cholera

UVOD

Vrlo je teško pratiti situaciju u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u vrijeme Balkanskih ratova. Nekoliko je razloga za to. Prvi i najvažniji je obustava izlaženja lokalnih novina od početka travnja 1912. pa do početka 1914. godine. Drugi razlog je nedostatak i nesređenost građe Kraljevskih kotarskih sudova u Državnom arhivu u Varaždinu. No, iz novina koje su izlazile u drugim krajevima Banske Hrvatske te u Dalmaciji i na Rijeci te iz zapisa Predsjedništva zemaljske vlade u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu ipak možemo izvući neke zaključke. Ovaj članak bi trebao odgovoriti na nekoliko pitanja koja se mogu postaviti o situaciji u vrijeme Balkanskih ratova. To su posljedice banovanja Slavka Cuvaja i Komesarijata koji je proglašen za Bansku Hrvatsku 31. ožujka, posljedice višemjesečne mobilizacije, posljedice ekonomske krize koja je pogodila cijelu Austro-Ugarsku Monarhiju izbijanjem Balkanskih ratova, postojanje izraza solidarnosti prema balkanskim saveznicima, te posljedice izbijanja epidemije kolere 1913. godine u krajevima sjeverozapadne Hrvatske.

BANOVANJE SLAVKA CUAJA I KOMESARIJAT U HRVATSKOJ

Slavko pl. Cuvaj postao je hrvatskim banom 26. siječnja 1912. godine. Već u veljači raspustio je Hrvatski sabor koji se dotad nije ni sastajao jer sastav Sabora nije osiguravao potrebnu većinu za produženje Hrvatsko-ugarske nagodbe.¹ Od dolaska na banski položaj hrvatski tisak se ujedinio u napadima na Cuvaja, a njegovo postavljanje na položaj dovodi i do formalnog saveza Hrvatsko-srpske koalicije i Stranke prava, a njegov osnovni zahtjev je financijska neovisnost Hrvatske. Tisak sa zadovoljstvom dočekuje stvaranje te koalicije, a možda je i najoptimističnija *Hrvatska kruna* koja 20. ožujka donosi članak »Zora rudi«. U članku piše: »...mislimo ovdje uglavnom na kooperaciju pravaša sa koalicijom ne samo za vrijeme izbora, nego i poslije izbora, na bazi financijske samostalnosti Hrvatske, te na veličanstveni pokret srednjoškolske omladine diljem svih hrvatskih zemalja... Nek se čudi, ali neka i pamti da ovakva pokreta ne samo što ne pamti naša domovina, nego se sličnim ne može podičiti ni najveći i najkulturniji narod u Evropi i van nje.«²

Sam Cuvajev izbor, ukidanje Sabora, pooštrenje cenzure u novinama, dovodi do niza prosvjeda od kojih su najvažniji prosvjedi na Sveučilištu, opći đачki štrajk učenika srednjih škola, te skupštinski pokret u hrvatskim gradovima u kojem sudjeluju i pravaši, predstavnici Koalicije, predstavnici Hrvatske pučke seljačke stranke, ali i socijaldemokrati. Ti prosvjedi zabilježeni su i na području sjeverozapadne Hrvatske. Đачki štrajk je započeo u Bakru 6. ožujka 1912., nastavio se priključenjem svih zagrebačkih srednjih škola 9. ožujka, a do 14. ožujka štrajk je bio potpun u cijeloj Hrvatskoj. Povod štrajku bili su incidenti na Sušaku u kojima je đачka omladina prozvala svoje profesore koji su se išli pokloniti Cuvaju. Nakon nereda na Sušak je trebao doći školski nadzornik Krema iz Zagreba radi istrage i isključenja učenika koji su sudjelovali u demonstracijama. To je isprovociralo đake koji kreću u opći štrajk.

Taj štrajk urodio je i brošurou *Gjački pokret* kojoj je autor August Cesarec, a Luka Jukić je napisao uvodnik. U brošuri među ostalim piše: »Uzroci su pokretu gjačkom duboki i mogu se ukloniti tek promjenom prilika u Hrvatskoj. Opća uzrujanost i ogorčenost, koja već nekoliko godina potresa naš narod, nije mogla proći bez utjecaja na mladež.«³ Tom štrajku priključili su se i učenici gimnazije i učenice strukovne škole u Koprivnici koji su demonstrirali 16. ožujka 1912. Oko 9 sati učenice i učenici su se okupili i krenuli prema kolodvoru gdje su dočekali kolege iz Zagreba. Nakon toga se povorka otputila prema gimnaziji gdje su održani govori i otpjevana hrvatska himna. U povorci se

¹ Nagodba je potpisana 1868. Njome je Hrvatskoj priznata autonomija kakvu druge pokrajine u Ugarskoj nisu imale, ali i određena financijska podčinjenost te mogućnost ugarskom ministru predsjedniku da postavlja hrvatskog bana. Valjanost Nagodbe se morala zakonski produljivati ili revidirati (posljednja revizija bila je 1906. kada je tangenta postavljena nešto elastičnije, odnosno kada je Hrvatskoj ostajalo nešto više novaca za njene potrebe)

² *Hrvatska kruna*, 20.3.1912. *Hrvatska kruna* - osnovno glasilo Stranke prava za Dalmaciju, novine su izlazile u Zadru.

³ Milan DURMAN, »Đачki štrajk 1912.«, *Književnik*, 1939, br. 2, 69

klicalo đaku Sahinagiću koji je nekoliko dana ranije teško ranjen u demonstracijama u Sarajevu, pjevane su domoljubne pjesme. Građanstvo se priključilo demonstrantima i pokazalo koliko je Cuvaj omražen u narodu.⁴

Osim đачkih prosvjeda prosvjedovali su i političari, radnici, studenti. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj najveća je skupština održana u Varaždinu 3. ožujka 1912. gdje se okupilo 1400 do 1500 ljudi. Govore su držali socijaldemokrati i pravaši, a ostao je sačuvan i letak sa skupa koji je tiskan u Platzerovoj tiskari. U tom letku se navodi da skupština »...1. prosvjeduje protiv cijelom protuustavnom vladajućem režimu magjarskih eksponenata u Hrvatskoj; 2. prosvjeduje protiv neopravdanih raspusta sabora, kojima se onemogućuje predstavnicima naroda, da izraze svoje negodovanje obzirom na sadanje političko stanje u Hrvatskoj; 3. prosvjeduje protiv ograničavanja zakonom zajamčene slobode štampe, kojim se onemogućuje narodnoj inteligenciji, da u širokim slojevima naroda čuva narodnu pravnu svijest; 4. prosvjeduje protiv ograničavanja zakonom zajamčene slobode sastajanja, kojim se onemogućuje širokim slojevima naroda, da izraze svoje ogorčenje nad gaženjem narodnih prava; 5. prosvjeduje protiv uporabe svake sile, kojom se onemogućuje slobodni izražaj slobodne narodne volje.«⁵

U Hrvatskoj je od 31. ožujka ručnim pismom Franje Josipa na snazi Komesarijat s komesarom (povjerenikom) Slavkom Cuvajem na čelu.⁶ Već 3. travnja dolaze i formalne naredbe o pravu okupljanja te o tisku. Cuvaj je izabrao povjerenstvo u kojem je želio imati i posjednika Tomu Jalžabetića iz Đurđevca kao jedinog predstavnika sjeverozapadne Hrvatske, ali je on odbio sudjelovanje jer se nije slagao da se ukinu kompetencije Sabora.⁷

Zakon o tisku omnogome se odrazio na politički i javni život banske Hrvatske, a sjeverozapadna Hrvatska je ostala bez svojih regionalnih novina. Krajem ožujka prestaju izlaziti *Hrvat* iz Virovitice, ali i *Podravska hrvatska straža* iz Koprivnice. Novi tiskovni zakon koji je donesen 3. travnja 1912. bio je najreakcionarniji u Evropi osim carske Rusije. Dnevници su morali položiti jamčevinu od 5000 kruna od kojih se automatski odbijala globa. Jamčevina nije smjela spasti ispod 400 kruna.⁸ Kako je to u praksi izgledalo najbolje možemo vidjeti iz tekstova u *Crvenoj Hrvatskoj* i *Srbobranu*. *Crvena Hrvatska* donosi sljedeće pismo svoga dopisnika iz Zagreba: »...procedura koja se pri cenzuriranju vodi pokazuje i suviše očito za čim se ide. Ta cenzura određuje, da se novine iza otisnutog jednog jedinog primjerka nose odmah na cenzuru i da ih ova ima za naj kasnije dva sata pregledati i izdati odluku. No što se događa? Cenzura novinu pročita za kojih desetak časaka, odluka je o njima gotova i urednik dotičnog lista na redarstvu sjedi i čeka, vidi da je cenzura gotova, ali oni mu odluke ne izručuju nego točno na vlas, kad su dva sata minula. Bezuvjetno je nešto zaplijenjeno- potreban je najmanje jedan sat da se zamjeni taj dio. Opet se čeka dva sata. Novine umjesto u dva sata izađu sa 8 do 10 sati zakašnjenja i to potpuno bezlične. Cenzura radi po radnom vremenu izlaženja novina od prije pa i ako ih doneseš u 10 neće ih ni gledati do 2.«⁹ Osim toga velika je globa ako se tiska više od jednog primjerka koji odlazi na cenzuru. Prva je kao žrtva pala pravaška *Hrvatska* koja je isplatila 500 kruna.

Srbobran se ispričava svojim čitateljima u tekstu »Kako se vrši preventivna cenzura«: »... šalje se prvi primjerak novina redarstvenom povjerenstvu. Ono ih u roku od dva sata pregleda, pa izdaje propusnicu, nakon čega se list može štampati dalje. Ili redarstvo zaplijeni, pa u roku od dva sata izdaje odluku, šta je zaplijenjeno. Sad se mora prema tome list ispraviti i tako ispravljen šalje se opet redarstvenom povjerenstvu. Redarstvo ga opet pregleda pa ga ili odobri ili opet što zaplijeni. Istom kada definitivno odobri redarstvo štampanje, smiju se novine raspačavati, ali se šalju opet kao i prije na cenzuru drž. odvjetništvu, koje bez obzira na preventivnu cenzuru može sa svoje strane zaplijeniti list

⁴ *Podravska hrvatska straža*, 16.3.1912.

⁵ Hrvatski državni arhiv, Predsjedništvo zemaljske vlade, sv. 6-14, 1122/1912, kutija 845.

⁶ HDA, PRZVI, sv. 6-14, 1592/1912, kutija 849.

⁷ HDA, PRZVI, sv. 6-14, 3043/1912, kutija 849.

⁸ Josip HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske*, Zagreb 1962, 371.

⁹ *Crvena Hrvatska*, 17.4.1912. *Crvena Hrvatska*- novine Hrvatske stranke iz Dubrovnika.

prema zakonu o štampi. Molimo naše poštovane pretplatnike i čitaoce, da ovo uvažē, ako eventualno list zakasni.«¹⁰

Naredba o preventivnoj cenzuri i uvođenju kaucije jako je pogodila sve novine. Obustavljene su *Radnička borba*, *Riječki glasnik* iz Sušaka se seli u Rijeku, *Dom* ne izlazi gotovo cijelu godinu, *Hrvatske novine*, *Svietlost* iz Vinkovaca i *Hrvatski Branik* se prestaju baviti politikom, privremeno se obustavljaju i *Koprive*.¹¹ *Podravska hrvatska straža* obnavlja izlaženje početkom 1914.

Prema zakonu o okupljanju dopušteni su samo pouzdani sastanci u zatvorenim prostorijama gdje su se trebala raspravljati stališka pitanja. Trebalo je zamoliti dozvolu kod nadležne upravne oblasti uz naznaku mjesta, vremena i predmeta vijećanja tri dana prije sastanka. Odluka o odobrenju se dobijala u pismenom obliku. Dozvoljenim sastancima morao je prisustvovati izaslanik upravne oblasti.¹² Kako je to izgledalo u praksi možemo vidjeti iz sastanka koji je organizirao glavni urednik *Podravske hrvatske straže* župnik Stjepan Zagorec. On je tražio dozvolu za sastanak u gostionici ne bi li se oprostitio od župljana prije svog privremenog odlaska u Južnu Ameriku. Dozvoljen je tzv. Pouzdanički sastanak na kojem se nije smjelo baviti politikom. Pročitao je rezoluciju koja nije prihvaćena jer je sastanak prije toga prekinut od policije.¹³

U ovakvim okolnostima hrvatski i srpski narod Banske Hrvatske dočekali su Balkanske ratove nezadovoljni zbog nedostataka političke djelatnosti i sa osjećajem nezadovoljstva prema vlastima Monarhije.

GOSPODARSKI PROBLEMI STANOVNIŠTVA

Čovjeka sjeverozapadne Hrvatske, ali i svo stanovništvo Monarhije pogađao je i zastoj u ekonomskoj aktivnosti. Kako je Austro-Ugarska Monarhija svoj kapital ulagala u balkanske zemlje i imala najveći izvoz upravo na Balkan, izbijanje rata i proglašenje zakona o moratoriju plaćanja u balkanskim zemljama strašno je pogodilo cijelu privredu Monarhije. Već u listopadu 1912. godine dolazi do velikog pada vrijednosti dionica na bečkoj burzi (između milijarde i dvije milijarde kruna).¹⁴ Pad vrijednosti dionica prati i povišenje kamatnjaka, prekid dodjeljivanja hipotekarnih zajmova koji uzrokuje i pad industrije, trgovine i obrta. Pad cijena dionica nastavio se sve do kraja balkanske krize, pa se to loše odrazilo na brojna poduzeća.¹⁵ Središnja banka Monarhije, Austro-Ugarska banka, povišila je kamatnjak na šest posto, a za njom su kamatnjak povišili i ostali novčani zavodi, pa je u najmanjim bankama kamatnjak bio i viši od deset posto.¹⁶

Austro-Ugarska banka je kao središnja novčarska institucija pozajmljivala novce manjim bankama, pa je uslijed provedene mobilizacije (imala je zakonsku obavezu državi pozajmljivati novce koliko god ona treba) morala otkazati kredit svim manjim novčarskim institucijama i tražiti da joj se vrate sve stare tražbine. Narod je izbijanjem krize pohrlio u banke i štedionice ne bi li podigao svoje novce pa je ta panika izazvala dodatne teškoće.¹⁷ Monarhija je na području zahvaćenom ratom imala veliko tržište, a prekid izvoza robe uslijed ratova na područje Balkana zahtijevao je brzo prestrukturu-

¹⁰ *Србобран*, 23.3.(5.4.) 1912. *Srbobran* je u promatranom razdoblju postao jedna od najvažnijih tiskovina u Hrvatskoj. Kako je od 1910. idejno vodstvo Koalicije preuzeo Svetozar Pribićević, to više nisu bile novine samo manjinskog srpskog naroda, nego su postale jedan od najvažnijih propagatora ideja Koalicije. Novine je izdavala Srpska samostalna stranka.

¹¹ *Hrvatski pokret*, 9.4.1912. Glasilo Hrvatske ujedinjene samostalne stranke. Uz *Srbobran* najznačajnije novine Banske Hrvatske u kojima su se mogli vidjeti stavovi Koalicije.

¹² HDA, PRZVI, sv. 6-14, 1592/1912, kutija 847.

¹³ HDA, PRZVI, sv. 6-14, 946 /1912, kutija 845.

¹⁴ *Hrvatski Lloyd*, 26.10.1912. *Hrvatski Lloyd* je bio najkvalitetnija ekonomska tiskovina u promatranom razdoblju.

¹⁵ *Hrvatski Lloyd*, 1.11.1913., Primjer pada vrijednosti je tvrtka Željezo Prag čija je vrijednost dionica u roku godinu dana pala s 3820 kruna na 2860 kruna.

¹⁶ *Hrvatski Lloyd*, 18.1.1913.

¹⁷ *Hrvatska zastava istine*, 30.1.1913. Novine klerikalnog dijela Stranke prava namijenjene puku.

riranje izvoza za kojeg Monarhija nije imala snage. Početkom rata zaraćene države proglasile su moratorij na isplatu robe, pa se trgovcima Monarhije nije ni isplatilo trgovati sa zaraćenim državama zbog neizvjesnosti plaćanja isporučene robe.¹⁸

Moratorijem se obustavljaju privatno-pravna plaćanja dok se ne povrati normalno stanje. Zakon je vrijedio i za već isporučenu robu pa su poduzeća koja su imala tržište na Balkanu bila u gubitcima već samim proglašenjem moratorija. Tim poduzećima nitko nije opraštao obveze prema domaćim novčanim zavodima. U ekonomskim krugovima se razmišljalo da bi trebalo proglasiti i moratorij u Monarhiji. U tom smjeru je napravljena »Novela mjembenom zakonu« o produživanju rokova protestiranja i prezentiranja mjenice u slučaju nesavladivih zapreka.¹⁹ Problem tog zakona je bio što su kriteriji utvrđivanja više sile ovisili o onom koji utvrđuje, pa su se neka poduzeća spašavala stečaja, a druga nisu. O uvođenju moratorija Trgovačka komora Beograd poslala je obavijest zagrebačkoj Trgovačko-obrtničkoj komori u kojem piše sljedeće: »...Ovaj zakon kojim se obustavljaju privatno-pravna plaćanja, i koji će važiti za sve vrijeme, dok se u zemlji ne vrate normalne prilike, bio je u sadanjim prilikama naše kraljevine jedna potreba, ali on nije potekao zbog kreditne nesposobnosti njenih građana, već zbog prilika stvorenih spoljnom situacijom.«²⁰

Već u posljednja dva mjeseca 1912. godine u Monarhiji dolazi do niza stečajeva poduzeća koja se nisu mogla prilagoditi novonastaloj situaciji. Najiscrpniji gospodarski časopis toga razdoblja *Hrvatski Lloyd* u svom izvještaju o godini 1912. u dijelu koji se bavi stečajevima (insolencijama) piše sljedeće: »Već se od više decenija ne pamti, da je u Austro-Ugarskoj bilo toliko stečajeva kao u prošloj 1912. godini. Od 1. siječnja do 20. prosinca 1912. dogodilo se u Austro-Ugarskoj oko 460 velikih insolencija sa ogromnim pasivima od kojih 182 milijuna kruna... ..U kritičnim mjesecima listopad-prosinac dogodilo se ništa manje nego 214 insolencija s pasivom od nekih 80 milijuna kruna... Na Ugarsku polu otpada 160 stečajeva sa pasivom od 73,5 milijuna.«²¹ I tijekom 1913. došlo je do brojnih stečajeva (u siječnju četiri puta više nego godinu dana ranije u istom periodu).

Hrvatska je, kao većinom agrikulturna zemlja bila u nešto povoljnijoj poziciji u odnosu na ostatak Monarhije. Žetva godine 1913. nije podbacila, pa su se namaknula sredstva za osnovne životne potrebe. *Hrvatski Lloyd* o stanju u hrvatskom gospodarstvu 1912. i 1913. piše: »S veseljem možemo konstatirati, da cijela ta kriza nije u Hrvatskoj našla toliko žrtava kao u drugim krajevima naše monarkije. Dok su se u drugim krajevima insolence pojavile u ogromnom broju, osobito u susjednoj Ugarskoj, bio im je kod nas broj samo neznatno povećan prema normalnim vremenima. Dokaz je to, da je naš gospodarski život sazidan na vrlo čvrstom i solidnom temelju, a kako je kriza uništila većinom slabije organizacije, moći će se naš gospodarski život razvijati još povoljnije, kad minu glavnije posljedice krize.

Naša domovina ne može se pohvaliti, da raspolaže osobitom industrijom, pa nije mogao učinak zlih vremena biti od tolikog zamašaja kao drugdje, gdje je zastoj u konjunkturi proizveo nazadovanje, dapače presušenje svih privrednih vrela. Sav naš poslovni svijet: trgovci, obrtnici, industrija i poljoprivredno gospodarstvo trpili su veoma osjetljivo od skupoće novca i time uvjetovane slabije kupovne snage novca, kraj njegovog redovitog pomanjkanja. Općenito ipak nisu naši krajevi toliko stradali, kao drugdje, jer smo mi još uvijek agrikulturna zemlja, a prošlogodišnja žetva, ako i nije bila osobita, bila je ipak prosječno dobra, te se utrškom njezinim mogoše namaknuti bar najnužnije životne potrebe. To vrijedi osobito za manja mjesta i sela, dok u većim gradovima, diferenciranim privrednim okolnostima, bio položaj mnogo teži.

¹⁸ *Hrvatska zastava istine*, 13.3.1913. Postojalo je 372 milijuna kruna nenaplaćenih tražbina samo u Srbiji i Bugarskoj, a dio tih poduzeća je prestao raditi radi odlaska ljudi na bojište.

¹⁹ *Hrvatski pokret*, 14.11.1912.

²⁰ *Jutarnji list*, 26.10.1912. Poluslužbene novine koje svoje izlaženje počinju 1912. i koje su u svim pitanjima podržavale Cuvaja i vanjsku politiku Monarhije.

²¹ *Hrvatski Lloyd*, 11.1.1913.

Naša malena i slaba industrija zapela je, jer je svatko svoju slabu privredu upotrijebio za najnužnije potrebe, a poduzetni duh bio je sasvim skučen, pa je nestalo svakog osnivanja i razvitka. Svatko je bio zadovoljan, ako je mogao sačuvati stanje svog prijašnjeg poslovanja, a kraj vladajućih okolnosti nije ni najpoduzetniji duh mogao pomišljati na osnivanje novih ili proširenje postojećih poslova. U Zagrebu i u drugim našim većim gradovima osjećao se je osobiti zastoje u građevnoj industriji, koja je za nas od osobite važnosti za to, jer alimentira mnogo raznih obrta, a treba i znatni broj običnih radnika....Pate i svi obrti povezani s gradnjom.«²²

U *Domu* se prenose pohvale seljaštvu iz bankarskog sektora u tekstu »Kad sve popusti, seljak još drži«. U tekstu se hvale seljaci koji su usred krize još redovitije nego prije otplaćivali svoje dugove bankama pa su na taj način i spasili hrvatske banke.²³ Nema sumnje da je među tim seljacima bilo i seljaka iz sjeverozapadne Hrvatske.

No, situacija u Hrvatskoj je bila sve prije nego li dobra. Uslijed nerazvijenosti industrije prije početka ratova u Hrvatskoj i Dalmaciji je bio manji broj stečajeva nego u ostatku Monarhije, ali ono malo radništva što je postojalo u Hrvatskoj bilo je na rubu bijede. Radničke organizacije morale su u skladu sa svojim mogućnostima isplaćivati potporu nezaposlenim radnicima, kojih je iz dana u dan bilo sve više. Poslodavci su se u danim okolnostima snalazili kako su znali radi preživljavanja poduzeća. Mnoga poduzeća prestala su sa svakodnevnim radom i smanjila broj radnih dana na tri ili četiri tjedno.²⁴ Tisuće ljudi, hranitelja obitelji, bili su mobilizirani, pa su njihove porodice ostale prepuštene da se same snađu u nevolji. Razlozi mobilizacije su dobro poznati u historiografiji. Vodstvo Austro-Ugarske Monarhije nije nikako željelo dopustiti srbijansko širenje na Jadransko more. Da bi se to spriječilo zamišljena je samostalna Albanija koja je bila zajednički projekt Monarhije, Italije i albanskih intelektualaca koji su uglavnom živjeli van Albanije. Italija i Monarhija imale su dogovor iz 1897. prema kojem neće dopustiti nikom trećem da zavlada Albanijom, a u slučaju međunarodnih zapleta kakvi su izbili Balkanskim ratovima nastojat će ostvariti autonomnu ili pak neovisnu Albaniju.

S druge pak strane, Rusija je kao zaštitnik Srbije mobilizirala svoju vojsku i potencijalna tvrdoglavost Srbije mogla je dovesti do svjetskog rata. Među mobiliziranim stanovništvom kojeg je na području Banske Hrvatske i Dalmacije bilo na desetke tisuća bilo je i puno stanovnika Koprivnice te sjeverozapadne Hrvatske. U Državnom arhivu u Varaždinu čuvaju se pozivi koje su pojedinci dobili za mobilizaciju i ima ih veliki broj.²⁵ Uslijed loše gospodarske situacije i odlaska ljudi u vojsku u određenim dijelovima Hrvatske nisu više uopće radila privredna poduzeća.²⁶ U socijaldemokratskim novinama *Slobodnoj riječi* u naslovima su česte riječi besposlica, bijeda, glad. Čak se prozivaju i hrvatski političari, jer su za Crveni križ balkanskih država dali velika sredstva, a za narod koji gladuje nitko nije sabirao ništa. Kao pokušaj rješenja besposlice Zemaljska vlada je pokrenula neke građevinske radove, ali to je u općoj bijedi bila samo kap u moru potreba.

Nema sumnje da je i sjeverozapadna Hrvatska dijelila sudbinu ostatka Monarhije. Stečajeva je zasigurno bilo i u tome kraju, ali razmatranje o njihovom broju uslijed loše očuvane građe bila bi čista spekulacija, no sa sigurnošću možemo reći da je porast kamata i odlazak hranitelja u vojsku ostavio velike posljedice na stanovništvo.²⁷

²² *Hrvatski Lloyd*, 3.1.1914.

²³ *Dom*, 14. 5.1913. Novine HPSS-a

²⁴ *Slobodna riječ*, 22.9.1913.

²⁵ Državni arhiv Varaždin, Gradsko poglavarstvo Koprivnica, fond 0014, 5728,5582,9513, 9112, 9168, 9055, 7017. Ovo su samo primjeri vojnih poziva kojih ima puno više.

²⁶ *Slobodna riječ*, 20.1.1913. Primjer Mitrovice gdje je oko tisuću porodica zahvaćeno glađu.

²⁷ Za razliku od arhiva u Varaždinu, u Osijeku je ostala dobro očuvana zbirka dokumenata Kraljevskog kotarskog suda u kojoj se nalazi popis stečajeva za razdoblje od 1848. pa do kraja Velikog rata. U Varaždinu nisam uspio doći do građe s Kraljevskih kotarskih sudova. Prema usmenom izvještaju postoji svežanj dokumenata sa suda koji nije moguće ni datirati.

IZRAZI SOLIDARNOSTI BALKANSKIM SAVEZNICIMA

Prikupljanje sredstava za Crveni križ Balkanskih država odvijao se u cijeloj Hrvatskoj. Na području sjeverozapadne Hrvatske molbe su podnijeli Hrvatski sokol iz Bjelovara²⁸, Krizman i drugi iz Varaždina²⁹, Dr. Stržić i drugi iz Bjelovara³⁰, Antun Vargić i drugi iz Virovitice³¹, Lbierkowski i drugi iz Slatine³². Po izbijanju rata 1912. godine je Hrvatski sokolski savez izdao apel na sva društva u Banskoj Hrvatskoj da oporezuju svoje članove sa 50 filira u korist Crvenog križa za balkanske saveznike. Po tom apelu počeli su postupati i čelnici Hrvatskog sokola u Koprivnici, koji su odlučili poslati molbu za skupljanje milodara za balkanske saveznike. Prije nego je ta molba pozitivno riješena došlo je do incidenta koji je postigao da, prema pisanju ponovno pokrenute *Podravske hrvatske straže*, Koprivnica bude jedini grad u Hrvatskoj koji za balkanske saveznike nije skupio ni filira. Razlog je taj što je jedan od članova Hrvatskog sokola dr. Edo Schubert prijavio vladinom povjereniku Šmitu nezakonito prikupljanje sredstava.

Naime, kad je čovjek zadužen za prikupljanje sredstava podvornik Loborec došao kod dr. Ede Schuberta, ovaj ga je pitao ima li dozvolu od policije. Kako dotični nije imao dozvolu, ovaj ga je odbio. Nakon toga Schubert je otišao vladinom povjereniku Šmitu. Potom je policija uhitila podvornika Loboreca i uzela mu do tad skupljenih 18 kruna. Tada prestaje prikupljanje sredstava. Ovaj slučaj je vukao repove i nekon Balkanskih ratova, jer je na godišnjoj skupštini Hrvatskog sokola 1914. odlučeno da se Schuberta isključi iz Hrvatskog sokola.³³ Uz prikupljanje sredstava za Crveni križ balkanskih zemalja iz Hrvatske je na balkansko bojište krenuo i niz vojnih dobrovoljaca te liječnika koji su dobili pozive od svake zemlje pojedinačno. Broj dobrovoljaca iz sjeverozapadne Hrvatske je barem prema napisima iz hrvatskih novina i sačuvanoj građi u Hrvatskom državnom arhivu, bio značajno manji od broja dobrovoljaca iz Slavonije, Srijema ili Dalmacije. Od liječnika, u Srbiju je otišao dr. Stjepan Stanković iz Varaždina i to u vlastitom trošku.³⁴ Uz odlazak na bojište solidarnost se iskazivala i raznim izjavama običnog svijeta po hrvatskim selima i gradovima. To dovodi do velikog broja veleizdajničkih procesa. U razdoblju od početka 1913., pa do svibnja bilo je preko 200 veleizdajničkih procesa.³⁵ O tim procesima redovno izvještavaju hrvatske novine. Osude su od nekoliko mjeseci radi uvrede kralja, pa do nekoliko godina radi špijunaže. I među tim procesima puno je veći broj stanovništvu Dalmacije, Slavonije ili Srijema. No, zabilježeni su u tisku i neki primjeri gdje je osuđeno stanovništvo sjeverozapadne Hrvatske.³⁶ Ukupno gledajući, narod sjeverozapadne Hrvatske je uslijed manje zastupljenosti srpskog stanovništva nego u Slavoniji ili Srijemu ipak bio mirniji i puno manje doživljavao ovaj rat kao svoj.

²⁸ HDA, PRZVI, sv. 6-22, 4960, kutija 859

²⁹ HDA, PRZVI, sv. 6-22, 4981, kutija 859

³⁰ HDA, PRZVI, sv. 6-22, 5032, kutija 859

³¹ HDA, PRZVI, sv. 6-22, 5146, kutija 859

³² HDA, PRZVI, sv. 6-22, 5259, kutija 859

³³ *Podravska hrvatska straža*, 7.2.1914.

³⁴ *Hrvatski pokret* 4.11. 1912, *Hrvatski pokret*, 18.11.1912.

³⁵ F. ŠIŠIĆ, « Kako su Hrvati mislili... », 10.

³⁶ Za ilustraciju: *Slobodna riječ* 5.7.1913., Oton Santel iz Zagreba, učitelj tjelovježbe u Varaždinu je 11.5. rekao glazbenicima zagrebačke domobranske glazbe da bi im bilo bolje da su Srbi. Pogrdio je kralja i rekao: « Živio kralj Petar, ja sam bio Čeh, sada sam Srbin, služio sam u srpskoj vojsci i opet ću »- za to je osuđen na godinu dana tamnice; *Slobodna riječ*, 30.5. 1913. Stjepan Vidović iz Slatine osuđen na 8 mjeseci zatvora radi uvrede kralja; *Slobodna riječ*, 2.4. 1913. Mihajlo Poszmodi iz Čakovca osuđen na šest mjeseci zbog uvrede kralja.

KOLERA U HRVATSKOJ 1913. GODINE

Godine 1913. povratkom dobrovoljaca iz Balkanskih ratova i prolaskom turskih izbjeglica te povratkom muhađira³⁷ iz Makedonija u područja Slavonije, Srijema, Bosne i Hercegovine proširila se epidemija kolere koja je u Osmanskom carstvu izbila još 1911. Kolera je jedan od razloga nepotpune mobilizacije Carstva i nepopunjenosti vojnih jedinica. Iz osmanskih rovova proširila se u bugarske, srpske i rumunjske redove tijekom ratova, a završetak tih ratova donosi i njeno daljnje širenje. Od kolovoza 1913. u našem tisku javljaju se obavijesti o širenju kolere iz Srbije. Najviše su bili zahvaćeni Slavonija, Srijem i Bosna i Hercegovina. Do sredine studenoga kada je bolest gotovo sanirana, na teritoriju Hrvatske i Slavonije oboljelo je 555 ljudi, a od toga je umrlo 231. Smrtnost kod zabilježenih slučajeva bila 41,6 %.³⁸

Nekoliko je razloga brzom širenju kolere u hrvatskim krajevima. Neobrazovanost stanovništva je pogodovala razvoju kolere. U Bošnjacima je zabilježen slučaj kada su kraj otvorenog lijesa bez ikakve dezinfekcije obavljene karmine u kući čovjeka umrlog od »azijatske kolere«.³⁹ O neozbiljnosti i neznanju stanovništva svjedoči i pismo kraljevskog kotarskog predstojnika iz Cerne Predsjedništvu zemaljske vlade. On se 28. rujna 1913. uputio u romsku naseobinu u Cerni da vidi kako se provode mjere za prevenciju kolere. Bez obzira na zahvaćenost mjesta kolerom stanovništvo se pripremalo za proslavu svog crkvenog blagdana na koje je inače dolazilo stanovništvo iz okolice. Naredio je zatvaranje mjesta i sprečavanje gostiju da dođu na proslavu.⁴⁰ Nedostajalo je i liječničkog kadra (kako su svi liječnici Srijema otišli u Bošnjake, na 2000 kilometara nije bilo liječnika).⁴¹

Problem je bilo i kasno izoliranje područja zaraženih kolerom. Prošlo je gotovo mjesec dana dok nije zatvorena granica prema Bosni iako se iz Bosne širila bolest.⁴² Tek sredinom rujna dolazi do zabrane uvoza robe iz Srbije i Bugarske zbog kolere.⁴³ Zemaljska vlada prekasno određuje i da radnici iz Srbije i Bosne, bez obzira jesu li državljani Monarhije, mogu samo u grupama od najmanje deset osoba prelaziti granicu (ako imaju posla), moraju proći liječnički pregled, treba ih smjestiti u izolirane prostore te hraniti na račun poslodavca.⁴⁴ Indikativan je i primjer kada naselje Kuzmin (kotar Mitrovica) nije na vrijeme izolirano pa je kolera preko jedne žene došla u Adaševce (kotar Šid) gdje se razboljelo 120 ljudi.⁴⁵ Higijenske navike stanovništva pogodovala su širenju bolesti. Pod prijetnjom raskušivanja kuća na račun vlasnika pokušao se stvoriti red u kućama.⁴⁶ U mjerama protiv kolere uz strogi red u kućama, prijavljivanje stranaca, zabranu primanja pošiljaka, preporuča se i pranje ruku u više navrata toplom vodom i sapunom, ispiranje zuba mlačnom vodom, umjereni i redoviti prehrana, suzdržavanje od alkohola, te nekonзумiranje nezrelog i neopranog voća.⁴⁷

Panika se širila i na područja središnje i sjeverozapadne Hrvatske.⁴⁸ Iz straha pred kolerom zagrebački je gradski zdravstveni odbor pod vodstvom gradskog fizika dr. Rihtarića objavio već poduzete mjere protiv kolere. Na Zelenom brijegu opremljena su 22 kreveta za oboljele, pregledane su kuće, izdan je oglas, a kotarski liječnici pazili su na kolodvorima na putnike iz zaraženih krajeva. Predlo-

³⁷ Muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine koje je tijekom mladoturske vladavine u Osmanskom Carstvu (1908.-1912.) planski naseljavano u Makedoniju.

³⁸ *Slobodna riječ*, 19.11.1913.

³⁹ *Slobodna riječ*, 28.8.1913.

⁴⁰ HDA, PRZV, 6-14, 5430/1913, kutija 851.

⁴¹ *Slobodna riječ*, 5.9.1913.,

⁴² *Slobodna riječ*, 6.9.1913.

⁴³ *Slobodna riječ*, 16.9.1913

⁴⁴ *Slobodna riječ*, 1.10.1913.;

⁴⁵ *Slobodna riječ*, 18.10.1913.

⁴⁶ *Slobodna riječ*, 10.9.1913.

⁴⁷ *Slobodna riječ*, 11.9.1913.

⁴⁸ *Slobodna riječ*, 18.9.1913. »Kolera pobjedonosno stupa i prema sjeveru Hrvatske.«

ženo je i da se nabavi brošura dr. Vrabčevića o koleri i da se podijeli u šire narodne slojeve.⁴⁹ Napredovanje kolere nije se dovoljno brzo zaustavljalo, ali može se ipak reći da epidemija nije imala katastrofalne posljedice jer je zahvatila samo istok zemlje. Zaustavljanje kolere prije dolaska na sjeverozapad donekle potvrđuje i tezu da je iz tih krajeva bilo malo dobrovoljaca pa nije imao tko širiti bolest. Najzapadniji slučaj oboljenja od kolere zabilježen u tisku bio je slučaj u Bjelovaru.⁵⁰

ZAKLJUČAK

Stanovništvo sjeverozapadne Hrvatske je u vrijeme Balkanskih ratova dijelilo sudbinu stanovništva Banske Hrvatske u kojoj je na snazi bilo neustavno stanje, bila je inflacija, ljudi su ostajali bez posla, a brojni stanovnici su bili mobilizirani. Ipak, postojala je i velika razlika između toga kraja i dobrog dijela današnje Hrvatske. Sjeverozapadna Hrvatska je bila puno mirnija od krajeva u kojem je postojao veliki broj pripadnika srpske zajednice te od Dalmacije gdje je uslijed srpske propagande i djelovanja omladine koja je tamo imala svoje središte veliki dio stanovništva taj rat doživljavao gotovo kao svoj. Vrlo je mali broj veleizdajničkih procesa u ovim krajevima iako ih je u banskoj Hrvatskoj bilo nekoliko stotina. Neprikupljanje sredstava za Balkanski crveni križ u Koprivnici, nedostatak dobrotvornih koncerata, neveliki iznosi koji su prikupljeni u drugim gradovima (nema nijedan grad među deset na ljestvici Banske Hrvatske) pokazuje da narod sjeverozapadne Hrvatske nije Balkanske ratove doživljavao kao svoje.

Nedostatak lokalnog tiska i arhivske građe na nekim područjima nas ostavlja u sferi spekulacije. Nemoguće je zaključiti koliki je broj stečajeva u gradovima na sjeverozapadu jer ih tisak koji je izlazio u vrijeme Balkanskih ratova ne navodi. Analize koje su radili tadašnji ekonomski časopisi u Hrvatskoj (*Hrvatski Lloyd*, *Hrvatski udrugar*, *Zrno*) bile su preopćenite (čak nema ni ukupni broj stečajeva u Banskoj Hrvatskoj) pa tako o atmosferi i radničkim problemima više možemo doznati iz socijaldemokratskih novina *Slobodne riječi*. Stanje ni na ekonomskom polju očito nije bilo kaotično jer se ne navodi poimence nijedan grad ovoga područja da bi se oslikala radnička bjeda. Primjer bjede je Mitrovica koja je ostala bez ikakve poslovne djelatnosti.

Kolera, koja je zahvatila istok Hrvatske donijela je i na sjeverozapad paniku, ali u tim krajevima nije uzela maha. Djelovanje političara ovih krajeva se također ne može pratiti. Naime, ukidanjem Sabora njihovo djelovanje je prebačeno na stranice tiska, a kako su lokalne novine prestale izlaziti, a *Dom* je bio tjednik, nije ostalo očuvano gotovo ništa o političarima iz ovoga kraja u razdoblju Balkanskih ratova. Proboj ideja Stjepana Radića i snaga pravaštva u ovim krajevima doprinosi mirnijem doživljavanju ratova. Pojavila se solidarnost, nedvojbeno se i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj Osmansko Carstvo doživljavalo kao nešto dekadentno, preživljeno, tlačiteljsko, ali je zanos prema Srbiji kao Pijemontu nedvojbeno manji nego u većini hrvatskih krajeva.

SUMMARY

Northwest Croatia during the Balkan Wars shared the destiny of the rest of Croatia, and, in the economic area, the whole of Austro-Hungarian Monarchy. On 31 March 1912. Constitution was suspended in Croatia and Commissariat with a Royal Commissioner Slavko Cuvaj was established. His lows on press freedom and freedom of public gathering largely determine the possibility of monitoring the situation in northwest Croatia during the Balkan wars. Numerous papers, including the local

⁴⁹ *Slobodna riječ*, 15.9.1913. Uz te prijedloge Rihtarić predlaže i da se: « 1. odredi raskužba stanova kod preseljenja teško bolesnih na sušici i u slučaju smrti, 2. da se podignu specijalne bolnice za sušičave u gorskom kraju, 3. da se drže pučka predavanja učiteljima pa u školi o tuberkulozi, 4. da se možda pozovu gospojinska društva, da ispituju stanbene prilike siromašnih slojeva. » Svoje prijedloge dodao je i dr. Čačković: »1. moralo bi se zabraniti pljuvanje po javnim mjestima. zato bi trebalo svuda i po ulicama i trgovinama namjestiti higijenske pljuvačnice s vodom. Kod nas se svuda strahovito pljuje, a time se najviše raznose bolesti.; 2. prašinu treba svuda suzbijati taracanjem ulica i polijevanjem; 3. muhe i štakore treba sustavno tamaniti. »

⁵⁰ *Slobodna riječ*, 16.9.1913.

newspapers *Podravska hrvatska straža* from Koprivnica and *Hrvat* from Virovitica, were not published because of the reactionary law. The study of this subject is, therefore, reduced to the documents from Croatian National Archive and articles from some national newspapers. Dissolution of the Croatian Parliament in February 1912. has led to numerous demonstrations, most important of which were student occupation of University, general strike of pupils and assembly movement across Croatia. High school students and girl students from vocational school from Koprivnica participated in the pupil strike. The most significant meeting in the northwest Croatia was held in Varaždin in the organization of the members of Party of Right and the Social Democrats. With the outbreak of the Balkan wars and the declaration of a moratorium on payment of the Balkan countries, the whole Monarchy was faced with inflation, rising interest rates and the number of bankruptcies. Croatia has not been spared, but had smaller number than the rest of the Monarchy. The population was mobilized in case of war with Serbia or with Russia, including many mobilized in northwestern Croatia. Mobilization complicated economic situation even more. There were many expressions of solidarity with the Balkan allies in Croatia, but northwestern part of Croatia was more reserved than Dalmatia, Slavonia and Srem. Funds for the Red Cross of the Balkan states were raised, volunteers and doctors went to battlefield, many processes for treason were held. All this happened also in the northwest of Croatia, but in a much smaller scale. After the war, in August 1913 cholera epidemic breaks out in Slavonia and Srem, reaching Bjelovar on the west. That caused panic, but the number of infected was not too great.

Northwest Croatia was much more moderate during the wars than the rest of the country, due to a smaller impact of Coalition and youth on the population which, besides the traditional commitment to Party of Rights, began to adopt the ideas of brothers Radić.

SVAKODNEVNI ŽIVOT PRAVOSLAVNE OBITELJI U PODRAVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA¹

EVERYDAY LIFE OF A TYPICAL ORTHODOX SERB FAMILY IN PODRAVINA BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Filip Škiljan

Srpsko narodno vijeće

Ilica 16

10000 Zagreb

filipskiljan@yahoo.co.uk

Primljeno/Received: 15. 5. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 25. 10. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC 929.52 (497.5-3)

SAŽETAK

Autor u tekstu donosi informacije o svakodnevnom životu pravoslavne obitelji u kotarevima Đurđevac, Koprivnica i Ludbreg između dva svjetska rata. Osnovni izvor su mu kazivači (njih 18) s kojima su tijekom 2010. godine obavljani intervjui na spomenutom području. Uz iskaze kazivača autor donosi i usporedbu s katoličkim običajima i svakodnevnim životom koristeći izvornu arhivsku građu Instituta za etnologiju i folkloristiku i Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te objavljenu građu i sjećanja. U zaključku autor iznosi da su običaji katolika i pravoslavaca u navedenom razdoblju izuzetno slični i da su svakodnevne jednih i drugih isprepletene u obliku mješanih brakova, zajedničkih kramova i zavjetovanja katolika pravoslavnim, odnosno pravoslavaca katoličkim svecima.

Ključne riječi: Podravina; dvadeseto stoljeće; običaji; Srbi; pravoslavci

Key words: Podravina; Twentieth century; customs; Serbs; Orthodox Christian

UVOD

Čini se da je čovječanstvo, namjerno ponekad, u najtrajnijim i najvrednijim proizvodima svoje kreativnosti sačuvalo brojna svjedočanstva o življenju onih skupina i pojedinaca koje velika povijest zaobilazi. U novije vrijeme sve se češće spominje i primjenjuje u praksi usmena povijest. Ona se definira kao prikupljanje iskaza neposrednih sudionika u životu određene sredine u određenom razdoblju. Banalno bi bilo posebno isticati kakvu korist od usmene povijesti može imati povijest svakodnevne². Što bismo mi danas dali da nam je moguće oživiti npr. lika iz Balzacovog ili Šenoainog

¹ Posebnu zahvalnost dugujem gospođi Mirijani Brnica iz Velikog Poganca, Jeleni Cimbrišak iz Koprivnice, Milki Kučeković iz Čukovca i Jovici Brkiću iz Bjelovara, koji su mi pomogli naći kazivače. /Gratitude and thanks to Mirjana Brnica of Veliki Poganac; Jelena Cimbrišak of Koprivnica; Milka Kučeković of Čukovec and Jovica Brkić of Bjelovar, who kindly help find the survey respondents, who lived in the researched period.

² Danas je istraživanje svakodnevnog života sastavni dio nekih znanosti kao što su etnologija, demografija, antropologija, sociologija i povijest. Etnološka istraživanja na temu obitelji poduzeo je prvi Antun Radić i u svojem kapitalnom djelu (A. Radić, "Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu" u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, II (1897), 1-88.). Nezaobilazna su djela (na temu obitelji) etnologa Jasne Čapo Žmegač (J. ČAPO ŽMEGAČ, et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb, 1998.; J. ČAPO ŽMEGAČ, "Pogled etnologa na proučavanje kvantitativne građe o kućanstvima" u: *Narodna umjetnost*, 27 (1990), 50-61; J. ČAPO ŽMEGAČ, "Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj" u: *Narodna umjetnost*, sv. 33, 2, (1996), 179-196), Dunje Rihtman Auguštin (D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb 1984; D. RIHTMAN AUGUŠTIN, "O slugama u zadruzi

romana pa da ga možemo intervjuirati. Usmena povijest nas susreće ne s likom iz romana nego sa stvarnim živim čovjekom koji je stvarno proživio razdoblje koje nas interesira, sudjelovao u mijenjanju tog razdoblja i sudjelovao u životu tog perioda. Da bismo mogli ostvariti razgovor s takvim svjedokom i osigurati mu uvjete vjerodostojnosti, omogućiti mu i potaknuti ga da bude vjerodostojan, moramo prije svega definirati vlastitu poziciju u odnosu prema svjedoku i njegovu svjedočanstvu.

Povjesničar koji ispituje, koji pokušava dobiti vjerodostojan iskaz od svojeg sugovornika, ne smije ni po čemu biti dominantan: on naprotiv mora biti svjestan činjenice da će u tom razgovoru on biti taj koji je poučavan. Dakle, usmena povijest se može shvatiti kao razgovor između dvoje ljudi o nekim aspektima prošlosti za koje su ispitanik i ispitivač sigurni da su od povijesnog značenja, pa ih stoga snimaju kao video ili magnetofonski zapis. Povjesničar koji se bavi usmenom povijesti provjerava, analizira, stavlja u povijesni kontekst rezultate svojih istraživanja i omogućava drugim povjesničarima da koriste njegove zapise. Ljudski život ima svoje vremenske granice i stoga nam svakodnevno odlaze u nepovrat brojne vrijedne informacije. Usmena povijest je stoga izuzetno vrijedna kao izvor spoznaja o prošlosti i ona obogaćuje povijest pružajući informacije o svakodnevnom životu običnih ljudi koji su nedostupni iz tradicionalnih izvora.

U svojem sam istraživanju pokušao iz "žalje perspektive" prikazati neke probleme stanovnika Podravine promatrajući život pojedinih pravoslavnih srpskih obitelji na ludbreškom, koprivničkom i đurđevačkom području kroz probleme koji su se odražavali u čitavoj regiji. Istraživanje je najvećim dijelom zasnovano na metodi usmene povijesti, odnosno na razgovorima vođenim s kazivačima rođenim između 1921. godine i 1947. godine. Do današnjih dana kod nas se od povjesničara tom metodom u istraživanju služila ponajviše Suzana Leček, pa sam stoga njezin model istraživanja i sam primijenio u svojem radu³.

Prilikom istraživanja kreirao sam pitanja prilagođena svakom pojedinom ispitaniku (dakle ispitivao sam kazivače o onome o čemu sam mislio da mi mogu više i zanimljivije pričati). Pri ispitivanju susreo sam se s brojnim problemima, poput problema konciznosti, selekcije pitanja i odgovora, nepovjerenosti ispitanika, nedozvoljavanja davanja podataka imena i prezimena. Isto tako, moj je izbor kazivača bio slučajan, pa je činjenica da se svjedoci izrazito razlikuju po kvaliteti sjećanja, mogućnosti izražavanja i nastojanju da se prikažu u što boljem svjetlu ili prešute neugodne događaje. Što se etičke komponente tiče, zalaženje u intiman život pojedinaca ponekad je vrlo neugodna okolnost, a još je neugodnije kada se od pojedinaca traži dozvola za objavljivanje tih podataka. Stoga su neka ispitivanja u konačnici propala.

Ispitivanja su izvršena na području čitave Podravine, a ispitano je sveukupno 18 osoba⁴. Brojnost iskaza nije bila presudno važna, jer je raznolikost životnih okolnosti i navika u tom razdoblju i na tom

ili o jednom periodu" u: *Naše teme*, sv. 33(10) (1989), 2683-2687; Vesne Konstantinović-Čulinović (npr. V. KONSTANTINOVIĆ-ČULINOVIĆ, "Etno-sociološke karakteristike narodnog života na Petrovoj gori i oko nje" u: *Simpozij o Petrovoj gori*, Zagreb 1972, 213-234; V. KONSTANTINOVIĆ-ČULINOVIĆ, "Procesi društvenog razvoja u selu Zaile na Papuku" u: *Zbornik za narodni život i običaje*, sv. 49(1983), 151-171), Milovana Gavazzija (M. GAVAZZI, "The Extended family in South eastern Europe" u: *Journal of Family History*, 7 (1982), 89-102) i socijalnog antropologa Vere Stein Erlich (V. STEIN ERLICH, *Jugoslavenska porodica u transformaciji, studija o tri stotine sela*, Zagreb 1971). Ovdje je dan samo manji izbor iz opsežne etnološke literature o obitelji.

³ Mirjana CUPEK HAMILL, "Arhivistika i usmena povijest". *Arhivski vjesnik*, 45(2002), 219-226; Darko DUKOVSKI, "Povijest mentaliteta, metoda oral history i teorija kaosa". *Časopis za suvremenu povijest*, 33/1 (2001), 155-162 i 199-200; Suzana LEČEK, "A mi smo kak su stari rekli: mladi u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata". *Etnološka tribina*, 29/23 (1999), 231-246; S. LEČEK, "Nisu dali gospodar u ruk...": starost u prigorskim i zagorskim selima između dva svjetska rata". *Etnološka tribina*, 30/23 (2000), 25-47; S. LEČEK, "Usmena povijest – povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa". *Časopis za suvremenu povijest*, 33/1 (2001), 149-154; S. LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2003.

⁴ Draginja Šuka (rođ. Janković), r. 1937.g., Duga Rijeka; Milan Kučeković, r. 1931.g., Ribnjak; Nevenka Duličević (rođ. Radanac), r. 1934.g., Veliki Poganac; Dušan Janković, r. 1940.g., Segovina; Anka Milošević (rođ. Severović), r. 1924.g., Bolfan; Miloš Janković, r. 1928.g., Segovina; Nada Bodin (rođ. Štibić), r. 1930.g., Prkos; Anka Zoretić (rođ. Severović), r. 1933.g., Belanovo Selo; Miloš Brnica, r. 1921.g., Veliki Poganac; Smilja

području izrazito slaba. Postojao je univerzalan obrazac pitanja, i ona su prilagođavana pojedinom ispitaniku. Prva skupina pitanja odnosila se na obitelj (strukturu obitelji, rad u obitelji, djetinjstvo, broj djece, dječje igre, školovanje, zanate, upoznavanje parova, vjenčanja, prela, izbor bračnog partnera, društveni život obitelji, podjelu poslova, starost u obitelji, smrt, bolesti i vjerske običaje), a druga skupina pitanja odnosila se na zemlju, plodove zemlje i općenito rad (nadnice, trgovina, sajmovi, rad u šumi, jelo, obrti...). U bilješkama sam navodio na koji su način živjeli susjedni katolici.

GEOGRAFSKO-POVIJESNI I DEMOGRAFSKI OKVIR

Područje Podravine geografski obuhvaća nekadašnje kotareve Ludbreg, Koprivnicu i Đurđevac. Pravoslavci su se na ove prostore naselili relativno rano s obzirom na ostale dijelove današnje Hrvatske.⁵ Prve "vlaške skupine", kako ih naziva Hrvoje Petrić, naselile su se između 1542. i 1551. godine na području Čukovca, Ivanca, Duge Rijeke, Črnoglavca i Prkosa. Ta su se sela u to vrijeme nalazila unutar Varaždinskog generalata.⁶ Krajem 16. i početkom 17. stoljeća velike skupine "Vlaha" naseljene su u koprivničkoj Podravini oko sela Veliki Poganac, na području Velike Mučne, oko Lepavine, na širem području Novigrada Podravskog i u neposrednoj blizini današnje Pitomače.

Od sveukupnog broja stanovnika Podravine 1900. godine, koji je iznosio 127145, bilo je na području đurđevačke Podravine 674 Srba, na području koprivničke Podravine 6153, a na području ludbreške Podravine 574 Srba. Godine 1921. u ludbreškom kotaru je prema popisu stanovnika bio 35531 stanovnik. Od toga je bilo 1560 pravoslavaca. Na području Đurđevca bilo je od 52460 stanovnika 839 pravoslavnih, a na području kotara Koprivnica od 32535 stanovnika bilo je 4824 pravoslavaca. Grad Koprivnica imao je 8115 stanovnika, a od toga je pravoslavnih bilo 269. Prema *Popisu stanovništva 1931. godine* na području kotara Ludbreg bilo je od 29533 1627 pravoslavnih, na području kotara Koprivnica od 44615 stanovnika bilo je 4967 pravoslavnih, a na području kotara Đurđevac od 52258 stanovnika 686 pravoslavnih. Na gradskom koprivničkom području od 9472 stanovnika bilo je 274 pravoslavnih.⁷ Nakon Drugog svjetskog rata broj stanovnika Podravine iznosio je 136092. Od toga je na području Đurđevca bilo 411 Srba, na koprivničkom području 4858 Srba, a na području Ludbrega 364 Srba.⁸

Bosanac (rođ. Despotović), r. 1935.g., Mala Črešnjevica; Milka Marković (rođ. Radmilović), r. 1924.g., Veliki Botinovac; Veljko Vučković, r. 1947.g., Javorovac; Rada Vujčić (r. Rojčević), r. 1937.g., Delovi; Milan Vujčić, r. 1932.g., Javorovac; Milka Liščić (r. Usorac), r. 1934.g., Plavšinar; Miloš Grubačević, r. 1923.g., Srdinac; Nedjeljka Vadion (r. Lazić), r. 1930.g., Bolfan; Danica Radmilović (r. Kučeković), r. 1924.g., Veliki Grabičani.

⁵ O doseljavanju pravoslavaca na ova područja vidi najbolje u: Dušan KAŠIĆ, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 2004, 25-55; D. KAŠIĆ, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd 1971, 97-139; Hrvoje PETRIĆ, "Prilog poznavanju etnokonzesionalnih promjena u Podravini u XVII. stoljeću" u: *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, br. 18 (2007), 277-300; Radoslav GRUJIĆ, "Naseljavanje Srba u okolini Novigrada Podravskog" u: B. MADJER, *Časti i dobru zavičaja (zbornik radova o Novigradu Podravskom)*, Zagreb 1937, 300-302; R. GRUJIĆ, "Najstarija srpska naselja u sjevernoj Hrvatskoj (do 1597.)" u: *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 2, Beograd 1912, 158-159; Aleksa IVIĆ, *Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju*, Sremski Karlovci 1909; Stjepan KRIVOŠIĆ, "Stanovništvo Podravine 1659. – 1859." u: *Podravski zbornik*, sv. 9 (1983), 147-164.

⁶ Interesantno je kako pravoslavni Srbi u Velikom Pogancu nazivaju pojedine dijelove Podravine. "Bolfan i Čukovec su Podravci, graničari su do pruge lepavinske, a banovci su Belanovo Selo i Ivančec." (Iskaz Miloš Brnica, r. 1921.g., Veliki Poganac).

⁷ Teritorijalne jedinice kotareva 1921. promijenile su se do 1931. Tako je kotar Ludbreg smanjen. Godine 1921. u kotar Ludbreg ulazile su i općine Đelekovec i Koprivnički Ivanec koje su 1931. godine pripojene kotaru Koprivnica. Isto tako je općina Legrad pripadala pod Međimurje 1921., ali je 1931. pripojena kotaru Koprivnica. Najviše pravoslavnih bilo je na području općina Sokolovac, Novigrad, Ludbreg, Rasinja i Pitomača. Podaci za 1921. i 1931. godinu preuzeti su iz: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.*, Sarajevo 1932; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938.

⁸ Osjetan je demografski pad Srba u Podravini tijekom dvadesetog stoljeća. Na području čitave Podravine 2001. živjelo je 120013 stanovnika. Prema popisu iz 2001. na području đurđevačke Podravine broj Srba iznosi tek 106, u koprivničkom kraju taj je broj 1804, a u okolici Ludbrega 148. Podaci za 1900., 1948. i 2001. su preuzeti

OBITELJI I DIOBE ZADRUGE⁹

U gospodarski razvijenoj Podravini u prvoj polovici 20. stoljeća postojale su složene obitelji. Takve složene (proširene) obitelji¹⁰ sastojale su se uglavnom od tri generacije koje su živjele pod jednim krovom.¹¹ Zadruge¹² su se već raspale krajem 19. ili na samom početku 20. stoljeća. Milan

iz: Dražen ŽIVIĆ, Nenad POKOS, "Demografska obilježja Podravine" u: *Podravski zbornik*, sv. 28, Koprivnica 2002, 11-40.

⁹ O odnosima u katoličkoj obitelji u Podravini izvrstan članak je napisao Željko Kovačić, koji je obradio zadrugu Bratanović u Podravskim Sesvetama koja je postojala do 1925. godine. Zadruga Bratanović brojala je dva-deset i pet članova te godine, a njezina se imovina sastojala od 10 jutara zemlje, 100 hvati vinograda, 100 hvati šume, 3 jutra livade, dvije krave, dva konja, deset svinja, četrdeset ovaca i sedamdeset kokoši. Japica je bio otac koji je bio najstariji i najpoštovaniji član obitelji. Radio je što je htio, a odmarao se po volji. Njemu se davalo što je bilo najbolje od odjeće i jela, a od posla najlakši. Najčešće je radio u vinogradu, pa se vraćao pijan kući. Kad bi japica došao iz vinograda, svaki član zadruge bi stao iza svojeg kreveta. Svi su šutjeli i čekali što će reći japica. Japica je prozivao potom sinove po starosti i potom su dolazili za stol gdje su pili vino. Snahe su svlačile svekra, vodile su računa u kakvu će postelju leći, a najmlađa bi mu oprala noge. Svi su ga oslovljavali sa vi, osim supruge. Prije objeda svi su molili, a on je vodio molitvu. Tako su činili i pri poljskim radovima. Japica je određivao što će se kupiti i kada će se koja stoka prodati. Zbog stalnog pijanstva, uloga japice je bila sve manja. Stoga se i zadruga raspala. Mamica je imala drugorazrednu ulogu. I ona se odmarala koliko je željela. Njezina je uloga bila najznačajnija kod pripremanja hrane za sve ukućane. Njoj je u tom poslu pomagala najstarija snaha. Mamica je određivala i redoslijed pečenja kruha. Najmlađoj je odredila brigu o dojenju krava i pripremanju mlijeka. Mamica je određivala kada će se prodati pilići, kokoši i jaja. Taj novac je koristila za hranu (sol i šećer), za kupovanje šibica i ostale manje potrebe. Snahe su mamicu oslovljavale sa vi. Mamica je brinula i o tkanju, udaji, uređivala je vrčak (vrtić pred kućom, ali nije odlazila na poljske radove) i pazila je na unuke pred kućom. Ona je samo izvještavala snahe kako su se ponašala djeca međusobno, a djecu su kažnjavale njihove majke. Nasljedstvo na zemlji trebao je naslijediti najstariji sin, ali budući da je on ocu opsovao Boga, otac ga se odrekao i prokleo ga. Budući da su svi ostali sinovi također imali neke probleme (jedan se svađao sa ženom, jedan je gradio kuću, a nije za to pitao oca, jedan je zaradio previše novaca u Americi, pa je otac zaključio da mu ne treba novaca), japica je odlučio da s njim ostane najmlađi sin Antun. Najmlađi sin se nije usudio tražiti prijepis zemlje na sebe, pa je stoga došao u vrlo nepovoljan položaj jer je trebao brinuti o ocu i majci, a nije znao da li će bez problema naslijediti zemljište na koje su računala i ostala braća. Zbog gubitka autoriteta japice i mamica je izgubila autoritet. Snahe su je počele optuživati da sebi uzima najbolju hranu pri podjeli. U zadruzi su prema kazivanju Mare i Antuna Bratanovića postojale brojne prednosti i mane: izbjegavale su se svađe i pazilo se na uzajamne odnose, zajednički rad se osjećao kao prisila, slabi su bili obroci jela zbog velike družine, nije se moglo jesti po potrebi, već u određeno vrijeme, spremište hrane je bilo pod ključem, japica i mamica su jeli kad su htjeli, zemlju su obrađivali stariji, a mlađi nisu trebali jer je bilo dosta družine, muž i žena su se uzajamno poštovali, djeca povezuju svoje roditelje i ne ostavljaju ih na teret drugome, nesuglasice do kojih bi dolazilo između žene i muža rješavali su roditelji muža i žene, majke su vodile računa o djeci i vodile ih u kolijevci u polje, unuci su poštivali baku i djeda, uvaživanje alkohola bila je sramota, pušenje je bilo dozvoljeno samo momcima nakon dvadesete godine, briga o djevojci bila je majčina obaveza, kad se spustio mrak svaka je djevojka morala biti u kući, slabije i bolesnije družinice imalo je zaštitu svih ukućana, miraz snahe nije bio u potpunosti njezina svojina, jer ga je morala davati kao naknadu za dio očevine svojeg muža, djevojke su imale veliku pomoć starijih i iskusnijih tkalja oko pripreme za udaju. (Željko KOVAČIĆ, "Starinački odnosi (zadruga) u Podravskim Sesvetama" u: *Podravski zbornik* 84, Koprivnica 1984, 185-187.) Vidi i članak Miroslav DOLENEC-DRAVSKI, "Nekoliko naznaka o podjeli imovine u obiteljskim zadrugama u Virju" u: *Virje na razmeđu stoljeća*, sv. I (1981), 29-43; Smiljana PETR-MARČEC, "Zadruga Višnjić, selo Globočec, broj 118, kod Ludbrega" u: *Muzejski vjesnik*, sv. 4, Varaždin 1981, 69-73.

¹⁰ Proširene obitelji su obitelji koje se sastoje od dvaju ili više nuklearnih obitelji koje žive u zajedničkom kućanstvu. (J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 253).

¹¹ Tako je bilo i kod katoličkih obitelji. "U razdoblju između dva svjetska rata prosječnu torčansku obitelj činile su tri, ponekad čak i četiri generacije. Broj djece već se počeo drastično smanjivati u odnosu na generacije koje su živjele prije prvog svjetskog rata, tako da je uobičajeno bilo imati dvoje, troje djece. Često se i to treće dijete smatralo viškom, osobito ako je bila djevojčica. ... kazivači se sjećaju različitih podrugljivih priča namijenjenih upravo tim osobama (osobama koje su imale više djece, op.a.). Navedimo jednu: Žena je imala dvanaestero djece i sramila se zbog toga. Kada je išla na ispovijed, na svećenikovo pitanje koliko ima djece, odgovorila bi – 'a kuliko i apostolov!' Isto je tako zanimljivo i objašnjenje tvrdnje prema kojoj su bogati imali manje djece nego siromašni: 'Dok je kiša padala bogati su kuruzu runjili, a bokci su išli spat. Oni so neimali kuruzu pak so išli decu delat. Oni niso imali kaj delati!' Pravi razlog neimanja djece je težnja da se održi cjelovito imanje." Vesna PERŠIĆ KOVAČ, "Obitelj i obiteljski odnosi u Torčecu u prvoj polovici dvadesetog stoljeća" u: *Podravski zbornik*, sv. 24/25, Koprivnica 1998-1999, 298.

¹² Etnolozi nazivaju zadrugom veliko kućanstvo sastavljeno od više nuklearnih obitelji, a njezino je osnovno

Kučeković iz sela Ribnjak prisjeća se kako su do njegove šeste godine djed, stričeva obitelj i njegova uža obitelj živjeli svi skupa pod jednim krovom.¹³ Godine 1937. došlo je do podjele. "Ja sam imao oko šest godina i oni su se podijelili. Djed je ostao sa stricom. Mi smo imali jednu prostoriju, ali smo ostali u istoj kući. Djed nam je dao zemlju i prostoriju, a otac je kupio stoku." Nevenka Dulikravić iz Velikog Poganca živjela je skupa s ocem, djedom, bakom, majkom i sestrom. "Djed je bio kućegospodar do 1953. godine. Djed je bio i starešina sela. Informirao je žandare, organizirao je opravljavanje putova, a imao je i prvi WC u kući... Mama je imala svoje zadatke. Brinula se za okopavanje i u štali, a baka je radila u kuhinji." Budući da je otac umro prije djeda (1949.g.), a sestra i ona su se udale prije djedove smrti, majka i baka su živjele same na gospodarstvu. Nakon djedove smrti Nevenka se vratila kući znajući da ondje treba mlade snage budući "da nije bilo muških".

U kući Dušana Jankovića iz Segovine također je djed bio kućegospodar. "Dušan Srbljan, majčin otac, bio je glava kuće kojeg se trebalo slušati." Djed je ubijen 1941. godine, pa je nakon toga otac postao kućegospodar. Kod Miloša Jankovića, također iz Segovine bila je nešto veća zajednica. Ondje ih je živjelo zajedno čak dvanaest. "Kućedomačin u velikoj porodici bio je pradjed Mihajlo Janković. Umro je s 82 godine, a prije nego je umro prepustio je unucima vođenje velikog gospodarstva. Djed je umro u pedesetoj godini od meningitisa tako da je otac vodio čitavo imanje do podjele 1932."

Kod Nade Bodin rođene Štibić iz Prkosa zajedno su živjeli "baka Kata, tata, mama i brat". Djed je umro 1928. godine, dakle dvije godine prije Nadinog rođenja. "Prije je on (djed, op.a.) bio kućegospodar, a potom tata. Njega se sve pitalo, on je raspolagao novcem, on je ujesen išao kupovati odjeću i obuću u Ludbreg pješice i po 18 kilometara...". Nadi su također pričali kako su živjeli prije njezina rođenja: "Djed je imao tri brata i dvije sestre. Braća su se podijelila. Najmlađi je ostao s obitelji (misli na pradjeda, op.a.). Od grofova Inkeya se prodavalo imanje pa je djed kupio oko dva i pol rala, a dva rala je dobio od očinstva (kao nasljedstvo, op.a.). Djed je prodao stoku da bi kupio 1912. zemlju. Išli su u Križevac pješice da bi prodali junicu, a dobili su taman koliko su bili dužni Židovu u Koprivnici (koji im je posudio novac za kupovinu zemlje, op.a.)."

Djed je osim što je bio kućegospodar bio i starješina u selu. "Knez je prije sjedio u Pogancu, a u ostalim selima su bili starešine." Knez je u Pogancu, prema riječima Miloša Brnice, imao, među ostalim poslovima i zadatak mirenja u obitelji "tako da nije bilo ni 1% rastava". Osim toga, kada bi poreznici oduzeli predmete iz neke kuće, zbog nemogućnosti naplate poreza, ti predmeti bi stajali kod starješine kod kojeg bi ih vlasnik mogao otkupiti samo toga dana, prema riječima Miloša Brnice. Anka Zoretić, rođena Severović iz Belanova Sela veli kako ih je bilo petnaest u zajednici. Naime, zajedno su živjeli djed i njegova dva brata od kojih je svaki bio oženjen. "Mama se udala iz Male Mučne. Tetka je saznala za mamu i dogovorili su vjenčanje. Ona je bila trinaesta u kući, ja sam bila četrnaesta, a sestrična petnaesta. Podijelili su se na tri dijela." Djeda i oca ubili su ustaše 1944. godine.

Miloš Brnica iz Velikog Poganca prisjeća se kako su zajedno živjeli "djed, baka, majka, otac, dvije sestre i ja". "Djed Niko Brnica bio je kućegospodar. Kak' je on rekao tako je i bilo. Prije su u zadrugi bili djed i njegov brat. Bilo ih je 13 duša u kući. 1906. su se podijelili. Zemlje su inženjerski podijelili. Brat od djeda je ostao u staroj kući, a djed se odijelio."¹⁴ Smilja Bosanac rođena Despotović iz Male

obilježje zajedničko vlasništvo. (J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 253).

¹³ Prosječna veličina obitelji u središnjoj i sjevernoj Hrvatskoj u zadnjem desetljeću devetnaestog i prvom desetljeću dvadesetog stoljeća bila je 5,4 članova. (J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 254).

¹⁴ Nasljedstvo je jedna od važnih komponenti života seljaka. "Kada su se raspale velike zadruge, svatko je gledao kako bi dobio što je moguće više zemlje. Roditelji su pred smrt tražili da ih uzdržava ono dijete koje je ostalo kod kuće. Zauzvrat bi to dijete naslijedilo njegovu imovinu. Bio je to uglavnom najmlađi sin, dok su stariji često odlazili u tzv. zectvo ili zasnovali zasebno domaćinstvo. Oni bi već prije bili namireni ako je otac o tome vodio brigu. U suprotnom je dolazilo do nezadovoljstava, svađa i sudskih sporova. U dosta slučajeva početkom dvadesetog stoljeća događalo se da su ljudi umirali bez oporuka, pa bi djeca podijelila imovinu dogovorom ili, češće, na sudu. Ako se gazda odlučio pobrinuti o svojoj imovini mogao je dati usmenu ili pismenu

Črešnjevice veli kako se "djed iz Ribnjačke (bjelovarski kraj, op.a.) priženio u Trešnjevicu". U njezinoj kući živjela je samo njezina uža obitelj. Majčini djed i baka živjeli su u Kašljavcu (bjelovarski kraj), a očevi su živjeli odijeljeno u Trešnjevici. Međutim, budući da je otac s dvadeset godina nesretnim slučajem izgubio ruku, majka je radila sve poslove. "Tata je bio nemoćan i nervozan i pio je, a ponekad je vrijeđao i tukao mamu, pa nas je (nju i sestru, op.a.) mama dala baki." Djed je osim što je bio kućegospodar u svojoj obitelji, bio i starješina u selu. "Djed je bio dvanaest godina starešina Male Trešnjevice (do 1941.g., op.a.). Vodio je o selu brigu. Sjećam se kako sam išla s djedom u Pitomaču na sastanak kad sam imala tri ili četiri godine."

Milka Marković rođena Radmilović veli kako je djed imao tri brata i dvije sestre i kako su svi, osim djeda, otišli u Ameriku. "Djed je bio kućegospodar do svoje smrti. Imao je sedamnaest jutara zemlje, a još je kupovao i krčio. Imao je dva sina i jednu kćer. Jedan se sin priženio u Radeljevo Selo, kćer u Sokolovac, a tata je ostao s njim. Djed je isplatio jednog sina s 50000 dinara što je bilo u to vrijeme 50 krava. Tatu sestra nije tražila ništa." Milka se prisjeća kako se udala u selo Grdak u obitelj koja je brojala četrnaest članova. "Bili su baka i djed, tri sina i kćer, sluga, djeca i snahe. Kasnije su se razišli." Veljko Vučković, čiji se otac s Korduna, odakle je prvo došao u Visove kod Hrgovljana (područje Bjelovara) kao sluga, priženio u Javorovac, veli kako je "tata odlučivao u svemu (80%), a mama je odlučivala o vrtu i oblačenju".

Nada Vujčić rođena Rojčević iz Delova priča kako ih je bilo petero u zajednici: baka, mama, tata i brat. "Djed je bio kućegospodar do trenutka kada je branio prijatelja i na kraju zaradio nož". Milan Vujčić iz Javorovca kaže kako ih je bilo šest u obitelji: "Živjeli smo skupa tata, mama, baka, dvije sestre i ja. Ja sam bio najmlađi. Djed je umro kad sam se ja rodio a on je bio kućegospodar. Znao je raspored poslova." Milka Liščić rođena Usorac iz Playšince veli kako su bili zajedno "djed, majka (baka), tata, mama i dvije sestre od tate. Tata je imao dva brata. Jedan je umro od boginja kad je bio mali, a drugog su ubili ustaše u Javorovcu 1942. Djed je bio gazda u kući. On je određivao što će se raditi, što će se kupiti i kad se ide na pijacu. Majka (baka) je odlučivala o kuhanju, svinjama i vrtu. Stric je trebao mjesto tate ostati s djedom, ali nije ostao. Stric se jednom napio i pitao ga je djed gdje je bio, pa su se skoro potukli i onda ga je djed otjerao."

Miloš Grubačević iz Srdinca kazuje ovako: "Imao sam baku, oca i mater. Bio sam jedinac. Otac je imao devetero braće i sestara. On je bio najmlađi i ostao je u kući, a svi ostali bili su poženjeni u okolici. Djed je umro mlad dok je otac još bio mali. Otac je, dakle, bio kućegospodar. Otac je bio napredan. Bio je i seoski starješina od 1929. do 1943., za taj posao nije bilo naknade, a imao je obavezu održavanja reda u selu. Tata je odlučivao o sitnim sporovima. Vodio je računa o sigurnosti sela. Bilo je strogo zakonski da je morao voditi spisak ljudi koji su bili dežurni u selu. To su bili patrolci. Uz to svake nedjelje je bio sastanak u 13 sati gdje se čitalo zapovjedi i naredbe i ponovo se proglasna knjiga vraćala u općinu i štampala za iduću nedjelju. Patrolci su knjigu nosili i odnosili u Novigrad."

Iz navedenih iskaza jasno je vidljivo kako su pravoslavne obitelji u Podravini bile uglavnom u prvoj polovici dvadesetog stoljeća složene. Djedovi su bili kućegospodari, a vidljivo je da je u obiteljima bio prisutan patrijarhalni sustav. U usporedbi s katoličkim obiteljima u to vrijeme možemo zaključiti da nema nikakvih razlika u strukturama i međusobnim odnosima u obitelji.

oporuku i to samo u stanju potpune svijesti. Pismene oporuke, ukoliko je bila napisana vlastitom rukom, vrijedila je kao službeni dokument, a usmena oporuka morala je biti izrečena pred tri muška svjedoka i prijavljena na sudu zajedno sa svjedocima. Imovina je, ukoliko nije bila oporučno ostavljena, prelazila na potomstvo. Ukoliko potomstva nije bilo, onda su roditelji pokojnika nasljeđivali imovinu. Ako oni nisu bili više živi nasljeđe bi dobili pokojnikova braća i sestre, a ukoliko su oni preminuli ili ih nije bilo imovinu dobiva njihovo potomstvo. Zakonita žena imala je pravo na četvrtinu imovine, dok su ostatak dobivali zakoniti nasljednici." (Vladimir MIHOLEK, "Pogrebni običaji u Đurđevcu" u: *Podravski zbornik*, sv. 28, Koprivnica 2002, 147-148.)

O DJETINJSTVU I MLADOSTI

Rođenje djeteta jedan je od ključnih momenata u životu čovjeka.¹⁵ Na podravskom selu između dva svjetska rata taj je događaj imao još veće i teže značenje. Za razliku od dinarskog i peripanskog područja Hrvatske, gdje je broj djece u obiteljima bio izuzetno visok u tom periodu, u pravoslavnim obiteljima u Podravini taj broj je rijetko prelazio tri. Žena se sprema za porod kad osjeća slabost i prve trudove, tako da je nemali broj puta porod obavljen na polju, u vinogradu. Kako svjedoči Miloš Brnica, nitko nije išao u rodilište do 1955. godine. Djecu su kod kuće porađale babice.¹⁶ Nakon rođenja djeteta poklon za roditelju su bili "medenjaci, dvije tepsije kolača" kako veli Nada Bodin. K babeljnici dolaze njezina majka, sestre, muževa majka i sestre i druge rođakinje. Kuma joj donese ručak (kavu ili flašicu rakije). Obitelj donosi pečeno mladince, kolač, flašu vina i rakiju.¹⁷

¹⁵ I u katoličkim obiteljima ovaj trenutak je osobito važan: "Još prije negoli se dijete rodi, roditelji mu pronađu kumu i kuma. To su osobe od povjerenja, prijatelji iz djetinjstva, dobri znanci, ponekad i rođena braća. Najviše dužnosti preuzima kuma. Ona donosi jelo porodilji, kupu novorođenče, a ako nema druge ženske osobe u kući ona će pozavršavati i sve ostale poslove. Kuma je porodilji nosila pogače. Običaj je bio da dijete dobije ime već drugi dan po rođenju. Kuma bi ga uz pomoć koje rođakinje odnijela u crkvu gdje bi dobilo ime sveca koji je na dan krštenja u katoličkom kalendaru. U martijanečkoj župi u kotaru Ludbreg župniku Stanetiju bilo je posebno važno da ime bude po kalendaru, pa su ondje djeca dobivala i latinska i grčka imena prije Prvog svjetskog rata. Prilikom posjeta roditelji svatko bi trebao pljunuti tri puta u stranu i reći: 'Fuj ga bilo, da ga ne vrećem.' Drugo pravilo je bilo da se kaže 'kak je to lepo dete,' a po trećem pravilu je za dječaka trebalo reći da je 'celi, izrezani otec', a za djevojčicu da je nalik baki ili mami. Prije Drugog svjetskog rata rijetke su bile kuće koje su slavile krstítke. Od dana krštenja kumovi postaju rođaci, a njihova se djeca ne žene. Kolijevke se moglo kupiti na velikom rujanskom sajmu u Ludbregu, a majka bi sama plela pivoje. Dijete koje se rodilo izvan braka nazivalo se fačuk i nije imalo pravo na nasljedstvo po ocu. Ako se mati udala, očuh ga nije prihvaćao, već bi ostalo u materinom domu. Takvi fačuci su se rađali na vlastelinskim marofima, a onda bi razni vinciliri, šumari, zakupnici tražili starije ljude po selu koji nisu ni slutili da dijete nije njihovo." (Marija WINTER, "Tri najvažnija momenta u životu čovjeka" u: *Podravski zbornik* 87, Koprivnica 1987, 153-154.). O fačucima piše i Vesna Peršić Kovač. "Pravila ponašanja mladića i djevojaka nisu strogo zabranjivala druženje i ljubavne veze tako da je bilo i vanbračne djece – fačuka. Osim ovog koristili su i naziv lubleno dete, a neki kazivači tvrde da ih je u vrijeme njihove mladosti bilo čak i više nego danas." V. PERŠIĆ KOVAČ, "Obitelj i obiteljski odnosi u Torčecu u prvoj polovici dvadesetog stoljeća" u: *Podravski zbornik*, sv. 24-25, Koprivnica 1998-1999, 298. O porodu u samoj Koprivnici izašao je članak Mace JAMBREŠIĆ-ŠTEFANIĆ, "Stara Koprivnica u sjećanju" u: *Podravski zbornik*, sv. 24-25, Koprivnica 1998-1999, 307-308. "Često bi se mladom bračnom paru godinu dana nakon vjenčanja rodilo prvo dijete. To je bilo željeno dijete, jer je bilo plod ljubavi. ... Nije postojalo rodilište, pa su žene rađale kod kuće, uz pomoć susjeda i žena koje su se bavile porođajem, babica, kako ih još i danas zovu. ... zatim je dolazila kuma koju su odredili djetetu i nosila 3 dana jelo i piće za roditelju, zaklanu i očičšenu kokoš i drugo meso, raznovrsne kolače i bocu vina. ... Dijete se kupalo u drvenom koritu, povijale su se ruke i nogice da budu ravne, a spavalo je u zipki koja se mogla ljuljati da prije zaspi. Kuma je dijete nosila u crkvu na krštenje. Već su se prije dogovorili kakvo će mu biti ime. Ako je bio dječak dobio je ime po ocu ili djedu, a djevojčica po mami ili baki. ... Bio je običaj da mlada majka, kada nakon nekoliko dana ustane iz postelje, najprije ide u crkvu da je svećenik blagoslovi, a tek onda je smjela u susjedstvo kod rođaka u posjete. Bilo je slučajeva kada nije bio normalan porod, a nije bilo babice, pa se rodilo dijete koje se ugušilo u porodu, ili je majka toliko iskrvarila da je umrla. Babelnice kako su zvali roditelje, znale su dobiti upalu i groznicu poslije poroda i onda su žene govorile: 'Hmrla je vu babinju.' Tada su mala djeca dosta umirala, jer su morala preboljeti sve dječje bolesti, a nije bilo drugog cjepiva već samo protiv velikih boginja i to u prvoj godini života. Djeca su imala hripavac, vodene kozice, zaušnjake, a obavezno gripu i prehladu. Ako dijete to nije moglo preboljeti i dobilo upalu pluća te na kraju umrlo, samo u siromašnoj obitelji nije bilo žalosti, jer su govorili: 'Bog je dal, Bog je zel.'" Običaji u babinju i neposredno nakon babinja su ovakvi: Babelnica je najmanje tri tjedna, a najviše osam tjedana ostajala u kući. Prvo što mora učiniti poslije ustajanja jest, da ide u crkvu k misi. Prije toga ne smije izlaziti iz kuće u selo. Pred oltar ne smije ići, dok nije obavila 'spelavanje', to znači da mora najprije ići u sakristiju odakle ju svećenik, nakon što mu se primila za štolu jednom rukom, a drugom držeći svijecu, odvede moleći pred oltar. Babelnica daje na oltar dinar (prije sekser) za znak da svoje dijete prikazuje Bogu. (HAZU, Odjel za etnologiju, NZ 84, Franjo ŽIDOVEC, *Etnografska građa iz Podravine (Đurđevac)*, 5. travnja 1954., 56).

¹⁶ HAZU, Odjel za etnologiju, NZ 84, F. ŽIDOVEC, *Etnografska građa iz Podravine (Đurđevac)*, 5. travnja 1954., 55.

¹⁷ HAZU, Odjel za etnologiju, NZ 84, F. ŽIDOVEC, *Etnografska građa iz Podravine (Đurđevac)*, 5. travnja 1954., 56.

Zbog toga što obitelji nisu željele dijeliti i usitnjavati zemlju, žene su bile prisiljene raditi pobačaje. Bili su tu, dakako, i drugi razlozi poput siromaštva ili odsutnosti muških članova. Moji se svjedoci prisjećaju nasilnih pobačaja koje su žene poduzimale, riskirajući svoj vlastiti život, ne želeći imati više djece. Nada Bodin iz Prkosa veli kako se u međuratnom periodu "imalo dvoje djece, a treće je bilo višak". Milan Kučeković iz Ribnjaka veli kako je "bilo umiranja od pobačaja". "Zato što nije htela imati puno djece. Neke su uspjemale u tome, a mnoge su umrle jer su izgubile puno krvi. Pobačaje su radile travama i vretenima." Nevenka Dulikravić iz Velikog Poganca veli kako je "prva žena mogeg oca napravila pobačaj kad ju je nagovorila svekrva jer je nezgodno već u prvoj godini braka zanijeti". Žena je od tog abortusa umrla. Milka Marković iz Velikog Botinovca prisjeća se kada je prvi put čula za pobačaje. "Babica je rješavala pobačaje. Imale su babicu u Rasinji. Imala sam dvanaest godina kada sam vidjela srebrnu iglu koju sam nosila nekoj susjedi. Ubijale su djecu s tim srebrom."

Zbog malog broja liječnika, velike udaljenosti i prometne izoliranosti pojedinih sela od najbližeg doktora, neadekvatnog i nepravovremenog liječenja i seljačkog neznanja i primitivizma djeca su umirala u velikom broju slučajeva i od najobičnije gripe ili jače prehlade. Nevenka Dulikravić se prisjeća kako su u roku od dva tjedna umrle njezine dvije sestre. "Dobile su temperaturu. Jedna je bila stara sedam mjeseci, a druga četiri godine. Jedna je umrla nakon četiri dana, a druga nakon četrnaest. Mama je to tragično doživjela." Nada Bodin veli kako je bratovo rođenje bilo veselje, a kako je njezino "bilo želja" kad je djed umro. "Djeca su umirala od difterije, od tuberkuloze, a doktoru se rijetko išlo. Doktor je bio u Ludbregu." Milan Vujčić veli kako je njegova "mala sestra, koja je bila starija od mene, umrla jer nije bilo prijevoza do Koprivnice i doktora". Nedjeljka Vadion rođena Lazić iz Bolfana veli kako je njezina majka rodila prvo dijete 1923., a drugo 1925. godine. "Oboje su umrli od šarlaha 1928., pa je mama tugovala između 1928 i 1930. kada je dobila mene. Mama je ustajala noću i tražila koljevu jer joj je bilo teško."

Dječji rad je bio važniji u smislu poučavanja djece o nužnosti i vrijednosti rada i radnim ulogama koje im s obzirom na spol pripadaju, negoli kao stvaran prinos kućnome poslu. Prvi poslovi koje su moji kazivači radili bili su uglavnom čuvanje stoke. Milan Kučeković iz Ribnjaka veli kako je "od šeste godine gonio svinje na pašu i u šumu". Iste poslove obavljala je i Nevenka Dulikravić. Ona se prisjeća kako je osim čuvanja svinja bila i s bakom radila u kuhinji. Dušan Janković iz Segovine išao je na pašu s kravama zajedno s bratom. Na polju nije bilo samo posla kako priča Janković. "Ritali smo krpenjaču, igrali se skrivača, a po zimi smo se sanjkali i grudali." Anka Milošević rođena Severović iz Bolfana veli kako je kopala kao veća, "ne od malena". Miloš Janković ističe jednu zanimljivost: "Dok smo bili u velikoj obitelji, djeca nisu morala raditi." On sam kaže da je dijete bio do petnaeste godine. "S petnaest godina bio sam za fizičke poslove."

Nada Bodin veli kako su se uz rad na polju igrali školice, skrivača, a kako su od krpica radili lutke. "Djedovi su radili kolica od drveta." Ipak, Nada se sjeća kako je "s jedanaest-dvanaest godina sve trebala znati, a s trinaest godina žeti raž i kopati". Anka Zoretić rođena Severović iz Belanova Sela prisjeća se kako je baka šivala lopte, a šivala je i bebe. Miloš Brnica iz Velikog Poganca sjeća se kako je išao čuvati i hraniti krave i konje. Smilja Bosanac iz Male Črešnjevce veli kako su joj "maloj branili raditi. Baka i djed su se bojali da mi se što ne dogodi, pa mi nisu dali raditi." Milka Marković rođena Radmilović iz Velikog Botinovca kazuje kako je na pašu išla uvijek s djedom do osme godine, a "u desetoj godini sve sam radila, snoplje sam nosila i s bakom u kuhinji sve radila". Nada Vujčić veli: "Svinje su bile moje. Još sam išla u školu i kruh mijesila, a brat je dobio krave."

Na području kotara Koprivnica u pravoslavnim mjestima osnovne škole su osnovane uglavnom u 19. stoljeću. Tako je u Dugoj Rijeci škola otvorena 1848. godine, u Velikom Pogancu 1866., u Botinovcu 1928. godine, u Maloj Mučni 1872. godine, u Sokolovcu 1896. godine, u Ivančecu 1942. godine, a u Velikoj Mučnoj 1830. godine. U selima između Novigrada i Koprivnice škole su otvorene također u 19. stoljeću. U Glogovcu 1893. godine, u Plavšincu 1839. godine, u Delovima 1898. godine,

a u Novigradu 1782. godine.¹⁸ Većina mojih kazivača pohađala je četiri razreda osnovne škole za razliku od prekosavskih dijelova Hrvatske gdje su stanovnici vrlo često ostajali nepismeni i potpuno bez škole zbog velike količine posla na očinskom imanju i zbog udaljenosti škola. Ipak, roditelji mojih kazivača vrlo često nisu bili pismeni.¹⁹ Tako je na primjer djed Draginje Šuka rođene Janković iz Duge Rijeke bio jedan od rijetkih pismenih iz te generacije, pa je poslao dopisnicu u kojoj traži hranu svojoj snahi iz Jasenovca u kojem je bio zatočen u Drugom svjetskom ratu. "Teta je bila pismena, pa je pročitala dopisnicu mami koja je spremila hranu za djeda."

Takvih, pozitivnih primjera bilo je još: Draginja Šuka iz Duge Rijeke prisjeća se kako je "djed bio načitan čovjek. Bio je zarobljen u Prvom svjetskom ratu u Rusiji kao austro-ugarski vojnik. Kad je došao kući pričao je o korbajnim i o struji." Smilja Bosanac za svojeg djeda veli kako nije "niti jedan dan išao u školu. U Ribnjačkoj (bjelovarsko područje, op.a.) je kod krava naučio staroslavenski, ćirilicu i latinicu." Dušan Janković kazuje kako je njegov otac završio "trgovačku školu i učio zanat u Somboru". Nevenka Dulikravić, rođena Radanac je završila u Velikom Pogancu svega dva razreda osnovne škole. "Došao je rat, učiteljicu su ubili. Poslije rata smo nastavili školovanje. Klupe su bile pred crkvom, pa smo ondje učili. Kasnije smo učili u parohijskom domu. Ja sam se trebala ići dalje školovati, ali ništa... Tata je umro."

Dušan Janković iz Segovine koji je rođen tek 1940. godine pohađao je osnovnu školu nakon Drugog svjetskog rata. Tada su se prilike već promijenile. "Išli smo na izlet u Rasinju u dvorac Inkey i u posjet školi, a poslije i u Koprivničku Reku." Miloš Janković završio je četiri godine osnovne škole u Bolfanu. Nada Bodin veli kako je nakon čuvanja krava navečer pisala domaću zadaću. Njezin je otac imao opetovnicu. Opetovnica je, prema riječima Miloša Brnice iz Velikog Poganca "bila kao peti razred, a išlo se dva puta nedjeljno, četvrtkom i nedjeljom". Brnica veli kako su se neki iz Poganca uspjeli školovati preko "Srpskog privrednog društva Privrednik". "Trgovac Cvitić i Mijo Pavković školovali su se preko 'Privrednika'" Anka Zoretić iz Belanova Sela veli kako je prve dvije godine išla u Bolfan u školu, a kako je kasnije u Veliki Ivančec, pa u Mali Ivančec. "Trebalo mi je do škole sat i pol kroz šumu." Smilja Bosanac veli kako je do 1950. godine završila s prekidima šest razreda osnovne škole u Črešnjevici. Milka Marković iz Velikog Botinovca završila je prvo četiri razreda u Velikom Botinovcu, a potom opetovnicu u Velikom Pogancu. Kasnije je još pohađala i "srednju skojevsku školu za političkog radnika".

Veljko Vučković iz Javorovca veli kako su se njegovi roditelji školovali oboje po četiri razreda osnovne škole, a kako je on, kao poslijeratno dijete, išao četiri razreda u Donje Moste, a tri razreda u Kapelu. Majka je, za razliku od njega, koji je pohađao školu u susjednom bjelovarskom kraju, na koji su i danas stanovnici Javorovca više oslonjeni nego na novigradsko područje, pohađala školu u Plavšincu u novigradskoj Podravini. Nada Vujčić, rođena Rojčević iz Delova veli kako je završila četiri razreda osnovne škole, ali kako je majka bila bolesna, a baka stara, morala je prekinuti školovanje. Slično je morala prekinuti školovanje i Milka Liščić iz Plavšince: "Četiri godine sam završila u Plavšincu (1940. – 1944., op.a.), a 1945. sam išla u Bačkoj ponovo u četvrti razred. U gimnaziju sam trebala ići, ali djed nije dao. Trebala je ženska..." Miloš Grubačević iz Srdinca veli kako se školovao pet razreda. "Prestao sam ići jer mi je bilo daleko, a osim toga dogovorili smo da ću imati jedan razred gimnazije umjesto opetovnice." Grubačević veli kako mu je stric bio profesor u Zagrebu. "Otac mu je bio kovač i on ga je školovao. Bilo je i nekoliko lugara koji su imali školu." Grubačević veli kako su u prve četiri godine imali u Plavšincu "slabog učitelja".

Odnos djece i roditelja najčešće je bio konzervativan. Ipak, bio je daleko manje strog od odnosa koji su vladali na području dinarskog ili peripanonskog areala. Više u šali Miloš Janković se prisjeća kako je "kao dečec dobio za uho, a šiba pod rit". Nada Bodin veli kako ju je "tata znao maziti, a mama

¹⁸ Dragutin FELETAR, "Četiri stoljeća pučkog obrazovanja u Koprivnici" u: *Podravski zbornik* 16, Koprivnica 1990, 33-43.

¹⁹ Ilustrativan je primjer iz Novigrada Podravskog: "Nepismeni ljudi računaju dok im treba na kukuruzna zrna i na grah i na slično te od toga zrnja nameću jedno po jedno na stran". (HAZU, Odjel za etnologiju, S.Z. 237, GRAHOVEC, *Novigrad (Podravina)*, 2.)

ne. Ona je bila stalno zaposlena. Mama je bila šutljiva, a tata pričljiv." Smilju Bosanac baka i djed su najviše mazili. Prema vlastitom iskazu, "baka mi nije dala da čistim kokošnjak, pa je čak umrla u njemu 1952". Milka Marković veli kako je bila bliža s djedom nego s ocem. S djedom je išla na pašu, pa su je po djedu Gaji zvali "Gajkača" što joj je kao špicname ostalo do danas. Ipak, veli kako "nas je tata znao u nedjelju uzeti u šumu brati divlje trešnje. Tata se penjao na drvo i spuštao nam grane da beremo trešnje. Jednom, sjećam se, tata je slagao gnoj kod štale, a gore su bile trešnje. Rekao mi je: 'Nemoj Milka stati na granu da ne pukne.' A ja stala odmah na nju. Pobjegla sam da ne bi dobila batinu." Veljko Vučković također pripovjeda da je bio više vezan za djeda nego za oca. "S djedom sam hodao po šumi i na pašu. U šumi mi je djed pokazao bukve čiji je opseg četiri metra." Nada Vujčić iz Delova veli kako je "tata bio strog. Svi su ga se bojali jer je jako vikao." Milan Vujčić iz Javorovca priča kako je mama bila oštrija od tate. "Ona me za uši natezala. Jednom smo krave pustili, igrao sam se, a krave su otišle u kukuruz i napravile štetu. Poslije sam dobio batina."

O ZANIMANJIMA PRAVOSLAVNOG STANOVNIŠTVA PODRAVINE IZMEĐU DVA SVJETSKE RATA

Nakon završene osnovne škole gotovo svi moji kazivači ostajali su na zemlji.²⁰ Djevojke su se udavale, a rijetki su bili momci, koji bi izučili neki zanat.

Milan Kučeković iz Ribnjaka veli kako se uglavnom radilo na zemlji i sa stokom.²¹ "Viškove sa zemlje prodavalo se u Ludbregu srijedom, Koprivnici ponedjeljkom i u Križevcu petkom. Tada su ondje bili sajmovi." Sajma u Ludbregu sjeća se Dušan Janković iz Segovine: "Prodavali smo stoku u Ludbregu na sajmu. Bila je to ograđena ledina. Dolazili smo još po mraku iz Segovine s lampama. Onda smo čekali na vagu. Vozili smo odojke i krave." Anka Zoretić iz Belanova Sela veli kako su pješice "terali stoku podravskom magistralom do Koprivnice ili Ludbrega". Nada Bodin veli: "Na sajmove se išlo u Koprivnicu i Ludbreg. Prodavalo se stoku i drva. U Varaždin se nije išlo, osim na okružni sud, a u Bjelovar su dečki išli na vizitu za vojsku. Sve se išlo pješice." Smilja Bosanac iz Male Črešnjevce veli kako se išlo na sajmove u Kloštar Podravski i u Pitomaču. Nevenka Dulikravić veli da su seljaci iz Velikog Poganca organizirali Srpsku zemljoradničku zadrugu²² 1911. godine i da su prodavali stoku isključivo preko nje na sajmu u Sokolovcu. Miloš Brnica veli da su u zadrugi bila 42 zadrugara iz Ribnjaka i Velikog Poganca. Milka Marković svjedoči kako su sajmovi za stanovnike Velikog Botinovca i okolice bili u Sokolovcu četvrtkom, i kako su svi "tjerali svinje, krave, bikove i janjce". Ipak, njezin otac je odlazio i u Koprivnicu jer se ondje moglo bolje prodati. "Tata je prodavao i u Koprivnici viškove sa zemlje (grah i ulje od tikve), a kupio je kapute, cipele i čarape."

U Ludbreg se iz toga kraja (Velikog Botinovca) odlazilo na sajam samo na Svetu Nedjelju (od četvrtka do nedjelje – tri dana) u rujnu. Milka Liščić iz Plavšince kazuje kako se na sajmove išlo u Bjelovar, Novigrad, Virje, Miholjanec i Koprivnicu. Miloš Grubačević iz Srdinca veli kako je običaj

²⁰ Prema *Definitivnim rezultatima popisa stanovništva Kraljevine Jugoslavije od 31. III. 1931. godine*, Sarajevo 1940, 214-215, 222-225 u rubrici radnika je na području kotara Koprivnica, Đurđevac i Ludbreg 23724, namještenika 4041, seljaka 97253, a ostalih 10860. (Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, "Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941. godine" u: *Podravski zbornik 81*, Koprivnica 1981, 36.) Kolar-Dimitrijević piše tekst o "Strukturi seoskog posjeda u Podravini u prvoj polovini dvadesetog stoljeća" u: *Podravski zbornik*, sv. 16, Koprivnica 1990, 14-28.

²¹ U katoličkim selima uz Dravu seljaci su se osim stočarstvom i zemljoradnjom bavili i ribarenjem, ali i radom u šumi i ispiranjem zlata u Dravi. O seljacima Ždale i Novog Virja i o navedenim aktivnostima vidi u: IEF, rkp. 272/1959, Ivan IVANČAN, *Folklor Podravine*, 1955, 11-16; I. IVANČAN, "Ribolov u selima Molve, Repaš, Gornja Šuma i Novo Virje" u: *Podravski zbornik 81*, Koprivnica 1981, 150-161; D. FELETAR, "Zlatari i splavari na Dravi" u: *Studije i radovi o Podravini*, Čakovec 1982, 251-264; I. IVANČAN, "Zadnji zlatari na Dravi u Molvama" u: *Podravski zbornik 82*, Koprivnica 1982, 223-229; E. N. LASZLO, "Panonsko zlato" u: *Podravski zbornik*, sv. 21, Koprivnica 1995, 207-218; D. FELETAR, "Zlatarstvo i splavarstvo na Dravi" u: *Podravski zbornik 76*, Koprivnica 1976, 116-132.

²² Na isti način na koji su osnivane Srpske zemljoradničke zadruge osnovan je niz Hrvatskih seljačkih zadruga u velikom broju mjesta u Podravini. O tome vidi u: D. FELETAR, *Podravina, Općina Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, knjiga I*, Koprivnica 1989, 284-285.

bio da se ide na sajmove u Novigrad Podravski. "Išlo se pješice na sajmove. Svinje su se vozile, telići prevozili na kolima, a ostala se stoka gonila. Konjski sajmovi su se održavali u Koprivnici. U Đurđevac se išlo na konjski sajam, a u Virje na stočni. U Novigradu nije bilo konjskog sajma. U Miholjancu bio je jedan dan u godini sajam i kram. To je bio konjski, svinjski i stočni sajam. Dolazili su majstori iz svih krajeva (oni koji su izrađivali posuđe i alate). Dolazili su od Bjelovara, od Drave, od Đurđevca i Koprivnice. Bio je glasovit. Kupci su bili Nijemci koji su dolazili kupiti teške volove, i za tu priliku su ljudi tovali robu. Tražili su volove od četiri godine starosti. Volove su uzimali samo radi mesa. Bikovi nisu imali kupca, pa se telad štrojila malena. Ovaj kraj je bio pretežno stočarski, a manje svinjogojski."

Nevenka Dulikravić iz Velikog Poganca prisjeća se kako je njihova obitelj imala izuzetno veliko imanje: od 18 jutara. Međutim, nakon Drugog svjetskog rata nisu imali ni kobile da bi obrađivali tu zemlju. U obiteljima gdje nije bilo mnogo muškaraca ili djece koja su mogla raditi na zemlji uzimali su se slugani. Nevenka Dulikravić veli kako su imali slugu iz Osijeka Vojakovačkog, pravoslavnog sela kod Križevaca. "On je bio kao dijete došao kod nas. Bio je član obitelji. Baka ga je oženila, pa je poslije rata radio kao podvornik u zadrugi u Velikom Pogancu gdje je i umro." U Segovini su slugani bili iz obližnjeg Međimurja. Miloš Janković, čija je obitelj imala daleko najveće imanje od svih ispitanika, od pedeset jutara, imala je slugane iz Donje Dubrave i Preloga. Nada Bodin iz Prkosa veli kako je u njihovom selu bilo onih koji su imali i po 20 jutara zemlje. "Oni su trebali slugane. Slugani su dolazili iz ludbreškog kraja, gdje je bilo obitelji i sa sedmoro ili osmero djece, najviše iz Struge i Hrženice. Radili su za dva-tri odijelca, tri para veša, hranu i spavanje. Ta su djeca spavala u komorama (malim pomoćnim objektima uz glavni stambeni objekt, op.a.). Dolazili kod nas i iz Međimurja. Bila su ta djeca ušljiva. Jednog sam od ušiju ja očistila."

Miloš Brnica iz Velikog Poganca napominje kako su sluge u Pogancu bili iz Međimurja, a posebno se sjeća troje djece koja su došla iz Kotoribe.²³ Prema svemu sudeći, obitelji mojih kazivača nisu bile

²³ O nadničarima i slugama ima zapisa: Marija Bango, rođena 1917. u Legradu, u svojem rukopisu o životu i običajima u Podravini između dva svjetska rata veli kako je kao djevojčica od 11 godina išla čuvati u okolnim selima krave, guske, djecu ili pljeviti u vrtu. Dakle, činjenica je da su djeca iz siromašnih podravnih obitelji odlazila na rad u bogatije obitelji. "Ludi i žene, dakle i dečki, da bi si nekaž zaslužili, išli su delat drugem na pole. Nadnice su bile male, najviše se delalo za jelo, tj. za korpu krumpira cel den je delal, od svitanja do zalaska sunca." (IEF, rkp. 1018/1981, Marija BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 57). "U Drnju je kod crkve Svetog Jurja do 1940. godine postojao sajam slugu. Sluge, koji su ostali bez gospodara, ili su željeli promijeniti službu, dolazili su ovamo i tražili nove gazde. Ovamo su dolazili i gazde koji su trebali nove sluge." (IEF, rkp. 193/53, Zvonimir LOVRENČEVIĆ, *Svadba u Drnju (narodni običaj)*, 1). Što su nadničari dobivali za hranu zapisala je također Marija Bango: "Jedna starica, bivša radnica za nadnicu, pričala mi je da su ih hranili kako gdje. 'Retke su bile one gazdarice koje su nas dobro hranile. Do zajtreka smo se već nadelale. Jestu su nam donesli oko osme vure i to prežganu juhu, negdi kukuruzne žgance, negdi debelu slaninu koju smo teško jeli onak samu s kruhom. Za obed bi dobili gda kiselo mleko, gda družganoga belog graha. Sećam se da je pri jenom gazdi došla na stol zdela s kiselim krompirom, a gori nekaž črnoga kak klobasa. Prvi si je nametal v tanjir, mislili smo da bu klobase i za druge, ali nije bilo, bila je ta samo jedna. No kad je taj pojel krompir, počel je rezat klobasu, ali ju nikak ni mogel prerezati. Unda smo vidli da je to bil miš, a ne klobasa. A mi smo mu prije bili jalni.' Agnes Bango priča koliko su radili: 'Od ishoda do sunčevog zahoda, a dok smo žito kosili, unda i do pol noći. Po večerji smo išli nazaj na delo. Mašina je kosila, a mi ženske smo nabirale v snope. Kad smo snope povezale, onda smo napravili križe, v saki po 21 snop. Jedan snop je išel gori kaj je držal snope skup. Muži su kosili s kosama.' (M. BANGO, "Kako se hodilo na delo pred prvi svetski rat i po ratu" u: *Podravski zbornik* 85, Koprivnica 1985, 131- 132.). Opis žetve i vršidbe daje i Nada Matijaško. "Prije odlaska na njivu težaki se okupe u kući domaćina. U Kalinovcu najprije popiju rakiju, vino ili neki od domaćih likera, a zatim jednu trgance, sir z vrhnjem, špek, belu kavu, digani kolač s orejem ili makom, a u Kunovcu, nakon obavezne rakije fruštukuju cipov (beli kruh), šćipance ili rezance ili mlince z masti i vrhnjem; prežganu juhu ili belu kavu. Ako je njiva blizu, ide se pješke, a ako je daleko, voze se kolima. Ili kako nam rekoše: Bogataši su se pelali. Već po izlasku iz dvorišta počinje pjesma. Nekada su to bile pjesme s tekstovima o vrijednim žeteocima ili željno dočekanom zreloom žitu tj. prave žetvene pjesme. Pjesme su pjevali idući na polje i vraćajući se kući, a također i u manjim predasima. Ana Semren opisuje: 'Dok smo zišli na mekotu onda smo si malo otpopevali i jedno kolo odigrali oko zastave koju smo fteknuli v žito. Zastavu smo si same napravile – na štap zavezale crvenu šamlju, belu bluzu i plavoga fertuna. ...' Ivan Balija priča što su žeteoci jeli: 'Kuhali su im žgance i kaše, najprostejše jer su bili bokci, a neko ih je i pitaj kaj bi jeli. Bili su zadovoljni ak su piti dost dobili, jer nije svaki gazda dal kolko su šteli. Navečer su popevali dok su si v štagalj legli, to su bili sve mladi dečki. U

toliko siromašne da bi djeca morala služiti u bogatijim krajevima. Možemo zaključiti da su češće obitelji iz pridravskih i podravske nizinskih mjesta, a posebno iz međimurskog područja, slale svoje članove na rad bogatijim pravoslavnim obiteljima u Bilogorsko-kalničkom prigorju.

Osim slugana uzimali su se za ljetnih radova i nadničari. Nevenka Dulikravić veli: "Dolazile su nam nadničarke iz Poljanca, Slanja. Radile su za kukuruze. Bilo ih je pet ili šest cura i nikada nisu htjele spavati u kući već u štaglju." U Segovinu, kako veli Dušan Janković, nadničari su ponekad dolazili čak iz Klenovnika iz Hrvatskog zagorja. Nada Bodin kazuje kako su "nadničari bili siromasi koji su mlatili žito. Dobivali bi jednu desetinu. Ili su radili za slamu za pokrivanje kuća. Kuće u Zagorju bile su ritkom pokrivene." Miloš Brnica priča kako su "radnici dolazili iz Ludbrega, Svibovca, Slanja, Leskovca. Dobivali su nadnicu sedam ili osam dinara. Ako je kosio, dobio je i do dvadeset dinara." Nedjeljka Vadion se prisjeća da su njezini roditelji kao nadničare uzimali Rome iz Bolfana.

I nadničari, kao i sluga, dolazili su iz Međimurja. Milan Vujčić kazuje: "Kad se pšenica kosila, a tada su bile zaprežne kosilice, većinom su u Javorovac dolazili ljudi iz Međimurja raditi. Bili su po mjesec dana i radili za žito – kukuruz i pšenicu. Išli su redom od kuće do kuće i nudili svoje usluge. Imali smo volove i po obavljenom poslu vozio sam kukuruze u vagon u Novigrad za Međimurje. Bila su puna kola kukuruza: bilo ih je pet koji su dolazili iz Međimurja. Jedan je bio Ivo i imao je sedmero djece. Trebalo ih je uzdržavati." I Miloš Grubačević govori o Međimurcima koji su dolazili na rad u Srdinac. "Bio je običaj da su iz Međimurja dolazili ljudi na rad, na nadnicu. Bilo je puno zemlje, pa su ih naši seljaci plaćali. Međimurci su bili prenapučeni i vrlo siromašni s puno djece i svaki koji je išao kod nas raditi i koji je imao djece vodio ih je sa sobom. Nudili su djecu da ostanu kod nas na selu. Mi smo imali jednog kod nas, došao je sa šesnaest godina, ostao je bez oca, a mama ga je dovela kod nas. Ostao je pet godina kod nas neprestano. Poslije je otišao u vojsku i ostao u Beogradu zaposlen. Bio je iz Dekanovca. Bilo ih je koji su bili i duže. Dobivali su za službu hranu i odijelo. Niti jedan se nije oženio u selu, a mnogi su kasnije dolazili na nadnicu."

Dobrosusjedski odnosi na selu od posebne su važnosti. Zato se nije uvijek plaćalo nadničare, već se radilo i "na vraćak". Tako je suprug Milke Marković nakon Drugog svjetskog rata išao sa strojevim orati zemlju doseljenicima iz Hrvatskog zagorja u Grdak. "Nije to radio za novac, već za težake. Za uzorano jedno jutro dobio bi devet dana težaka." Milan Vujčić veli da se nije išlo samo u rad na zajam u poljoprivredne radove već i kod gradnje kuće.

Na zemlji se sijalo kukuruz, pšenicu, heljdu, stočnu repu i drugo, kako veli Nada Bodin iz Prkosa. "Sve se vozilo na stanicu u Rasinju za vojsku." U skladu s proizvodnjom i uzgojem bila je i prehrana. "Ujutro smo jeli žgance, juhu, popodne rezance od crnog brašna, grah i zelje i kukuruzni kruh i mlijeko. Jednom ili dva put godišnje klalo se prasca i čuvalo ga se za kosidbu." – kazuje Nada Bodin.²⁴

Koprivnički Ivanec su dolazili također Zagorci, a u Štaglincu su sami mlatili i šikali. ...' Marija Vrban iz Ivanca veli: 'Dolazili su i Međimurci kaj su nam čelili, po četvorica. Spali su v štaglju, a dizali se v kmici, v četiri vure, i delali do kmice. Na polne su si počinuli. Baka je ipak gledala da dobro jedu. ... Budući da su (žeteoci, op.a.) dolazili pješice, po povratku u Zagorje i Međimurje unajmili bi kola.'" (Nada MATIJAŠKO, "Žetva i vršidba II" u: *Podravski zbornik*, sv. 17, Koprivnica 1991, 93-100.)

²⁴ Prehrana kod katolika je bila istovjetna. "U jutro prežgana juha i žganci, prosena kaša, bijela kava s cukorlinom. Na podne kuhala su se druga jela, kisela repa ili kupus s komadićem mesa ili sušenim kobasicama, krumpir pečen u pećnici, juha od rajčice, grah, rezanci s orasima, sirom ili pekmezom. Mama je u tjednu pekla kuruznjaču ili pogačice, ponekad i buhtle od dizanog tijesta, jer je za nas djecu bio potreban kolač makar bio i jeftiniji. Samo u nedjelju bio bi bolji ručak, kada se kuhala kokoš za juhu, a prilog mesu bio je pire krumpir s umakom od rajčice ili hrena. Ponekad se pekla guska, osobito na velike blagdane ili imendane. Tada smo imali orehnjaču ili makovnjaču, štrudle sa sirom, a isto tako i sitne kolače koje bi mama ispekla koji dan prije. Za šećer je bilo teško odvajati toliko novca koliko ga je trebalo za bijelu kavu, pa su se žene iz pokrajnjih sela bavile preprodajom cukorina, što je mama kupovala svaki mjesec, a mjera je bila po svakom naprstku, pa se tako i plaćalo. Tjedan prije Božića, kad bi se klali prasce, koje smo sami othranili vlastitom kukuruzom i bundevama, bilo je kolinje, veselje osobito za nas djecu. Tada bi mesar dao mjehur kojeg smo napuhavali. Mesar je napravio krvavice i kobasice. Meso određeno za sušenje, i to šunke i slanina, bunceki od lopatica i sve drugo bilo je soljeno i stavljeno u veliko korito. Drugi dan bi mama skuhalo smjesu koja se sastojala od mrkve, češnjaka, papra, lovorovog lista, soli, vode i octa, napravila je rasul. U tome se meso pacalo 3 tjedna, svaki dan bi se moralo okretati tako dugo dok nije išlo na dimljenje u sušaru. Slanina, koja je bila određena

Milka Marković svjedoči također kako se "u jesen radilo kolinje. Nije bilo škrinje. Peklo se i zalijevalo u mast. Nije smjelo doći zraka i onda bi stajalo i po šest mjeseci. Kobasice i kulene sušilo se na tavanima, a imalo se pilića, purana, gusaka i pataka." Milka veli kako se u proljeće javljala oskudica kada bi ponestalo krumpira. Posuđivalo se najčešće od susjeda. Milka Liščić iz Plavšince kaže kako se "kruh mijesio doma. Hranile su se svinje, mladina a sijalo heljdu i grah. Bila je uljara u Bregima gdje se donosilo koštice od tikvi i dobivalo se za ulje ili novac. Kuhalo se na ulju ili na masti. Kolači su se pekli digani i sitni. Kad je došla struja sve se promijenilo. Došle su škrinje i frižideri."

Miloš Grubačević iz Srdinca kazuje kako se "jelo pretežno mliječne proizvode. Uspijevala je pšenica. Tu kod nas je bila dobra pšenica i visoki prinosi. Mi smo mogli postići da imamo pšenicu 16 do 20 metričnih centi po jutru, dok je Podravina imala 10 do 12 metričnih centi, a neki krajevi ispod 6 centi. Oboljevaio je list na pšenici i kad je hrđa napala pšenicu, pšenica nije davala ni pola svojeg prinosa. Podravci su sijali jako malo i jeli kukuruzni kruh, a mi smo jeli bijeli kruh. To je bilo zato što je u Podravini bilo magle, a kod nas nije." U bogatijim kućama, kakva je bila kuća djeda Smilje Bosanac iz Male Črešnjovice jele su se redovito pileтина, svinjetina i janjetina. "Djed nije htio jesti ni juhu ni kolače. Samo je jeo meso, a ja nisam htjela jesti janjetinu."

Osim stočarstvom i zemljoradnjom podravski pravoslavci su se bavili i vinogradarstvom. Milka Marković veli kako su "svi imali vinograde. Malo tko da nije imao klijet. U jesen je postojao čuvar vinograda".

Zajedničke seoske zemlje prisjeća se Miloš Grubačević. On veli kako je Srdinac imao zemljišnu zajednicu – Gmajnu, od 28 jutara gdje je svaka obitelj imala jedna komad zemlje. "Imali smo bunar na Gmajni i veliku baru koja je bila za napajanje stoke, a guske su se tu isto tjerale na ispašu. Na toj se bari pralo rublje u koritima i voda se koristila za pčelare i prskanje vinograda. Šezdesetih godina državne su vlasti to zemljište predali općini Novigrad Podravski, a ona je to poklonila Šumariji Koprivnica bez naknade seljacima."

Majstora je po selima bilo malo.²⁵ Ipak, Miloš Janković iz Segovine veli: "U mojoj kući nitko nije znao zanate. Imali smo konje, krave i volove. Konje su potkivali kovači iz Čukovca i Bolfana. Burad je na primjer radio pintar iz Ludbrega. Lončariju su radili ljudi iz Zagorja, iz okolice Novog Marofa, i iz Križevca i nosili su ih po selima. Za lončariju im se davalo žito u posudu." Dušan Janković, također iz Segovine, veli kako su u njegovom selu od obrtnika postojali samo stolar i mašinobrar. I Milka Marković kaže kako je poslije Drugog svjetskog rata, kada se ona iz Velikog Botinovca udala u selo Grdak, bilo malo obrtnika. "Uglavnom su se doseljavali. Kovač je u Grdak stigao iz Zagorja."

za mast rezala se u male komadiće i pekla na vatri u posudi dok bi se iscurila sva mast. Čvarci su se dobivali tiskanjem i cijedenjem u stroju za čvarke. Meso koje je bilo određeno za pečenje nakon soljenja drugi dan mama je pekla u tepsiji, u pećnici, na komade, koliko je bilo potrebno za jedan obrok, te je stavljala u veliku posudu i zalila mašću. Tada nije bilo hladnjača ili frižidera, pa su se domaćice snalazile načinom da se pečeno meso sačuva u masti. Kad je bilo potrebno, izvadio se komad, k tome ispekao krumpir i uz salatu ručak je bio brzo gotov." M. JAMBREŠIĆ-ŠTEFANIĆ, "Stara Koprivnica u sjećanju" u: *Podravski zbornik*, sv. 24/25, Koprivnica 1998/1999, 308-309. O prehrani na području panonaskog areala koji je odgovarao i prehrani Podravaca vidi u: J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 105-108.

²⁵ Godine 1939. na području proširenog kotara Koprivnica (koji je obuhvaćao od te godine i đurđevačko područje, osim Pitomače) bilo je 85 obrtničkih radnji u općini Drnje, 89 u općini Đelekovec, 212 u općini Đurđevac, 47 u općini Ferdinandovac, 69 u općini Gola, 127 u općini Kloštar, 317 u općini gradu Koprivnici, 103 u općini Novigrad Podravski, 52 u općini Sokolovac i 266 u općini Virje. Dakako da je većina tih radionica bila smještena u općinskim središtima. Interesantna je i struktura obrtnika: kovača i potkivača 139, bravara 23, strojobravar 7, mehaničara 4, vodoinstalatera 10, kotlara 2, nožara-brusara 4, bojadisara-čistionica tekstila 6, lončara 6, klesara 5, staklara 3, zidara 101, tesara 22, soboslikara 11, pećara 6, zdenčara 1, kolara 69, bačvara 44, drvotokara 14, stolara 121, postolara 213, remenara-sedlara 13, mesara-kobasičara 77, pekara 41, slastičara 10, brijača 31, frizera 2, fotografa 5, tapetara –dekoratera 2, dimnjačara 9, svjećara-medičara 14, brdara (za tkanje) 2, pečenjara 2, pilara drva 3, mlinara 120, pilana 7, vlasnika vršalica 8, ciglara 4, električara 2, proizvodnja cementne robe 7, urara 8, sodara (proizvodnja soda vode) 6, crijevara 1, ljekara 28, vađenje šljunka 2, nožara 3, opančara 1, proizvodnja likera 2, knjigovođe 3 i sapunara 1. (D. FELETAR, *Podravina, Općina Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, knjiga I*, Koprivnica 1989, 306-307)

Anka Zoretić veli da je u Malom Ivančecu bio kolar i kovač. U Velikom Pogancu bila su tri kovača, a šusteri su dolazili iz Kunovec Brijega. Vapnari su bili iz Osijeka Vojakovačkog (križevačko područje). Mlin je postojao prema riječima Milana Kučekovića u Ribnjaku, a u Javorovcu su mlinari uglavnom bili Hrvati.

Bilo je i trgovaca.²⁶ Trgovina po kućama bila je uobičajena. Prodavali su se koštice, orasi, grah i jaja. "Žene su dolazile iz Zagorja", prisjeća se Miloš Brnica iz Velikog Poganca. O takvoj vrsti trgovine govori i Smilja Bosanac iz Male Črešnjevice. "Romi iz okolice Pitomače prodavali su nam robu." Trgovine su postojale uglavnom u većim selima. Tako je Nikola Utješinović držao trgovinu u Velikoj Črešnjevici, a po veće nabavke su seljaci iz okolice išli u Pitomaču "kod Židova", u Velikom Botinovcu Nikola Kalinić, u Javorovcu su postojale dvije trgovine (Mile Miljur i Pero Jakopović), u Delovima su bile dvije trgovine (neki Radaković i Židovi), u Velikom Pogancu trgovinu i gostionicu držao je Mijo Pavković, a davao je na veresiju (i, prema iskazima svjedoka, nije bilo druge trgovine od Sokolovca do Rasinje), a u Prkosu je trgovinu držao neki kordunaš Cvitić. Od trgovaca na veliko Nada Bodin iz Prkosa sjeća se Cvetka Savića. On je tovario volove i transportirao ih u Beč. Milka Liščić kazuje kako su postojali Talijani koji su išli po kućama, kupovali marvu i vozili je u vagone.

Malo je bilo onih koji su radili u državnoj službi ili kod privatnika za fiksnu plaću.²⁷ Miloš Grubačević iz Srdinca veli kako je u Srdincu bio samo lugar zaposlen u državnoj službi. Moglo se dobiti posao i u rudniku u Javorovcu (radio je samo pred rat i jedan dio rata) i u Novigradu u ciglani ili paromlinu.²⁸ O rudniku u Javorovcu kazuje Milan Vujčić čiji je otac neko vrijeme radio u njemu: "Rudnik je bio 500 metara daleko od naše kuće. Još se vidi ulaz, a radio je i za Kraljevine Jugoslavije. Godine 1941. došao je za upravitelja rudnika neki Švabo – general. Bio je kod nas na stanu. Tata je dobio poziv za vojsku, ali je mogao raditi u rudniku mjesto da ide u vojsku. U rudniku su koristili karabitke lampe. Tata je čistio te lampe, a ja sam mu pomagao. To je trajalo oko godinu dana. Onda se pojavio plin u rudniku, pa smo čistili benzinske lampe. Imale su kao male četkice za zube. Radio je rudnik do 1943. pred jesen, do dolaska partizana iz Zdjelica (bjelovarski kraj, op.a.). Do tada se sipao ugljen u kamione i vozio na stanicu u Novigrad. Partizani su zapalili rudnik, pa je sve eksplodiralo. Kasnije se više nije radilo jer je sve bilo drveno, pa se rudnik počeo urušavati." Veljko Vučković iz Javorovca isto veli kako je njegov otac radio u rudniku. "Bio je pomoćni kopač i ondje je radio oko godinu dana. Puno muških iz Javorovca je radilo u rudniku." Rudnici su prema riječima Milana Kučekovića iz Ribnjaka postojali i u Sokolovcu, Rasinji i Vojakovcu (križevačko područje).

U doba velike ekonomske krize, i što zbog nemogućnosti preživljavanja od rada na vlastitoj zemlji što zbog mnogoljudnih obitelji, što zbog niskih cijena poljoprivrednih proizvoda i stoke, jedan, nevelik, dio stanovnika podravske sela odlazi u inozemstvo. Odredište je ponajčešće bila Amerika (SAD).

²⁶ Godine 1939. na području velikog kotara Koprivnica bilo je registrirano čak 297 trgovačkih radnji. U općini Koprivnica bila je 81 trgovačka radnja (najviše na području grada Koprivnice), u općini Novigrad Podravski 29, u općini Đelekovec 25, u općini Drnje 23, u općini Sokolovac 17, u općini Gola 11, u općini Virje 41, u općini Đurđevac 39, u općini Kloštar Podravski 27 i u općini Ferdinandovac 14 trgovačkih radnji. Najmanje je trgovaca bilo u selima Bilogore i Kalnika. (D. FELETAR, *Podravina, Općina Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, knjiga I*, Koprivnica 1989, 308).

²⁷ Postojale su ipak brojne firme koje su mogle zaposliti seljake. Tako je na koprivničkom području u međuratnom periodu djelovalo 40 pogona (iako ne svi istovremeno), na području Đurđevca i okolice 18 pogona, a na području Ludbrega 12 pogona. Na području čitave Podravine bilo je ukupno 70 pogona sa 2739 radnika. Najviše zaposlenih je bilo u kemijskoj industriji Danica (njih oko 500). D. FELETAR, *Podravina, Općina Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, knjiga I*, Koprivnica 1989, 292-293.

²⁸ O rudnicima u Podravini velik je rad napisala M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Prijeratno podravsko rudarstvo" u: *Podravski zbornik* 78, Koprivnica 1978, 49-59; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Rudnici ugljena u Glogovcu do 1941. godine" u: *Podravski zbornik* 77, Koprivnica 1977, 30-38 i D. FELETAR, *Podravina, Općina Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, knjiga I*, Koprivnica 1989, 289-296. Dr. Kolar navodi u prvom članku da su u 19. i 20. stoljeću u Podravini djelovali ovi rudnici: Carevdar, Sokolsko-Iepavinski rudnici, Glogovac, Donjara, Kamenik, Mučna Reka (Rudnik S. Gottesmanna), Mučna Reka (Unija), Mučna Reka-Koprivnica (Žljebic), Jagnjedovac, Podravska Subotica (2X), Koledinci, Bilo (Novigrad), Javorovac, Kozarevac, Petrov dol i Pitomačko-črešnjevački rudnici.

Ipak, za razliku od nekih drugih dijelova Hrvatske, odlazak u Ameriku nije ondje bio toliko čest. Nada Vujčić iz Delova kazuje kako nije ondje bilo mnogo onih koji su otišli u emigraciju, budući da je "bilo dosta zemlje". Milan Kučeković veli da je svega troje ljudi iz Ribnjaka bilo u Americi. "Od svekra otac otišao je u Ameriku i ondje se ponovo oženio. Umro je u Americi. Baka nije dala djeci da idu u Ameriku." Miloš Janković iz Segovine veli kako je iz Segovine otišlo četvero u Ameriku. "Jedan je ostao u Americi, a troje ih se vratilo. Kupili su zemlju novcem koji su zaradili u Americi. Bili su iz siromašnijih kuća." Nada Bodin iz Prkosa veli kako ih je iz Prkosa otišlo osmero u Ameriku. "Neki su se vratili, čini mi se njih petero. Prvi koji se vratio je iskopao bunar dubine između 16 i 19 metara. A davalo se za bunar i po troje marve. Ciglom ili kamenom se zidalo bunare. Grofovski bunar u Prkosu je bio dubok 19 metara, a širok 1,5 metar."

Anka Zoretić iz Belanova Sela sjeća se kako je i jedna žena otišla u Ameriku. "Neka Milka Vujašinović iz Ribnjaka sama je otišla u Ameriku dvadeset i neke." Nedjeljka Vadion iz Bolfana priča o svojem djedu koji je otišao u Ameriku 1902. godine. "Došao je samo jednom iz Amerike. Onda je otišao drugi put. Pisao je mojem tati, a svojem sinu, da mu pošalje novac za kartu natrag 1937. ili 1938. Tata mu je napisao da se obrati svojim sestrama za novac za šifkartu. Kad je umro u Americi u Drugom svjetskom ratu došao je neki novac od njega. Bio je u Detroitu i ondje je radio kao industrijski radnik." Osim toga, Nedjeljka navodi kako nitko u selu nije bio zaposlen u državnoj službi. Zato su, kako veli, svi živjeli na grbači onih koji su bili u Americi.²⁹

SUŽIVOT PRAVOSLAVACA I KATOLIKA

U međuratnom periodu odnosi između pravoslavnog i katoličkog stanovništva u Podravini bili su dobri. O tome svjedoče brojni iskazi mojih kazivača. Milan Kučeković veli kako su sluge i nadničari u njihovim kućama uglavnom bili Hrvati - kajkavci iz sela Slanja i Leskovca između Ludbrega i Varaždinskih Toplica. "Nikada se tu nije kajkavski pričalo. U Ribnjaku nije bilo puno Hrvata. Čak su oni više pričali štokavski nego mi kajkavski." O razlikama u govoru priča i Smilja Bosanac: "Samo se u Maloj i Velikoj Trešnjevici govorilo štokavski, a u Kozarevcu, Pitomači, Grabovnici i Otrovancu kajkavski." Miloš Janković iz Segovine se prisjeća: "Poštivali smo katoličke svece i nismo radili taj dan. Nismo išli u njihovu crkvu, ali smo poštivali taj dan. I oni su poštivali naše svece. Ženili smo se međusobno. Matija Grgetić i Ferdinand Grgetić (katolici, op.a.) su oženili pravoslavke, a djeca su im bila pravoslavne vjere." Nada Vujčić iz Delova isto tako veli da su bili uobičajeni miješani brakovi: "Mama je bila Hrvatica i već je tada (tridesetih godina dvadesetog stoljeća, op.a.) bilo uobičajeno da se žene miješano."

Interesantan je primjer koji navodi Danica Radmilović, kako je u Radeljevom Selu jedan sluga iz Međimurja odlučio uzeti za ženu katolikinju iz toga sela. Najbliži katolički svećenik bio je u Maloj Subotici. "Pop ih je pitao jel' znaju molitve. Mladić je na to odgovorio: 'Ja od sedme godine kod Vlaja služim', a djevojka je jedva nešto znala. Kad je pop rekao da ih neće vjenčati, mladić je izjavio: 'Idemo kod vlašskog popa, pa će nas on ženiti.' Pop iz Subotice je trčao za njima da će ih ipak ženiti." I kod

²⁹ I iz katoličkih sela stanovnici su odlazili u Ameriku. Aga Snopek, rođena Gašpar, iz Legrada, veli: "Mi smo bili deset pri hiži. Japa su bili v Ameriki. Vekši dečki su spali v štali, a jen menši je spal v hiži na klopi. Mi smo bili 10 dece. Japa je potlam spravili v Ameriku moju starešu sestru Micu i mojega brata Štefa. Japa je došel dimo 1920 leta, dvadeset i prve smo hižu delali, a dvajst druge sem se ja venčala. Pet pari su se venčali te den." (IEF, rkp. 1018/1981, M. BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 55). "Muški su išli tijam v Ameriku. Za mnoge se više nigdar ne čulo. I tam su znali biti prevareni, izgubljeni, unesrećeni: po nekoj se vrnul i dal zazidati hižu, a neki su tam dali povleći kojeg od svoje familije." (IEF, rkp. 1018/1981, M. BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 57). "U Sjevernu Ameriku išla je iz Legrada grupa muškaraca 1907. radili su u Pensilvaniji u rudnicima, a neki su se vratili 1920. Donijeli su nešto novaca da poprave kuće i štale. Druga je grupa išla 1913. Muški su išli ilegalno, a djevojke na pasoš koji su im poslali očevi koji su već tamo radili. Djevojke su se ondje udavale za Podravce. Jedan se vratio sa ženom strankinjom. Nakupovao je konje i poljoprivredne strojeve, ali mu žena nije htjela raditi na zemlji. Jedan se vratio, ali nije donio dosta novaca da popravi kuću, pa je otišao natrag. Dvojica su došli bez novaca, samo s navikom da žvaču duhan. 1927. su odlazili u Argentinu i Australiju. Od tih su se dvojica vratili, a ostali nikada." (M. BANGO, "Kako se hodilo na delo pred prvi svetski rat i po ratu" u: *Podravski zbornik* 85, Koprivnica 1985, 131- 132.)

sprovoda je bilo slično. Danica Radmilović se prisjeća kako je neki katolik iz Velikog Poganca bio u zavadi s katoličkim svećenikom, pa kako ga ovaj nije htio pokopati. "Njegov sin je išao kod pravoslavnog popa kada ga katolički nije htio pokopati." Veljko Vučković iz Javorovca veli kako su poslije Drugog svjetskog rata doselili rimokatolici iz Hrvatskog zagorja. "Došli su Zagorci iz Bednje i Ivancica, i njihove su se cure udale za pravoslavce." Miloš Brnica iz Velikog Poganca kazuje o odnosu prema katoličkoj crkvi: "Išli smo u Glogovnicu i Apatovec. Tamo su katolici. Nosili smo iz Apatovca za pogaču apatovačku kiselicu, a u Glogovnicu smo se išli zavjetovati u katoličku crkvu za zdravlje. Za zdravlje stoke išlo se u katoličke crkve u Močile i Carevdar."

I na đurđevačkom području bilo je slično. Smilja Bosanac iz Male Črešnjevce kazuje: "Svi smo se zajedno družili. U crkvu Svete Nedjelje (318 bogonosnih otaca u Maloj Črešnjevici, op.a.) svi su dolazili. Na tom mjestu postoje duboki bunari. Izvor je usred brijega. Tamo se prikazala slika Svete Nedjelje i onda su sagradili crkvu. Bunar je usahnuo kada su popovi počeli prodavati vodu jer je voda bila za liječenje. Mnogi su se zagovarali Svetoj Nedjelji. Zbor je bio na Svetu Nedjelju 318 bogonosnih otaca i na Malu Gospu u jesen."³⁰ Smilja veli isto tako da kada netko umre i ona moli s katolicima kronicu. Danica Radmilović veli kako je na kramu u "manastiru bilo više njih (katolika, op.a.) nego nas". Milka Marković iz Velikog Botinovca veli: "Postojali su zagovori. Od Uskrsa do Spasova nitko nije smio raditi na polju četvrtkom. Bio je to zagovor od tuče, a imali su ga i pravoslavci i katolici." Nada Bodin iz Prkosa veli o tome kako su se pravoslavni Srbi u tome kraju osjećali: "Imali smo dobre međusobne odnose. Bili smo pravoslavci i osjećali smo se kao pravoslavci. Nismo Srbi jer nismo rođeni u Srbiji." U Drugom svjetskom ratu posebno su se cijenili oni koji su zadržali dobre susjedске i međunarodne odnose. Milan Vujčić iz Javorovca veli kako je od "64 kuće u Javorovcu bilo tri ili četiri kuće Hrvata. Oni u ratu nisu otišli u ustaše ili domobrane. Oni su spašavali domaće stanovništvo. Jedan iz obitelji Sivec je uvijek doznavao što ustaše spremaju i javljao je suseljanima što će biti, pa su se ljudi mogli spremati."

O DRUŽENJU, UPOZNAVANJU I SVADBENIM OBIČAJIMA

Uz rođenje djeteta i smrt, vjenčanja i običaji oko vjenčanja bili su najvažniji dio svakodnevice seljaka između dva svjetska rata (baš kao što su to i danas). Običaji katolika i pravoslavaca su odgovarali uobičajenom redosljedu koji je u stručnoj literaturi prvi obradio etnolog Milovan Gavazzi. Redosljed se sastojao od zagleda (ogleda), prošnje, obilježja, zaruka (tj. prstenovanja), svadbe i pohoda (prvića).³⁰ Dob sklapanja braka uglavnom je bila do dvadeset i četiri godine za muškarce, a do dvadeset godina za žene. Više od 50% mladih muškaraca i djevojaka su u razdoblju između dva svjetska rata unutar tih dobni granica sklopili brak.³¹

Milan Kučeković iz Ribnjaka opisuje kako se njegov otac pripremao za drugu ženidbu. "S prvom ženom nije imao dobre odnose. Mama je bila iz Male Rijeke. On je obavijestio njezine da dolazi u prošnju. Mama i njezina obitelj uzeli su kaparu i s kaparom su izvršene zaruke. Kroz četrnaest dana održavala se svadba. Tom je prilikom određen i svatovski domaćin. On je bio ozbiljna starija osoba. Kumstvo je bilo nasljedno, a na mirenje se išlo nakon svadbe u 'prviće' kod mlade." Nada Bodin veli kako su djevojke vrlo često vraćale kaparu odustavši od vjenčanja. Nevenka Dulikravić veli kako se njezin otac također dva puta ženio. Prvi put mu je žena umrla (vjerojatno pri pokušaju abortusa), a drugu ženu je našao u Osijeku Vojakovačkom (područje kotara Križevci), i ona mu je u miraz donijela dva rala zemlje. Nevenka spominje i zanimljivost da se njezin pradjed dva puta ženio. Drugi put se ženio već kao starac (za pojmove onog vremena starac je bio čovjek od četrdeset godina). "Imao je već kćeri za udaju, a on se ženio. Baka je pričala kako je sa zaovama plela opremu za svoje vjenčanje, a otac joj se ženio." Dušan Janković kazuje kako je njegov otac stigao s izučavanja zanata iz Sombora.

³⁰ Svaki od ovih elemenata pomno je obrađen u: J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 163-183. Moji kazivači nisu opisivali svaki dio svadbe, pa su stoga opisi nepotpuni, ali mogu koristiti za dalje istraživanje običaja Srba u Podravini.

³¹ J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 257-258.

"Trebao se oženiti. Mladi su se upoznavali ili na zabavama ili u crkvi. Tako je upoznao i mamu." Mjesto upoznavanja mogli su biti kramovi (kod crkve) i na čijanju perja i trijebljenju kukuruza, kako kazuje Milka Liščić iz Plavšince. Upoznavanje je najčešće bilo u kramovima u Vojakovcu (križevačko područje), Velikom Pogancu, Sesvetama (križevačko područje), Čukovcu i Lepavini.

Miloš Grubačević veli ovako: "Muška i ženska omladina išla je u crkvu gdje su se vidjeli i na neke kramove koji se odvijaju na nekim proštenjima i u Lepim vinima. Bilo ih je iz udaljenih mjesta. Oko pola sela bile su domaće djevojke koje su se udale u selu. U crkvu u Plavšince dolazili su djevojke i mladići iz devet sela parohije: Vlaisav, Borovljani, Jeduševac, Dijelovi, Glogovac, Javorovac, Plavšince, Bakovčice i Srdinac." Anka Milošević iz Bolfana priča kako je otac bio iz Bolfana. "Imao je još četiri brata, pa se priženio. Bio je u Americi i onda se priženio prije odlaska u Prvi svjetski rat." Sama Anka udala se prvi put u crkvi u Bolfanu 1941., a budući da joj je suprug stradao u ratu, ponovo se udala 1947. Majka Miloša Jankovića udala se u Segovinu iz Duge Rijeke. "Kao snaha radila je sve u polju i kuhinji." Nada Bodin veli kako je njezina majka bila siroče o kojoj se brinula baka. "Udala se sa osamnaest godina u obitelj u kojoj je bio jedina, pa nije trebalo miraza. Kasnije je od ujaka dobila šivaću mašinu. Baka nije voljela kuhati, pa je mama kuhala i pekla kruh od osamnaeste godine. Tata nije bio alkoholičar, ali je bio svojevoljan i prgav i vikao je na mamu. Volio je ići u crkvu, a kada je trebalo žeti, on bi otišao u crkvu."

Nada kazuje kako je upoznala svojeg supruga. "U crkvi smo se vidjeli na Vidovdan. Udala sam se sa šesnaest i po godina u Radeljevo Selo. Njegov je tata pitao za mene, a oni su imali dobro gospodarstvo, pa sam se udala. U miraz sam donijela jednu livadu. Dali su mi i 45000 dinara. Za taj novac je napravljen novi štagalj u tom domaćinstvu. Ostalo je 1000 dinara. Taj smo novac potrošili na zabave. Voljeli smo ići na proslave nekih brigada u okolna mjesta." Majka Nedjeljke Vadion u miraz je među ostalim donijela i jedan zlatnik. "Otac je zlatnik prodao kad smo gradili kuću." Majka Anke Zoretić iz Belanova Sela udala se iz Male Mučne. Prema Ankinim riječima tetka je saznala za mamu i dogovorila brak za svojeg brata. "Mama je u brak donijela blazine, ormar i stoku." Milka Marković kazuje kako je bilo uobičajeno da se tek kasnije daje novac.³² Miloš Brnica veli kako je njegov otac imao prije njegove majke ženu, ali kako je ona umrla u Prvom svjetskom ratu. "Brak mame i tate bio je dogovoren. Prije braka nisu se poznavali jer je mama bila iz Ivančeca."

Brak roditelja Miloša Grubačevića iz Srdinca bio je također dogovoren. "Moja majka je bila iz Bakovčica. Udala se za oca u Srdinac. Bio je to dogovoreni brak. Imala je tetu udanu u selu i nekoliko manje bliskih rođakinja i tako su se preko njih upoznali." I brak roditelja Veljka Vučkovića bio je dogovoren. "Tata je bio sirotinja. Došao je iz Donjeg Skrada na Kordunu u Visove kod Hrgovljana i ondje služio kod Rakijaša. Tijekom rata tata je bio u njemačkom zarobljeničkom logoru. Kad se vratio iz logora, preko jednog čovjeka upoznao je mamu, i brak je bio dogovoren." Izvanredan opis svadbe u pravoslavaca u Podravini dala je Danica Radmilović iz Velikih Grabičana: "Mladić i djevojka su se upoznavali u crkvi i u kramovima. Znali su se i iz škole. Ja nisam supruga znala iz škole. On je išao u Veliki Botinovac, a ja u Veliki Poganac. Kada bi se momak odlučio za neku djevojku, prosci bi došli u selo u kuću djevojčinu. Djevojčini bi rekli – dobro – pa se vratite ujutro, pa ćemo vam reći da ili ne. Kada su mene prosili došla su dva čovjeka s mojim budućim suprugom. Bili su to stariji ljudi koji su poznavali moju obitelj. Suprug mi je dao kaparu 300 dinara kad sam pristala poći za njega. Kasnije su došli njegovi roditelji na 'slatku rakiju'. Zaruke su bile u subotu navečer. Došlo je njih oko dvadeset. Bila je to od dečka familija. Njima su se priredili tanjuri, na tanjure ručnici, a na ručnike jabuke. Od dečka familija nosila je djevojci prsten, jabuku i maramu djevojci. Na maramu se davalo novce. Gosti su na svoje tanjure isto davali novce. Malo tko je nakon toga razvrgavao zaruke. Pop je tri puta objavljivao naše zaruke i svatove. Objavljivao ih je svakog sveca. Vjenčanja su bila skromna. Najviše četiri do pet zaprega. Na početku su bila tri jahača. Imali su šubare koje su bile nakićene na glavama.

³² I u katoličkim selima bilo je slično: "Dečko je donesao postel i blazinu (blazina se dene odspod na čem se spi). Dekla je donesla vankoše, dunju i još lajcu punu brisoče, platfe, plečke, stoinjake, salvete i oprave svetešnje i za saki den za višeput prsleči se. Ormar je isto dekla donesla." (IEF, rkp. 1018/1981, M. BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 43).

Oko pasa su imali u križ ručenike i okićeni su bili ružama. Jedan od njih je najavljiavao svatove da idu. Iza su išli barjaktari, a iza kum, djeveruša i mladenac u svojim kolima. Iza njih mlada, djever i netko od njezine najbliže rodbine. Na kraju su išli muzikaši. Veselje je trajalo tri dana. Stari svat je vodio svadbu. Kum i mladoženja su čekali mladu izvan njezine kuće. Kum bi dočeka mladu, okrenuo je tri puta i promijenio prstenje. Do popa su mladoženja i mlada išli s prstenima naopak, a onda je pop stavio pravo. Kad su došli do popa, pop je tražio ručnik da im zaveže ruke i onda im je nakon što ih je vjenčao stavio vijence na glavu. Odvezao bi im ruke i rekao: 'Sada ste muž i žena'.

Kada je mlada došla kući svekrva je prostrla platno da mlada ide po platnu i donijela joj je korpu sa žitom. Mlada je bacala žito na sve četiri strane svijeta. Onda joj je sverkva donijela kruh i čašu vina na kruhu. Kad je primila kruh, išla je s kruhom u kuću i metla na čošak stola, a svekar i sverkva su čekali. Obišla je tri puta oko stola i poljubila je svekra i svekrvu. Svekru je dala ručnik i onda je malo vina popila, a ostalo je bacila. Kasnije popodne svi su išli na umivanje. Onda su joj bacali novaca. Drugi dan vjenčanja bili su prvići. Prvići su opet mladoj davali novaca na tanjur. Treći dan je bilo razilaženje."

Također dobar opis samih priprema za svadbu i svadbe dao je Veljko Vučković iz Javorovca. "Dečko je išao prositi curu s nekim. Odgovor bi se čekao tjedan dana. Ako može odgovara da hoće, ako ne, izmislila bi nešto. Dečko je onda davao kaparu (zadavak). To je bilo u vrijednosti oko 1000 kuna. Išli su otac i mati od dečka na dogovore. Dogovaraju se zaruke. Kod tih dogovora išla je samo bliža rodbina od dečka. Kumovi nisu bili obavezni ići. Gosti su dobili u tanjure jabuku. Jabuka se morala platiti. Mladoženjin otac je davao novac. Trebao je pokriti jabuku novcem, a mladoženja je trebao dati prsten, dok je njegova majka davala zlato. Tu se dogovaraju svatovi koji su se održavali četrnaest dana iza zaruka. Kad su svatovi, onda je i svatovska večera. To je bio petak uvečer. Sviralo se do ponoći. Ujutro su se kupili svatovi i išli su po kuma s muzikom ako je iz sela ili iz susjednog sela. Onda je bio ručak i nakon njega se išlo s pet ili šest kola i po dva-tri ili četiri jahača s ispred okićenim ručenicima. Na vjenčanje se ide prvo u mjesni ured, a onda kod popa (poslije Drugog svjetskog rata obavezno je bilo vjenčanje u mjesnom uredu, op.a.). Svadbe su bile u crkvama u Javorovcu³³ i Plavšincu. Onda se vraća mladoženji. Čeka se prviće (od mlade familija), muzika ih dočeka i onda je večera. Veselje je bilo do jutra. Drugi dan ujutro bio je doručak oko devet sati, pa se obavlja umivanje na bunaru (kod mladoženje ili na zajedničkom bunaru). Djever zaveže kantu s ručnikom. Kum to mora platiti. Mlada zatim umiva svatove. Prvo umiva kuma i kumu, a onda ostale. Djeveruša drži tanjur i na tanjur se daju novci i pokloni (košulje, platna). Nastavlja se ples i muzika cijeli dan i cijelu noć i treći dan isto (doručak i ručak), a onda razlaz."³⁴

³³ U vezi s crkvom u Javorovcu Veljko Vučković veli kako je sagrađena 1928. "Bila je građena na crno, jer seljani nisu dobili dozvolu za gradnju iz Zagreba budući da su postojale stare crkve u Plavšincu i Glogovcu. U crkvi stoji potpis i posvećenje crkve. Posvećena je tek 1932. godine".

³⁴ Svadbu kod pravoslavaca u Podravini možemo usporediti s katoličkom svadbom i pripremom za svadbu. O tome je zapis načinila Marija Bango iz Legrada: "Najviše svati je bilo po kuruznem branju, prepoveda Ilka Horvat, rođena Gašpar, 93 god. stara; ali moji svati su bili u agustu mesecu 1908. god. Dečkov japa je došao nam prosi, da me daju za njegovog sina. Moj budući je hodil k nam, kak dečko na delo, i ja k njim pomagat: su mu mama bila krsna kuma. Mi smo išli jen drugom pomogat – on mi je znal reči: 'Vuči se delati, da boš znala kaj, dok mi buš žena! Unda me je jenpot pital, dali ga očem, predi neg je otišel v Zagreb, vu vojsku. Bila sam osemnajst let stara. Pisal mi je jemput iz Zagreba, da li sam ne zabila kaj sem obečala? Dok se vrnul dimo, njegov japa je došao prosiť mene. Išli smo na zapis k plebanušu, na farof. Zaroki su bili pri nas domaj, jen večer, predi dva dne pred gosti, da se ludi naspiju do gostej - ; unda na den zdavanja, pred poldan smo išli na opčinu. Biležnik je imel ponteka, pedenj širokoga čez pleča, i sveču v rukaj: maloga govora je držal... popoldan smo išli vu cirkvu: 2 podekliči, 2 pozoviči, dever i drugi. Još jen dan smo napravili obeda i večeriju, ali su se gosti rezišli – su bili pospani. Časne sestre i pop Fabijan su bili na gostej. Prepoveda Ana Snopek, rođena Gašpar, 79 godina. Snoboki: Dva lete predi, mi je moj budući rekel, dal ga bum čekala, dok on treću vizitu završi... Mene je bilo sram reči da ga očem – ve devetnajstemu letu sem bila dok sam išla za mož. Svati: Pred zdovanje su se zafalili ocu i majki za deklu. Dok su svati dimo išli, našče je donesel vino, to je bil muški, a ženska je donesla kuglufa. Svate su ne pustili nuter v hižu; su pitali z nutra: 'Kaj ste nam dopelali?' s vuna su odgovorili: 'Goluba i Golubicu.' V Otoku i v Dobravi: vino su prepravili na stolu; a vuni, na malini, su svezali ropčeka. Unda su pili i igrali pri stolu, dok su vuni odvežovali ropčeka – Vozla od ropčeka su polejali z

vodom, da bi bilo teže odvezati – dože su odveživali, dože su nutri pili. Jelo: prvo su dali juhu, za tim je došlo kiselo zelje z dvo komadi mesa. (pokrito z drugim tanjirom, nutri su bili golub i golubica; unda su plesali dok su to zelje otkrili. To je bil običaj na Malem Bukovcu). Zatim se donese: juha, pa kiselo zelje, sarmaš, tenfanje, paprikaš, štrukli i digani kolači z orehi i makom, i kuglof z grozdjećem. V kuglufu ima više jajce i više putra nego v diganim kolačima." (IEF, rkp. 1018/1981, M. BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 42, 43.) "Bilo je uobičajeno da se djevojke, ukoliko ih je više u kući, udaju po starosti. Agnes Bango, 86 godina stara pripovjeda o tome: 'Obično u familijama nisu dali zamož mlajšu deklutle dok nebi otišla zamož stareša. Često bi dečko iskal mlajšu, čak i najmlajšu ako su bile tri dekle – sestre pri hiži.' Jotec bi rekel: 'Nek ideju po redu zamož. Bojal se kaj nebi ostala stareša dekla 'Stara Dekla' – nezamužna.'" (IEF, rkp. 1018/1981, M. BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 44). O svadbi i svadbenim običajima u katoličkom Drnju sačuvan je rukopis Zvonimira Lovrenčevića u Institutu za etnologiju i folkloristiku. Ovdje je donesen u skraćenom obliku: Kad su dvoje mladih naumili da se ožene, onda je tome obično prethodilo službeno upoznavanje koje se obično vršilo na inicijativu mladića. Kad se on sporazumio sa svojim roditeljima, onda je slao izabranici snuboka. To je obično bila koja starija žena. Ona je imala ulogu posrednika te da izvidi da li je i u kući djevojke sve sporazumno sa tom vezom. Kad je na taj način uglavljen međusobni sporazum i kad je djevojka pristala na udaju, onda se ugovorio dan kad će doći pravi snuboci, tj. prosce. Dogovorene večeri otpremio se mladenac sa ocem i majkom u kuću mladenke. Tu su ih dočekali i podvorili s pićem. No kod smještanja za stol pazilo se da mladenac ne prođe ispod trama. Ako mu domaći nisu donijeli stolicu, onda mu ju je prenosao otac ili majka ispod trama. Nakon kraćeg uvodnog razgovora, mladenac je otvoreno pitao djevojku: 'Je si li se ti, Marice, odlučila udati i je li bi htjela biti moja?' Djevojka je obično odgovarala sa 'da', no ako ga je ipak htjela odbiti, onda je odgovarala neodređeno, da se još kani predomisлити, ili da je još premlada. U slučaju da je mladić stidljiv, onda je pitanje o pristanku na ženidbu postavljao netko od starijih. Kad je bio postignut sporazum, onda su se mladi pozabavili na strani tihim razgovorom, a stariji su prešli na ozbiljne stvari. Mladenčev otac je obično počimao ovako: 'Dete ide na krst da mu se da ime. Tak evo i sad dekla ide zamuž, pa bi mi šteli znati, kaj vi nji daste u miraz?' Sad su detaljno ugovorili sve potankosti: zaruke, svatove, sebnjak... (radi se o zemljištu, stoci ili stvari koje mlada donosi u kuću i zadržava za sebe, op.a.). Ako je vjenčanje ugovoreno za nedjelju, onda su se zaruke održavale u prethodni četvrtak. Na večer je došao zaručnik sa roditeljima i bližom rodbinom zaručnici. Donesao je prstenje i crvenu jabuku u kojoj je bilo zabodeno nekoliko srebrnjaka ili dukata. Nakon što su mladi u mraku poljubili započinjala je gozba koja je trajala do ponoći. U nedjelju se održavala svadba. Mlada je birala dvije djeveruše, mladenac je sa dva prijatelja i zastavnikom išao zvati svoje goste. Ukoliko je gostiju bilo i iz drugih sela, onda je išao pozović koji je zvao te goste u ime mladoženje. Na večer su se svi uzvanici sastali u mladenčevoj kući i ondje je izabran starješina. Starješina je obično bio dosjetljiv čovjek, koji će moći odgovoriti na zabadanja svatova i koji će moći dobro rukovoditi svim običajima. Starješina je komandant svatova poput komandanta vojske. Lovrenčević pretpostavlja da se radi o običaju iz vremena hajduka i Osmanlija kada je postojala opasnost za sigurnost svatova. Osim starješine izabirani su i ljudi koji su dvorili svatove. U nedjelju ujutro su se u obje kuće sakupljali svatovi. Kod mladenaca su se plesali razni plesovi i igrane razne igre. U mladenčevoj kući formirala se svadbena povorka nakon što su se mladenac i mladenka obukli u svadbenu odijela. Kad je povorka došla po mladenku, pred mladenkinom kućom izvodile su se razne šale. Iz crkve su se mladenci vratili u mladenkinu kuću, a u stara vremena je mladoženja išao svojoj kući, a mladenka svojoj, pa je tek poslije podne mladoženja dolazio po mladu. Potom se veselje nastavlja u mladoženjinu kući. Sljedeće jutro nakon raznih psina koje su izveli svatovi mladoj, djeveruša polijeva svatovima ruke, a mlada im dodaje ručnik i ljubi se sa svakim. Svatovi je daruju, a pokolone skuplja druga djeveruša. Poslije podne se skuplja svatovska elita (mladenac, dva pozovića, zastavnik i glazba) i odlaze po mladenkinu rodbinu koju svu prati u svoju kuću na veselje. Taj dio svadbe se zove prvići i kod katolika i kod pravoslavaca. U utorak su se svatovi maskirali i posjećivali mladenkinu kuću zbijajući razne šale, no na večer su se vraćali mladencu i ondje su svadbu završavali. Sljedeće nedjelje su mladenci posjetili mladenkine roditelje, i to su bili drugi prvići. (IEF, rkp. 193/53, Z. LOVRENČEVIĆ, *Svadba u Drnju (narodni običaj)*). O svadbenim običajima kod katolika u selu Drnje sačuvan je i rad Slave Kovač u Odjelu za etnologiju HAZU: "U ono se doba ženio momak 'kad je odslužio vojsku', tj oko 24 godine, a djevojke su se udavale poslije 17. godine. Jedino mjesto gdje su se momci i djevojke mogli vidjeti bila je crkva. Djevojke nijesu nikamo zalazile, pa čak ni na svadbu. Momak si je zagledao djevojku u crkvi i rekao to svojim roditeljima, kad se htio ženiti. Najprije je otišla sama njegova majka do djevojčinih roditelja, i pitala ih da li hoće udati svoju kćerku za njezina sina. Oni su pozvali djevojku i pitali je pred njom hoće li poći zamož. Po djevojčinu pristanku za par dana došao je momak u prosce. U prosce se je išlo navečer. Išao je otac, majka ili tko od bliže rodbine. Momak kao prosac nije smio prijeći preko trama (jer ako bi prešao mogla bi se dekla spuntati), te su mu zbog toga davali stolicu sa strane vratiju. Djevojka zbog svoje stidljivosti nije bila prisutna na svojoj prosidbi. Prosce su ponudili sa kolačima mesom i vinom. Roditelji su se sami dogovorili kada će ići na zapis te kada budu zaruke itd. Kod prosidbe se nije pitalo koliko i što će donijeti djevojka za miraz, tj. što će dati za osebnjak. Roditelji su davali koliko su htjeli i mogli. U crkvi su se ozivali tri nedjelje. Prvom ozovu djevojka nije prisustvovala, tj. te nedjelje nije bila kod mise. Držalo se da bi joj djeca bila gluha, ako bi ona čula svoje prve ozove. Poslije drugog ozova slavile su se kod djevojke zaruke, i to uvijek na večer. Na zaruke su došli djevojčini bliži rođaci, a od momkove strane došlo je njih pet ili sedam. Njihov broj je

morao biti neparan. Došao je s momkom otac i majka, djever i prva podsnehalja, a više puta i starešina i druga podsnehalja. Kad su ovi došli u djevojčinu kuću, našli su već sve spremno. Poslije međusobnog pozdrava pružila je djevojčina majka prvoj podsnehalji drveni tanjur koji je bio pokriven bijelim rupcem od domaćeg platna. Sam čin zaruka tj. izmjenjivanje prstenja obavljao se na sredini sobe, jer još ni sada nije smio momak preći preko trama. Prva podsnehalja stoji po sredini sobe i drži tanjur. Mladenci metnu prstenje na tanjur. Podsnehalja ih izmijeni i daje maomku djevojčin, a njoj njegov. Ovako izmijenjene prstene nosili su do vjenčanja. Svaki momak davao je nešto na prstene i to prema svome imućstvenom stanju. Obično se davalo pet kruna, no oni bogatiji davali su i po pet forinti. Zaročni rubac zadržao si je momak i obuo kada je išao na vjenčanje. Poslije obavljenih zaruka ostali su gosti još neko vrijeme kod djevojke. Običaj je bio da i momak daje nešto jela i vina za zaruke. Jelo je nosila prva podsnehalja u košari na glavi, kad su išli na zaruke, a djever ili otac od momka nosio je opet baril vina. Još samo jedanput prije vjenčanja posjetio je momak djevojku i to onda kada je donio kolača. Navečer u četvrtak prije vjenčanja nosi momak djevojci kolače. ... Među kolačima nalazila se i crvena jabuka sva okićena novcima. Sada je momak smio prijeći preko trama. Toga je dana momak ostao kod djevojke do 10 sati, jer se već pripremalo za svatove. Vjenčanje se obavljalo u nedjelju. Već u subotu oko tri sata poslije podne išao je momak pozivati svoje rođake na večerjo koja je te večeri bila kod njega. Momak je bio isto onako obučen kao što je drugi dan išao na vjenčanje. Momka je pratio jedan pajdaš koji je nosio u flaši ili čaturi vina, te muzika. ... Večerja je kod mladoženje trajala do pola noći. ... Otkako ovdje pamte, vjenčanje se je uvijek obavljalo u nedjelju i blagdane cijele jeseni i u siječnju, i to za vrijeme obedne meše jer su svećenici tražili da mladenci i ostali svatovi prisustvuju svetoj misi. U nedjelju ujutro, odnosno onoga dana kad je bilo vjenčanje, skupila se djevojčina rodbina kod nje, a momkova opet kod njega. Ujutro toga dana izvješavale su se zastave kod mladoženje, obično dvije. ... Poslije toga je bio doručak. Kad su svršili s jelom bilo je vrijeme da se ide u crkvu. ... Kod mladenke je bio isto tako doručak. Odmah poslije doručka počeli su mladenku spremati. Jedna od mlađih žena počesljala ju je i metnula joj na glavu kitico ili venec od bijelo-ružičastog umjetnog cvijeća. Mladenka je imala bijelu suknju, bijelu pregaču-frtunj, bijeli oplečak, a preko oplečka imala je crni bekeš. ... Ako je mladenka stanovala blizu mladoženje, išao je on sa svim svojim svatovima po nju da idu zajedno u crkvu na vjenčanje, ali ako je stanovala daleko išla je po nju prva podsnehalja i dovela ju je u crkvu. ... Poslije vjenčanja išli su mladenci zajedno do prvog križanja i ovdje su se rastali. Mladenku je otpatila prva podsnehalja do njezine kuće, a mladenac je opet sa ostalim svatovima produžio do svoje kuće. Poslije podne i to oko tri sata išao je mladoženja sa svim svatovima k mladenki na večerju. Dalji opis identičan je opisu Z. Lovrenčevića. HAZU, Odjel za etnologiju, SZ 225, Slava KOVAČ, *Drnje - svadbeni običaji prije 50 godina*, 1938./1939. O udaji i ženidbi na ludbreškom području piše Marija Winter. "Roditelji su povjerljivo razgovarali s kumovima i ponekim prijateljima, pretresali i obredali obitelji gdje je rasla udavača. Razgovori su se vodili na dugačko i široko bez ženidbenih kandidata, kao da ih nije bilo. Oni su jednostavno stavljeni pred gotov čin. Jedne večeri pozvao bi otac sineka i naložio mu da se umije, počeslja, obuče svečano odijelo i saopćio mu da bu došel kum ili taj i taj stric s kojim bu išel u snuboke. Osobito rječit morao je biti pratilac prosca. Došavši u kuću udavače, on bi prijazno pozdravio, stavio na stol pečenu racu i putru vina, što po običaju snuboki moraju donijeti. Tada bi s domaćinom i s družinom sjeo za stol i raspitao se o gospodarstvu, o ljetini, o svemu i svačemu, dok konačno ne bi pokazao na ženidbenog kandidata koji ima sve vrline: dober je, delaven, poslušen, a zbavil je i soldačiju, po danu i po noći senja vašu Janicu, pak su me njegovi starci prosili: Idi Štef, ž njim, morti bi se kak naravnali! Nakon toga počelo je pogađanje, a svaka je strana tražila svoje interese. Za vrijeme toga pogađanja mladi bi se gledali i smeškali i čekali kako će stvar završiti. Na svršetku upitali bi djevojku da li hoće mladića, a ona je morala odgovoriti da hoće, jer njezino odbijanje ionako nije ništa značilo. Ako je pregovarač uspio iznuditi jedno jutro zemlje i kravu, to je bio dobar posao. U Ludbreškom Karlovcu je 1930. bio neki bogati povratnik iz Amerike koji je svojim kćerima obećao po četiri jutra oranice, pa su svi prosci jurili sa svih strana. Bilo je i pametnih roditelja, ali je bilo mnogo više nesretnih brakova. Žena se mogla kupiti i prodati. Kad bi svatovi došli, mladenac je nije smio vidjeti tako dugo dok je nije otkupio. Mlada je za vrijeme pogađanja gledala mladenca jednim okom kroz prsten što je bio zalag da će samo nju voljeti u životu." M. Winter daje i vrlo potpun opis svadbe i običaja oko svadbe, ali on odgovara običajima u Drnju prije navedenim. (M. WINTER, Tri najvažnija momenta u životu čovjeka u: *Podravski zbornik* 87, Koprivnica 1987, 154-160). U katalogu *Podravski svati* Muzeja grada Koprivnice objavljen je niz iskaza kako su izgledali podravski svatovi. Marija Bradač iz Hlebina prisjeća se kako su se mladi u Hlebinama družili i kako su se upoznavali: "Nismo bili zaručeni. Nego mi baš. On je po prek' puta tam v isti vulici. Al' mi smo se sastajali, to nije bilo kak je denes dekla i dečko kaj bi jedan samo dvojica izlazili, nek je nas bilo po deset-petnaest. I mi smo vam svaku večer pjevali po putu i to je bilo prekrasno nekaj. Ne bilo televizije, nismo imeli radija... I čehalce smo imeli. To nam je bilo sestajalište, ti čehalci. Unda, da se bude čehalo, unda el buš i nju zvala, ajde pozovi nju. Navek so se dečki interesirali koje bodo dekle tam, to so bili harmonikaš ili tamburaši. Te čehalci, to je bilo nam kak je denes kafići. To je bilo sestajalište. Inače to nam je dobro došlo kaj smo išle k večernici, onda z dečki doma, so nas pratili i onda pred hižom smo se spominjali i došlo je do pesme i tak. Išli smo i na zabavo. Mama je obavezno sedela i gledela. Znete kakov je onda to ples bil i se. Obavezno je išla. Ne samo ona. Sedele so majke u vatrogasnom domu na klupi, sedele i gledale ko je z kom plesal i kaj. Znete kak se moreš držati dok te fort tak gleda. Bi se malo i pritiskali, al' ne ufaš se. Mlade dekle neso išle na

Milka Marković kazuje kako nije uopće bilo rastava. "Nisu se razilazili niti oni koji nisu imali djece. Posvajali su djecu." Ipak, Milka Liščić iz Plavšince veli kako se njezina baka razvela od djeda i vratila u rodni Javorovac. "Djed je bio strojovođa u vlaku Zagreb-Pešta i imao je s drugom ženom sina."

Slično su postupile i njezine tetke koje su se obje rastavile od svojih muževa. "Obje su izgubile djecu, ali razlog rastavi su bile druge žene." Milka navodi i primjer svojeg pradjeda s očeve strane koji se "ženio nekoliko puta (tri ili četiri) i sa svakom ženom je imao nekoliko djece" Nada Bodin je kazivala i o udovicama koje su se ponovo udavale. "Nije bilo uobičajeno da se ne uzme dijete od udovice. Bilo je udovica kojima su muževi poginuli u Prvom svjetskom ratu. Neke su se žene udavale za starije zato da bi dobile što veće nasljedstvo. Jedna se tako drugi put udala u Ivanac, i djedova djeca (djeca novog supruga, op.a.) nisu ništa dobila. Potplatila je čovjeka iz Apatovca da bude svjedok. 'Evo djede sve meni', a on polumrtav miče glavom da pristaje. Treći put se udala u Rijeku Koprivničku." Svi kazivači se prisjećaju da je bilo vrlo malo onih koji se nisu ženili. Uzroci su najčešće bili u fizičkim nedostacima ili siromaštvu pojedinaca.³⁵

HIGIJENA, STAROST I SMRT

Smrt je bila jedan od najvažnijih događaja u životu seljaka, baš kao i rođenje i vjenčanje.³⁶ U seljačkom društvu i kulturi još u nedavnoj prošlosti smrt je bila sastavnicom života, i čovjek je umirao

zabavo, već dok je imela sedamnaest – osmanjast let, ali prije ne. Dekle so se jako mlade udavale, kaj ne bi ostale stare dekle. Nek je prešla dvajst let, već je to: joj, kaj ta čeka, kaj. Najbitnije je bilo da je dekla bogata. I onda so se ženili bogati z bogatim. Jer bogati roditelji niso dali sirote zeti. To je bilo čudo ako je ko uspel, kaj si je zel ženu sirotu. Ženili su se i z drugi sela. Pa bilo je iz Novigrada, z Delov. Jer svigde so dečki gledeli gde bi više dobil. Morali so dati novce ko je štel dekl o vdati. To je sakojemu dečku dobro došlo. Imela sam ja prije jednega dečka kaj sam bila zaručena z njim, onda je tak' on otišel u vojsku i to je veza pukla. I tak onda sem se z tem svojim. Nismo bili zaručeni nego je on došel: jel bi ti štela iti za mene. Ha, ja sem bila već dvadeset i tri leta stara dok sem se ja udavala, i mislela sem da se ni ne bum. Meni se strašno brak nije svidal jer moji otec i majka jako so loše živeli. On je bil strašno živ čovek. Uvek je hodal za tuđimi ženami i navek' je bila svađa v kući i to je strašno djelovalo na mene. Al' onda ipak, kaj ne buš ostala stara dekla. I tak smo se oženili, i jako dobar brak imam ž njim. Navek u skladu." (Muzej grada Koprivnice, *Podravski svati*, Koprivnica 2001, 6-7). Svi navedeni primjeri pokazuju koliko se malo razlikovao način upoznavanja, prošnja i sama svadba kod katolika i pravoslavaca u Podravini. Vidjeti o svadbenim običajima i u: Dražen GALENIĆ, "Svadbeni običaji podravskog sela Hlebine" u: *Podravski zbornik*, sv. 21, Koprivnica 1995, 169-182; D. GALENIĆ, "Svadbeni običaji podravskog sela Hlebine (II dio)" u: *Podravski zbornik*, sv. 22, Koprivnica 1996, 215-234; Branka MARKULINČIĆ, "Svadbeni običaji ludbreškog kraja u selima Karlovec i Sesvete Ludbreške" u: *Podravski zbornik*, sv. 21, Koprivnica 1995, 199-206; J. JALŽABETIĆ, "Zapis o folkloru Koprivničkog Ivanca" u: *Podravski zbornik* 76, Koprivnica 1976, 195-200; I. IVANČAN, *Narodni plesni običaji Podravine*, sv. I, Zagreb 1989; I. IVANČAN, *Narodni plesni običaji Podravine*, sv. II, Zagreb 1991; I. IVANČAN, *Narodni plesni običaji Podravine*, sv. III, Zagreb 1999; M. CRNKOVIĆ, "Stari podravski svati" u: *Kaj*, sv. 1 (1991), 30-43; M. DOLENEC-DRAVSKI, "Svadbeni običaji podravskog mjesta Virje" u: *Virje na razmeđu stoljeća*, sv. III (1987), 65-80; L. KIŠPAR, "Svadbeni običaji ludbreškog kraja" u: *Podravski zbornik* 79, Koprivnica 1979, 212-217. Od izvorne građe o svadbi kod katolika u okolini Đurđevca i Koprivnice vidi u: HAZU, Odjel za etnologiju, NZ 84, F. ŽIDOVEC, *Etnografska građa iz Podravine (Đurđevac)*, 5. travnja 1954., 57 – 64; HAZU, Odjel za etnologiju, SZ 223, S. KOVAČ, *Imbriovec – svadbeni običaji prije pedeset godina*, 1938./1939; HAZU, Odjel za etnologiju, SZ 224, S. KOVAČ, *Torčec – svadbeni običaji prije 60 godina i svadbeni običaji prije 40 godina*, 1938./1939. Općenito o običajima kod katolika prigodom svadbe u Podravini vidi u: HAZU, Odjel za etnologiju, SZ 43, F. KOLAR, *Svadbeni običaji*.

³⁵ Isti su uzroci bili i u katoličkim selima: Agnes Bango iz Legrada veli: "Ja kak se sećam, je ne bilo stare dekle v našem kraju sela; ako i dekla nebi bila lepa, ipak bi se nešće našel i tišla bi zamož. Kad sem bila pucka, bila je jena dekla v sosedni vulici, Jela se je zvala: imela je jeno zamrljeno oko, trepaste, frugaste noge i črnokožno lice; kad je bila već stareša dekla samo je došel jan dečko i odpelal ju je v drugi kraj – tišla je zamož. Tak je to bilo negda. Ve ima više stare dekle kaj su ne tišle zamož, to su više bogateše: nit su frajle nit su za na polu delati i tak su ostale." (IEF, rkp. 1018/1981, M. BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 44).

³⁶ M. Winter opisuje kako je kad netko umre u katoličkoj obitelji u okolici Ludbrega. "Zvono sa seoske kapelice svima javlja da se jedan od seljana preselio u vječnost. Stariji muškarci skidaju kapu ili šešir i govore: Daj mu Bog duši mir ili Pokoj mu vječni. U prošlosti se redovito svima zvonilo u župnoj crkvi. Da li je muškarac ili žena, znalo se po zvonjenju: Za muškarca se zvonilo tri put, a za ženu dva puta. I to nekoliko puta dnevno. Dojenčadi i maloj djeci zvoni obično mali zvon. Preminuli bi ležao u kući dvadeset i četiri sata, a za taj

dostojanstvenije i ljudske. U etnološkoj literaturi nalazimo opise posljednjih čovjekovih dana. Čovjek je svjestan svojeg stanja, i njemu se ne taji istina te on uz pomoć obitelji svodi račune sa životom, oprašta se od obitelji i prijatelja i miri se s onima s kojima je u zavadi.³⁷ Nekada se umiralo od najbezazlenijih bolesti poput kozica, ali i od znatno opasnijih bolesti poput difterije, tuberkuloze, velikih boginja, dizenterije, pa čak i kuge (posljednji put je zabilježena u đurđevačkoj Podravini 1806. godine)³⁸. Posjeti liječniku bili su daleko rjeđi od današnjih posjeta. Liječnici su se u to vrijeme nalazili uglavnom u kotarskim ili eventualno, općinskim, središtima i odlazak k njima iziskivao je mnogobrojne peripetije koje su bile vezane za prijevoz i vremenske nepogode.³⁹ Osim toga, velik broj seljaka nije imao povjerenja u liječnike. Radije su zvali lokalne vračare i nadriliječnike. Prvo se tražilo za pomoć neku ženu u selu, rođakinju ili susjedu, potom vračaru, a tek se onda išlo liječnicima. Među nadriliječnicima su, prema sjećanju Anke Zoretić bili tzv. barbijeri. "Barbijeri su puštali krv. Bila je neka žena iz Križovljana koja je dva puta godišnje ljudima puštala krv."

Bolestima je pogodovala i nehigijena koja je vladala u to vrijeme na podravskom selu (iako je stanje bilo znatno bolje nego u preddinarskoj i dinarskoj zoni). Dušan Janković iz Segovine se prisjeća kako u njihovoj kući "nije bilo ni kupatila ni vodovoda. Sve se obavljalo u potoku. Spavali smo svi u jednoj sobi." Miloš Janković veli kako u njegovom djetinjstvu "nije bilo parketa, a kako su sol i jabuka bili za pranje zubi. Prali smo se, ali su stariji, posebno pušači, pljuvali po zemlji, pa su žene to morale čistiti." Nada Vujčić veli kako je posebno prljavo bilo u kućama gdje su živjeli "stari ljudi ili samci". Milan Vujčić kazuje kako je postojala jedna kuća u Javorovcu po kojoj su "slobodno hodale svinje i kokoši te dva-tri kera". Međutim, bilo je i pozitivnih primjera higijene i održavanja reda u kućama. Nada Bodin veli kako je u djedovoj kući bilo čak šest kreveta. "Kad smo otišli u Srbiju (za vrijeme Drugog svjetskog rata, op.a.), ljudi su spavali svi skupa. Bili smo dvadeset i pet godina napredniji od njih." Milka Marković, ali i drugi svjedoci, prisjeća se kako su kuhali lukšiju. "Bila je to kaca velika deset vjedara (oko 400 litara). Kuhao se jedan kotao, i to je uvijek vrelo, a gore se

dogadađ svaka je kuća imala pripremljeni vihlan, veliku lanenu plahtu, bogato ukrašenu umetnutom širokom čipkom, a ponekad i crvenim vezom. Tim bi se vihlanom prekrpio stol na kojem je stajao lijes. Sitne stvarčice koje su pokojniku bile drage stavile bi mu se na prsa. Obično su to bile lula, molitvenici, svete sličice, me-daljice. U času smrti bila bi zaustavljena zidna ura i zastrto ogledalo. Preminulom bi zatisnuli oči i podvezali rupcem donju čeljust. Ako bi mu koje oko ostalo otvoreno, rekli bi: Glejte kak gleda, fletno bu nešče moral za njim. Ta zla slutnja bila bi pojačana ako bi se počeo javljati i čuk. Odar se kitio cvijećem, a svijeće su se palile kao simbol prolaznosti života. Za ukop se pokojnicima davalo najbolje odijelo, a ženama ono što su ga imale na dan vjenčanja. Kad bi umrla koja mlada žena, znala bi se pojaviti koja udovica s coprijom što se sastojala u tome da bi pokojnici u lijes spustila novčić govoreći: 'Tebi groš, meni tvoj muž!' Tih dana u kuću dolaze prijatelji koji ostaju s rođacima preminulog cijele noći. To se zove verestovanje. Oni razgovaraju, kartaju se, piju i spominju pokojnika. Svaki koji dođe u kuću poškropi pokojnika da razagna zle duhove. Žene su znale glasno narekati. Sprovod ili sprevod je bila posljednja počast. najsvečanije bi se ispraćalo mladića ili djevojku. Pred lijesom je onda išla zaručnica u bjelini s vijencem i velom, odjevena kao mladenka noseći prelomljenu svijeću. Prelomljena svijeća trebala je značiti skršen život. Ako bi pratili djevojku, prelomljenu svijeću nosio je mladić. Na groblju bi pokoji bliži rođak izrazio riječima svoju tugu, ali vrlo rijetko naricanjem. Rodaci bi potom pošli u kuću žalosti da prisustvuju karminama ili posmrtnoj gozbi. Uoči Dušnog dana navečer, iza večere, ostavljalo se nešto jela na čistom bijelom stolnjaku. Stavljalo se i onoliko žlica koliko je bilo pokojnika iz kuće. Do pola noći gorjela bi nasred stola voštana svijeća. Ponegdje se dušicama ostavljao kolač, a siromasi bi metnuli ku-ružnjaču. Da bi se spriječila smrt, pokušavalo se činiti razne coprije. Kad bi dijete spremili na krštenje, iznijeli bi ga na prozor, a nakon krštenja bi ga također vraćali kroz prozor u kuću jer smrt stoji pred vratima i tako uzalud čeka." (M. WINTER, "Tri najvažnija momenta u životu čovjeka" u: *Podravski zbornik* 87, Koprivnica 1987, 160-161). Dobar opis smrti nalazi se i kod HAZU, Odjel za etnologiju, NZ 84, F. ŽIDOVEC, *Etnografska građa iz Podravine (Đurđevac)*, 5. travnja 1954., 67-71.

³⁷ O tome vidi podrobno u J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 184-190.

³⁸ V. MIHOLEK, "Pogrebni običaji u Đurđevcu" u: *Podravski zbornik*, sv. 28, Koprivnica 2002, 146.

³⁹ Kotarski liječnici u međuratnom periodu u Koprivnici bili su: dr. Slavko Šešerin, dr. Andrija Španić, dr. Tomislav Bardek, a u općinskim mjestima bili su doktori u Goli dr. Aleksandar Vlasisavljević i dr. Aleksandar Rovij, u Sokolovcu dr. Tomislav Bardek, dr. Josko Sokolić, u Novigradu dr. Ervin Meiksner, dr. Hugo Sever i dr. Vlado Vondraček, u Drnju dr. Pavao Tomašić, dr. Stjepan Baneković i u Legradu dr. Hugo Derenčin. (D. FELETAR, *Podravina, Općina Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, knjiga I*, Koprivnica 1989, 315).

lijevala lužina. Veš je bio unutra. Dolje je bila pipa, i to se dolje ispuštalo. Trideset puta se lijevala lužina. Konj se upregnuo i vozilo se na potok, a tamo se na koritu pralo. Uvijek su žene krpu smakale i prale dok nije sve bilo oprano. Peglalo se kamenom s ručkom koji se zvao tijegla." Miloš Grubačević se prisjeća kako se nekada pralo u drvenom kortu – vašteroku i kako su ljudi, usprkos tome što su nosili zakrpanu odjeću, redovito bili čisti.

Draginja Šuka iz Duge Rijeke tvrdi da se išlo liječniku u Koprivnicu i Ludbreg. Takvih odlazaka prisjeća se Miloš Janković, koji veli da ga je majka vodila zbog grlobolje u Ludbreg zapregom liječniku. Smilja Bosanac veli kako se lokalni liječnik bio u Pitomači, ali da se za ozbiljnije stvari išlo doktoru Bazijancu u Đurđevac. Nevenka Dulikravić iz Velikog Poganca prisjeća se kako je njezin otac bio operiran odmah nakon Drugog svjetskog rata u bolnici u Koprivnici, ali kako je nakon operacije umro. I dugo nakon Drugog svjetskog rata bilo je primjera zaostalosti i prometne izoliranosti sela. Otac Veljka Vučkovića iz Javorovca umro je 1969. od šećerne bolesti. Veljko veli kako je bio snijeg veći od dva metra te godine. U Javorovcu nije bilo automobila. Veljko je išao pješice u Novigrad kod doktora, ali je prekasno stigao u bolnicu u Koprivnicu. Otac mu je umro pred bolnicom. Nada Bodin veli kako su se zbog nečistoće djeca vrlo često znala razboljeti od difterije i tuberkuloze. Najviše je ljudi umiralo od tuberkuloze. Majka Veljka Vučkovića umrla je od tuberkuloze 1954. godine u Varaždinu. Tek poslije rata 1955. i 1956. u Varaždinu se operiralo plućne bolesnike. Poslije rata seljaci su upoznali rak. Do tada je ta bolest zapravo bila nepoznata. Rak je vrlo rijetko bio dijagnosticiran u međuratnom periodu. Majka Nade Vujčić iz Delova umrla je 1947. od raka maternice, otac joj je 1965. umro od raka pluća, majka Miloša Grubačevića umrla je od raka limfnih čvorova 1963., a suprug Milke Liščić umro je od raka gušterače.

Pripreme za smrt bile su identične kod katolika i kod pravoslavaca. Pred smrt se trebalo pobrinuti za tijelo, dušu i za oporuku. Umirući se, dakle, prije smrti morao ispovjediti i primiti posljednju pomast. Bolesnik je obično bio smješten u posebnoj, manjoj sobi, i od ukućana se jedna žena brinula o umirućem. Nad umirućim se bdjelo, a u trenutku smrti stavljala mu se u ruke zapaljena svijeća. Ukoliko je čovjek umro bez svijeće, smatralo se da je ureknut. Pokojnika je trebalo nakon smrti obući u novu odjeću, a staru odjeću, u kojoj je umro, trebalo je spaliti. Prije toga pokojnika bi oprali, a vodu se bacalo u dio dvorišta gdje se ne hoda. S obzirom na doba dana, smrtni slučaj se prijavljivao kod liječnika i paroha/župnika. Pokojnika je pregledao i mrtvozornik, ali je liječnik bio taj koji je davao dopuštenje za ukop. Ljeti su se sprovodi održavali predvečer, a zimi u rano poslije podne.⁴⁰

Milka Marković se prisjeća kako su izgledale prve smrti koje je doživjela: "Imala sam jedanaest godina. Umrla mi je kolegica od tifusa, a roditeljima nisu pustili da idem na sahranu. Bilo je puno gore kada je umro jedan dečko od dvadeset i tri godine. Imao je kalopirajuću sušicu. Njegova baka ga je htjela vidjeti kada su ga iznijeli na dvorište. I ja sam ga onda vidjela mrtvog. Bila mi je to velika žalost i strah. Kasnijih sahrana nisam se bojala." Draginja Šuka iz Duge Rijeke se prisjeća kako su se sakupljali ljudi kad bi netko umro. "Cijelo selo dođe prije sahrane, a obavezno netko ostaje s mrtvacem preko noći do sljedećeg dana. Nakon sprovoda obavezno se išlo na ručak. Ručak je bio bogat. Juha je bila obavezna, umak s kuhanim mesom, pečenje i kolači." Milka Marković veli: "Kad netko umre dođu susjedi koji ga obuku, metnu na krevet i u sobu gdje je bio sam. Ljudi su dolazili po cijelu noć i pili su i jeli kolače. Bogatiji su svoje mrtve držali i dvije noći. Na sahrani prvo ide sveštenik, onda lijes, pa obitelj. Prvo idu muškarci, pa žene." Čuvarina se u Podravini naziva verestovanje.⁴¹

⁴⁰ V. MIHOLEK, "Pogrebni običaji u Đurđevcu" u: *Podravski zbornik*, sv. 28, Koprivnica 2002, 150-152.

⁴¹ Običaj verestovanja prisutan je i u Ždali, prekodravskom hrvatskom mjestu. Kod čuvanja u Ždali vlada potpuno isti običaj kao i kod verestovanja u Gorskom kotaru. Jedina je razlika u tome, što kod toga ne pjevaju posebne pjesme, nego svakakve obične crkvene popijevke. Nakon nekog vremena se stariji povuku u drugu prostoriju, ako je ima, ili pak kuhinju, a mlađi, momci i djevojke, ostaju u sobi s mrtvacem. Tu se onda igraju svakakve igre... Sve se ove igre igraju i u svatovima. Igra s prstenom, da se udari o vrata, buhin stolac, igra sa zrcalom, bumbar, bumbar za trojicu, šustar i slijepac. (IEF, 199/58, Stjepan STEPANOV, *Pjesme, plesovi i običaji iz Ždala kotar Koprivnica*, 1956). Verestovanje je karakteristično za čitavu Podravinu.

Nevenka Dulikravić veli kako nije bilo tišljara za izradu lijesa. "Bio je čovjek u selu (Velikom Pogancu, op.a.) koji je izrađivao sanduke od jelovog drveta i koji je izrađivao krstove." Nevenka se prisjeća kako je baka metnula u djedov lijes novac. Osim novaca u lijes se, prema njezinim riječima, stavljalo i rublje u kojem je čovjek umro, a preko mrtvaca se stavljalo domaće platno. "Na sam lijes nametani su ručnici (tri ručnika) koji su izgledali kao zastave. Na mali krst na groblju stavljao se ručnik." I Nada Bodin veli kako su se tek 1955. počeli izrađivati prvi tvornički lijesevi. "Seljaci iz sela su kopali raku na groblju, a ljudi su doma radili krstove." Nakon sahrane, kako veli Milka Liščić, zvonilo se ili svaki sat ili svaka dva sata na parohijalnom hramu u Plavšincu.

ZAKLJUČAK

Svakodnevni život pravoslavnih seljaka na podravskom području između dva svjetska rata nije se gotovo ni u čemu razlikovao od svakodnevnog života katoličkih seljaka na istom području. Dugotrajna prisutnost pravoslavaca na spomenutom području izjednačile je njihove, eventualne drugačije običaje, s običajima katoličkih seljaka. Prepletenost pravoslavnih i katoličkih običaja i života vidljiva je ponajviše u postojanju miješanih brakova, zajedničkih kramova (na kojima su se redovito svi okupljali bez obzira na vjeru) i zavjetovanja pravoslavaca katoličkim odnosno katolika pravoslavnim svecima. Običaji koji su se u međuratnom periodu održavali u podravskim selima danas su uglavnom uspomene u sjećanjima njihovih najstarijih stanovnika. Današnji ubrzani način života onemogućuje da se provode svi oni detalji kod rođenja djeteta, vjenčanja ili smrti. Potrošačko društvo podignulo je životni standard Podravaca visoko iznad nekadašnjeg načina života. Seljaci iz podravske nizine i Međimurja, koji su nekada bili sluge u bilogorsko-kalničkim pravoslavnim obiteljima, danas znatno bolje žive od svojih nekadašnjih poslodavaca. Uzrok tome leži najvjerojatnije i u starenju prigorskih sela, dok su pridravska i međimurska sela ostala (barem donekle) mlada. Podravski seljaci, koji su bili vezani za zemlju, danas su uglavnom zaposleni u industrijskim postrojenjima, a na posao putuju i po nekoliko desetaka kilometara od mjesta stanovanja. Liječnici, koji su danas prisutni u gotovo svakom većem podravskom selu, nekada su bili nedohvatljiv luksuz za seljake. Higijenski standardi na podravskom selu uvelike su se podigli, a bolesti od kojih Podravci umiru više nisu nepoznate kao na početku dvadesetog stoljeća.

U razdoblju između dva svjetska rata koji su obilježili dvadeseto stoljeće, na podravskom prostoru u susretu Povijesti i svakodnevne dvosmjernost uzajamnih utjecaja prepoznatljivo je bila u određenoj mjeri povećana. Dakako, velika povijesna kretanja i značajni povijesni događaji, pa i sva zbivanja koja su po općem sudu dostojna historiografske obrade uvijek presudno ili bar znatno utječu na mijene svakodnevnog života, mijene uobičajenih, rutinskih ili čak obrednih postupaka i općenito ili bar pretežno usvojenih vrednovanja i stavova. I u Podravini, a posebno u svakidašnjici podravskog sela, u vremenu promatranom u ovome radu, povijesne činjenice kao što su bile svjetska ekonomska kriza ili razvoj nacističkog pokreta i pobjeda nacističkog režima u Njemačkoj, ili također političke promjene u Kraljevini Jugoslaviji, ali i svi mnogobrojni odjeci tih činjenica, uvelike su utjecali, među ostalim, i na svakodnevni život seoskog stanovništva, seoskih zajednica i obitelji i na individualne sudbine te na moralna i politička opredjeljenja seoskog življa.

S druge strane, seoska svakodnevica, više ili bar očitije nego u nekim drugim hrvatskim seoskim sredinama, u pojedinim svojim segmentima, gdje su naslage tradicionalnih vrednovanja i ponašanja bile zbog dugotrajnih taloženja osobito otporne, relativno se uspješno suprotstavlja utjecajima velikih povijesnih nepogoda, katastrofalnom osiromašenju sela zbog ekonomske krize, prodorima rasističkih podjela i rasističke mržnje ili nacionalističkih fetišizama. Pojedini oblici seoskog svakidašnjeg života, najčešće etiketirani kao prije svega, ili čak isključivo, konzervativni, u podravskim seoskim sredinama poprimali su u to vrijeme ponekad i značenja promocija ljudskosti, tolerancije i poštivanja različitosti. Tako su se na primjer, na tom terenu veoma dugo izgrađivani odnosi suživota i međusobnog pomaganja dvaju različitih etničkih zajednica, Hrvata i Srba, uspjeli u to vrijeme othrvati svim pozivima na podjele koji su u to vrijeme iz tadašnjeg političkog dijaloga dolazili vrlo često. Na osobit način ta se dvosmjernost utjecaja očitovala na planu povijesti i kulture. Kad je koprivnički knjižar i

izdavač Vinko Vošicki objavio tri djela najvećega hrvatskog pisca dvadesetog stoljeća ("Vučjak", I. izdanje, 1923.; "Novele", I. izdanje, 1923., s oznakom 1924.; "Pjesme I", II. Izdanje., 1926), a od te tri knjige dvije su bile predstavljene kao 1. i 2. svezak "Sabranih djela Miroslava Krleže", tada se to događalo u doba u kojem je veći dio književne kritike i, pod utjecajem medija, školskog obrazovanja i službenih stavova, znatan dio čitalaca literarnom iskazu njihova autora osporavao umjetničku vrijednost. Podravski nakladnik nije taj svoj vizionarski plan ostvario, ali je već i sam njegov naum, anticipirajući vrednovanje jednog magistralnog opusa u nastajanju, djelovao kao poziv i izazov, i seoska je sredina na nj odgovorila kreativnim činom: već 1926. objavljeno je prvo od pet književnih djela seljaka-pisca Mihovila Pavleka Miškine, "Za svojim zvijezdom".

A uskoro zatim, 1930. slikar Krsto Hegedušić, koji je samo godinu dana ranije bio među osnivačima likovne grupe "Zemlja", okupio je u Hlebinama nekoliko seljaka koji su se, uz svoje ratarske poslove bavili crtanjem i slikanjem, i dvojica od tih Hlebinaca, Ivan Generalić i Franjo Mraz, izlagali su već 1931. u Zagrebu. Uskoro će ta seljačka slikarska skupina, tada već povećana i nazvana "Hlebinskom slikarskom školom", nastupati i u europskim likovnim metropolama, a nakon nepuna dva decenija, osobito nakon izložbe na Biennalu u São Paolu, postat će jednim od čuvenih svjetskih likovnoumjetničkih fenomena. Dvije godine nakon hlebinskog zagrebačkog debija, tj. nakon prvog nastupa članova te grupe pred likovno zainteresiranom i likovno obrazovanom publikom, kada su podravski naivci krenuli u osvajanje internacionalne javnosti, objavljeno je u Đurđevcu prvo djelo još jednog novog podravskog pisca, zbirka pjesama "Srce nad oranicom": njegov autor, mladi učitelj Grgur Karlovčan, nije bio seljak, ali je bio po nadahnuću i po društvenom angažmanu blizak selu. Iste godine, 1933., izašla je i knjiga crteža Krste Hegedušića, "Podravski motivi", s Krležinim predgovorom. U tom povijesno važnom tekstu, u kojem je izložio nekoliko bitnih stavova svoje poetike i svojeg pristupa umjetničkom iskazu uopće, Krleža je citirao i odlomak svojeg "Pisma iz Koprivnice", objavljenog 1925. u zagrebačkom dnevnom listu "Hrvat". U tom odlomku on iznosi jedno svoje viđenje tadašnje Podravine: "Brabant u vrijeme cvata antverpenske republike pokazuje niz izvjesnih dodirnih točaka s našim (koprivničkim) krajem. Uvijek kada zimi putujem preko ove provincije, meni se čini, kao da se željeznica svrdla u kakav veliki okvir Brueghelove sniježne kompozicije. Slamnati krovovi seljačkih koliba ispod kojih kulja dim, život što po svojim primitivnim složenostima tek što se je ukopao u zemlju i počeo da se razvija, zidani zvonici i groblja rimokatoličke organizacije, debela, crna, plodna brabantiska zemlja, i seljaci, govedari, vinogradari, rumeni, nabijeni krvlju, sa barilom vina, s kobasicama i vijencem luka. Uvijek netko mokri, uvijek netko bljuje, a netko se njiše na vješalima. ..." ⁴²

Tri godine nakon pojave Podravskega motiva 1936., u Zagrebu su ponovo svoje radove izložili Generalić i Mraz, a uz njih, prvi put, suseljanin Pavleka-Miškine, Đelekovčanin Mirko Virius, koji je godinu dana kasnije, kada je Miškina objavio svoj "Krik sela", svoje slike predstavio u Beogradu. Godine 1939., kada je u Koprivnici tiskana Miškinina knjiga "Stara i nova gospoda", Karlovčan je u zagrebu objavio svoj roman "Natopljene brazde".

Nedostaju nam nažalost podaci o recepciji djela podravskih seljaka-umjetnika na podravskom selu. Ipak, njihovi proizvodi, književni i likovni, nisu bili namijenjeni građanskoj publici, potreba za tim u seoskoj sredini neuobičajenim iskazima rađala se očito u stvaraočima iz pretpostavljene i na neki način doživljene potrebe i čak zahtjeva sredine: pojedinci koji su u sebi otkrivali pa zatim i razvijali kreativne sposobnosti nisu računali na zadovoljavanje samotničkih, egocentričnih, hermetičkih traganja i saznanja: oni inače ne bi pronalazili tako seljaku razumljive i često, osim toga očaravajuće, ponekad i neodoljive vlastite individualne "jezike".

Drugo, i u izboru svojih motiva i u oblikovanju svojih iskaza ta je produkcija obuhvaćala na očito prirodan, neusiljen način cjelinu življenja i osjećanja trajanja "poslova i dana" svih podravskih seljaka, bez obzira na etničke ili vjerske razlike, podrazumijevajući i njih, kao i eventualna politička

⁴² Krsto HEGEDUŠIĆ, *Podravski motivi – trideset i četiri crteža s predgovorom Miroslava Krleže*, Zagreb 1933, 21-22.

opredjeljivanja, kao bogatstvo i punoću a ne ograničenja. I napokon, popularnost i omiljenost podrav-ske seljačke umjetničke proizvodnje potvrdila je za Drugog svjetskog rata i fašistička vlast kad je u njoj prepoznala opasnost za svoju ideologiju i svoj "novi poredak": Mihovil Pavlek-Miškina ubijen je u Jasenovcu 1942., Grgur Karlovčan u Staroj Gradišci 1942., a Mirko Virius u zemunskom logoru 1943.

Na samom kraju razdoblja kojim se bavimo, 1939. godine, Krleža je objavio "Balade Petrice Kerempuha". Dakako, ta genijalna evokacija drame hrvatske Povijesti nadilazi u svakom pogledu vremensko-prostorno ograničenje ovoga rada, ali je sva prožeta susretom povijesnog pamćenja i seljačke svakodnevice, onakve iz kakve se u tom međuraću dvadesetog stoljeća rodila i podravska "seoska renesansa".

SUMMARY

The author paints a picture of an ordinary life of a typical Orthodox Serb family in Đurđevac, Koprivnica and Ludbreg municipalities in the period between the two world wars. The main source of information is the feedback from 18 survey respondents, interviewed in 2010 in the three municipalities. Beside respondents' answers, the author provides a parallel with Roman Catholics of the area, their own customs and everyday life. Here the author used the original archives from Institute for ethnology and folklore, archives from Croatian Academy of Sciences & Arts Ethnology department; published articles and memories of living contemporaries. In conclusion, the author suggests that in the research period both Orthodox Serbs and Roman Catholics alike share very similar customs and everyday life experiences, sometimes interwoven through mixed marriages, common worship to God and sacred vows of Catholics to Orthodox saints and vice-versa - the Orthodox Serbs to Roman Catholic saints.

ARTUR BENKO GRADO BOJNIČKI KAO EVIDENTIČAR MIGRACIONIH I MASOVNIH GOSPODARSKO-SOCIJALNIH KRETANJA U HRVATSKOJ U PRVOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA

ARTUR BENKO GRADO BOJNIČKI, CHRONICLER AND STATISTICIAN OF MIGRATIONS AND MASS SOCIO-ECONOMIC EVENTS IN EARLY 20TH CENTURY CROATIA

Mira Kolar-Dimitrijević
red. prof. u mirovini
Zagreb, Draškovićeve 23
mira.kolar@zg.t-com.hr

Primljeno/Received:: 15. 5. 2012.
Prihvaćeno/Accepted: 25. 10. 2012.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
UDK/UDC 262.12 (497.5-3 Artur Benko)

SAŽETAK

Artur Benko Grado Bojnički, podrijetlom Podravec, bio je jedan od najplodnijih hrvatskih pratilaca društvenih i osobito statističkih podataka u međuraću, a s obzirom da je pratio i kretanja u svijetu možemo ga nazvati i prvim hrvatskim globalistom. S pravničkim obrazovanjem, dvadesetgodišnjim upravnim iskustvom, znanjem stranih jezika Benko je sistematično proučavao masovne pojave u Hrvatskoj posebice cijene, zarade i migracije. On je bio pionir na tom polju. A bio je pionir i u svojoj obitelji koja je bila krajiška, vojnička u službi Austro-Ugarske Monarhije sve do njegove preorijentacije prema privrednim i migracionim temama. Artur Benko je naveo da mu obitelj potječe iz Peteranca kraj Koprivnice. Njegov rad je višeslojan. Radio je kao upravnik, književnik, pjesnik, prevodilac u prvom dijelu života do 1918. godine i kao statističar i ekonomski pisac u drugom dijelu od 1918. do smrti. U oba dijela života bio je izvanredno marljiv i sistematičan, veliki poznavalac i povijesti i književnosti i ekonomske literature na stranim jezicima. Zahvaljujući njemu možemo danas pratiti kretanje cijena, nadnica i troškova života koje je tiskao u statističkoj reviji Indeks na hrvatskom, engleskom, francuskom jeziku, a radio je potrebne statistike i o masovnim socijalnim pojavama za potrebe novčarskih institucija. Najpoznatiji je kao istraživač migracija te je od deset planiranih svezaka migracione enciklopedije uspio objaviti dva sveska: Kanadsku migracionu enciklopediju (1930.) i Zakonodavstvo za useljavanje u Ameriku - Common Law (1933). Bio je i član mnogih društava i svakako je njegov rad značajan za istraživanje ekonomske, socijalne i migracione povijesti.

Ključne riječi: Artur Benko Grado, obitelj Benko Bojnički, iseljništvo, statistika, socijalne prilike.
Key Word: Arthur Benko Grado, famyly Benko Bojnički, Emigration, Statistik, Social wiew.

Artur Benko Grado Bojnički bio je jedan od najplodnijih hrvatskih pratilaca društvenih i osobito statističkih podataka u međuraću a s obzirom da je pratio i kretanja u svijetu možemo ga nazvati i prvim hrvatskim globalistom. S pravničkim obrazovanjem, dvadesetgodišnjim upravnim iskustvom, znanjem stranih jezika Benko je sistematično proučavao masovne pojave u Hrvatskoj posebice cijene, zarade i migracije. On je bio pionir na tom polju. A bio je pionir i u svojoj obitelji koja je bila krajiška,

vojnička u službi Austro-Ugarske monarhije sve do njegove preorijentacije prema privrednim i migracionim kretanjima. Artur Benko je naveo da mu obitelj potječe iz Peteranca kraj Koprivnice.

I.

Obitelj Benko od 18. do 20. stoljeća. Povijest razlomljenih dijelova hrvatskog korpusa nepresušno su vrelo podataka o povijesti Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, ali i povijesti Austrije, čija je opstojnost u mnogome ovisila o hrabrosti krajišnika iz Hrvatske ali i Varaždinske Vojne krajine. Iako se obitelj Benko spominje i enciklopedijama ne daje im se ono mjesto koje im pripada. Članovi obitelji Benko našli su se u *Hrvatskom biografskom leksikonu* 1983. godine, ali su napisi o njima fragmentarni i svakako nedovoljni. Drugi krajevi u Hrvatskoj su takve zaslužne obitelji historiografski obradile i dale im u povijesti ono mjesto koje im pripada. To se međutim nije desilo obitelji Benko za koju imamo malo i često čak netočnih podataka, pa se u *Hrvatskom biografskom leksikonu* navodi da obitelj potječe iz Đurđevca, a sam je Benko naveo 1942. da mu je obitelj iz Peteranca kraj Koprivnice.¹ Obitelj je vrlo stara i koprivnički sudac Benko u jednom dokumentu od 10. studenog 1308. govori o mlinarstvu na potoku Koprivnici.² Obitelj Benko se spominje i u prvom svesku Ujevićeve *Hrvatske enciklopedije*.³ Danica Pinterović je Benkove uvrstila među krajiške uglednike. Navela je da su majori **Josip i Gašpar** dobili 1790. hrvatsko-ugarsko plemstvo.⁴ Josip Benko je 27 godina služio u ilirskoj dvorskoj deputaciji a Gašpar je bio vrhovni zapovjednik carske garde i 32 godine je služio u carskoj vojsci i bio više puta ranjen u Sedmogodišnjem ratu. Sin Josipa **Ivan Benko** (Đurđevac, 19. V 1775. - Monteggio Maggiore 1804.) borio se na talijanskom frontu.

Sin Gašpara **Ivan Benko od Bojne** (?- Glina, 22. V 1855.) bio je prvo kapetan đurđevačke pukovnije do 1818 kada je dobio austrijsko plemstvo s pridjevom Bojnički, Već 1820. je major kod Prve banijske pukovnije, a od 11. rujna 1830 je potpukovnik kod treće Ogulinske pogranične pukovnije odakle je premještan banskoj pograničnoj pukovniji i 29. svibnja 1835. imenovan pukovnikom, 1842. generalmajorom, a 25. kolovoza 1843. zapovjednikom tvrđave Osijek, te je kasnije postao i podmaršal.⁵ Njegovo odlikovanje 1838. zabilježile su i *Ilirske novine*.⁶ Osobito zaslužan za napredak i uređenje Topuskog te je glasovito drugo vrelo u Topuskom dobilo po njemu ime.⁷ Topusko je kasnije nastavio uređivati njegov nasljednik Josip Jelačić koji je od 1842. do 1848. bio zapovjednik Prve banske pukovnije. Barun Ivan Benko je kao komandant Prve banske. pukovnije poslao krajiškog »fuhrera« Stjepana Lončarevića u pokušaj Liepu Ves u Zagreb da uči kako se gaje dudovi odnosno izrađuje svila.⁸ Dao je Jelačiću veliku slobodu kod osnivanja prve podružnice Hrvatsko-slavonskog

¹ Hrvatski državni arhiv, (dalje HDA), fond 790, Benko. kut.- 2 - Molba Artura Benka dr. Andriji Artukoviću, ministru unutarnjih poslova za priznanje 35 godina službe 1942 godine. Ministarstvo unutarnjih poslova br. 35115/I-6 - 29. IX. 1942. Svoju molbu Benko je uputio i generalu Laxi. Do krivog podatka u Hrvatskom biografskom leksikonu Danica Pinterović je došla zbunjena vjerojatno time što je glasoviti Ivan Benko bio rođen u Đurđevcu a i služio kao kapetan đurđevačke pukovnije. Osim toga Peteranec je bio satnija Đurđevačke pukovnije.

² Dragutin FELETAR, Podravina, I, Koprivnica 1988., 60.

³ Vidi bilj. 1. Obitelj je ušla i u *Gottin plemićki almanah za godinu 1883*.

⁴ Danica Pinterović, Obitelj Benko, Artur Benko Grado, *Hrvatski biografski leksikon*, 1, Zagreb 1983., str. 665.

⁵ U diplomi 1815. car Franjo ističe da se je Ivan odlikovao u ratovima protiv Francuza i Turaka, te da je učestvovao u 42 bitke i juriša, blokade i opsjeđanja te da se naročito istaknuo 1813. i 1814. u bitci kod Laricia i Zirknitza, blokade kod Palmanove i Grada, o za oslobođenje Grada 1814. bio je i posebno odlikovan. /HDA, Benko, kut. 2 - list 224. pisma - odgovor Benka na upitni arak generalu Laxi za njegovo djelo *Kroatische Generale* 31. V 1927 pridodano molbi Artukoviću za priznaje 35 godini staža.)

⁶ *Ilirske narodne novine*, 45. 9. VI. 1838. Bio je oženjen s Katherinom Redl v. Rottenhausen. (HDA, Benko, kut. 126, korespondencija 1938, br., 144.)

⁷ Branko VUJASINOVIĆ, Topusko i njegova mineralna vrela kroz povijest, *Hrvatske vode*, 46 od ožujka 2004., str. 59.

⁸ *Gospodarski list*, 27. 28. VI. 1856., 118.

gospodarskog društva za podizanje gospodarstva u Banskoj krajini 1842. ali je ova uskoro zabranjena od krajiškog vodstva.⁹

Gašparov sin **Antun Benko od Bojne** (23. I. 1811. - Olomouc, 26. III. 1875) služio je od 1849. do 1858. u Prvoj banskoj pukovnji u Glini.¹⁰ a tu se nalazio od 1866. do 1857. i pjesnik Petar Preradović te je zajedno s Ivanom Trnskim pomogao pjesniku da povrati i obogati svoje znanje hrvatskog jezika.¹¹ On je veliku brigu posvetio glinskom parku koji ima svoj razvojni put još od 1689. godine, kada je bio depresija u kojoj se zadržavala voda. G. 1769 sagrađena je na prostoru parka kapela u čast Sveca Ivana Nepomuka koja tu ostaje do 1830. godine, a pošto je zaravnat prostor parka tu se je stotinu godina održavao sajam sitne robe i prehrambenih namirnica, pa se stoga zvao »Ženski plac«, odnosno Glinski trg. Na karti Gline iz 1841. uočavaju se veće promjene. Oko 1845. zatrpana je većina jaraka, pa je zasađen i središnji dio parka, a platane ispred nove župne crkve sv. Ivana Nepomuka dao je zasaditi još pukovnik Josip Jelačić Bužimski prije 1848. godine. Antun Benko Grado uređuje jugoistočni i sjeverozapadni dio glinskog parka dajući zasaditi okrugle rondele gdje su zasađene ruže, i uređuje staze. Na rubu tog parka bila je i kadetska škola, i stan pukovnika, a u sredini parka bila je podignuta drvena sjenica s klupama za mjesnu glazbu i odmaranje. Antun Benko je zajedno s grunтовničarom Ivanom Kadićem i nadžumarom T. Dizdarom podnio izvještaj o stanju šuma, koje su poslije 1849. postale zanimljiv objekt za trgovce drvom koji su počeli dolaziti iz Štajerske i Mađarske.¹² Bio je kasnije zapovjednik petrovaradinske pukovnije a umro je kao podmaršal u Olomoucu gdje je i pokopan, te je prema mišljenju Petra Preradovića i Ivana Trnskog trebao biti izabran za bana 1848. godine.¹³

Franji Benko krajiški oficiri podigli su u znak zahvalnosti za dobro upravljanje ličkom pukovnijom spomenik u Modrušu. Ovaj Franjo bio je djed Artura Benka.

Poslije 1848. osjećaju se pokušaji članova obitelji Benko da ovladaju tehničkim zvanjima i tehničkim službama i to uglavnom radeći u vojnoj floti kojoj se počela posvećivati veća pažnja kada je Austrija izgubila sjevernu Italiju a onda i Veneciju gdje je bila stacionirana austrijska flota.

Sin Antuna **Jerolim (Jeronim)** (Prag, 1843. - Beč, 1904.) bio je kapetan austrijskih bojnih brodova, i napisao je nekoliko knjiga iz povijesti pomorstva.¹⁴

Drugi Antunov sin barun **Izidor** (Prag, 7. I 1846 - Zagreb, 19. IV. 1925) bio je zaštitnik Artura Benka prilikom njegovog dolaska u Bosnu.¹⁵ Svršio je vojne nauke specijaliziran za ratnu mornaricu

⁹ Ivica GOLEC, Pukovnik Jelačić, predsjednik prve podružnice Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva i podizanje gospodarstva u Banskoj krajini 1841.-1848. U zahvalu za gradnju ceste Ivan Trnski ja napisao 1844. i stihove »Ljubimo te, naša diko«. Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva i podizanja gospodarstva u Banskoj krajini 1841.-1848.

¹⁰ HDA, Benko, kut. 126, korespondencija 1938. - br. 146. Danica Pinterović u Biografskom leksikonu krivo navodi datum rođenja 26. X. 1822). Oženio se u Pragu s Amaliom Barbarom v. Prochaska, pa vjerojatno odatle i dolazak više Čeha tog prezimena u Hrvatsku.

¹¹ *Pučki prijatelj*, Varaždin, br. 4, II. 1874, str. 28.

¹² Oesterreichische Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, Arhiv, KA- HKR B VII/371 F-10. (Prema I. GOLECU, Šumarski odnosi).

¹³ D. Pinterović, Benko Bojnički, n.dj., str. 655. Nakon što je zabranjen rad Gospodarskog društva u Glini tek 1865. je krajiški časnik Stjepan Pejaković je osnovao u Petrinji Gospodarsku bratovštinu, pomagavši i osnivanje istovrsnog društva u Virju, a oba su imala sličan sadržaj rada kao podružnice Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva.

¹⁴ *Geschichte des k.k. Kriegs-Marine während der Jahre 1848. und 1849., Beč 1884. Vol. 1. Geschichte des k.k. Kriegs-Marine.; Reise S.M. Schiffes »Zrinyi« über Malta, Tanger und Teneriffa nach Westindien in den Jahren 1885. und 1886, Pula 1887.; Die Reise S.M. Schiffes »Frundsberg« im Rothen Meere und an den Küsten von Vorderindien und Ceylon in den Jahren 1885-1886., Pula 1888.; Reise S.M. Schiffes »Albatros« unter Commando des k.k. Fregatten-Kapitäns Arthur Müldner nach Süd.-Amerika, dem Caplande und West-Afrika 1885-188- Hrsg. von des Redaction der Mittheilungen sud dem Gebiete des Seewesens. Mit eines orientierenden Reiseskitze, Pola- Wien, 1889.; Das Datum auf dem Philippinen, Pola 1890 (Mittheilungen sus dem Gebiete des Seewesens, Hrsg vom k.k. Hadrographische Marine- Bibliothek, 8. Jhr. (XVIII)..*

¹⁵ Dokumentacija o Izidoru Benku nalazi se u fondu Artura Benka Grade (HDA, Benko, kut. 3 - 8.

i 1864. radio u Šlesko-Holsteinu da bi 1866. u bitci kod Visa dobio kolajnu za hrabrost te je bio kapetan korvete u rezervi. Raznim misijama obišao cijeli svijet. G. 1883. ušao u bosanskog hercegovačku upravu. Poslan u Nevesinje, gdje je uspio smiriti nevesinjski ustanak 1882. godine. Onda je imenovan za okružnog predstojnika u Mostaru, a 1895. je imenovan predstojnikom Odjela za unutrašnje poslove Zemaljske vlade u Sarajevu, te je provodio ideju Kallaya na stvaranju bošnjačke nacije. Dvadeset je godina izgrađivao bosansko-hercegovačku upravu surađujući s Kostom Hörmannom, urednikom *Nade* iz Bjelovara i Ćirom Truhelkom, te je kao civilni adlatus osobitu pažnju posvetio modernom parničnom postupku uvažavajući i šerijatsko pravo gdje je to bilo potrebno. Kada je donesen bosansko-hercegovački Ustav i uveden parlamentarni život bio je penzioniran 1912. te se je nastanio u Zagreb na Deželićevom prilazu br. 2., dakle u zgradi Narodnih novina, i k njemu je često dolazio praukun podmaršala Ivana Arthur Benko, sin inženjera Alfreda.¹⁶ Na njegovom pokopu govorio je Savski divizijski general Uzun Mirković.¹⁷

Brat Izidora bio je astronom **Ivo Benko** (Karlovac, 26. IX. 1851. - Gorica, 23. XII. 1903.) koji je od 1874. postao pomorski časnik te je izučio u Grazu kod profesora Johanna Frischaufa astronomiju i radio na zvjezdarnici Hidrografskog ureda u Puli koju je opremio modernim instrumentima, te je sudjelovao i kod opremanja austro-ugarske flote najmodernijim spravama i kronometrima. On vodi zvjezdarnicu od 1883. do 1901. kada se je zbog narušenog zdravlja morao povući. Vršio je sustavna astronomska opažanja i objavljivao u kielskom časopisu *Astronomische Nachrichten*.¹⁸

I konačno **inž. Alfred Benko** (Ivanska 1841. - Zagreb, 1884.)¹⁹ Bio je unuk Ivana po kojemu je nazvano jedno vrelo u Topuskom, i sin komandanta petrovaradinske pukovnije Antuna. Oženio se Jelenom Draženović Požrtvanski, rođenoj 1843. u Prosječenom kamenu u Bosni, koja se deklarirala pripadnicom starog plemstva iz Bosne odakle su Draženovići pobjegli pred Turcima u kraj oko Ogulina. Umrula je 31. prosinca 1928. u Grazu. Imali su dvoje djece, Olgu, rođenu u Ogulinu 5. II. 1873. koja se udala 1894. u Zagrebu za inž. državnih željeznica Dragutina Kafku, i sina našeg Arthura Benka Bojničkog koji se poslije 1918. naziva Artur Benko Grado.²⁰

Ova loza Benkovih kretala se od zavičajne đurđevačke pukovnije (Peteranec i Đurđevac, preko Banije (Banovine) i Zagreba sve do Pule ratujući, gradeći i upravljajući te učeći. Ostavljali su svugdje gdje su živjeli tragove svoga rada, pa te tragove treba pronaći i pročitati, jer pokazuju na mnogo primjera da je Vojna krajina iznjedrila mnogo kvalitetnih ljudi na raznim područjima života i da je talentiranim krajišnjicima bilo omogućeno da se školuju i da unapređuju znanost i spoznaje svoga doba. U kontekstu toga treba gledati i Artura Benka Grada, kojim se bavimo u ovoj studiji i koji je otišao najdalje i najšire od svih svojih predaka ali je dobio najmanje zahvale i nagrade.

Prezime Benko često se susreće u okolici Koprivnice. U Sigetcu je rođen polovicom devetnaestog stoljeća i teolog **Tomislav Benko** (Sigetec, 13. X 1847), koji je pisao u Obzoru kritičke članke, i koji je radi toga morao napustiti studiranje u Zagrebu te je škole završio u Đakovu te je radio kao svećenik u punitovačkoj župi.²¹

¹⁶ Artur Benko je ostavio neke zapise o Izidoru iz razdoblja 1921-1934. (HDA, Benko, kut. 2. I/2-8. i kut. 109-2 - Izidor barun Benko.)

¹⁷ *Hrvatski Radiša*, 9., 1. V. 1925., str. 82. Izidor je bio kapetan korvete u rezervi, posjednik zlatne kolajne za hrabrost u bitci kod Visa 1866, civilni adlatus (upravnik) Bosne i Hercegovine, začasni građanin nekoliko gradova. Bio je oženjen s Johannom rođ. v. Plessing, koja je umrla 12. svibnja 1923. u Beču kod sina dr. Viktora.

¹⁸ Z. BRITVIĆ, Hrvatski astronom Ivan Benko, *Zbornik Drugog skmmppčozija iz povijesti znanosti*, Zagreb 1980.; Žarko Dadić, Ivo Benko, *Hrvatski biografski leksikon*, 1, Zagreb 1983., str. 655.; Korade Korlević, KNJIGA, Glasoviti ljudi s otoka. U Puli je bila smještena vrlo bogata mornarička knjižnica čije počeci padaju u 1802. kada je Venecija bila mornaričko središte. Knjižnica je jako stradala. Zajedno s Ivom Benkom služio je i sin Pera Preradovića Dušan i tu je rođena Dušanova kći, koja je autorica austrijske himne.

¹⁹ Alfred rođen 29. V 1841 u Ivanskoj, a umro je u Zagrebu 1884. i služio je kao potporučnik u pukovniji od rujna 1861 do 1864. kada je izašao iz vojske te je onda radio kao za Zemaljsku vladu u Zagrebu kao inženjer.

²⁰ Državni arhiv u Zagrebu, Imenik zavičajnika, br. 1016, 1017, 1018, 1019.

²¹ Ivan Berti, Župa Punitovci, *Narodna obrana*, 27.5. VII. 1930.

U Peterancu je živio u međuraču i istaknuti sindikalni funkcioner **Ivan Benko** koji je bio povratnik iz Amerike, te je bio jedan od sindikalnih vođa u Nezavisnim sindikatima Ivana Krndelja.²²

II.

Artur Benko Grado (Ogulin, 6. VI. 1875. - Zagreb, 10. VII. 1946.)²³ nije bio ni vojnik, ni tehničar već specijalist za istraživanje migracionih i socijalnih kretanja u zemlji i svijetu te je pod tim imenom ušao već i u ediciju *Znamenitih Hrvata (925-1925 godine)*²⁴. U toj je ediciji Benko naveden kao publicist i istraživač migracija, i to mu je ostalo do danas u svim enciklopedijama i leksikonima u koje je ušao. Međutim Artur Benko je bio mnogo svestraniji znanstvenik i pisac na što sam upozorila još 1978. u svojoj do danas neobjavljenoj disertaciji,²⁵ ali je trebalo dočekati 2003. da akademik Vladimir Stipetić uvrsti Artura Benka Gradu u redove uglednih ali i zaboravljenih statističara i ekonomista zanemarujući njegovu istraživačku migracionu aktivnost i stavljajući u prvi red njegove socijalno-ekonomske radove, zapravo časopis *Indeks*, koji je bio prvi statističko-ekonomski časopis u Hrvatskoj, koji je Benko neumorno izdavao od 1928. do 1941 godine.²⁶ Benka je ispravno ocijenila i arhivistica Jasna Stanković sredivši njegovu rukopisnu ostavštinu poslije Benkove smrti.²⁷ Život Benka mogao bi se kvalitetno rekonstruirati objavljivanjem njegovih dnevnika o putu po Zapadnom Balkanu 1894.-1895., dnevniku o boravcima u Parizu, Italiji i Zagrebu od 1895. do 1900., te dnevniku »Die politische Lage in Bosnien und Hercegovina od 1900.-1915.« kao i Ratnom dnevniku u tri sveske iz 1914.-1918., te dnevniku njegovog zatvaranja i istrage 1919. godine. Očuvana je i korespondencija kao i rukopisi i bilješke, od kojih jedan dio nije nikada objavljen ili su objavljeni anonimno.²⁸ Zanimljivo je da nije nastavio pisanje dnevnika poslije 1918. vidjevši očito da je to jalov posao koji ga može samo kompromitirati. Uostalom poslije 1918. od okružnog predstojnika u Bihaću Arthura Benka Bojničkog postao je publicist Artur Benko Grado.

Bio je sin ing. Alfreda Benka a ime koje je nadjenuo sinu tj. Arthur, kao i traženje da nauči engleski jezik, ali i francuki, talijanski i njemački, ukazuje da je inž. Alfred želio da mu sin razbije tradiciju vojničkog školovanja i da postane kozmopolita, kako je to Benko napisao u svojoj pismenoj obrani krajem 1918. kada ga je bosanski Narodni odbor zatvorio optužujući ga za suradnju s Austro-ugarskom Monarhijom.²⁹ Otac mu je očito osjetio novo doba kada su se francuski i engleski brodovi počeli pojavljivati na Dunavu, demonstrirajući nove sile u Europi i najavljujući velike promjene.

²² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Angažovanje Josipa Broza na sindikalnom organizovanju radničke klase Koprivnice 1927. i 1928. godine. Zbornik: *Tito, radnička klasa i sindikati*, Beograd 1979., 105-116.; Ista, Tito u Koprivnici, *Glas Podravine*, br. 23, 7. IX. 1971.; Ista, Tvornica Danica i njeno radništvo, *Podravski zbornik* '76, str. 26-34.

²³ Državni arhiv u Zagrebu, Imenik zavičajnika 1019.

²⁴ V.D., Benko Artur, barun, *Znameniti i zaslužni Hrvati 925-1925*, Zagreb 1925., str. 26.

²⁵ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Položaj i struktura radništva sjeverne Hrvatske u vrijeme Savske banovine, (1929-1939). neobjavljena disertacije. Štampani su samo dijelovi: Položaj radništva sjeverne Hrvatske u vrijeme Savske banovine (izvadak iz disertacije), *Povijesni prilozi*, 1, Zagreb 1982., 205-266.; Ista, Privredna kretanja i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929-1939. (Izvadak iz disertacije). *Povijesni prilozi*, 3, Zagreb 1984., 167-230.

²⁶ Vladimir STIPETIĆ, Artur Benko Grado, (1875-1946), Zaboravljeni statističar i ekonomist, *Zbornik radova Ekonomskog fakultet u Rijeci*, Vol. 21, sv. 1, Rijeka 2003. Stipetić se založio za proučavanje ekonomskih i statističkih radova Artura Benka Grade, no zapazila sam da novih radova na temu Artura Benka Grade još uvijek nema.

²⁷ HDA, Jasna STANKOVIĆ, *Analitički inventar rukopisne ostavštine Artura Benka Grade*, Zagreb, (oko 1983.), a izradila je i referat o ostavštini koju je sredila.

²⁸ Svi ovi materijali nalaze se u HDA, Benko, kut. 106, 107, i td. Očuvan je i veći dio njegove korespondencije te razne bilješke. Ostavštinu Artura Benka Grade je deset godina sređivala arhivistica Hrvatskog državnog arhiva Jasna Stanković, te izradila analitički inventar, ali je više puta mijenjala signatura, pa signature navedene u ovoj studiji treba provjeravati jer ja sam se istraživanjem Benka bavila oko 1988. godine.

²⁹ HDA, Benko, kut. 1. - Ekspoze od 14. XII. 1918.

Poslije osnovne škole u Ogulinu Artur je polazio gornjogradsku gimnaziju u Zagrebu 1885. do 1893., a nakon toga je studirao pravo u Parizu i Beču, stanujući čitavo vrijeme zajedno s Ivom Pilarom. Proputovao je mnoge europske zemlje pa i Balkan i upoznao razne narode te je bio pristaša kozmopolitske ideje, pomalo i liberalne, a kao učenik Broza iz Daničićeve škole imao je određenog afiniteta i za južnoslavensku ideju.

Po završetku studija vratio se je 1898. u Zagreb, pa je bio jedan od pokretača Društva hrvatskih umjetnika i književnika. Prijateljevao s pjesnikom Vladimirom Vidrićem, Ladislavom Polićem, piscem *Parlamentarne povijesti Hrvatske*, i jasno dr. Ivom Pilarom s kojim je stanovao za vrijeme studiranja u Beču i Parizu, te su se kroz razgovore i čitanje iste literature i modelirali slično kao hrvatski intelektualci iz kraja 19 stoljeća. Počeo je i pisati u *Vijencu* 1895. kao Artur Grado odnosno A.G., a neke stvari vjerojatno objavljuje i anonimno, pa bi tek detaljno istraživanje njegove ostavštine moglo dati odgovore na neka pitanja. Benko piše i u *Obzoru*.

Već od 15. siječnja 1898. do 1911. bio je agrarni sudac na kotaru u Brčkom koji je tada već bio povezan vlakom sa Vinkovcima i odatle sa Zagrebom. U toj funkciji radio je u interesu naroda koji nije imao zemlje. Od lipnja 1911. pa do svibnja 1917. radi kao kotarski predstojnik u Bijeljini te je zaslužan za otvaranje mnogih anafalnetskih tečajeva, gradnju škola u najzanemarenijim krajevima kao u Janju kotara Jajce. Izradio je - kako sam piše - čak i nacрте za novo pokuštvo za vijećnicu Gradske općine u Bijeljini. Mnogo dobra učinio narodu. Već 8. travnja 1900. oženio se u Grazu s Marijom Dostal, rođenom 29. travnja 1874. u Grazu, a uskoro je počeo objavljivati u Kranjčevićevom i Hörmanovom prekrasnom sarajevskom časopisu *Nadi*, objavljujući kraće, često nepotpisane pripovijesti iz bosanskog života, jer je državnim činovnicima bilo zabranjen takav angažman. Budući da je i Ivo Pilar djelovao kao odvjetnik u Tuzli vjerojatno su zastupali interese Hrvata u Bosni, a na to upućuje i Benkova studija »Muslimansko, srpsko i hrvatsko pitanje« koju je predložio još u veljači 1899. u obliku Memoranduma bosansko-hercegovačkoj vladi zalažući se za trijalističko preuređenje Austro-Ugarske Monarhije. Ovaj i drugi politički angažmani doveli su ga u vrlo nepovoljnu situaciju s obzirom na njegov položaj državnog činovnika, pa nije brzo napredovao u službi, a kada je njegov rođak barun Izidor Benko Grado bio umirovljen 1911. godine i Artur je premješten u Bijeljinu, koja je bila nastanjena većinskim srpskim stanovništvom, pa mu tu kao došljaku iz Zagreba vjerojatno nije bilo lako.³⁰

Budući da je tada Zemaljska vlada u Bosni i Hercegovini imala potrebu za činovnicima koji su znali i srpski i hrvatski i njemački a bili su i dobro obrazovani, sinovi krajiških obitelji su rado primane u državnu službu jer su već ionako bili školovani po mjeri austrijske uprave. Zemaljska vlada u Sarajevu ih je bolje plaćala nego Zagreb gdje je uostalom i nezaposlenost činovnika bila velika, pa su svršeni učenici Mudroslovnog i Pravoslovnog fakulteta godinama bili nezaposleni. Budući da je barun Izidor Benko službovao kao adlatus pri sarajevskoj vladi Arturu Beku nije bilo teško da dobije mjesto 15. siječnja 1899. službu perovodnog vježbenika u bosansko-hercegovačkoj upravi, ali ga to nije oslobodilo muka koje su proživljavali svi Hrvati koji su dolazili na službovanje u Bosnu iz Zagreba. Stalno je seljen, a zna se što znači seljenje za čovjeka s knjigama. Slali su ga naime u čisto srpske krajeve te je služio u Prijedoru, Bosanskoj Gradiški, Varcar Vakufu, a šest godina je bio kotarski predstojnik u Bijeljini i onda ponovno upravitelj Bihaća.

Prvi svjetski rat je raspolovio Benkov život u dva dijela. Do 1918. je bio u službi Austro-Ugarske Monarhije kao upravni činovnik, a poslije toga je bio publist s malom mirovinom i bez stalnog prihoda. Zbog potreba službe kao iskusan činovnik premješten je 1917. iz Bijeljine u Bihać na mjesto okružnog predstojnika.³¹ Benko je već kao kotarski predstojnik u Bijeljini bio očevidac mnogim strašnim događanjima i njegov svijet koji je bio građen na viziji mira otišao je u nepovrat. Iz mjeseca u mjesec situacija je bila sve gorja a bombardiranje Bijeljine doživio je kao čisti užas. Pokušao je ublažiti nevolje srpskog stanovništva, te je kako sam piše nastojao raditi kao »narodni upravnik«, ali

³⁰ HDA, Benko, kut. 2. Molba Artukoviću iz 1942.

³¹ HDA, Benko Dnevnik.

je do kraja rata vjerovao da se Monarhija neće raspasti već da će se pretvoriti u trijalističku državu u kojoj će Slaveni imati svoja posebna prava u upravi, politici i gospodarstvu. Upravo pred kraj rata došli su iz Zagreba dr. Aleksandar Horvat, dr. Ivica Frank, sin pok. Josipa Franka i mons. dr. Josip Pazman u Sarajevo, te su sa Stjepanom Sarkotićem razgovarali o trijalističkom preuređenju Austro-Ugarske Monarhije, ali je to bilo prekasno da se spasi velika mnogonacionalna i dugovječna Monarhija koja se protezala od dijelova Poljske i Češka pa do Jadranskog mora. Manifest cara Karla 16. listopada 1918. izašao je prekasno i više nitko nije to uvažavao. Tijekom svojeg 20-godišnjeg rada u Bosni i Hercegovini Benko je dobio više nagrada: Viteški red Franje Josipa, a 1915. Red željezne krune III. reda i konačno počasni znak Crvenog križa s ratnom dekoracijom jer je bio vrlo zaslužan za rješavanje mnogih socijalnih teških problema u Bosni na kraju Prvoga svjetskog rata, surađujući dobro s profesorom Viktorom Pogačnikom, koji se našao pod kraj rata na čelu Socijalnog odjela bosansko-hercegovačke Zemaljske vlade.³²

No njegov odlazak iz Bosne nije bio jednostavan i morao je prekinuti sa cijelim svojim dotadanjim životom i jedva se je izvukao s nešto stvari. Izgubio je svoj socijalni položaj i zbog zatvora krajem 1918. u Sarajevu izgubio i mnogo od svoga dotadanjeg ugleda, ali i od svog imetka, jer se u tri ratne godine četiri puta selio.³³ Pri tome je izgubio veći dio svojih bilježaka i različitih skupljenih materijala iz bosansko-hercegovačkih časopisa. Naime, prvo je Narodni odbor u Bihaću podigao na osnovu brojnih neutemeljenih prijava protiv njega optužbu koristeći fotografije i druge materijale koje je Benko kao hrčak skupljao tijekom svoje službe u Bosni, pa su ih istražni organi u Bihaću pronašli prilikom višekratnih premetačina njegovog doma a koje je uglavnom prenio iz Bijeljine i koje su ležale neraspakirane u škrinjama. Isto tako je prenio i dosta hrane iz Bijeljine, pa mu je Narodni odbor i to uzeo u zlo optužujući ga za švercanje hranom. No dokazalo se da su optužbe protiv njega neosnovane i da mu se čak moraju priznati mnoga dobra djela za Srbe i njihove obitelji, kada je nastojao umanjiti nedjela koja su činile vojne vlasti nad interniranim Srbima.³⁴ Budući da mu se ništa nije moglo dokazati Artur Benko je bio pušten iz istražnog zatvora u Bihaću a onda i u Sarajevu. No, iako nije suđen dano mu je do znanja da se od njega očekuje da napusti područje Bosne i Hercegovine što se i desilo početkom 1919. godine. Ukazom od 24. veljače 1919. je umirovljen nakon 20 godina u službi Bosne i Hercegovine s mirovinom od 4505 kruna, što je nakon zamjene krune u dinare u omjeru 4 : 1 postalo tisuću dinara, što je bilo apsolutno nedovoljno za život Benka i njegove žene. A bio je u naponu snage, iskusan i kvalitetan činovnik.³⁵ I on i supruga otišli su iz Bosne nagrižena zdravlja i bez igdje ičega osim s koferom u ruci.

Srećom pa je Benko imao dosta prijatelja u Zagrebu, pa je 1918. postao član Društva književnika Hrvatske i Slavonije³⁶, a književne radove i sve što je pisao objavljivao je pod imenom Artur Benko Grado bez pridjevka Bojnički, koji je uostalom imao feldmaršal Svetozar Borojević. U Zagrebu se našla i brojna hrvatska emigracija iz Bosne. Tako se je Benko našao u krugu dr. Ive Pilara³⁷ i nije mu bilo teško uključiti se u javni život Hrvatske, pogotovo stoga što je uvijek bio raspoložen u duhu moderne, pa to dokazuje i kroz esej »*Političke konfesije*« (Zagreb, 1922.) koju je napisao još 1920. a objavio pod imenom Artur Grado. Esaj je sastavljen iz tri djela: 1. Bilanca rata; 2. Socijalne brige; 3. Budućnost. Napisao je i esej »O politici« 1920. godine.³⁸ Ova Benkova politička razmišljanja bila bi

³² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Život i rad profesora i ministra Viktora Pogačnika. *Podravski zbornik* »91«, 16, Koprivnica, 1991, 131-145.

³³ Iz Bijeljine u Zagreb, iz Zagreba u Bijeljinu, IZ Bijeljine u Bihać i onda i Bihaća u Zagreb.

³⁴ Benkovo zatvaranje objavio je i *Grazer Tagblatt*, br. 12, 13. XII. 1918. - vjerojatno zaslugom sestre Olge. (HDA, Benko, kut. 2.)

³⁵ HDA, Benko, kut. 2. - personalni spisi.

³⁶ Artur Benko je napisao dramu »Petar Svačić« u stihovima u pet činova.

³⁷ Zahvaljujući očuvanoj arhivi Artura Benka možemo utvrditi ovo prijateljstvo. Pilaru je 6. kolovoza 1928. umro na Sušaku sin jedinac Vlado Pilar, pa je Benko izrazio sućut (HDA, Benko, kut. 127, br. 119)

³⁸ HDA, Benko, kut. 108. rukopis. U Benkovoju ostavštini nalaze se i drugi rukopisi kao »Oportunista«, »O isku-

i danas zanimljiva. Zbog bavljenja migracijskim i socijalnim temama napušta pisanje ovih povijesnih tema, te se od 1922. orijentira isključivo na migracione, socijalne i ekonomske teme.

Benko je sudionik značajnog Kongresa javnih radnika 10. rujna 1922. u Zagrebu. Međutim taj Kongres nije uspio pronaći rješenje za složenu situaciju u zemlji, te su se njegovi učesnici osuli po raznim strankama pišući svaki svoju vlastitu biografiju koja je izvirala iz naših vrlo složenih društvenih kretanja.³⁹

Budući da nema stalnog zanimanja Benko objavljuje članke različitog sadržaja u raznim novinama i časopisima. Piše u *Kritici* 1920., a i Josip Horvat, urednik *Jutarnjeg lista*, tiska mu brojne članke od 1921. do 1939. godine. Objavljuje i u *Novostima*, *Der Morgenu*., *Savremeniku* ali popis članaka Artura Benka Grade je toliko velik i ostavština nesređena, da mi do danas nemamo takav popis koji bi unio dosta svijetla u socijalno-ekonomska istraživanja međuratnog vremena.

III.

Artur Benko Grado kao stručnjak za rješavanje pitanja iseljenika i useljenika. Artur Benko je od 1920. pa do 1944. godine bio jedini stručnjak koji se je sistematski i kontinuirano bavio migracijama, tj. pitanjima iseljeničke i useljeničke službe. On je zapravo postavio elemente iseljeničke službe u Zagrebu, nastavljajući rad Iseljeničkog odsjeka Zemaljske vlade u Zagrebu, koji je ovdje osnovan 1909. godine radi pravne zaštite iseljenika koji su se često našli u prekomorskim zemljama u teškim situacijama. Poslije Prvoga svjetskog rata ovu je službu trebalo organizirati na nivou cijele jugoslavenske države, ali ju je trebalo i reorganizirati. Benko je ovu službu izgrađivao kao šef Iseljeničkog odsjeka Povjereništva za socijalnu skrb Zemaljske vlade, odnosno od 1922. Generalnog iseljeničkog komesarijata u Zagrebu gdje je rješenjem ministra socijalne politike postao šef Odsjeka informativne službe.

Međutim već 30. srpnja 1923. Pravilnikom o izvršenju Zakona o iseljavanju Generalni iseljenički komesarijat u Zagrebu je ukinut, a njegove poslove je preuzeo Iseljenički komesarijat pri Ministarstvu socijalne politike Ninka Perića. Benko ostaje bez stalnog prihoda ali je kao nezamjenljivi stručnjak bio ekspert iseljeničke službe sve do 1. travnja 1932. godine a poslove mu je davao Fedor Aranicki, šef ovog komesarijata. Pa i kasnije kod Odjeljenja za socijalnu politiku Banske uprave Savske banovine radi kao ekspert do 1939. odnosno u Banovini Hrvatskoj do 1941. godine.

Zahvaljujući Benku problem iseljeničtva jugoslavenske države je internacionaliziran a statistički podaci koje je izrađivao Benko počeli su se objavljivati od Lige naroda u reviji *International Labour Revies* od 1921. godine. Zbog dobrog poznavanja stranih jezika, osobito engleskog, ali i prakse koju je stekao kao upravni činovnik u mnogonacionalnoj Bosni, Benko je bio nezamjenljiv na ovim poslovima ali osim honorara u vrijeme kada je bio ekspert nije dobivao plaću. To mu je kasnije zadalo mnogo briga jer mu te godine nisu bile uračunate u mirovinu, a ispao je i iz evidencija službenika državne službe u procesu centralizacije zemlje, pa mu te godine intenzivnog rada i zalaganja nisu pribavile i veću mirovinu od one koju je dobio 1919. za rad u Bosni i Hercegovini.

Iz građe koju nam je sačuvao Benko možemo istražiti kome su izdavane vize 1921. kada je nakon Zakona o iseljavanju od 30. prosinca 1921. došlo do znatnog smanjivanja broja emigranata ali isto tako i kako su brojni povratnici iz Amerike pokušali 1921. koristiti stare putnice za putovanje natrag u Ameriku, nezadovoljni prilikama u Kraljevini SHS.⁴⁰ Nema danas nikakve dvojbe da je Artur Benko bio glavni pisac mnogih načela, uputa, pa i konkretnih rješavanja za probleme iseljeničkog pitanja u jugoslavenskim zemljama, ali mu to niti u jednom danas poznatoj povijesti nije priznato, niti sam čula da se negdje spominje da je obitelj Benko dala niz vrlo znamenitih ličnosti za povijest Varaždinske krajine i život banskih pukovnija, austrijske mornarice u Puli, uprave u Bosni i Hercegovini

stvu kao političkom elementu«, većinom nedatirani, nepotpisani i bez navođenja da li su negdje objavljeni.

³⁹ HDA, Benko, kut. 127 - 263. - Ulaznica. Arhiva potvrđuje da je bio smatran pripadnikom zagrebačke elite i da je uvijek bio pozivana na plesove i prijeme.

⁴⁰ HDA, Benko, kut.5.

do 1918., organizaciji iseljeničke službe u Zagrebu, i konačno praćenju cijena nadnica i zarada u Hrvatskoj, pri čemu se uvijek radi o pionirskom poslu, izvanrednim akcijama i vrijednim rezultatima.

Rješenjem Povjerenstva za socijalnu skrb Hrvatske i Slavonije Benko dobiva 15. travnja 1920. mjesto upravitelja Iseljeničkog odsjeka Povjereništva za socijalnu skrb Zemaljske vlade koje se pretvorilo u pokrajinsku upravu za Hrvatsku i Slavoniju. U tom je vremenu bilo pitanje iseljavanja i useljavanja vrlo akutno i Benko je imao mnogo posla a Zagreb je bio središte iseljeničke politike u zemlji. Benko je počeo pratiti međunarodne migracione teme, a od 1922. i štampane biltene Foreign Information Servicea iz New Yorka te je tu vrst literature pratio do 1944. godine i sam pišući posebne prijedloge i članke na temelju svojih spoznaja o emigrantskim i privrednim pitanjima.⁴¹

G. 1922. Zakonom o podjeli zemlje na oblasti počinje proces centralizacije i ukidanje ranijih uprava. Iseljenički odsjek u Zagrebu je 23. studenog 1922. likvidiran a njegov posao je preuzeo novoo-snovani Generalni iseljenički komesarijat u Zagrebu koji Pravilnikom o izvršenju Zakona o iseljeništvu 30. srpnja 1923. prelazi u nadležnost Ministarstva socijalne politike. Benko je sve do 1931. glavni stručnjak u ovom komesarijatu i radi po nalogu Fedora Aranickog, koji je bio čovjek povjerenja vlade. U Zagrebu je 18. rujna 1924. održana Anketa o iseljavanju i Benko je kritizirao novi američki Zakon o useljavanju.⁴² Davao je mišljenje o privatno pravnoj zaštiti iseljenika i njihove imovine u određenim slučajevima.⁴³ Benko je izradio 1925. prijedlog Hrvatskoj eskomptnoj banci da izradi osnovu da se uštede iseljenika iskoriste u privredi zemlje.⁴⁴ Potreba nameće da se statističke pojave kretanja emigracije i imigracije prate, utoliko više što do 1929. Ministarstva u Beogradu ne izdaju *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, za izradu kojega je bilo nedovoljno kvalitetnih statističara s obzirom na vrlo kompliciranu strukturu zemlje.

Golema inflacija čini život u Zagrebu izvanredno teškim. Velike promjene u upravi i osobito gašenje mnogih institucija pa i škola u Hrvatskoj do kojih je došlo u prvih deset godina monarhističke jugoslavenske države otežala je život i Benku. Usprkos njegove stručnosti i lakoće u opisivanju društvenih i socijalnih pojava preko statistike za Benka nema stalnog mjesta ni plaće.⁴⁵ Benko je izradio i elaborat o povijesti jugoslavenske iseljeničke službe od osnutka 1901. do 1923,⁴⁶ i prikupio materijal za razdoblje do 1944. godine, to nije uobličio u knjigu, ali je u njegovoj ostavštini sačuvana značajna dokumentacija o tom pitanju.⁴⁷ No prati i druge socijalne, privredne, političke i kulturne teme u zemlji i inozemstvu pa je cijeli taj materijal Iseljenički komesarijat pohranio kao svoju arhivu,

⁴¹ Hrvatski državni arhiv (dalje, HDA,) fond Benko, br. 790, kut. 178-189.

⁴² Isto.

⁴³ HDA, Benko, kut. 8-12.

⁴⁴ HDA, Benko, kut. 8 - 8.

⁴⁵ Vladimir LUNAČEK, Naša politička literatura. Grado. Političke konfesije, *Obzor*, 64/1922, br. 348, str. 1-2.; Ivo POLITEO, Artur Benko Grado. Političke konfesije, *Savremenik*, 18(1923, br. 3, str. 61.; Milan MARJANOVIĆ, Hrvatska moderna. Izbor književnih kritika (1898-1900), I, Zagreb 1951. Artur Benko je još 1898. objavio članak »Mlada Hrvatska« u listu *Mladost* u Beču 1898. ali je već u božićnom broju *Obzora* 1896. počeo objavljivati članke..

⁴⁶ HDA, Benko, kut. 7-3. Benkov elaborat o istorijatu jugoslavenske iseljeničke emigracije. Pisao je o povratnicima i njihovim problemima koji su ih često nukali da se vrat u zemlju odakle su doselili.

⁴⁷ HDA, Benko, kut. 3-8. Moguće je rekonstruirati rad Iseljenikog odsjeka povjereništva za socijalnu skrb Zemaljske vlade, odnosno od 1920-1922. Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, kao i rad Odsjeka informativne službe Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922. i rad Benka kada je radio kao stručnjak Iseljeničkog komesarijata Ministarstva socijalne politike u Zagrebu 1923-1931. kojemu je na čelu bio Fedor Aranicki.. (Ivan. ČIZMIĆ, Marin SOPTE, Vlado ŠAKIĆ, *Iseljena Hrvatska*, izd. Golden Marketing, Tehnička knjiga, *Insdtituit Pilar, Hrvatska matica iseljenika*, Zagreb 2005.) Iseljenička služba bila je za Hrvatsku izvanredno značajna tema, osobito kada je SAD uvela nove kvota za useljavanje jugoslavenskih iseljenika, te izradio novi Zakon o useljavanju 1924 godine i kada je Kraljevina SHS izradila Pravilnik za izvršenje Zakona o iseljavanju 1922 godine.

jer je uloga Hrvatske odnosno Zagreba kao mjesta koje je od 1901. pratilo iseljeničku problematiku prenašana na Ministarstvo socijalne politike u Beogradu.

Komesarijat smanjuje poslove, ali Benko sve do 1932. radi kao ekspert za iseljenička pitanja pa su zahvaljujući njemu od 1927. do 1931. izlazila *Saopćenja o pitanjima migracije* koja je izlazila na hrvatskom, francuskom i engleskom jeziku. Njegov predan rad nije mogao biti nezapažen, pa ga je 1926. i kralj Aleksandar Karađorđević odlikovao Ordenom sv. Save IV. reda a i nakon proglašenja diktature ministar Stanko Švrljuga mu je ponudio mjesto generalnog inspektora državne upravne službe u I. kategoriji jer je prva vlada u diktaturi mislila da vješti činovnici mogu Jugoslaviju izvući iz političke i gospodarske krize. Tako su mislili i Ivan Meštrović i dr. Oto Frangeš i mnogi drugi koji su prihvatili suradnju s vladom. No Benko je odbio ovo mjesto kao što je odbio i mjesto pomoćnika ministara socijalne politike odnosno mjesto poslanika u Washingtonu.

Iz Benkove rukopisne ostavštine vidi se da je nastavio u drugom obliku raditi na organizaciji iseljeničke službe u Hrvatskoj do 1940. i pratiti iseljeničke teme do 1944 godine, ugrađujući taj problem na neki način u druge svoje radove.⁴⁸ Pored toga on je 1927. pokrenuo u Zagrebu osnivanje iseljeničko-američkog kluba, a u Savezu iseljenika u Zagrebu koji djeluje od 1924 do 1940. sudjeluje na kongresima iseljenika zalažući se za financiranje domaće privrede putem iseljeničkog kapitala, što je bio i sadržaj kongresa u Ljubljani 1931. godine.

Za vrijeme Banovine Hrvatske ponovno se uključuje u iseljeničku problematiku, pa je izradio osnovu Zakona o iseljavanju 1939. a izradio je i elaborat o organizaciji iseljeničke službe u Banovini Hrvatskoj 1939.-1940., koji je tiskan u *Godišnjaku Banovine Hrvatske* (Zagreb, 1940).⁴⁹

IV.

Benkova suradnja s društvom Hrvatski Radiša od 1922. do 1939. godine. Zbog štednje koju je zavela država 1927. bilo je sve teže naći honorarne poslove pa je i Benko morao potražiti nove dodatne izvore zarade. Našao ih je u suradnji s Radničkom komorom u Zagrebu koja je osnovana 1922. i u društvu Hrvatski Radiša koji se poslije Prvog svjetskog rata pod novim imenom razvio u snažnu organizaciju koja je pomagala siromašnoj hrvatskoj djeci sa sela da izuče neki dobar obrt i da se zaposle. No s veličinom društva i osnivanjem brojnih podružnica bilo je sve teže kontrolirati kako djeca napreduju i kako se obrtnici prema toj djeci, koja su često dolazila iz Bosne, odnose. Trebalo je organizirati dobru evidenciju i kroz nju dobru kontrolu a sve je to moraslo biti izraženo i kroz statistiku. I tu je Artur Benko Grado izvršio veliki posao i silna je šteta da je fond Hrvatskog Radiše potpuno uništen na kraju Drugog svjetskog rata, pa se djelatnost društva može rekonstruirati samo preko mjesečnika *Hrvatski radiša* odnosno *Radiša* 1919.-1922. i 1929.-1932. godine, preko Radišinih kalendara i posebnih izdanja. G. 1927 Arthur Benko Grado je preuzeo uređivanje *Hrvatskog Radiše* i u tom listu piše odlične članke o emigraciji u prekomorskim zemljama koji su i danas prvorazredan izvor o našoj emigraciji u Americi.⁵⁰ Benko je mnogo pomogao da se Hrvatski Radiša počeo smatrati među našom emigracijom u Americi značajnom društvenom organizacijom koja može poboljšati kvalifikaciju radne strukture u Hrvatskoj kroz pomaganje djece u školovanju u praktičnim zvanjima, te su materijalno počeli pomagati izgradnju internata a onda i velikih zgrada Hrvatskog Radiše u Radišinoj ulici, odnosno Zvonimirovoj ulici.⁵¹ Svi su hrvatski emigranti u obje Amerike znali za Hrvatskog radišu i gledali su u njemu sredstvo za stvaranje bogate Hrvatske u kojoj će se cijeniti rad i poštenje. Po savjetu i uz pomoć Benka najbolji pitomci slani su i u inozemstvo na usavršavanje i to

⁴⁸ HDA, Benko, Stampata o migracionoj statistici, Bilteni jugoslavenksog odsjeka Foreign Informatin Serice-a iz New York 1922-1933, razne isječke o migracionim naseljima, o migracionom pravu jugoslavenskih emigranata, stampata o privatno-pravnoj zaštiti jugoslavenskih emigranata 1913-1944. itd.

⁴⁹ HDA, Benko, kut. 13, - br. 4 i 5.

⁵⁰ Dragutin HEILINGSTEIN, Nenovinari u redakcijama, *Hrvatski Radiša*, 1., 1. I. 1928., str. 4. Na napadaj Heilingsteina odgovorio je Ivan Brkić u br. 3., 1. II. 1928., str. 36.

⁵¹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Povijest Hrvatskog Radiše 1903.-1945. 1993-2003., Zagreb 2005.

kako u Austriju tako i u Francusku. Benko je službeno bio voditelj Iseljeničkog odsjeka Hrvatskog Radiše te je bez njegovog prinosa nerazumljivo i djelovanje iseljenika ali i rad Hrvatskog Radiše.

Benko se je razišao s vodstvom Radiše kada su tamo glavnu ulogu preuzela braća Kvaternik usmjeravajući društvo prema zaradi osnivanjem zadruga za štednju i otvaranjem tvornica koje su trebale doprinosti bogatstvu društva. No nije nikada do 1941. potpuno prekinuo suradnju i nešto jača suradnja zapaža se opet u vrijeme Banovine Hrvatske.⁵²

V.

Benkova suradnja s financijskim ustanovama. Centralistička uprava je poslije 1924. preuzimala malo pomalo sve regionalne ustanove namještajući svoje ljude od ovjerenja pa je zavladała velika nezaposlenost domaćih činovnika i namještenika. Mnogi časnici bivše austro-ugarske vojske koji su prešli u jugoslavensku vojsku nisu bili po zakonu o činovnicima prevedeni u novu službu, pa su zbog malih mirovina tražili službu u privredi, koja je u Zagrebu, pogotovo nakon otvaranja Zagrebačkog Zbora postao sve više »vrata Balkana«, a ti su časnici znali njemački jezik a mnogi i računovodstvo. Artur Benko Grado bio je u tome i bolji od drugih.

Benko je 1924. po narudžbi Hrvatske eskomptne banke počeo pisati Izvješća na stranim jezicima i to čini od 1924. do 1928. objavljujući prvo mjesečna izvještaje na njemačkom jeziku (*Monatsberichte*) i na engleskom jeziku (*Monthly Reports*) a onda i na francuskom. Inozemstvo je jedva dočekalo ove izvještaje, jer su izvješća čitačima brojeva odavala teško gospodarsko stanje zemlje u vrijeme kreditne krize poslije 1923. a poslije 1926. i agrarne krize. Ta izvješća su vrlo radikalna i kritiziraju vladine odluke, i možda su ubrzala udruživanje Hrvatske eskomptne banke s drugim bankama u Udruženu jugoslavensku banku pa edicija prestaje izlaziti, a Benko gubi posao.

⁵² HDA, Benko, kut. 74. i 75.

SOCIJALNA STATISTIKA

Piše: **ARTHUR BENKO GRADO**
20. Prilog

NEZAPOSLENOST

(Nastavak)

Nezaposlenost je prvenstveno pojava gradova, u kojima su redovito usredotočena velika industrijska poduzeća sa znatnim brojem najamnih radnika. Svim je prirodno da je u industrijskim i agrarnim zemljama rasloj između gradskog i seoskog žiteljstva različit, što jedna zemlja ima manje industrija i inih privrednih poduzeća, to je broj radnika stasitih u velikim industrijskim središtima manji. Slijedi pregled ilustrira, najbolje taj razmjer u nekim reprezentativnim zemljama svijeta.

Zemlja	Procenat ukupnog žiteljstva, koji živi u gradovima a više od 100.000 stanovnika
Engleska	88,8
Italija	18,7
Francuska	16,0
Evropska Rusija	4,0
Švedska	22,7
Kanada	18,9
Austrija	41,8
Jugoslavija	8,6

Procenat na Jugoslaviju je mali nego što bi bilo, da se svi industrijski radnici u gradovima broje u gradsko žiteljstvo. Ali višid od polovice industrijskih radnika po gradovima su takozvani industrijski seljaci, koji doduše rade većinom trajno u industriji, ali nisu prilikom vasa sa poljoprivredom. Obratni tip, poseljačenih industrijskih radnika, dakle pravih radnika koji žive isključivo od svoje nadnice, ali koji većinom pod utjecajem sistematske propagande i organizacija koje komu cilja ališe, iselile iz gradova i odevale domove po okolici i obližnjim selima, je u nas neznatan. Taj tip zaslojevan je jače samo u velikim industrijskim središtima. Industrijski seljaci stanuju većinom na svom seljačkom posjedu koji običajno rođaci, većinom roditelji, koji ostaje kod kuće, te svaki dan polaze u grad u tvornicu. Često imaju i svoj mali posjed kraj tvornice, koji običajno sami se svojom obitelji žive i takovih ljudi, koji žive u najmlnijem seljačkim kućama ili na manjim selištima. — Osim ovakvih koji stalno rade u industriji ima i seljaka, koji samo od vremena do vremena traže zaposlenje kao industrijski radnici. Motiv, koji te seljake nuka da traže zaposlenje u industriji su vrlo različiti. Onima, koji u industriji stalno rade, ne pruža nikakav seljački posjed nikakvu egzistenciju, tako te kronični deficit u pokrivenju troškova svog standarda života moraju da pokriju u industriji. Oni, koji samo prigodice rade u industriji su seljaci, kojima njihov seljački posjed doduše pruža pokrivenje troškova najnižeg standarda života, ali koji žele da poprave svoj ekonomski položaj, da si naročito zarade za takvu manju investiciju potrebni mali kapital. U tu kategoriju spada i jedan dio onih naših mobilnih zemljoradnika, koje procvale po južnoj Srbiji spekulacijama, koji rade svagdje, gdje im se pruži prilika i koji ne biraju rada. Ovdje spada u nekim granicama i oni naši Lihani, koji traže redovito zaradu po vojvodi. Tip spekulativne poselnosti i drugi narodi. Holandski napose procvale te radnike stranke. U toj klasi je već proletarijizovana seljačka svijet. Svaki je jasno, da je te ljude nemoguće pohvatati statistički. Gdje da se vrnu, u industriju, u kojoj same hoće, tamo ih nema, a u poljoprivredu, u kojoj im ovisi selo i goi domovi?

Ču je u privrednim krugovima i žila po nezaposlenosti. U vremenima normalne zaposlenosti u industriji i drugim granama privrede, osim poljoprivrede, je ta tvrdnja ispravna. Jer nezaposleni u ponom smislu riječi su samo pravi radnici, koji žive isključivo od nadnice i koji ostaje bez zaposlenja. Te vrijeme si naročito sa kvalifikovane radnike, koji su gotovo isključivo pravi radnici, a koji je relativno malo. Priročni i nekvalifikovani radnici, koji su u velikoj većini, ovise, ako možda i dolata žive od nadnice, ipak sa koncu konca o poljoprivredi, koja je njihovo posljednje utočište, ako vruće nalog i saznanja srodnih naroda, specifičnog socijalnog osiguranja protiv nezaposlenosti.

Išli u grad i njegove šelje da ode preko Oecana. Ta nezaposlenost ne smije se zamijeniti s nezaposlenošću sitnog seljačkog posjednika koji ima premalo zemlje da njega i njegovog seljačkog goiinu potpuno zakrpi. Ova grana nezaposlenosti nalog seljačkog posjednika i poljoprivrednog nadničara nije pojava krize, već na šalost normalni karakter poljoprivrednog rada u opće.

Ima, kao što je već prije spomenuto, potpuna i djelomična, a u svakom od njih trajna i prolazna nezaposlenost. Djelomična nezaposlenost ispoljuje se u takozvanom skraćenom vremenu, kojega je bilo u mnogim industrijskim poduzećima i u posljednjoj velikoj privrednoj krizi, kad je normalna 43-satna radna nedjelja skraćena i na 16 i manje sati. Ali kod industrijskih radnika je skraćena radna nedjelja samo iznimka. Društvo je u poljoprivredi, nikada poljoprivredni nadničar, već iz materijalnih razloga kime i vremena, ne može Ad socijalna statistika 21. škalta

Ad iskoristi svoje štalve raspoloživo radno vrijeme od 24 sata u godini. Ako se odbija nedjelja i blagdan, ostaje poljoprivrednom nadničaru okruglo 200 radnih dana. A on prema neprovedenim radnim danima Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika samo 150. Sada radi u latini samo 150-200 dana, negdje i nekad ni toliko. To je tipična nezaposlenost poljoprivrednog nadničara, onog na kome se radnika, koji živi isključivo od nadnice i u kojoj nezaposlenosti treba tražiti glavni razlog njegove spremnosti da

Kad nastane mogućnost rade u industriji vrati se industrijski seljak na svoj seljački posjed koji mu doduše ne može da osigura pokrivenje troškova ni najnižeg standarda života, ali koji on mora u sudbi da osigura. Seljak na. Podržati će, ako ne mogu da isle u inozemstvo, pasti u bijedu. U velikim industrijskim središtima se stalno bježe da standard života, te se doprineše što veće širve sa tu granu socijalnog osiguranja. U nas, kao i u drugim agrarnim zemljama, je nezaposlenost u industriji i poljoprivredi ne podne predstavlja vrsta borbu izvesnog dijela seljaka sa stvarjalni kruh, uprošćavanje narodnog zdravlja i produkcione snage buduće generacije. Ovaj oblik nezaposlenosti može postati opasniji od onoga, jer podrizava nevidno i neobjeeno samu rasu.

Svi pokušaji da se ta vrsta nezaposlenosti statistički prikaze moraju da se lajzovu, jer ne samo da nema podataka o broju takovih nezaposlenih, već je i sam pojam statistički neobuhvatljiv, pošto i u tu s posljednjoj liniji odlikuje gledanje samih štelja na voljan standarda života. Što se u jednom kraju smatra blagostanjem, je u drugom siromahov. Tako je i u statistici nezaposlenosti INDEKSA, čija moguce prikazati se tom statističkom problemu samo iz daleka i doprinijeti još jedan eksperiment da se ta pojava da makar samo indirektnim putem, služe se raspoloživim statističkim metodama, bar domete svijetlosti.

Ima još jedan momenat koji dolazi u obzir u statistici nezaposlenosti. Kao većina zemalja koje su nastevale u svjetlom razvoju svoje i mi kroz period inflacije, daleko

period umjetno nabačajnog privrednog života. Suvremeno je prirodno da je u takovim vremenima makar i umjetna poslovne velikonjkture bilo sa svakoga rada i zaposlenja, na su se mnogi poljarni na tržištu rada kao najamni radnici, fizički i umni, koji isle svoju radnu snagu ne bi bili sudjati.

Jedan od angažiranih novinskih članaka Arthura Benka Grada 1930-ih godina

Benko piše članke i u Kosierovom časopisu *Bankarstvo* 1925. do 1930., te *Socijalnom preporodaju*, a sakuplja intenzivno materijal za migracione enciklopedije, pa je 1930. najavio a 1941. objavio *Kanadsku enciklopediju* kao prvi svezak desetosveščane serije.⁵³ Benko je sakupljao popise emigranata koji su emigrirali u Kanadu od 1920. do 1929., ali je isto tako je skupljao i podatke o prilikama u Kanadi što može i danas biti zanimljivo istraživačima migracija i to osobito onima koji se bave istraživanjem života i rada te generacije u Kanadi.⁵⁴ No sakupljao je sve što je mogao naći u tisku i u izvorima i za ostala emigrantska područja, pa čak i za ona gdje Hrvati nisu odlazili na privremeni ili stalni rad.

Benkova istraživanja o financijama uvijek su pisana u konfrontaciji prilika u zemlji s prilikama u inozemstvu, pa ga gotovo možemo uspoređivati s Ivom Belinom koji je surađivao s *Novom Evropom*, a njegovi kvartalni izvještaji o jugoslavenskoj migraciji od 1927. a koja izlazi s prekidima do 1940. godine objavljeni u raznim listovima. Pruža zanimljive statističke podatke koje je Benko objavljivao na engleskom jeziku te ih je koristila i Međunarodna organizacija rada u Ženevi. Benkova suradnja s bankarskim institucijama nije bila stalna, ali je naviknula Benka da redovito prati novčarsko tržište i privredna kretanja robe, radne snage i energije, što je iskazano i preko *Tromjesečnih izvještaja* o selenjima koje je financirala Radnička komora i koji izlaze do 1931. godine.

Zapravo 1927. je godina kada Zagreb doista ostaje samo središte Zagrebačke oblasti te gubi značaj hrvatske metropole. No radilo se na jačanju privredne uloge Zagreba pa su iako je centralna Jugoslavenska berza oduzela mnoge poslove Zagrebačkoj burzi za robu i vrednote, ipak poslovi Zagrebačkog zbora a osobito izgradnja najveće klaonice na Balkanu u Heinzelovoj ulici i dosta drugih tvornica dali Zagrebu značajnu ulogu jer je strani kapital srednje i zapadne Europe ulazio na Balkan isključivo preko ljudi koji su dobro znali engleski, njemački i francuski. Međutim i tu je centralizacija u vezi s krizom odigrala svoju ulogu. Strane diplomatske službe pomalo napuštaju Zagreb od 1927. godine pa je i H.G. Bullock, konzul Velike Britanije 1. ožujka 1931. u Društvu prijatelja Velike Britanije u Jugoslaviji organizirao oprosnu večeru na kojoj je bio i Artur Benko Grado.⁵⁵

Centralizacija zemlje svakako je oslabila mogućnosti Benka da djeluje na međunarodnom planu jer sve ide preko centralnih ministarstava i ureda u Beogradu, pa se tako gledalo i na migracije i na radno tržište, i na socijalnu politiku. Povodom 60. godišnjice života Ivan Esih je napisao u *Jutarnjem listu* članak posvećen Benkovom životu i radu.⁵⁶ U tom listu Benko je surađivao od listopada 1921. pa do Drugoga svjetskog rata jer mu je Josip Horvat bio prijatelj.⁵⁷

VI.

Benko i Savez organizacije iseljenika u Zagrebu 1929. do 1940. godine. Budući da je iseljenička služba u Zagrebu ugašena, povratnici su osnovali u Zagrebu Organizaciju useljenika (ORIS), a iseljenici Savez organizacije iseljenika (SORIS) potreban emigrantima radi dobivanja pravničke pomoći. Kao odbornik i ekspert ovih organizacija Artur Benko je napisao mnoštvo izvještaja i elaborata, prateći iseljeničko pitanje u zemlji i izvan nje. Benko je kritizirao duplicitet iseljeničke službe u zemlji tj. rad ORISA i SORIS-a te državnih iseljeničkih ureda.⁵⁸ Benko sudjeluje u mnogim akcijama

⁵³ SINOVIĆ, Kanada i Jugoslaveni. Povodom izlaska knjige A. Benka Grada, *Nova Europa*, 1930, XXI/6, str. 386-388.; B. HABERLE, Benko, Migraciona enciklopedija (Kanada) Zagreb 1930., *Radnički život*, 1930, 512.

⁵⁴ HDA, Benko, kut. 194 i 195. Benko je namjeravao izdavati Migracionu enciklopediju u deset svezaka i tako izraditi djelo važno za migraciona i iseljenička kretanja u svijetu. Iako je objavio samo dva sveska: Kanadu i Common Law /1930 i 1932. fragmenti za ostale enciklopedije ostali su u većim manjim dijelovima u njegovoj rukopisnoj ostavštini. Migraciona enciklopedija morala je uključiti Kanadu, Sjedinjene američke države, Latinsku Ameriku, Braziliju, Južnu Afriku, Australiju i Novi Zeland, Europu s iskazom sezonskog seljenja. Poseban svezak trebao bi sadržati migraciono pravo, migracioni rječnik i razmišljanja o migracionoj politici.

⁵⁵ HDA, Benko, kut. 127 - br. 248. Pod br. 250 navedeni su članovi Društva.

⁵⁶ Ivan ESIH, Artur Benko Grado. Uz šezdesetu obljetnicu njegova života, *Jutarnji list*, 24/1935, br.8398, str. 7.

⁵⁷ HDA, Benko, kut. 97-99.

⁵⁸ HDA, Benko, kut. 93 - br. 5 - poziv iseljeničkog instituta 1936. godine.

ovih organizacija, pa je održao i glavni govor prigodom 80-te obljetnice rođenja Nikole Tesle 1936. godine.⁵⁹ Smatra da je iseljenički problem Jugoslavije ali i međunarodni problem te pita 1937. zašto naša javnost nema interesa za iseljenički problem.⁶⁰ Benko postavlja prilikom sklapanja sporazuma Cvetković-Maček o Banovini Hrvatskoj pitanje što će se desiti s velikim iseljeničkim fondom, koji centralna vlada nije ispuštala iz ruku.⁶¹ Od 1924. pa do 1941. Benko detaljno prati kako žive naši iseljenici te o tomu piše brojne članke čiji su rukopisi ili materijali za njihovo pisanje očuvani u Benkovoj ostavštini. Prosto nevjerojatno kako je Benko uspio proučavati i pratiti toliko stranih časopisa iz kojih je crpio podatke o položaju naše emigracije u svijetu. Iz većine tekstova izvire njegovo oduševljenje Sjedinjenim američkim državama koja je u uređenju položaja useljenika dostigla visoku razinu. Zabrinut je zbog prevelikog iseljavanja za naš razvitak pa piše članak »Čuvajmo kontinuitet našeg historijskog razvitka«.⁶²

VII.

Suradnja Benka s Radničkom komorom u Zagrebu. U desetljeću pred Drugi svjetski rat, kada je uslijed centralizacije zemlje izgubio mnoge ekspertne poslove za iseljeničku službu i Artur Benko Grado vezao se uz djelovanje Radničke komore u Zagrebu, kao organizacije koja je vodila brigu o radništvu, a čiji je zadatak bio smirivanje tenzija između rada i kapitala dogovorima i poboljšanjem života radnika i namještenika.

Glavno djelo Artura Benka Grade je socijalno-statistička revija *Indeks* od 1928. do 1942. godine. Benko je zapravo počeo izrađivati ovaj statistički list po narudžbi Radničke komore *Saopćenja po pitanjima selenja* koja su izlazila četveromjesečno na engleskom a na francuskom tromjesečno. *Revue trimestrielle des migrations* i *Quarterly Review of Yugoslav migrations* štampane su sredstvima Radničke komore u Zagrebu od 1927. do 1931. godine kada je velika svjetska kriza poništila interes inozemstva za kretanja radne snage u Jugoslaviji pa su oni prestali izlaziti.

No *Indeks* izlazi kontinuirano sve do 1941. godine, a očuvan je i pripremljeni broj za 1942., ali nije tiskan. No Benko ga je nastavio raditi do 1944 godine, obrađujući prikupljeni materijal, te se tu i tamo u novinama mogu pronaći Benkovi članci s tim podacima. Benko je uvijek imao silnih neprilika s izdavanjem *Indeksa*. Radnička komora ga je financirala samo do 1931. godine, obustavljajući prvo financiranje na stranim jezicima, ali je Benko tada kao vlasnik i urednik sam tiskao izdanja na stranim jezicima, a 1936. preuzima i tiskanje cjelokupnog izdanja. Radi toga je često padao u velike financijske minuse koje nije imao odakle pokriti.

Indeks prati mjerljive statističke pojave kao cijene i nadnice, zaposlenost i nezaposlenost, indekse troškova života za razne radne grupe itd. Benko je izradio jedan poseban sistem te je redovito skupljao podatke o kretanju cijena i rada. Troškovi života uspoređivali su sa zaradama a realna zarada postala je zahvaljujući Benku glavni dio socijalne statistike. Benkov *Indeks* je i danas nezamjenljivi sistematski pregled privrednog i socijalnog stanja od 1918. do 1941. godine, a u rukopisu je ta statistika ostala do 1944. godine. Ovaj časopis oslikava i mnoge negativne pojave jer je - nakon što je prikupio dovoljno materijala - Benko pisao i oveće rasprave koje su se obično zasnivale na praćenju masovnih pojava i statistika. Pisao je i o »osjetljivim« temama, prepričavajući rezultate svojih statističkih rezultata i u raznim mjesečnim u dnevnim listovima, te ga je to dovelo u sukob s financijerima. *Indeks* je imao i političku svrhu jer je trebao dokazati demokraciju tiska i kritiku socijalnih pojava. Međutim kada su počeli izbijati štrajkovi na osnovu činjenica koje donosi *Indeks* kapitalistički krugovi i bankari prestaju pomagati Benka, pa Narodna banka Jugoslavije izdaje sama svoje izvještaje potpuno zaobilazeći Benka.

⁵⁹ HDA, Benko, kut. 75, br. 4. Govor Benka.

⁶⁰ HDA, Benko, kut., 93, br. 8-9.

⁶¹ HDA, Benko, kut. 93 - br. 9 iz 1939/1940 godine.

⁶² HDA, Benko, kut. 96. - br. 30. Napisao je i članak »Kakav stav da zauzmem prema Domovini prigodom 1000 godišnjice Hrvatskog kraljevstva? (HDA, Benko, kut. 95 - br. 14)

Indeks je statistički časopis čije je stranice ispunjavao gotovo isključivo sam Benko. Benko je *Indeksu* bio i urednik i vlasnik. Radeći za potrebe Radničke komore u Zagrebu Benko je putem statistike dobrim dijelom prikazao položaj radnika raznih struka u Savskoj banovini uspoređujući zaradu s troškovima života.

Benko je već početkom 1929. izradio sistem za izračunavanje realne nadnice na području Zagrebačke komore, i ovaj sistem su prihvatili svi radnici učlanjeni u sindikatima unutar Radničke komore. On je podijelio radništvo i činovništvo po strukama, te je za svaku struku izračunavao podatke, ali ti su podaci izračunavani na temelju podataka Javne burze rada u Zagrebu o nezaposlenosti za četiri grupe radnika. Vodio je posebnu statistiku za građevinare, mehaničare, stolare, građevinare, mehaničare, radnike industrije pokućstva i visokokvalificiranih radnika. No Benkova statistika ima i manjkova. Prati samo primanja odraslih muških radnika, pa je iz statistike ispala evidencija primanja ženskih i maloljetnih radnika. Osim toga Benko je sam prikupljao podatke o troškovima života u Zagrebu koristeći se zagrebačkom tržnicom, dok je za ostalo područje Radničke komore u Zagrebu koja je obuhvaćala široko područje sjeverne Hrvatske primao podatke od svojih referenata a povremeno je tražio podatke od svojih prijatelja i suradnika i iz drugih banovina..

Svojim statistikama o realnim nadnicama Benko je pogodio poslodavce koji su željeli što jeftiniju radnu snagu..Pomoću brojeva Benko je dokazao da je radnik na zagrebačkom području desetak godina poslije Prvoga svjetskog rata bio manje plaćen nego prije 1914., te da je ostvarivao niži životni standard zbog slabije kupovne moći svoje zarade. Poskupljenje troškova života u siječnju 1929. za 68 % u odnosu na srpanj 1914. pratilo je samo 25 % povišenje nadnice, a ovaj raskorak - manji ili veći - postoji u čitavom međuratnom razdoblju. Za vrijeme Velike svjetske krize ovaj raskorak se smanjuje zbog velikog pada cijena agrarnih proizvoda, te je tada realna nadnica zagrebačkog radnika - jasno onog koji je uspio zadržati zaposlenje - približno jednaka kao prije 1914. Nakon toga razlika opet raste i to je uzrok velikih štakova 1935. i 1936. godine. Nažalost iz Benkovih statistika nisu vidljive promjene radne strukture i produktivnosti u poduzećima. Naime, poslije 1930. čitave grupe radnika koje su do tada primale zaradu kvalificiranih radnika isplaćivale su se sada kao nekvalificirana radna snaga, što se može zaključiti i iz statistike socijalnog osiguranja koji je prireze za socijalno osiguranje uzimao prema rasponu zarade. U vrijeme velike svjetske krize nesrazmjerno rastu grupe u koje su učlanjeni radnici sa slabijim primanjima a pojačan je efektom većeg zapošljavanja ženske radne snage, koja je plaćana često s jednim dinarom po satu, iako je kilogram kruha stajao dva i pol dinara, pa po prvi puta Benko piše i o zaradama radnica u tvornicama. Svakako ne treba ispustiti iz vida da je došlo pod pritiskom krize i do pojačanja produktivnosti rada pod pritiskom tajlorističkih metoda rada i racionalizacije, pa to utječe i na opadanje nominalne, a posredno i na opadanje realne zarade radnika.⁶³

Benko je još 20. studenog 1934. poslao predsjedniku Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu »Memorandum o zaštiti nacionalnog kapitala« koji je odštampan u *Novom iseljeniku*, tražeći promjenu investicione politike u zemlji⁶⁴. U Benkovoj ostavštini ostalo je više radova koji se odnose na proučavanje velike svjetske krize i pokušaj traženja izlaza iz te situacije, pa se je time uključio plejadi najboljih hrvatskih ekonomista tog vremena koji su se time bavili, pokušavajući izvući državu iz krize. U tom vremenu problem migracija dolazi i Benku u drugi plan, jer su se iseljenici počeli vraćati u zemlju, zahvaćeni strašnom nezaposlenošću u prekomorskim zemljama.⁶⁵ Benko smatra da narodnu privredu treba promatrati i sa socijalnih gledišta te da je urušavanje životnog standarda radnika i namještenika glavni razlog težine velike svjetske privredne krize i nemogućnosti da se iz nje izađe, te očito upućuje da plaće treba povećavati a ne snižavati, a za to se bori perom u razdoblju od 1934. do

⁶³ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske u vrijeme Savske banovine (1929. - 1938., doktorska neobjavljena disertacija..

⁶⁴ HDA, Benko, kut. 126, XII., korespondencija 1934,

⁶⁵ HDA, Benko, kut. 85 - br. 22, 13. itd.

1937. kada znatno utječe i na odluke vlade koja povlači liniju ispod koje minimalna zarada nije mogla ići.

Indeks je bio najbolji pokazatelj socijalnih prilika činovnika i radnika i njihovih obitelji. Vodio je posebno statistiku za činovničke a posebno za radničke obitelji, uvažavajući različite potrebe i interese ovih društvenih slojeva.

Indeks je pozicionirao Benka u elitu Zagreba. Njemu se mnogi obraćaju za pomoć, pa je tako Ivo Knežić, završeni inženjer visoke škole u Pragu molio Benka da se zauzme za njegovo zapošljavanje u Središnjem uredu za osiguranje radnika jer je nezaposlen.⁶⁶ I Ante Belamarić, moli iz Pazina pomoć za uređivanje časopisa *Pučki prijatelj*, pa šalje Benku i neke svoje radove.⁶⁷ Svima je teško.

Osobito je značajan efekt Benkovih istraživanja 1935. kada je objavio statistiku realnih nadnica radništva u borbi radništva za povišenje zarada, jer je velika svjetska kriza prestala, pa se sada trebalo vrlo žestoko boriti za povišenje zarada i bolje uvjete rada. Godine 1935. je prikupljao podatke za pisanje rada odnosno studije *Radničke nadnice i zarade u industriji* (Zagreb, 1936.). Hinko Sirovatka je nakon duljeg vremena prihvatio da su Benkovi radovi vrijedni te ih nazvao 1939. »znanstvenima«, iako je 1936. smatrao da će to djelo uzburkati socijalnu scenu te je predlagao da se veća ingerencija dade Privrednom savjetu, koju ideju je Benko nazvao »fašistoidnom« jer ga je podsjećala na Mussolinijeve zakone o radu i korporativnosti.⁶⁸ Koloman Poverzanović, ratni prijatelj Benka, hvali »Anketu« koja ukazuje da »industrijski problem nije u nezaposlenosti već u niskim nadnicama« te Anketu naziva »Zaista remek djelo kojemu nema premca«.⁶⁹ Benko je razvio mrežu svojih informatora od Vojvodine pa do Hrvatskog primorja i Koloman Poverzanović mu daje informacije za Primorje ali i za Sloveniju. *Studija o zaradama u industriji*, objavljena 1936. i kao posebno djelo, izvanredan je rezultat rada Artura Benka Grade, koje ja izradio individualnim radom i suradnjom s nekoliko prijatelja, uglavnom časnika bivše austro-ugarske vojske. Za anketu *Radničke nadnice i zarade u industriji* koju je radio za Trgovačko-industrijsku komoru Benko je odlikovan 1935. »jugoslavenskom krugom«, na čemu mu je čestitao i dr. Ferdo Aranicki.⁷⁰ Već je njegov *Prinos k pitanju uzakonjenja minimalnih nadnica* (Zagreb, 1935.) potaknuo radništvo na akciju kroz štrajkove i tarifne pokrete., a *Anketa* je uzburkala socijalnu scenu u tolikoj mjeri da je doista 1937. donesena Uredba o minimalnim nadnicama, ustanovljeni radni sudovi i ojačana borba sindikata za bolje radne uvjete i plaće dokumentiranim dokazima s tvrdnjom da su se društvene prilike promijenile i da se i odnos prema radništvu mora promijeniti, odnosno da se mora prići prestrukturiranju društva. Benkove statistike poslužile su i Radničkoj komori i sindikatima i ekonomistima za utvrđivanje socijalne stvarnosti. Mišljenje Benka 1936. i 1937. se visoko cijeni, pa Benko korespondira i s tajnikom PEN kluba dr. Jurjem Andrassyjem, ali i s ministrom trgovine i industrije dr. Milanom Vrbanićem, koji mu naknadno odobrava sredstva za tiskanje knjige *Common Law* no sredstva ne pristižu, pa i tiskanje *Indeksa* dolazi u pitanje.⁷¹ Prvo izdanje knjige *Common Law* objavljeno je već 1935. godine i knjiga je bila tražena i u inozemstvu, jer sadrži propise anglosaksonskog prava o useljavanju. Benko nastoji biti dobar s ljudima u vlasti. Čestita 1927. Ivi Belinu što je zaslužen imenovan viceguvernerom Narodne banke.⁷² No Benko se često nalazi u financijskim nevoljama s gomilom neplaćenih računa. Ugledni zagrebački privrednik S.D. Alexander upozorava 1937. Benka da zaostaje s plaćanjem stanarine od 5.200 dinara za stan, a

⁶⁶ HDA, Beko, kut. 126 - Korespondencija 1935, br. 16.

⁶⁷ HDA, Benko, kut. 127, - 20/2 - Korespondencija 1935, - 21.33,

⁶⁸ Hinkoj SIROVATKA, Potcjenjivanje i zapostavljanje naučnog rada i proučavanje ekonomskih i socijalnih problema. Primjer sa neshvaćanjem važnosti i potrebe »Indeksa« socijalno statističke revije Artura Benka Grade, *Jugoslavenski Lloyd*, 31/1939, br. 172, str. 5.; HDA, Benko, kut. 126 - korespondencija 1936, br. 79 i 80.

⁶⁹ HDA, Benko, kut. 126- korespondencija 1936 - br. 71-72.

⁷⁰ HDA, Benko, kut. 126 - korespondencija 1936 - br. 73.

⁷¹ HdA, Benko, kut. 125- korespondencija 1937, br. 118-123.

⁷² HDA, Benko, kut. 126 - korespondencija 1937, br. 126.

isto to čini i 1938 godine i 1939. kada je Benko stanovao u Gundulićevoj 12, preselivši se 1941. u Žerjavićevu ulicu 12 gdje je i umro.⁷³

Benko je posebnu pažnju posvetio socijalnim problemima Zagreba, pa je još 1924. bio organizator ankete o iseljavanju ukazujući da se iseljenici u zemljama useljenja često nalaze u vrlo teškim situacijama, te je na jedan način ukazivao na paradokse našeg iseljavanja, a taj mu je materijal trebao poslužiti za migracione enciklopedije. Benko je zorno pratio sve elemente koji su utjecali na život zagrebačkih radnika, uključujući troškove hrane, stanovanja i ostalih troškova. Uspoređivao je cijene i troškove života s realnom zaradom. Bio je zainteresiran i za komunalnu politiku, pa je izradio elaborat o Zagrebačkom električnom tramvaju 1939., smatrajući da je najbolje da ostane pod upravom Zagrebačke gradske štedionice koja svojim dohotkom može pokrivati manjkove tramvajskog poduzeća. Proučavao je indekse rasta potrošnje plina u Zagrebu čije je stanovništvo bilo sve brojnije, ali su i socijalni i komunalni problemi grada bili sve veći, jer grad Zagreb uoči Drugoga svjetskog rata ima već oko 200.000 stanovnika, a za rata i 470000, iako je zadnji popis stanovnika obavljen 31. ožujka 1931., i poslije toga se broj stanovnika sve do 1948. kada je obavljen novi popis ali po drugačijim kriterijima izračunavao samo aproksimativno.

Usprkos financijskih nevolja Benko je volio svake godine odlaziti na ljetovanja, pa ljetuje i 1939. u Kraljevici jer mu je supruga bila reumatična, te redovito odsjeda u kući Kolomana Poverzanovića, starog prijatelja iz Prvoga svjetskog rata. Ovaj je pratio djelovanje Benka te je u jednom pismu napisao da misli da bi Benko trebao biti honorarni savjetnik svih hrvatskih trgovačkih, industrijskih, obrtnih, radničkih i iseljeničkih komora i da bi svakako trebao biti uključen u nastavu na ekonomskom školama.⁷⁴

Benko je očekivao da će se formiranjem Banovine Hrvatske njegov materijalni ali i društveni položaj poboljšati pa piše šefovima Banske uprave moleći ih da podupru njegov rad.⁷⁵ Ljeti 1940. odlazi na odmor u Sloveniju te boravi jedno vrijeme u Gallenhofu kod Slovengraca ali ipak odlazi na ljetovane u pansion Olge Zorić-Dogan koja mu naplaćuje puni pansion 60 dinara dnevno.

U vremenu Banovine Hrvatske Benko je ekspert za emigrantska i socijalna pitanja, pa je često tražen od Iseljeničkog odsjeka Odjela za socijalnu politiku Banovine Hrvatske od 1939. do 1941. godine. Njegovi elaborati i primjedbe očuvane su u njegovoj rukopisnoj ostavštini. Kritizira nacrtu Uredbe o nadzoru cijena 1940. koja je donesena kako bi zapriječila predratnu inflaciju, a izrađuje i nacrt poslova iseljeničkog izaslanika Banovine Hrvatske u Njemačkoj početkom 1941. kao i kritike Uredbe o osnivanju Iseljeničkog ureda Ministarstva inostranih poslova u vrijeme kada Jugoslavija već pristupa Trojnom paktu.⁷⁶ Objavljuje u nastavcima studiju »Socijalna statistika« u *Hrvatskom radniku* 1939. i 1940. godine, koja je i danas najbolji kvantitativni iskaz položaja radnika u Hrvatskoj u doba Banovine Hrvatske.⁷⁷

VIII.

Benko od 1941. do 1946. godine. Proglašenje NDH prekinulo je sve ranije Benkove veze. Želi i ljeta 1941. proboraviti u Kraljevici ali mu za putovanje preko Sušaka treba dozvola talijanskih vlasti, a samo soba u Kraljevici bez hrane sada stoji 50 dinara dnevno.⁷⁸ Ipak je uspio stići u Kraljevicu koja je postala pogranični grad, osobito što su se ovdje sklonuli brojni Židovi, pa je sve bilo prenatrpano a nedostajalo je i hrane koja se nije mogla nabavljati iz unutrašnjosti.⁷⁹ Još i u ljeta 1942. uspijeva

⁷³ HDA, Benko, kut. 126- lorespondencija 1937 - br. 124. i 1938, br. 138., 1939 - br. 151.

⁷⁴ HDA, Benko, kut. 126. lorespondencija 1939, br. 162.

⁷⁵ HDA, Benko, kut. 126- korespondencija 1939 - br. 161 i 167.

⁷⁶ HDA, Benko, kut. kut. 13. - br. 7-11.

⁷⁷ Arthur Benko Grado, Socijalna statistika, *Hrvatski radnik*, XI/1939, br. 38-53 i XII/1940, br. 1-13.

⁷⁸ Hda, Benko, kut. 126- korespondencija 1941 - br. 229.

⁷⁹ HDA, Benko, kut. 126 - Korespondencija 1941, br. 230, 237 u 238.

otići na odmor u Krapinske toplice a kako živi poslije toga do 1946. može se samo zamisliti, jer oni koji nisu imali veze sa selom umirali su faktički od gladi, a ako su bili stari nisu mogli čekati u beskrajnim repovima pred aprovizacijama za malo brašna ili masti.⁸⁰

Ipak je u kolovozu 1941. bio priređen za izdavanje drugi svezak Migracione enciklopedije *Common Law* na njemačkom jeziku, ali čini se da nije izašao jer nije imao izrađena kazala, premda mislim da je to samo isprika za neizdavanje ovog djela iako se diplomatski odnosi između NDH i SAD-a još održavaju.⁸¹ Izlaženje ovog izvanrednog djela, prvijenca te vrsti za emigrantsku literaturu, nije izazvalo nikakvu pažnju zbog zahuktavanja rata koji je poremetio sve međunarodne odnose.

Benko pokušava i 1941. objaviti svoj voljeni *Indeks* i uspijeva to krajnjim naporom, ali nakon toga priređene brojeve ne uspijeva tiskati. U novim okolnostima kada je Hrvatska banka NDH preuzela kompletno vođenje statistike, a država regulaciju odnosa između radništva i poslodavaca statistikama *Indeksa* više nije bilo mjesta. Korporativni sistem i nacistička regulacija zarada dovela je do zatvaranja svih dotadanih neutralnih institucija s kojima je Benko surađivao stavili su ga u veliku dilemu kako da se uklopi u novi poredak od kojega je zbog svog anglosaksonskog afiniteta zazirao. Radi svašta poput Josipa Horvata, pa prevodi za izdavačku kuću »Europu«. Piše i prevodi za nakladištvo *Europa, pa radi na »Kalendaru za 1943«*, a 1944. radi na prijevodu Horvatove knjige »Ein Jahrtausend kroatischer kultur«. Vrlo mnogo radi pa još i 1945. prevodi »Novellen aus Kroatisch Zagorien« Janka Leskovara. Pogađa ga i bolest i starost. Ipak nisu ga svi zaboravili. U Benkovoj korespondenciji nalazimo samo čestitku dr. Otona Frangeša za novu godinu 1944, kao i dr. Stanka Švrljuge, predsjednika Hrvatske udružene banke koja banka je bila nasljednik nekadanje Hrvatske eskomptne banke koja je Benku financirala prve financijske izvještaje. Iako je još uvijek dobivao kao i ranije pozivnice za javna predavanja, pa tako i prof. dr. Wolfgang Sieberta, profesora Pravnog fakulteta u Berlinu za predavanje o radničkim ustanovama 19. travnja 1944., ipak njegovo sudjelovanje u javnom životu je posve izostalo.⁸² Naime slomio je desnu nogu, a zbog izostanka prihoda nema više ni kućne pomoćnice, ali ni drva za grijanje, pa moli skladište Trbovljanskog ugljenog društva da mu pokloni dvije i pol tone ugljena.⁸³ Ulazi u hladnu zimu 1944/1945. I žena mu boluje od artroze na kičmi pa se ni ona ne može kretati.⁸⁴ Pomišlja da bi doktorirao u Beču, ali ni od toga nije bilo ništa, jer više nije imao sredstava ni za rad ni za putovanja.⁸⁵ Uzaludno pokušava dobiti neki honorarni posao u Državnoj iseljeničkoj službi koju vodi dr. Emil Orozović, jer je bio član Hrvatsko iseljeničkog vijeća.⁸⁶ Nova vremena - novi ljudi. Benkovi stari prijatelji kao što je bio dr. Antun Andres ili Bartulica rasuti su na sve strane. Već u srpnju 1944. piše očajno pismo F. Krausu, uredniku časopisa *Der schaffende Deutsche* da mu se situacija s nogom i kukom nikako ne popravlja te da ne može pisati.⁸⁷

U takvom vremenu dočekuje i 1945. godinu i ulazak Jugoslavenske narodne armije u Zagreb. Dolazi do masovnih hapšenja ljudi koje je Benko poznavao i do njihovog nestanka. Stari Zagreb nestaje, a ljudi u novoosnovanim uredima ne znaju za Benkov rad. Smrtnost je velika ali su pokopi tihi i bez odjeka. U Zagrebu je umro 30. srpnja 1945. i dr. Oto pl. Frangeš - Mitrovački, bivši ministar poljoprivrede i senator, te sveučilišni profesor. I ti zadnji Benkovi dani u vremenu NDH-a mogli bi se rekonstruirati na osnovu pisama iz tog doba kao što je i za ranije godina sačuvana gomila pisama, kao

⁸⁰ HDA, Benko, kut. 126, Korespondencija 1942 - br. 260.

⁸¹ HDA, Benko, kut. 126, Korespondencija 1841m. br. 238. Pismo ministru Salihu Kulenoviću od 22. VIII. 1941. Benko je zamisao o izdavanju iseljeničkih enciklopedija imao još 1925. kada mu je vidio članak konzula Seferovića s prikazom emigracije u Kanadi. (HDA, Benko, kut. 8 - 11.)

⁸² HDA, Benko, kut. 127.

⁸³ HDA, Benko, korespondencija, kut. 126, br. 305.

⁸⁴ HDA, Benko, korespondencija, kut. 126 - 1945, br. 334.

⁸⁵ HDA, Benko, kut. 126, korespondencija 1944 - br. 288.

⁸⁶ HDA, Benko, kut. 126 - lorespondencija 1944- br. 303.

⁸⁷ HDA, Benko, kut. 126 - Korespondencija 1944 - br. 311.

i gomila izrezaka iz raznih novina na teme gospodarstva, migracija, trgovine, turizma, saobraćaja, kulture i nauke. Pravi zlatni rudnik za istraživanja raznolikih tema.⁸⁸

Osobito je tragična njegova smrt. Naime socijalistička Jugoslavija nije odmah 1945. rješavala probleme starih ljudi koji su imale mirovine iz Austro-ugarske ili Jugoslavije. Mnogi su pali u krajnju bijedu. Tako je pao u veliku nevolju i Artur Benko te se odlučio ubiti zajedno sa suprugom pustivši plin nakon što je za hranu razmijenio sve što je bilo vrijedno u kući. Oni koji su ih našli mrtve nakon smrti 10. srpnja 1946. vidjeli su da osim papira i knjiga u njegovoj sobi nije bilo više ničega što se moglo tada zamijeniti za hranu. Kada više ničega nije bilo kako bi se produžio život, nenaviknut da prosi, Artur se odlučio na suicid zajedno sa svojom ženom. Prema tome želja prijatelja Kolomana Poverzanovića iz Siska napisana 16. prosinca 1945. sa željom da 1946 bude bolja i da riješi probleme mirovina i da se opet organizira iseljenička služba nije se ispunila.⁸⁹

Benkovi pokušaji da svojim analizama i izračunavanjima troškova života u NDH 1942. godine, kao i izračunavanja indeksa cijena i rada i troškova života nisu bili uopće prihvaćeni od vlasti, koja je cijene rada određivala odozgo bez obzira na realnost, pa je i njegov pokušaj da si izbori bolju mirovinu nakon što bi mu se i publicistički i ostali rad poslije 1919. uračunao mirovinu propao.⁹⁰ No upravo ti zadnji - većinom dijelom neobjavljeni radovi - su vrlo zanimljivi jer sadrže Benkova vlastita razmišljanja, istinita i otužna.⁹¹ Benko sakuplja do smrti i novinske izreske o različitim pravnim, socijalnim, privrednim, saobraćajnim, turističkim, kulturnim i naučnim te političkim pitanjima koji mu onda olakšavaju pisanje studija i članaka, pa očuvanih 200 kutija u Hrvatskom Državnom arhivu, kako građe tako i stampata i knjiga vrlo kvalitetan uvid u interese Artura Benka Grade, kojega možemo nazvati prvim privrednim anglistom, prvim izdavačem jedne statističke revije i pionir u istraživanju migracija i evidencija masovnih pojava.⁹²

IX.

Zaključak: Benko je bio vrlo plodan ekonomski i socijalni pisac koji je znao koristiti stranu metodologiju kako bi promovirao privredna, migraciona i socijalna kretanja u našoj zemlji, te je svakako bio čovjek ispred svog vremena. Danas se istraživanjem masovnih pojava osobito kretanja stanovništva te zaposlenosti i nezaposlenosti te drugim masovnim pojavama u suvremenosti bave samo najuporniji geografi i povjesničari i time njihovi radovi dobivaju na važnosti. Artur Branko Grado Bojnički zadnji je odvjetak spomena vrijedne krajiške obitelji Benko, rodnom iz Peteranca kraj Koprivnice, koja je ostavila trag od Drave i Dunava do mora, ali koji je bio i prvi naš globalist koji je pokušao sagledati ulogu naših ljudi u privredi svijeta. Napisao je izvanredno mnogo radova iz područja migracija ali i iz područja ekonomske i socijalne povijesti, pa ova druga tema gotovo da nadvladava prvu.

⁸⁸ HDA, Benko, kut. 116-122.

⁸⁹ HDA, Benko, kut. 126 - Korespondencija 1945 - b. 338-339.

⁹⁰ Očuvana je molba tog sadržaja iz 1944. ministru unutrašnjih poslova Artukoviću s potpunom biografijom gdje navodi da mu je obitelj iz Peteranca. (HDA, Benko, kut. 2.)

⁹¹ Takav je rad Benka »Realna zarada kroz posljednjih 10 godina« 1941., (HDA, Benko, kut. 84.- br. 9), i A. Benko »Kad se narodna privreda promatra i sa socijalnih gledišta«. (HDA, Benko, kut. 84 - br. 12.).

⁹² (Jasna Stanković), *Analitiki inventar rukopisne ostavštine Artura Benka Grade.*, Zagreb, s.a. Benkova ostavština je prema uvidu u dokumentaciju Hrvatskog državnog arhiva (reg.310/1946, 254/1947 i Akvizicije br. 17/1947. dospjela u Arhiv u tri navrata: 1. personalni spisi, rukopisi, 2. publikacije i knjige te novine i 3. izdvojeni originali grbovnica obitelji Benko uvršteni u zbirku »Armales« Hrvatskog državnog arhiva. Budući da je Artur Benko bio u Nadzornom odboru Heraldickog društva u Zagrebu zajedno s barunom Bartolom Zmajčićem vjerojatno je upravo ovaj, zaposlen u Hrvatskom državnom arhivu poveo brigu da Benkova građa na propad ne Benko je naime napisao članak » Le Comte Antoine Vrantshitsch« (T.GALLOVIĆ, »Hrvatska heraldička periodika: Vitezović i Glasnik heraldike«, *Arhivski vjesnik*, 52/2009, str.103.) Benkova ostavština preuzeta je nakon smrti Artura Benka iz njegovog stana na brzinu i bez prijemnog popisa, a vjerojatno je prvotno bila i cjelovitija i veća nego što je danas. Prvi privremeni inventar izrađen je 1963. a analitički oko 1975. i arhivistica Jasna Stanković je na sređivanju ovog fonda radila dobar dio svog radnog vijeka, te je i ona ukazala u posebnom referatu na vrijednost sadržaja ovog fonda.

Studijski je proučavao opadanje kvalitete života radnika i namještenika pod utjecajem velike svjetske krize i uključio se u borbu za povišenje zarada nakon toga. Njegova smrt pada u 1946. kada nitko nije smio podsjećati na vremena prije partizanskog rata i komunističkog pokreta. Njegovu smrt tiskao gotovo da i nije zabilježio a njegove zasluge su pale u zaborav kao i brojnih krajišnika koji su se borili za prosvjetiteljsku Europu. Benko je jedan od najzanimljivijih ličnosti u našoj kulturi prve polovice 20. stoljeća, koja je potpuno neopravdano zaboravljena i zanemarena. Kao i druge ličnosti rodom iz Podravine nije dobio ni on ni članovi njegove obitelji ono mjesto koje im pripada u hrvatskoj povijesti i kulturi, a širina interesa Artura Benka za emigraciju, statistiku ali i za druga društvena pitanja stavljaju ga u najplodnije naše ljude koji su se bavili socijalnim, privrednim i emigrantskim pitanjima.

SUMMARY

Artur Benko Grado Bojnički (born Ogulin, 1875 – died Zagreb, 1946) was one of the most prolific Croatian chroniclers and statisticians between the two world wars. Since he was a keen observer of the world movements too, surely he is Croatia's first globalist. Being a law school graduate with 20 years of experience in administration and fluent in foreign languages, Benko had a solid background for systematic research of mass events in Croatia, especially prices, wages and migrations. He was a pioneer in these fields. Another pioneering aspect of his was his family background - they were the Military Border people, serving in the military of the Austro-Hungarian Empire, until he prioritized his interests to economy and migrations. Artur Benko himself claimed his family originated from Peteranec, nearby Koprivnica. His work was definitely multi-layered, being an administrator, writer, poet, translator (in his early years; until 1918) and statistician, economics writers (his late years, until he died). Both his early and late stages of life were extremely prolific, as he was hardworking, systematic, with vast knowledge of history and economics literature, published in various foreign languages. Thanks to him, today we can monitor movement of prices, wages and living costs (his statistical review »Index« was published in Serbo-Croatian, English and French); he also made necessary statistics on mass social movements and events for banking sector. He is best known for his research of migrations; out of ten planned volumes of Migrations encyclopedia, he managed to publish two: Encyclopedia of Canada's migrations (1930.) and U.S. Immigration law - *Common Law* (1933). He was a member of many professional associations and his work is of great value for our economic, social and migration history.

IZ POVIJESTI MESNE INDUSTRIJE U ČAKOVCU, S POSEBNIM OSVRTOM NA VAJDU (1912. - 1964.)¹ *FROM THE HISTORY OF THE MEAT INDUSTRY IN ČAKOVEC, WITH SPECIAL NOTE ON THE COMPANY VAJDA (1912-1964)*

Dragutin FELETAR

Član suradnih HAZU

Koprivnica

meridijani@meridijani.com

Primljeno/Received: 10. 10. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 5. 11. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC 929.52 (497.5-3 Vajda Čakovec)

SAŽETAK

Razvoj Vajde kroz jedno stoljeće karakterizira nekoliko etapa. Prva razvojna etapa od 1912. do 1922. odnosi se na uhadavanje proizvodnje i afirmaciju na tržištu tadašnje Habsburške monarhije i još nekoliko europskih država. Otkupljuje se perad, jaja, divljač, šumske plodine i uglavnom izvozi. Nova hladnjača, tada najmodernija u ovim krajevima, izgrađena 1922. započinje novu razvojnu etapu, koja je trajala do 1945. godine. Proširenje je asortiman roba, a osobito obujam poslovanja. Vajda ima svoje ekspoziture u nekoliko europskih država. Tijekom Drugog svjetskog rata, kada je Međimurje bilo pod mađarskom upravom, poduzeće mijenja ime u Hunnia, a najviše se proizvode konzerve za vojsku.

Gotovo u cijelom realsocijalističkom razdoblju, Vajda je poslovala u sastavu većih proizvodnih i poslovnih cjelina, a nekoliko je puta i mijenjala ime. Razvojna etapa od 1945. do 1964. karakterizira širenje proizvodnog programa i na preradu mesa stoke, uz formiranje kooperacije s mnogobrojnim poljoprivrednicima. Godine 1964. puštena je u pogon nova klaonica stoke većeg kapaciteta, a uskoro slijede i investicije u preradu mesa, te nove hladioničke kapacitete. To je lansiralo Vajdu kao značajnu mesnu industriju u Hrvatskoj.

Ključne riječi: Međimurje, mesna industrija, Vajda, izvoz

Key words: Međimurje, the meat industry, company Vajda, export

OSNIVANJE I RAZVOJ DO 1922. GODINE

U prenaseljenom Međimurju, gdje je bilo teško živjeti od zemlje koje nije bilo dovoljno, rano se javljaju izvanpoljoprivredna zanimanja. Na tradiciji obrta i cehova, u većim međimurskim naseljima u drugoj polovici 19. stoljeća niču raznovrsne proizvodne manufakture, od kojih su se neke razvile i u industrijske pogone. U vrijeme kada je poduzeće osnovao Elemer Vajda (1912.), u Međimurju je živjelo oko 90.000 duša, a gustoća naseljenosti iznosila je oko 120 stanovnika na kilometar četvornik.² Uz najveću poljoprivrednu gustoću naseljenosti u tadašnjoj Hrvatskoj i vrlo visoki natalitet,

¹ Dio ovoga teksta objavljen je i u knjizi: Dragutin Feletar, Vajda - sto godina, Čakovec, 2012.

² Prema popisu iz 1857. u Međimurju je živjelo 55.412 stanovnika, a 1910. godine 88.623 duše (maksimum je postignut 1991., kada je prebrojeno 119.886 žitelja). Godine 1910. najveća su naselja u Međimurju bila: Čakovec 5.913, Prelog 4.345, Kotoriba 4.095, Goričan 4.086, Donja Dubrava 3.734, Mursko Središte 3.682, Sveta Marija 2.335, Donji Vidovec 2.301, Nedelišće 2.188, Podturen 2.042 duše itd. Državni zavod za statistiku, Zagreb, Popisi stanovnika; Marin Cerovac, Uvjeti i rezultati agrarnog privređivanja na području Donjeg Međimurja, Zagreb 1967.

međimurske obitelji su ipak davale u otkup svako moguće jaje, svinju, pile (kokoš), tele ili koji kilogram žita. Prema popisu 1910. godine, u Međimurju je živjelo 85,8 posto poljoprivrednog stanovništva, a kućanstva su držala oko 92.000 svinja i oko 460.000 razne peradi. Bez obzira što je ta proizvodnja bila neophodna za prehranu brojnih obitelji, ona je bila i značajno izvoriste prehrambene robe za tržište. Tih se godina i u Međimurju javlja zadrugarstvo, kojemu je osnovna zadaća bila trgovačko posredništvo između poljoprivrednika i tržišta.

Uz već razvijenu tekstilnu i drvenu industriju, te rudarstvo, u tim uvjetima krajem 19. stoljeća počinju se u Međimurju razvijati prve prehrambene manufakture, te trgovina poljoprivrednim proizvodima. Središte te djelatnosti bilo je u Čakovcu, iako nekih inicijativa ima i u Prelogu, Goričanu i drugdje. Računa se da se prvi počeo baviti prikupljanjem i trgovinom jaja, čakovečki poduzetnik Armin Kohn 1890. godine.³ Tu je djelatnost uskoro nastavio u podružnici njemačke tvrtke iz Hamburga – »Tannenbaum-Steinberger«. Agenti ove firme otkupljivali su jaja po međimurskim selima, ali i u Podravini i Prekomurju. Prema nekim podacima, ta je firma godišnje izvozila u Švicarsku, Njemačku i Englesku više od 100 vagona sortiranih jaja.⁴

Uskoro se prometom peradi i jaja počelo baviti još nekoliko tvrtki. U Čakovcu je najznačajnija bila firma »Braća Strahija«, koja je osnovana 1900. godine. Ta tvrtka nije obavljala samo otkup, već je organizirala i prvu masovnu proizvodnju peradi. Na farmi tvrtke u Čakovcu bilo je stalno u tovu oko 3000 peradi, a na tržište se dnevno plasiralo oko 300 očišćene peradi. Uz izvoz peradi i jaja, firma je imala i isključivo pravo na izvoz ribe, koju je dobavljala iz Balatona. Najviše se izvozilo u Austriju, Švicarsku, Njemačku, Italiju i Francusku (u ovu posljednju najviše gušćja jetra).⁵ Značajna je bila i tvrtka čakovečkog Židova Samuela Bayera, koji je početkom 20. stoljeća prvi počeo slati veće količine očišćenih purana u Englesku, što se razvilo u unosan posao.⁶ Blizu čakovečkog glavnog kolodvora u jednokatnici bivšega hotela Hacki, osnovana je 1904. godine i tvornica pjenušca – »Međimurska tvornica šampanjca Strahija i kompanjoni«. Osnova pjenušcu bila su oplemenjena međimurska vina iz štrigovskog vinogorja, a oprema je dopremljena iz Francuske i Njemačke. Neposredno nakon

Zdanje hotela Hacki, građeno krajem 19. stoljeća, u kojem je kasnije radila tvrtka Elmera Vajde

Poduzetnik Elmer Vajda vodio je tvrtku od osnivanja 1912. do svoje smrti 1934.

³ Armin Kohn bio je Židov iz Čakovca, a sjedište firme za promet jajima bilo je na mjestu nekadašnjeg poduzeća Tapetar u Čakovcu. Vladimir Kalšan, Židovi u Međimurju, Čakovec 2006., 78-79

⁴ Vladimir Kalšan, Građansko društvo u Međimurju, Čakovec 2000., 121

⁵ Vladimir Kalšan, Građansko društvo u Međimurju, Čakovec 2000., 121-123

⁶ Samuel Bayer rođen je u Čakovcu 1847., a umro 1926. godine. Trgovao je jajima, divljači i guščjim jetrima i izvezio u srednjo-europske zemlje. Licencu izvoza zaklanih purana u Englesku kasnije je prodao Elemeru Vajdi. Vladimir Kalšan, Židovi u Međimurju, Čakovec 2006., 40. Prometom peradi i jaja u Čakovcu i Međimurju bavili su se još neki poduzetnici, kao primjerice Aleksa Đuranec, Aleksander Steinberger, Mijo Horvat, Ivan Ščerko, David Tannenbaum i drugi.

prvoga svjetskoga rata, zgradu bivše tvornice pjenušca (koja je prestala poslovati 1914.) kupio je Elemer Vajda.⁷

U tim uvjetima, 1912. godine firmu osniva i Elemer Vajda. Židovska obitelj Vajda doselila se u Čakovec iz Letenja, gdje je i rođen Elemer 1882. godine. Oženio se Marianom (Marijom) Beck (Čakovec 1894. – Rogaška Slatina 1967.), a imali su dva sina: Ivana (Hanzi) Vajdu (Čakovec 1917.) i Petra Vajdu (Čakovec 1923.–1969.). Elemer Vajda imao je i brata Andriju koji mu je jedno vrijeme bio i kompanjon u poslu (ubijen u Auschwitzu 1944.). Elemer Vajda umro je u Čakovcu 1934., a poslove tvrtke nastavili su supruga Mariana, te sinovi Ivan i Petar.⁸

Elemer Vajda, koji je govorio njemački i engleski, zaposlio se u čakovečkoj firmi »Braća Strahija«, gdje je postao i samostalni šef prodaje. Najviše se tada bavio organizacijom prodaje divljači ulovljene na veleposjedima Međimurja, Podravine, Slavonije i Baranje. Glavno središte te trgovine tada je bio Beč, gdje su se pružale znatne poslovne mogućnosti i za mladog poduzetnika Vajdu. Zato je odlučio da 1904., u svojoj 22. godini, privremeno odseli u Beč, gdje je osnovao malo poduzeće koje se bavilo prometom divljači i peradi. U tomu mu je uvelike pomogao bečki poduzetnik Hugo Stein. Nastavio je veze s Međimurjem, pa usporedo s poslovanjem bečke tvrtke, pred prvi svjetski rat osniva i tvrtku u Čakovcu. Ta se tvrtka od 1912. bavi otkupom peradi, jaja i divljači, te plasira ove proizvode preko Elemerove bečke firme. U firmi koja je počela raditi u drvenim barakama nedaleko čakovečkog glavnog kolodvora, bilo je sve do 1919. zaposleno tek nekoliko radnika. Najveći je problem u tehnologiji bio sustav hlađenja, iako je u Čakovcu radilo nekoliko tvornica leda. Ipak, promet jajima, peradi, divljači i šumskim plodovima bio je u stalnom porastu.⁹ Prvi svjetski rat gotovo je zaustavio poslovanje čakovečke tvrtke Elemera (i Andrije) Vajde.

Godine 1918. povučene su nove državne granice, a Međimurje se našlo u sastavu Jugoslavije. Neposredne veze, pogotovo one poslovne, s krajevima bivše Habsburške Monarhije bile su gotovo prekinute. Elemer Vajda vraća se, s bratom Andrijom, iz Beča u Čakovec već početkom 1919., pa obnavlja poslovanje svoje tvrtke. Stare veze širom Europe, radišnost i upornost, te nešto kapitala koji

je stekao, omogućili su Vajdi da brzo konsolidira i razvije poslovanje. Godine 1919. Elemer Vajda je najprije registrirao firmu »E. Vajda – trgovina jaja na veliko«, a u upisniku kod Ravnateljstva pomoćnih ureda Kraljevskog sudbenog stola u Varaždinu nalazi se pod brojem 3463 gr. od 12. 7. 1919. Kasnije je osnovao i tvrtku »E. Vajda – trgovina žitom i zemaljskim plodinama, peradi, divljači i živom stokom«, a registracija je uvedena pod brojem 3681 gr. od 24. 6. 1922.¹⁰ Vajda je kupio i zgrade bivše Međimurske tvornice pjenušca, te okolno zemljište. Također je 2. listopada 1919. kupio »česticu br. 464/a sa svim

Obitelj poduzetnika Elmera Vajde snimljena nakon Prvog svjetskog rata

⁷ Osnivač tvornice pjenušca u Čakovcu bio je Karlo Strahija, koji se bavio i prometom prehrambenih proizvoda. Prije sto godina počela radom Međimurska tvornica pjenušca, Večernji list, Zagreb, 29. 1. 2004.

⁸ Vladimir Kalšan, Židovi u Međimurju, Čakovec 2006., 123-125; Arhiv Vajde Čakovec, dokumentacija o Elemeru Vajdi; Miro Rede, Moj otac nije dao Vajdu Amerikancima, Večernji list, Zagreb, 3. 4. 2002.

⁹ Arhiv Vajde Čakovec, dokumenti o djelovanju Vajde prije 1918. godine; Vladimir Kalšan, Židovi u Međimurju, Čakovec 2006., 123-124. Postoji ugovor kojim su poduzetnici Hajoš i Strahia 12. 2. 1912. kupili česticu broj 465 od Općine-trg Čakovec, da bi je kasnije, nakon propasti Međimurske tvornice šampanjca, prodali Elemeru Vajdi. Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

¹⁰ Preslika registracijskog lista Ravnateljstva pomoćnih ureda Kraljevskog sudbenog stola u Varaždinu, potvrđena 20. 3. 1923. godine. Tekući brojevi dokumenata bili su: 576 Fi i 688 Fi 37. Arhiv Vajde Čakovec.

Kupoprodajni ugovor kojim je Vajda od Karla Komertzkog 2. listopada 1919. kupio zemljište kod čakovečkog glavnog kolodvora za izgradnju svoje tvrtke

zgradama, gospodarstvenim i inim stanjima, kocima, svim pećima, električnim uređajem i žicama, slovom sa svim sastojnim dijelovima, pripacima i priborima i niže navedenim pokretninama» od čakovečkog trgovca Dragutina Komertzkog za 32.000 kruna, te na taj način osigurao prostor za širenje svoje tvrtke.¹¹

O širenju tvrtke Vajda govore i podaci o kupnji zemljišta, kako za poslovanje, tako i za potrebe obitelji. Kupoprodajnim ugovorom 19. listopada 1920. Elemer Vajda je za 30.000 kruna kupio česticu broj 465 na kojoj se nalazila bivša Međimurska tvornica šampanjca d.d., a prodavatelji su bili čakovečki poduzetnici Franjo Hajoš i Franjo Strahia. Kupoprodajnim ugovorom od 19. 6. 1928. Općina Čakovec-trg, koju je zastupao načelnik Rudolf Kroppek, prodaje Elemeru Vajdi ostali dio čestice 465 i to za 56.837 dinara. Vajda kupuje i susjedne čestice – kupoprodajnim ugovorom od 25. lipnja 1921. uknjižio je u svoj posjed i česticu broj 467. Tada je kupio od Ane Kraschovec (udane za Eugena Pethö) i Etelke Kraschovec (udane za Kolomana Čepregija) ovaj posjed za 750.000 kruna. Konačno, čakovečki poduzetnik Mavro Neuman, kupoprodajnim ugovorom od 8. rujna 1921., Elemeru Vajdi prodaje zemljište od 816 četvornih hvati za 20.000 kruna.¹²

Poslovanje je Vajda počeo naglo širiti i stoga što je 1919. preuzeo cjelokupnu firmu

Samuela Bayera, koja se bavila prometom jaja, peradi, gušćih jetara i drugih proizvoda, a imala je i licencu za izvoz purana u Englesku. Bayer je također već imao uhodanu prodajnu mrežu i dobre veze na inozemnim tržištima.¹³ Vajda je u procesu uhodavanja otkupa, prerade i plasmana imao i znatnu konkurenciju, jer su još neki poduzetnici nakon rata obnovili poslovanje. Tako u tadašnjem listu Međimurske novine od 29. travnja 1920. čitamo i oglas slijedeća sadržaja: »Javljam o cijenjenom općinstvu da smo u ovdašnjim prostorijama bivše obće poznate tvrtke za izvoz jaja E. Tannenbaum, osnovali izvoznu trgovinu jaja i peradi i da plaćamo najviše dnevne cijene – Mavro Löbl i sin«. Takvih inicijativa bilo je još, ali se tvrtka Elemira Vajde tako brzo razvijala da joj domaća konkurencija nije smetala.¹⁴

Tvrtka Vajda brzo je širila asortiman. »U početku je Vajda radio s jajima i živom peradi i to pretežno za domaće tržište, dok je samo nešto izvezio u Austriju. Zahvaljujući odličnoj kvaliteti robe,

¹¹ Kao svjedoci na ugovoru su potpisani dr. Ljudevit Schwarz i Andrija Vajda, Arhiv Vajde Čakovec.

¹² Ugovori se čuvaju u arhivi Vajde, Čakovec.

¹³ Vladimir Kalšan, Građansko društvo u Međimurju, Čakovec 2000., 122-123

¹⁴ Međimurske novine, Čakovec, 29. 4. 1920., hemeroteke Muzeja Međimurja, Čakovec. Zanimljivo je da u cijelom godištu tih novina nismo našli oglas tvrtke E. Vajda.

bogatstvu Međimurja tom robom i neobično jeftinoj radnoj snazi uslijed agrarne prenapučenosti, kao i dobrim saobraćajnim vezama kako sa tuzemstvom tako i sa inostranstvom, poduzeće se sve više razvijalo, pa je 1920. godine pored jaja i žive peradi počelo s izvozom i zaklane peradi i živih konja. Tim proizvodima poduzeće se probija, osim Austrije, još i u Italiju i Švicarsku.¹⁵ Elemerov sin Ivan Vajda, u jednom intervjuu, kaže da se njegov otac vratio s »bratom Andrijom u Čakovec i shvatio da je, i zbog zaliha u okolici, mjesto iznimno pogodno za izvoz i promet divljači, peradi i jaja i tako je ovdje 1919. sagradio tvornicu. Zagorski puran, kojeg su Englezi osobito cijenili, izvezio je na desetke tisuća, kao i sve ostalo, pod Vajdinom znakom »šljuka«, u Englesku, Njemačku, Češku, gornju Italiju, pa i u Egipat.¹⁶ U Švicarsku je poduzeće izvezilo i po 120 vagona teških međimurskih konja godišnje. No sasvim nešto novo u to doba, otac je uveo u proces prijevoza, pakiranja i hlađenja proizvoda.¹⁷

Bio je to uvod u glavnu Vajdinu investiciju: izgradnju najmodernijih komora za hlađenje u to doba u ovom dijelu Europe. Izgradnja hladnjače obavljena je 1922. i 1923. godine, te je predstavljala pravu prekretnicu u razvoju tvrtke. O kapacitetima Vajdinih pogona do 1922., kao i o količinama i vrstama prodane robe, teško je točno govoriti, jer podaci o tomu zasad nisu pronađeni. Na jednom mjestu se samo govori da je u Vajdinim pogonima u Čakovcu tada bilo zaposleno 30 radnika, ali da je s tvrtkom surađivalo na stotine proizvođača jaja, peradi, konja i drugih proizvoda iz sjeverozapadne Hrvatske.¹⁸ Na taj način Vajda obavlja i važnu ulogu unapređivanja stočarske, peradarske i druge proizvodnje, kao napredak lovnoga gospodarstva. Uvode se nove vrste i sorte, proizvodi se kvalitetnije i kontinuirano, jer proizvođači imaju sigurnost da će Vajda otkupiti proizvedenu robu. Ta je tvrtka i zaslužna za sve veću i kvalitetniju proizvodnju gusaka, posebnih vrsta patki, purana, kvalitetnijih mesnih svinja i goveda. Od posebne je važnosti bio Vajdin uvoz plemenitih konja, osobito teške pasmine, na koji se način još više razvio poznati međimurski teški konj, da bi se potom u velikim količinama izvezio i time međimurskim i podravskim uzgajivačima donio zaradu.

VAJDA OD 1922. DO 1941. GODINE

Prekretnica u razvoju Vajde bila je izgradnja tada najsuvremenije hladionice mesa u ovom dijelu Europe 1922. godine. Uz izgradnju ledane (hladionice, hladnjače), kapaciteta do 22 vagona mesa, izgrađeni su i drugi pogoni nužni za zaokruživanje proizvodnog procesa i za povećani obujam prometa. To je nova tvornica leda, zatim mlin i tvornica hrane za perad, divljač i svinje, farma peradi i prostori za držanje otkupljene peradi, divljači i drugih proizvoda. Nešto prije, Vajda je do svojih pogona dao izgraditi i industrijski kolosjek od glavnog čakovečkog kolodvora, što je omogućilo izravni utovar i brži transport uhlađenoga mesa. Vlastito točilište bilo je kapaciteta do 60.000 komada kokoši i drugih vrsta peradi.¹⁹ U izgradnji novih pogona sudjelovalo je nekoliko građevinskih firmi iz Čakovca i Varaždina, a moderna oprema za hladionicu i tvornicu stočne hrane nabavljena je u Austriji i Njemačkoj. Među graditeljima je bio i poznati varaždinski arhitekt i građevinski poduzetnik Valent Morandini, o čemu govori i sačuvani proračun troškova iz 1924. godine.²⁰

¹⁵ Razvoj poduzeća Vajda Čakovec, Međimurje, Čakovec, 15. 12. 1955.

¹⁶ Ta se konstatacija Ivana Vajde zacijelo odnosi na razdoblje poslije 1922. i izgradnje velike hladnjače.

¹⁷ Miro Rede, Moj otac nije dao Vajdu Amerikancima, Večernji list, Zagreb, 3. 4. 2002.

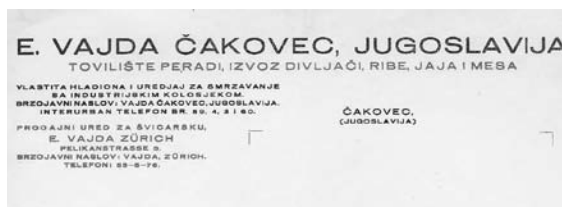
¹⁸ Dragica Markuš, Diplomski rad o Vajdi iz 1955./1956., arhiv Vajde, Čakovec.

¹⁹ Nekad moderna hladnjača sačuvana je u gotovo istom građevinskom obliku do danas, a nalazi se u tvorničkom krugu Vajde. Koristi se tek djelomice kao priručno skladište, za držanje arhive poduzeća i dokumentacije, a dio prostorija stoji prazan. Izvori: Vladimir Kalšan, građansko društvo u Međimurju, Čakovec 2000., 122-123; Vladimir Kalšan, Međimurska povijest, Čakovec 2006., 286-287; Dragutin Feletar, Iz povijesti Međimurja, Čakovec 1968., 194-195; Razvoj poduzeća Vajda Čakovec, Međimurje, Čakovec, 15. 12. 1955.

²⁰ Morandini je bio i vlasnik ciglane u Šenkovcu, a na Ksajpi je imao ljetnikovac. Račun troškova za projekte i građevinske radove poslao je Elemeru Vajdi 2. ožujka 1924. godine na njemačkom jeziku: Abrechnungse-Laborat über Arbeiten und Materialien für Herrn Elemer Vajda in Čakovec.

»Sa gradnjom hladnjače stvoreni su uvjeti za solidno poslovanje, pa se uslijed toga poduzeće naglo proširuje. Paralelno s time i otkupni teren se iz Međimurja proširuje na sjevernu Hrvatsku, jedan dio Slovenije i jedan dio Bosne« - piše u jednom pregledu povijesti Vajde.²¹ U jednom prospektu tvrtke »E. Vajda, veletrgovina i eksport peradi, divljači, riba i jaja« iz 30-tih godina 20. stoljeća na pregledan način opisani su proizvodni pogoni: »Veličinu poduzeća i njegovu organizaciju teško je prikazati, ako ju se u naravi ne vidi. Da pokušamo: prije svega dolazimo u dugačke, ogromne zgrade za tovljenje peradi – za piliće, guske i patke. Polovicom mjeseca decembra o.g. (vjerojatno 1931.) pokazivao je kataster u tovlilištu nalazeće se peradi spomenutih vrsta sumarnu zalihu od 56.000 komada žive peradi. Zasebni mlin i čitava vojska namještenika bavi se samo priredbom hrane, hranjenjem peradi i čišćenjem prostorija, u kojima se ova nalazi. Svaki dan na hiljade komada peradi kolju se na jedan zaseban način, tako da im se prereže ispod jezika žila kucavica. Zaklano se očisti i smjesta odlazi u hladionike, gdje vlada studen od 10 gradi stupnjeva ispod ništice. Vlastita tvornica leda ohlađuje hladionike i izradjuje led, koji se sprema za ljeto, kad izvoz peradi, koja u ohlađenom stanju putuje pedeset i 60 sati pa i više, treba velike zalihe leda. Hladionici skrivaju u svojoj unutrašnjosti golemo blago. Desetke hiljada uhlađjene peradi, 5.000 pa i 15.000 komada zečeva, na hiljade komada srnjaka, koja stotina komada jelena, divljih svinja i na desetke hiljada uhlađjene divlje peradi plemenitih vrsta leže naslagane u sanducima otvrdnuli kao drvo«.

Upravo ta tehnologija hlađenja i čuvanja mesa omogućila je da se na tržište širom Europe dopremi kvalitetna zamrznuta namirnica. Temperature su u Vajdinoj hladnjači bile i minus 15oC, a vlastita tvornica leda omogućavala je posebno pakiranje mesa: za transport ono se pakiralo u drvene sanduke u ledenim kockama. Meso je putovalo uglavnom željeznicom i moglo je podnijeti put i duži od 60 sati, te je zamrznuto stizalo i na udaljene adrese širom Europe. To je omogućilo i znatno proširenje obujma proizvodnje, usvajanje novih proizvoda i stalno širenje tržišta.²² U kratkoj povijesti Vajde, koja je objavljena u listu Međimurje 1955. godine, piše da su »tako stvoreni uvjeti za proširenje asortimana proizvodnje, te se poduzeće, osim s prometom jajima i peradi, još više bavi otkupom, preradom i prodajom žive i ubijene divljači, masti, maslaca, vrganja, puževa, perja, te konja, ribe i drugih proizvoda. Zahvaljujući odličnoj kvaliteti sirovina, solidnoj i stručnoj preradi i čuvanju, poduzeće je

1932.

1935.

1936.

Logotipi tvrtke E. Vajda Čakovec u razdoblju između dva svjetska rata

²¹ Dokument s kratkom povijesti Vajde iz 30-tih godina 20. stoljeća (katalog), arhiv Vajde Čakovec.

²² Miro Rede, Moj otac nije dao Vajdu Amerikancima, Večernji list, Zagreb, 3. 4. 2002.

Tvornica šampanjca Braća Strahia i kompanjoni, koja je radila u zgradi koju je Vajda kupio kasnije za svoje sjedište

steklo veliku reputaciju u inozemstvu, pa se izvoz proširuje i na sjevernu Njemačku, Čehoslovačku, Francusku, Englesku, USA i Egipat». ²³

U prospektu Vajde iz 30-tih godina 20. stoljeća piše da »vječiti nemirni poslovni duh Elemera Vajde traži nova područja. U posljednje vrijeme uveo je i izvoz ličkih ovaca u Italiju, a naročito za Pariz. I tako naši lički jaganjci, koje mi do nedavno nismo znali pravo ni cijeniti, postaju tražena delikatesa francuskih gurmana. Gospodin Vajda nije samo eksporter, on uvozi teške plemenite konje u svrhu oplemenjivanja naših konja, a specijalni njegov posao, u nizu ostalih interesantnih jest uvoz plemenite ribe iz dalekih krajeva. I kad bi vam kazali da svježi smuđevi, koji se serviraju na odličnim banketima, nisu neposredno uhvaćena riba iz koje naše rijeke, već je to perzijski najfiniji smuđ, koji je stigao u Čakovec za vrućega mjeseca augusta da vam bude serviran za Novu godinu, tad to ne bi vjerovali. Pa ipak je tako.« ²⁴ U novinskom oglasu iz toga vremena piše da tvrtka »E. Vajda, Čakovec-Jugoslavija, ima najveće uzgajalište peradi na kontinentu. Razašilje svakoga dana sve vrste ugojene peradi, divljač, ribe, meso i jaja u posebnim vagonima za hlađenje i kao komadnu robu u odličnom ledenom omotu uz jamstvo da roba stiže u dobrom stanju«. ²⁵

Poslovanje Vajde nije snažnije pogodila niti svjetska ekonomska kriza (koja je počela 1929.), ali se tih godina obujam proizvodnje nije povećavao. No ubrzo je opet došlo do nove ekspanzije. Prema sačuvanim podacima iz toga vremena, Vajda je 1935. otkupio i preradio 1180 tona mesa, 1936. već 1352 tone, a 1937. godine 1667 tona. Najveći dio je prodan u inozemstvo, a na domaćem tržištu plasirano je od 8 do 19 posto: 1935. godine 106 tona, 1936. godine 123 tone i 1937. godine 310 tona. ²⁶ Do svoje smrti 1934. godine, Elemer Vajda organizirao je vrlo solidnu prodajnu mrežu. Maloprodaju je, osim u Međimurju, imao i u Zagrebu (tržnica Dolac) i Beogradu (Knez Mihajlov vijenac 56), a predstavništva u švicarskom Zürichu (Pelikanstrasse 3) i njemačkom Münchenu (Aventin-strasse 6). U drugim zemljama je izravno surađivao s trgovačkim tvrtkama. Velik dio Vajdinih proizvoda prodavala se pod markom »Šljuka«, sa zaštitnim znakom, koja je bila poznata i cijenjena u zemlji i u Europi. ²⁷ O suradnji s firmama iz inozemstva govore i brojni sačuvani računi i dopisi iz toga doba. Kao

²³ Razvoj poduzeća Vajda Čakovec, Međimurje, Čakovec, 15. 12. 1955.

²⁴ Dokument (katalog) s kratkom povijesti Vajde iz oko 1930., arhiv Vajde Čakovec

²⁵ Dokument iz arhiva Vajde Čakovec.

²⁶ Razvoj poduzeća Vajda Čakovec, Međimurje, Čakovec, 15. 12. 1955.

²⁷ Oglas iz 30-tih godina 20. stoljeća, Arhiv Vajde Čakovec.

Do hladnjače je Vajda dao sagraditi industrijski kolosjek

Vajdina, tada najsuvremenija, tvornica leda

Prizor iz unutrašnjosti nove hladnjače: zaklana i uhladena perad

Doprema peradi i divljači u skladište tvrtke E. Vajda vlastitim prijevozom

Vajda je izgradio tada najmodernija tovišta peradi

primjer spominjemo dopise iz 1937. godine, koji su stigli iz Leipziga (tvrtka Eugen Thielicke), iz Hallea, Hamburga te iz drugih gradova Njemačke, Austrije, Švicarske, Engleske itd.²⁸

Svjetska ekonomska kriza u Vajdi nije smanjila obujam proizvodnje, ali je utjecala na pad cijena i sve nižu ekonomičnost proizvodnje. Sindikalni povjerenik iz Čakovca 1931. javlja Radničkoj komori za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu da »industrija mesnatih proizvoda (Vajda) proživljava tešku krizu. Do nedavna je ova vrst proizvodnje zaposlivala još 25 radnika, ako se ali niske cijene blaga još neko vrijeme zadrže, bit će primorani čak i mesarski obrtnici zatvoriti svoj posao«.²⁹ U to je doba Vajda u Čakovcu zapošljavala u sezoni 350 do 400 radnika,³⁰ a u tvrtki su djelovala sva tri tadašnja

²⁸ Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197; arhiv Vajde Čakovec.

²⁹ Arhiv IZHRPH (Hrvatskog instituta za povijest), Zagreb, br. 9972/31; Dragutin Feletar, Štrajkovi u Međimurju između dva svjetska rata, Čakovec 1975., 117-120

³⁰ U intervjuu iz 2002., Ivan Vajda navodi da je u čakovečkim pogonima tvornice 30-tih godina 20. stoljeća radilo oko 700 radnika, što je zacijelo previše. Zasigurno je mislio i na brojne nakupce koji su tada radili za Vajdu, zatim na najveće kooperante u proizvodnji peradi, kao i na namještenike u brojnim predstavništvima, malo-prodaji i drugdje. Miro Rede, Moj otac nije dao Vajdu Amerikancima, Večernji list, Zagreb, 3. 4. 2002.

Kamioni tvrtke E. Vajda otkupljuju perad u jednom međimurkom selu

sindikata: URSS, HRS i JUGORAS. Najviše je radnika (do 1939.) bilo učlanjeno u Ujedinjenom savezu živežarskih radnika, kao dijela URSS-a. Radi niskih nadnica, a pogotovo radi teških uvjeta rada (što je karakteristika mesne industrije), radnici Vajde su 22. i 23. prosinca 1938. stupili u kratki ali dosta žestoki štrajk, te su izborili novi, povoljniji kolektivni ugovor.³¹

Tvrtka Vajda imala je veliko značenje u gospodarskom razvoju Čakovca i Međimurja, pa i sjeverozapadne Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata. Značajno je pridonosila prihodima općine Čakovec-trg, kao i urbanističkom razvoju grada. Prema zaposlenosti Vajda je bilo pravo regionalno poduzeće – u tvrtki je radilo više namještenika iz međimurskih sela, te varaždinskog kraja nego li iz Čakovca. Na posao se dolazilo uglavnom biciklom i pješice, te iz udaljenijih sela vlakom. Tvrtka je imala velik utjecaj na razvoj poljoprivrede i sela. Za otkup jaja, peradi, divljači, šumskih plodina i drugih proizvoda Vajda je imala velik broj otkupljivača (agenata) na cijelom području sjeverozapadne Hrvatske. Za Vajdu su otkup obavljali i mjesni trgovci (osobito jaja), te pogotovo sve brojnije seoske zadruge. Poljoprivredna proizvodnja se prilagođavala potrebama Vajde, te se tako brže razvijala i modernizirala. Osobito velik utjecaj bio je u peradarstvu, uzgoju konja, ribogojstvu, lovstvu, a kasnije i u uzgoju krupne stoke. U čakovečkim pogonima stvarani su sve bolji uvjeti rada, iako je proces proizvodnje sam po sebi bio vrlo težak. Postojali su i neki oblici društvenoga života, kao što je rad sindikata, razna druženja i zajedničke zabave, dobro organizirana društvena prehrana i slično. Računa se da je već 1923. osnovano i Dobrovoljno vatrogasno društvo Vajda, jer je tada kupljena i ručna štrcaljka, a nešto kasnije i prvi vatrogasni agregat.³²

U poslovima vlasništva i upravljanja, E. Vajda d.d. bilo je tipično obiteljsko poduzeće u kojem su jedini vlasnici bili članovi familije Elemere Vajde, a malim dijelom i njegova brata Andrije Vajde. Članovi ovih dviju obitelji povremeno su međusobno darivali dijelove nekretnina, vjerojatno i u vezi mogućnosti dobivanja bankarskih kredita za razvoj tvrtke. Kao primjer navodimo dvije javnobilježničke isprave, koje je izdao kraljevski javni bilježnik dr. Ivan Novak (inače znameniti preporoditelj i osloboditelj Međimurja 1918.). U ispravi od 27. studenoga 1924. potvrđuje se da je Elemer Vajda darovao svojoj supruzi Mariji, rođenoj Beck, polovicu čestice broj 711 u Čakovcu, procijenjene vri-

³¹ Kao pregovarači od strane radnika kolektivni ugovor potpisali su 23. prosinca 1938. godine: Mirko Vurušić iz Pustakovca, Ivan Klamfar iz Strahoninca, Stjepan Magdalenić iz Savske Vesi, Joža Mihalec iz Savske Vesi, Verona Žarković iz Pustakovca i Marija Kolman iz Nedelišća. Dragutin Feletar, Štrajkovi u Međimurju između dva svjetska rata, Čakovec 1975., 119-120

³² Neki izvori govore da je DVD Vajda osnovano tek 1946., a neki da je tada zapravo obnovljeno a osnovano još 1923. godine. Zapisnike o djelovanju DVD Vajda prije 1941. nismo našli. Mirko Leich Cici, Antun Novak, Vatrogastvo Međimurja 1875.-1985., Čakovec 1985., 201-202

**Exportna trgovina izvoz
jaja, peradi, divljači i konja**
E. VAJDA
ČAKOVEC.
Uvoz originalnih belgijskih pastuha

Kupuje u svako vrijeme
jaja, perad, divljač i konje
uz najbolje cijene.

Telefon broj 59. i 4. Brzjavi: **VAJDA Čakovec**

Vajdin oglas u novinama kojim nudi uvoz kvalitetnih konja

ČAJNI MASLAC
IZ PASTERIZIRANOG SLATKOG VRHNJA

Zak. zašt.

MLIJEČNA INDUSTRIJA
E. VAJDA, ČAKOVEC.

E. VAJDA
ČAKOVEC - JUGOSLAVIJA

Najveće uzgajalište peradi na kontinentu. — Razašilje svakog dana sve vrste najbolje ugojene peradi, divljač, ribe, meso i jaja u posebnim vagonima za hlađenje i kao komadnu robu u odličnom ledenom omotu uz jamstvo da roba stiže u dobrom stanju.

Dobavljač najvećih hotela

Brzjavi: VAJDA ČAKOVEC. — Međugradski telefoni: 59, 60, 3. — Noćni telefon: 4.

Prodaja na malo:
BEOGRAD, Knez Mihajlov venac 56. - Telefon: 20350.
ZAGREB, Tržnica na Dolcu. — Telefon: 84-46

Podružnica za Švajcarsku:
ZÜRICH, Pelikanstrasse 3. - Brzjavi: Vajda Zürich - Telefon: 53576.

Podružnica za Njemačku:
MÜNCHEN, Aventinstrasse 6. - Brzjavi: Vajda München. - Telefon: 21308.

La plus ample entreprise européenne pour l'engraissement de la volaille. Expéditions journalières de toutes sortes de la meilleure volaille engraisée, de gibier, de poissons, de viande et d'oeufs en wagons frigorifiques comme aussi en envois particuliers en emballages glacés, sous garantie de bonne arrivée.

Fournisseur des Hotels de premier rang.

Télégrammes: VAJDA ČAKOVEC. — Téléphones interurbains: 59, 60, 3. — Téléphone de nuit: 4.

Vente en détail:
BELGRADE, Knez Mihajlov venac 56 — téléphone 20350
ZAGREB, Marché sur Dolac — téléphone: 8446

Succursale pour la Suisse:
ZÜRICH, Pelikanstrasse 3 — Télégrammes: Vajda Zürich — Téléphone: 53576

Succursale pour l'Allemagne:
MÜNICH, Aventinstrasse 6 — Télégrammes: Vajda München — Téléphone: 21308

Oglas tvrtke E. Vajda u jednom zagrebačkim novinama iz 30-ih godina 20. stoljeća

Novinski oglas tvrtke E. Vajda za čajni maslac - pod znakom »Šljuka« Vajdini proizvodi prodavali su se širom Europe

jednosti 81.250 dinara. U drugoj ispravi izdanoj istoga nadnevka (27. 11. 1924.), Katica Vajda (rođena Benedikt) daruje svome suprugu Andriji Vajdi svoju polovicu nekretnina, procijenjene vrijednosti od 100.000 kuna.³³ Kasnije je manji broj dionica stekao i Mavro Heinrich, stariji, iz Čakovca.

Kada je Elemer Vajda umro 1934. godine, u Sreskom sudu u Čakovcu 15. srpnja 1934. održana je ostavinska rasprava i podjela imovine. Na temelju toga je Okružni sud u Varaždinu izdao rješenje 16. srpnja 1934. o promjeni vlasništva nad tvrtkama u kojima je bio upisan Elemer Vajda. On je brisan iz vlasništva četiri tvrtke: 1. E. Vajda – trgovina jaja na veliko, 2. E. Vajda – trgovina žitom, zemaljskim plodinama, peradi, divljači i živom stokom, 3. E. Vajda – veletrgovina, izvoz i uvoz stoke, te 4. Firme Mavro Heinrich, st. – veletrgovina i izvoz i uvoz konja. Kao novi vlasnici upisani su: malodobni Ivan

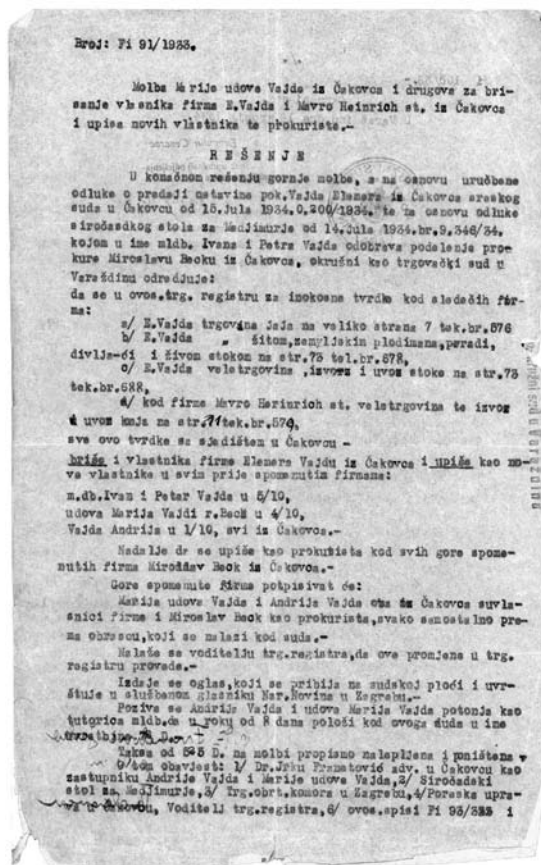
³³ U ovjerovljenom otpravku, među ostalim piše: Ja potpisana Marija Vajda, rođena Beck iz Čakovca, primam ovaj dar sa zahvalnošću. Dokumenti se čuvaju u arhivu Vajde Čakovec.

E. Vajda bio je i poznati trgovac konjima - prizor s jednog sajma u Čakovcu

Ivan Hanzl Vajda je kao sin bio jedan od nasljednika tvrtke E. Vajda

Prva stranica sudskog dokumenta od 16. srpnja 1934., kojim se određuju nasljednici nakon smrti Elemara Vajde

i Petar Vajda u pet desetina, udova Marija Vajda, rođena Beck u četiri desetine i Andrija Vajda u jednoj desetini. Firmu će potpisivati Marija Vajda, a za prokuristu određen je Miroslav Beck iz Čakovca.³⁴

Poslovanje tvrtke, koje je zadržalo raniji naziv, nastavljeno je i dalje razmjerno uspješno, ali su bila potrebna nova znatna zaduživanja. Novi upravljači otkrili su i znatne hipoteke na nekretnine koje su bile ranije podignute. Tako Sreski sud u Čakovcu izvješćuje 25. lipnja 1935. nove vlasnike E. Vajda d.d. da je na nekretnine ove tvrtke uknjižena vrijednost u korist Prve hrvatske štedionice u Zagrebu u iznosu od 2.500.000 dinara, te u korist Hrvatske banke d.d. u Zagrebu za daljnjih 3.500.000 dinara.³⁵ Tvrtka je slijedećih godina uredno servisirala kamate, ali su obveze prema bankama ostale. Kada je bilo očito da će doći do rata i u tadašnjoj Jugoslaviji, Marija udova Vajda, rođena Beck, potpisala je 20. siječnja 1941. godine očitovanje da daje Prvoj hrvatskoj štedionici d.d. »zabilježeno pravo prvenstvenog reda radi osiguranja naložnih prava u iznosu od 2.500.000 dinara«. Uz to, Marija Vajda u ovom dokumentu potpisuje da »dozvoljavam zabilježbu knjižnog prvenstva reda gore označene zabilježbe ispred moga prava služnosti udovičkog uživanja uknjiženog u moju korist odlukom broj 1204/1935.«³⁶ Nakon što su na početku rata 1941. Mađari okupirali Međimurje, oni su preuzimanje tvrtke E. Vajda d.d. obavili i sa spomenutim bankama.

³⁴ Obitelj Vajda tada je zastupao poznati čakovečki odvjetnik dr. Jerko Francetović, jedan od preporoditelja Međimurja nakon 1918. godine. Dokument nosi broj Fi 91/1934., a čuva se u arhivu Vajde Čakovec.

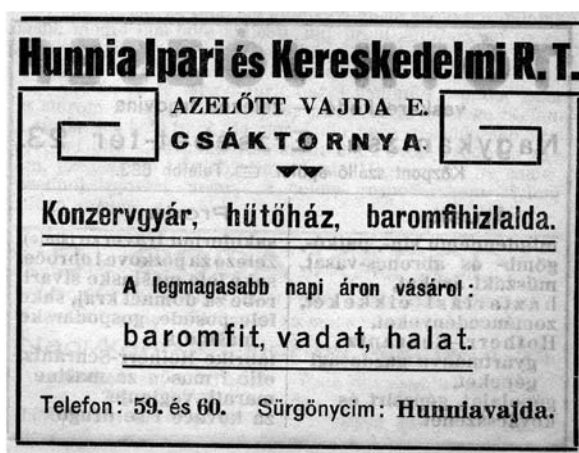
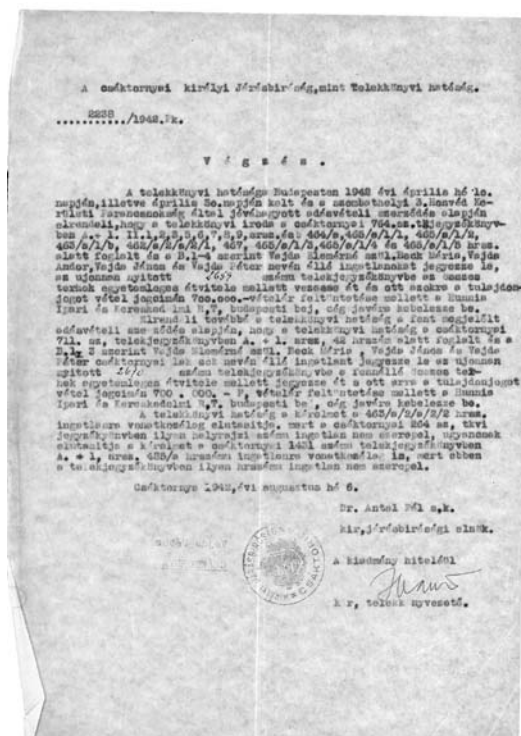
³⁵ Dokument se čuva u arhivu Vajde Čakovec.

³⁶ Dokument se čuva u arhivu Vajde Čakovec.

HUNNIA IPARI ÉS KERESKEDELMI R. T. U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Već 1940., a pogotovo početkom 1941. godine broj zaposlenih u Vajdi znatno je smanjen, tako da se procjenjuje da je tvrtka rat dočekala s manje od 200 namještenika. Prema registraciji od 10. siječnja 1941. vlasnici Vajde d.d. su Ivan i Petar Vajda, Marija Vajda rođena Beck i Andrija Vajda, dok je prokurist Miroslav Beck. Tvrtka E. Vajda d.d. Čakovec registrirana je za promet divljači, peradi, ribe, jaja i ostalih živežnih namirnica na veliko, za uvoz i izvoz, trgovinu žive i zaklane stoke te konja na veliko. Proizvodi i konzerve od jaja i guščjih jetara, goveđeg jezika, nadalje ima pogon za izradu mliječnih proizvoda, te pogon za proizvodnju leda.³⁷ Neposredno pred rat 1941., imovina Vajde procijenjena je na 14.500.000 dinara. Osim prostranoga zemljišta, koje je industrijskim kolosijekom bilo povezano sa čakovečkim glavnim kolodvorom, Vajda je tada raspolagalo s glavnim slijedećim objektima: jednokatna kuća (s poslovnicom i stanovima), trokatna hladiona, 2 velika tovilista peradi, klaonica, skladište jaja, kuhinja, skladište i mlin, garaže, staja za konje, toviliste gusaka, toviliste svinja itd.³⁸

Dolaskom mađarske uprave u Međimurje, proizvodnja u Vajdi se drastično smanjila, a veze sa svijetom uglavnom su prekinute. Marija Vajda i Andrija Vajda pokušali su zadržati bar dio namještenika i proizvoditi barem za domaće tržište, pa i za potrebe vojske. Mađari su, pak, ubrzali aktivnosti oko preuzimanja tvrtke Vajda, tim više što su vlasnici bili Židovi. To se uskoro i dogodilo. Čakovečki kraljevski sud (Csáktornyai királyi Járásbíroság) izdao je 6. kolovoza 1942. rješenje o preuzimanju tvrtke Vajda. U rješenju se spominju »szerint Vajda Elemérné szül. Beck Mária, Vajda Andor, Vajda János és Vajda Péter«, koji su morali predati tvrtku mađarskim vlastima.³⁹ Interese Prve hrvatske štedionice d.d. i Hrvatske banke d.d. iz Zagreba, tada je zastupala Čakovačko-međimurska štedionica d.d., jer je i kod nje poduzeće bilo zaduženo. Koliko je poznato zagrebačke banke nisu tada dobile niti penga.⁴⁰

Novinski oglas tvrtke Hunnia iz 1943. godine

Dokument kojim mađarske vlasni preuzimaju tvrtku E. Vajda 1942. i daju joj ime Hunnia

³⁷ Registrarski list od 10. 1. 1941., arhiv Vajde Čakovec.

³⁸ Procjena s početka 1941., arhiv Vajde Čakovec.

³⁹ Dokument se čuva u arhivu Vajde Čakovec.

⁴⁰ Vladimir Kalšan, građansko društvo u Međimurju, Čakovec 2000., 123

Upravu nad tvrtkom odmah su preuzeli Mađari, a proizvodnja je značajno preorijentirana i smanjena. Tvrtka je promijenila i svoje ime, pa se zvala Hunnia Ipari és Kereskedelmi R. T. Csáktornya, ali je u podnaslovu ipak naznačeno da je to bivša Vajda – Azelöt Vajda E.⁴¹ U čakovečkom tjedniku Muraköz/Megymurje, u broju od 25. prosinca 1942. Hunnia je Međimurcima čestitala Božićne blagdane na mađarskom i kajkavskom: »Hunnia Ipari és Kereskedelmi R.T., azelöt Vajda E. Csáktornya sem svojim kupcom i dobavitelom želi dobre Božićne svetke i srečno Novo leto – Hunnia, predi Vajda E.«⁴² Marija Vajda i sinovi Ivan i Petar uspjeli su se spasiti od fašističkog progona, dok je Andrija Vajda uskoro uhapšen i odveden u logor Auschwitz, odakle se nije vratio (pogubljen je 1944.).

Mađari su dobrim dijelom zapustili tradicionalnu Vajdinu proizvodnju, jer za nju niti je bilo dosta dobavljača niti je funkcioniralo tržište, pogotovo izvoz. Preostalih oko 150 radnika bavilo se proizvodnjom hrane uglavnom za potrebe vojske i ratišta. Proizvodile su se uglavnom razne mesne konzerve, a sirovina je dobavljana iz međimurskih i bližih mađarskih sela. Računa se da je Hunnia tijekom rata isporučila mađarskoj vojsci ukupno oko 600.000 kilograma mesnih konzervi.⁴³ Potkraj 1944. u Vajdi je zaposleno samo oko 80 radnika. Kada su mađarski okupatori u rano proljeće 1945. napuštali Međimurje, Vajdine pogone ostavili su vrlo zapuštene i oštećene. Kroničar iz 1955. o tome je kratko zapisao: »Pri povlačenju okupatora, poduzeće je opljačkano, minirano i potpuno uništeno, osobito hladnjača. Po oslobođenju poduzeće je sa cijelom imovinom stavljeno pod sekvestar, a godine 1946. je konfiscirano.«⁴⁴

VAJDA OD 1945. DO 1964. GODINE

Kroničar Vajde iz 1955. piše da se je »odmah po oslobođenju pristupilo obnovi poduzeća, pa je vlastitim snagama do konca 1945. osposobljeno, a u studenom iste godine pristupilo se je i obnovi poslovanja. Poduzeće je opet uzelo ime »Vajda«.⁴⁵ Partizani (s ruskim i bugarskim jedinicama) ušli su u Čakovec 6. i 7. travnja 1945., pa se odmah pristupilo organiziranju vlasti. Poduzete su rigorozne mjere sigurnosti, pored policijskog sata i ograničenja kretanja, i uvođenjem prinudne uprave u sva značajnija poduzeća, pa tako i u Vajdu (odnosno, tvrtku Hunnia). Odluku Gradskog narodno-oslobodilačkog odbora Čakovec o prinudnoj upravi u Hunniji potvrdio je Okružni narodni odbor Varaždin odlukom od 5. svibnja 1945., te je za prinudnog upravitelja odredio dotadašnjeg radnika Vajde Ljudevita Amona.⁴⁶

S obzirom da je krajem rata tvornica bila dobro razrušena, oko 40 radnika krenulo je s raščišćavanjem i obnovom pogona. Krajem svibnja održan je prvi zbor radnih ljudi, odnosno sindikata koji je upravljao obnovom. Prenosimo početak zapisnika: »Tvornica Hunnia Čakovec, 31. maja 1945. godine. Prilikom otvaranja naše prve skupštine, otvorio je predsjednik drug Bujan Imbre, te je na kratko izjavio o sadašnjoj situaciji rada, da mi svi drugovi i drugarice uzmemo sve od sebe da što udarničkije radimo, da se što prije očiste ruševine što su nam nanijeli zvijeri okupatori i, da što prije bude tvornica puštena u pogon. S tim riječima završava svoj govor s našim pozdravom Smrt fašizmu – sloboda narodu i predaje riječ drugu Ivanu Bratku.«⁴⁷

Iz ovoga zapisnika doznali smo da je krajem mađarske vlasti u Hunniji radilo 80 namještenika, a sada u obnovi tek oko 40, pa su radnici tražili da se ostali dovedu na posao. Radnici su se žalili i na ranije postupke Ljudevita Amona, te »predlažu da se izabere drugog povjerenika, s time da isti ostane

⁴¹ Logotip Hunnie iz 1942. godine, Muzej Međimurja Čakovec.

⁴² List Muraköz/Megymurje Čakovec od 25. 12. 1942., hemeroteka Muzeja Međimurja Čakovec

⁴³ Vladimir Kalšan, Građansko društvo u Međimurju, Čakovec 2000., 122-123

⁴⁴ Razvoj poduzeća Vajda Čakovec, Međimurje, Čakovec, 15. 12. 1955.

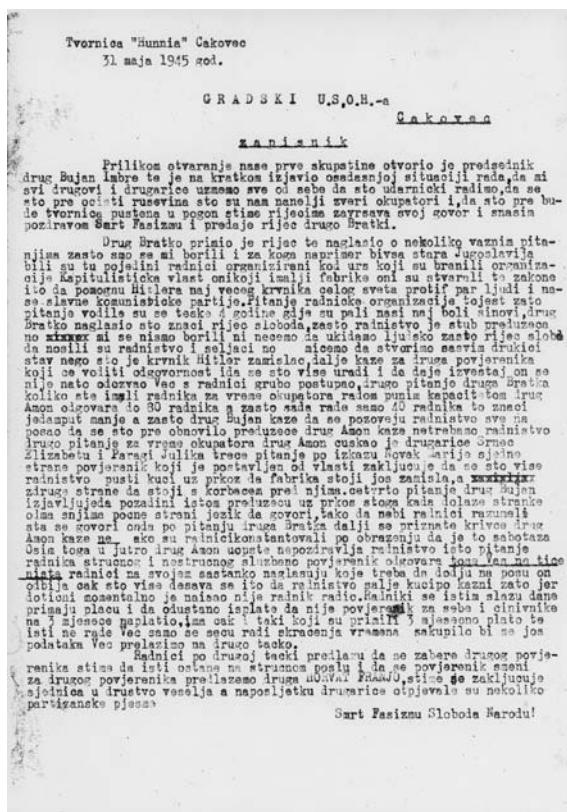
⁴⁵ Razvoj poduzeća Vajda Čakovec, Međimurje, Čakovec, 15. 12. 1955.

⁴⁶ Iz obrazloženja o dokumentu Kotarskog narodnog suda u Čakovcu od 20. 12. 1945., arhiv Vajde Čakovec.

⁴⁷ Zapisnik zbora radnika Hunnie Čakovec od 31. svibnja 1945., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

na stručnom poslu i da se za povjerenika izabere Horvat Franjo».⁴⁸ Zbog nedostatka materijala i opreme, obnova je tekla sporo, ali je na obnovu dolazilo sve više radnika, uz tzv. dobrovoljni rad. Uz prinudnog povjerenika, poduzećem je tih mjeseci glavnu riječ u upravljanju vodila sindikalna organizacija i sindikalni povjerenik. Na zboru radnika tvornice E. Vajda – hladiona i tvornica konzervi (tada je vraćeno staro ime poduzeću) 16. srpnja 1945. izabrana je »podružnička uprava«. Za predsjednika je izabran Josip Klamfar, tajnika Ivan Marciuš i blagajnika Vinko Kraljić, dok je za proizvodni sektor bio zadužen Ivan Fürst, kulturno-prosvjetni sektor Verona Vurušić, zadrugi sektori Amalija Sakal, tarifni sektor Josip Činč, fiskulturu Franjo Čeh, a ostali članovi uprave bili su Rozina Trajbar, Martin Sudec i Stanko Flego.⁴⁹ Prigodom ovoga izbora podnijeto je i izvešće o tijeku obnove poduzeća i to za vrijeme od »25. juna do 25. jula 1945.« u kojem se ističe: »Radovi na obnovi tvornice se nastavljaju. Popravljeni su vrata u hladioni, kuća za transformator je dovršena i oprema montirana, vodovi za struju su postavljeni. Porušena kuća kod ulaznih vrata je očišćena. Od poružene štale je sagrađena nova štala za 5 komada konja. Istovremeno su popravljeni plato-kola, tako da poduzeće sada raspolaže vlastitim prijevozom, jer su nabavljena i 2 konja za rad. Veliki magazin (klaonica peradi) je potpuno popravljen. Porušeni zidovi su popravljeni, novi krov je zgotovljen, a treba ga samo pokriti crijepom. Iz oštećenog tovlilišta peradi na vrtu sortiran je preostali materijal (gajbe za tovljenje peradi) tako da se taj materijal po potrebi smjesti može postaviti u popravljeni tovlilište. Ruševine oko tovlilišta svinja i gusaka odstranjene su, istovremeno je popravljena ograda oko poduzeća iz staroga materijala. Od sutra, 17. jula 1945., radovi na obnovi obustavljeni su, jer firma nije dobila zatraženi kredit za nastavak radova, odnosno za isplatu dosad utrošenog materijala. Radnici idu na dopust dok firma može dobiti novac za isplatu nadnica i za materijal. Upravitelj i akcioni odbor firme nastavljaju napore, da firma konačno dođe u pogon, ali je to samo onda moguće, ako se firmi dodijeli kredit, jer ista više ne raspolaže novcem. Smrt fašizmu – sloboda narodu!«.⁵⁰

U jesen 1945. prijašnji vlasnik Petar Vajda podnio je Kotarskom narodnom sudu u Čakovcu molbu za povrat imovine (zastupao ga je odvjetnik dr. Stjepan Wolf iz Čakovca). Vlast koja se tada još borila za opstanak i stvaranje novoga sustava, odlučila je privremeno udovoljiti ovoj molbi. Čakovečki Kotarski narodni sud donio je 20. prosinca 1945. odluku kojom se »određuje uspostava prijašnjeg stanja, te se izvršuje uknjižba prava vlasništva s imena Hunije – obrtno trgovačko d.d. u Budimpešti na ime Marija Vajda u 1/2, Ivan Vajda u 1/4 i Petar Vajda u 1/4, svi iz Čakovca«. Tom odlukom je »ukinuta

Zapisnik sa sindikalne skupštine u tvornici Hunnia 31. svibnja 1945., neposredno nakon dolaska partizana

⁴⁸ Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197. Na kraju zapisnika piše da je zbor radnika završen tako da su »dugarice otpjevale nekoliko partizanskih pjesama«.

⁴⁹ Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197, dokument od 17. 7. 1945.

⁵⁰ Arhiv Vajde Čakovac.

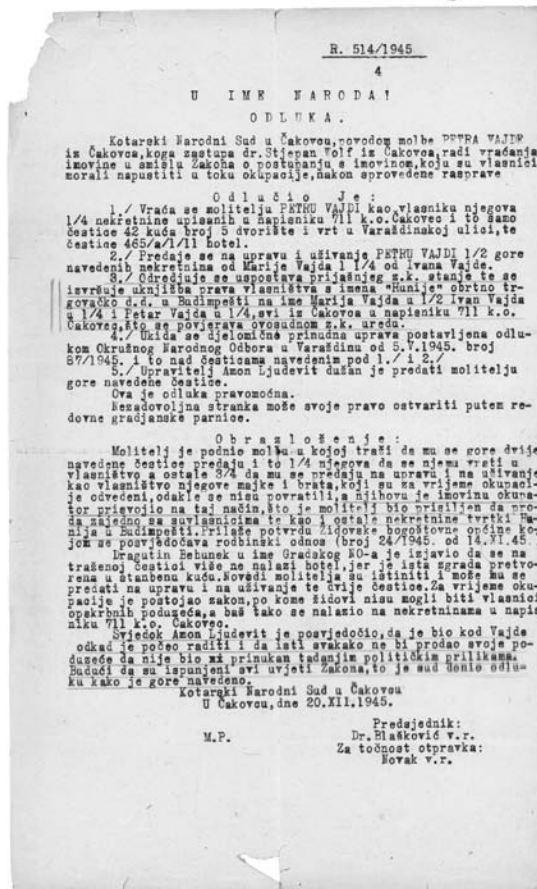

S izbora za vodstvo prve sindikalne podružnice u tvornici E. Vajda 16. srpnja 1945. godine

djelomično prinudna uprava postavljena odlukom Okružnog Narodnog odbora Varaždin od 5. svibnja 1945.», a »upravitelj Amon Ljudevit dužan je predati molitelju gore navedene čestice.«⁵¹

Odluka o vraćanju uprave doista je donijeta samo djelomično, jer stari vlasnici nisu zapravo mogli stupiti u faktički posjed. Partijsko-sindikalna uprava je ostala, a usporedno se radilo na proglašenju nacionalizacije. E. Vajda – tvornica konzerva i hladiona u Čakovcu bilo je državno poduzeće republičkog značenja. Stoga je potpalo pod administrativno-operativnu upravu novoosnovanih državnih direkcija. Najprije je Vajda pripadala pod Zemaljsku upravu za industriju prehrambenih plodina u Zagrebu, a potom pod Republičku direkciju za prehrambenu industriju. Te su direkcije bile osnovica provođenja novog restriktivnog realocijalističkog sustava sovjetskoga tipa u upravljanju privredom. Iz direkcije se izravno upravljalo radom poduzeća – određivala se nabava, proizvodni planovi, održavanje i investicije, te planirala distribucija proizvedene robe. Tako zatvoreno centralističko upravljanje još je unazadilo privredni razvoj, jer je gušilo svaku inicijativu u poduzeću. Stoga je nakon raskida sa SSSR-om (1948.), otvoren proces ukidanja direkcija. To je trajalo na primjeru međimurskih poduzeća sve do kraja 1952., dakle i dvije godine nakon uvođenja tzv. radničkog samoupravljanja (1950.) i uvođenja manjih sloboda u sustavu privređivanja.

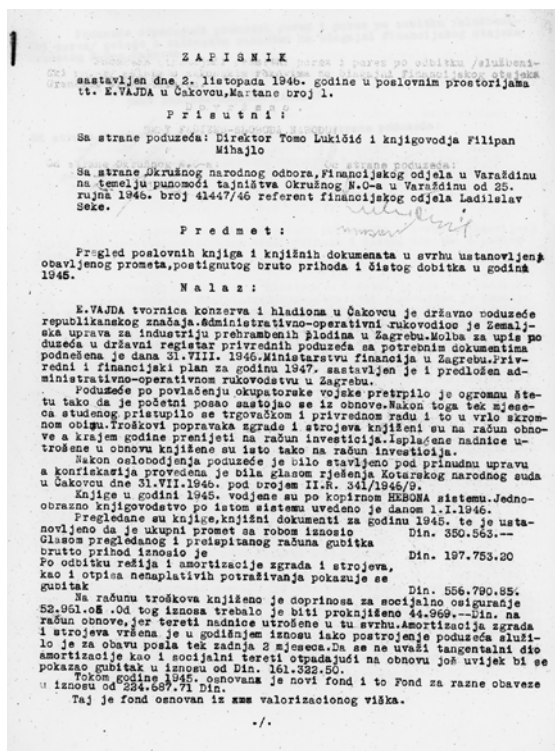
Od kraja 1945., a pogotovo tijekom slijedeće dvije godine, provedena je nacionalizacija (i konfiskacija) svih poduzeća i u Međimurju, kao i stroga agrarna reforma (kojom su ograničeni posjedi seljaka, te počeo proces stvaranja državnih poljoprivrednih dobara). Konfiskacija poduzeća E. Vajda provedena je odlukom Kotarskog narodnog suda u Čakovcu od 31. srpnja 1946., pod brojem II. R. 341/1946.⁵² Konfiscirana imovina tada je procijenjena na ondašnjih 1.455.074 dinara. To se uglav-

Dokument kojim se tvornica E. Vajda u prosincu 1945. nakratko vraća nekadašnjim nasljednicima

⁵¹ Original odluke od 20. 12. 1945. čuva se u arhivu Vajde Čakovec. U korist Petra Vajde tada su svjedočili Dragutin Behunek, u ime Gradskog Narodnog odbora Čakovec i Ljudevit Amon, stari zaposlenik Vajde.

⁵² Iz zapisnika o pregledu poslovnih knjiga Vajde, 2. 10. 1946. godine. Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197.

Dokument o pregledu knjiga tvornice E. Vajda od 2. listopada 1946., kada je tvrtka već bila konfiscirana

objavljen 2. listopada 1946.) piše da je ukupni promet roba u 1945. iznosio 197.753 dinara, ali da je zbog obnove ostvaren gubitak od 556.790 dinara.⁵⁵ S druge strane, predsjednik sindikata Stjepan Magdalenić, javlja Savezu sindikata radnika i namještenika industrije i ishrane Jugoslavije u Beograd, da je »uslijed srušenosti poduzeće trebalo nakon oslobođenja obnoviti, radi čega smo sa radom počeli tek sredinom 1946. godine.«⁵⁶ U to doba odvija se proizvodnja (sezonska) u jajčari, klaonici peradi i mljekari, a radi i vozni park.⁵⁷ U zapisniku s masovnog sastanka Sindikalne podružnice od 12. prosinca 1946. poduzeće se navodi pod imenom »POBJEDA«. Logotip novoga naziva nismo nigdje našli, iako se to ime spominje na nekoliko mjesta (vjerojatno znak nije niti kreiran). U dokumentima iz polovice 1947. poduzeće opet posluje pod imenom Vajda, to tim više što su se otvorili i prvi izvozni poslovi, pa je trebao stari, afirmirani naziv.⁵⁸

Kroničar Vajde iz 1955. o uhodavanju proizvodnje u poratnim godinama piše vrlo optimistično, gotovo idealizirano: »U siječnju 1946. godine pristupa se otkupu peradi sa područja od 20 kotareva, iako je vozni park poduzeća bio vrlo oskudan. Da se ne bi vršili skupi i nepotrebni prevozi, poduzeće u proljeće preuzima hladnjaču u Sv. Klari kod Zagreba, kapaciteta oko 8 vagona i tamo se također vrši

nom odnosilo na vrijednost dvije jednokatnice u Martanama, vilu u Novakovoj ulici, zgrade hladnjače s opremom i uređajima, zgrade za tovljenje gusaka i svinja s opremom, staje za konje, garaže, mlin, zgradu za klanje i čišćenje peradi s uređajima, zgrade za tov peradi, mljekaru i oko 20 rali zemljišta.⁵³ Kasnije se vlasništva odrekao i Juraj Vajda, sin Elemerova brata Andrije Vajde, koji je prije rata imao 1/10 vlasništva tvrtke, pa je proces podržavljenja poduzeća time završen. Prema zapisniku koji je sastavljen u Gradskom narodnom odboru Čakovec, Juraj Vajda, student, rođen 15. 12. 1923., sin Andrije i Katarine Vajda, nasljednik suvlasničkog dijela tvornice, daruje u »korist Komunističke partije Hrvatske svoje nasljedstvo bez ikakve naknade, rukovodeći se osjećajem prema Domovini kao i potpunu suglasnost s ideologijom KPH.«⁵⁴

Početkom 1946. postavljen je i novi direktor Vajde – bio je to Tomo Lukičić. Drugu funkciju po važnosti, predsjednika sindikalne podružnice obavljao je Stjepan Magdalenić, dok je knjigovođa bio Mihajlo Filipan. Čini se da je minimalna, uglavnom ručna proizvodnja započela već krajem 1945. godine. U zapisniku o »pregledu poslovnih knjiga« za 1945. godinu (koji je

⁵³ Vladimir Kalšan, Gradansko društvo u Međimurju, Čakovec 2000., 123. Tijekom konfiskacije članovima obitelji Vajda ipak nije suđeno kao ratnim profiterima, jer su kao Židovi bili protjerivani od okupatora. Inače kod vlasnika drugih poduzeća bilo je najčešće i suđenje vlasnicima, šikaniranja, pa i zatvorskih kazni.

⁵⁴ Prijepis zapisnika (iz 1946.?) nalazi se u dokumentu od 15. 10. 1964., a nazočni su bili Juraj Mikac, pravni referent GNO, Juraj Vajda, darovatelj i Jelena Behojnik, zapisničarka. Arhiv Vajde Čakovec.

⁵⁵ Dokument od 2. 10. 1946., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁵⁶ Dokument od 17. 10. 1947., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁵⁷ Dokument od 18. 11. 1946., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁵⁸ Dokument od 12. 12. 1946., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

klanje i smrzavanje peradi. Istovremeno se otvaraju filijale za otkup u Varaždinu, Bjelovaru, Koprivnici, Djurdjevcu, Osijeku, Sl. Brodu, Novoj Gradiški, Vinkovcima, Daruvaru i Zlataru. Zahvaljujući takovoj mreži poduzeće proširuje svoj otkupni teren i već polovicom 1946. godine obrađuje 40 kotareva NR Hrvatske, a prelazi i u susjednu republiku Bosnu i Hercegovinu, Srbiju (prema Novom Sadu) i NR Sloveniju (Prekomurje, Ormož, Ptuj). Otkupna organizacija je na principu otkupnih stanica u svakom kotaru, na čelu koje je šef, a svaka stanica ima nekoliko sabirača. Tokom 1946. godine poduzeće jedno kraće vrijeme radi pod firmom Pobjeda, ali je zatim radi prosperiteta na stranom tržištu ponovno uzelo ime Vajda. U jesen 1946. godine bivši, predratni komitenti Vajde iz inostranstva obrađaju se poduzeću radi uspostavljanja poslovnih odnosa. Tako počinje i izvoz.⁵⁹

Proizvodnja i poslovanje u to se doba dirigira iz republičke direkcije, pa je sve organizirano planski, bez tržišne utakmice. U općem siromaštvu, bez mogućnosti uvoza, glad za robom je sveopća. Zato ne postoji tržište, nego se roba planski distribuira. Uvodi se i racionirana potrošnja, izračunata prema broju članova obitelji. Sve se kupuje na bonove (znamenite »točkice«), pa čak i kruh. Vajdi je direkcija odredila mjesto i funkciju otkupljivača peradi, jaja i sličnih proizvoda, pa u tom poslu nije imala konkurenciju. Ipak organizacija je bila slaba, poslovanje suviše dirigirano iz centra, tehnologija vrlo ograničena, pa time i niska produktivnost i niska kvaliteta (mnogo škarta). Uvjeti rada u proizvodnji bili su vrlo teški, jer se sve praktički radilo ručno, a prijevoz na »platonima« s konjskom vučom.

I 1947. direktor Vajde je Tomo Lukičić, predsjednik sindikata je Stjepan Magdalenić, a radnički povjerenik Stjepan Tomašić i nakon njega Josip Klanfar.⁶⁰ Otkup i proizvodnja razmjerno su brzo rasli, pa je porastao i broj zaposlenih: u sindikalnom izvješću od 31. kolovoza 1947. spominje se 117 zaposlenih, u izvješću od 9. prosinca 1947. godine 120, a sačuvan je i popis radnika od 1. listopada 1947. u kojem se navode 92 prezimena (doduše bez zaposlenih u upravi).⁶¹ »Početkom 1947. godine, na sugestiju Glavne direkcije za meso i mesne proizvode u Zagrebu, kao tadašnjeg AOR-a poduzeća, dolazi do privremene reorganizacije poduzeća i to tako da se uprava poduzeća seli u Zagreb, ali knjigovodstvo i dalje ostaje u Čakovcu.«⁶² I u jednom dokumentu iz 1947., navodi se naziv: Vajda – poduzeće za preradbu i konzerviranje peradi, divljači, mesa i jaja, Zagreb. Direktor tvrtke je Tomo Lukičić. U tom se dokumentu čakovečki pogon imenuje kao »Filijala-podružnica Čakovec«, upravitelj je Mihajlo Filipan, a šef računovodstva Koloman Pley.⁶³ Ova dislokacija potrajala je kratko. Početkom 1948. dužnost direktora obavlja Mihajlo Filipan, a uskoro ga zamjenjuje kao vršilac dužnosti Franjo Bračko (šef pogona tada je bio Josip Hari).⁶⁴

U jednom izvješću iz 1958. navodi se da je, nakon prvog uhodavanja proizvodnje i otkupa, Vajda »pored otkupa i prerade jaja, peradi i divljači, proširila svoju osnovnu djelatnost i na klanje sitne i krupne stoke, na proizvodnju kobasičarskih i suhomesnatih proizvoda i konzerviranje mesa. Uslijed uništenog stočnog i peradarskog fonda za vrijeme rata, pojavile su se izvjesne poteškoće u snabdijevanju poduzeća sirovinama, pa postojeći kapaciteti nisu bili dovoljno iskorišteni. Uvođenjem administrativnih mjera u oblasti snabdijevanja, uvedena je i administrativna mjera kod otkupa sitne i krupne stoke, što je omogućilo da poduzeće bude u dovoljnim količinama snabdjeveno sirovinama iz sirovinke baze sjevernih krajeva naše domovine. S obzirom na važnost ove grane za ishranu stanovništva, u oslobođenoj zemlji omogućen je daljnji razvitak ovoga poduzeća, i to proširenjem kapaciteta i osnivanjem novih pogona u raznim krajevima naše Republike. Tada Vajda osniva i mnoge otkupne stanice u cenrima sirovinskih baza, a prerađivačke pogone sa hladioničkim prostorom u neposrednoj blizini potrošačkih centara. Ta nagla ekspanzija poduzeća imala je i loših posljedica za matični pogon

⁵⁹ Razvoj poduzeća Vajda Čakovec, Međimurje, Čakovec, 15. 12. 1955.

⁶⁰ Dokument od 9. 12. 1947., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁶¹ Dokument od 31. 8. 1947., 23. 11. 1947. i 1. 10. 1947., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁶² Razvoj poduzeća Vajda Čakovec, Međimurje, Čakovec, 15. 12. 1955.

⁶³ Dokument iz 1947., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁶⁴ Dokument iz 1947., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

u Čakovcu, u koji se gotovo ništa nije ulagalo, osim nužnog održavanja». ⁶⁵ Osim u Čakovcu, Vajda tada ima svoje proizvodne pogone s hladnjačama i u zagrebačkoj Svetoj Klari i u Rijeci, te podružnicu u Osijeku. Kasnije, krajem 1948., »zbog preglomaznosti poduzeća, od pojedinih filijala postaju nova poduzeća, pa tako nastaje Slavonka, Peradar, Košuta itd., koja izvoze dio proizvodnje preko izvozne poslovnice Vajde u Zagrebu«. ⁶⁶

»U periodu ekspanzije poduzeća dolazi do uspostavljanja poslovnih veza s bivšim inozemnim firmama, koje su ranije poslovale s Vajdom. Tako već 1947. dolazi do ponovnog izvoza jaja, zaklane peradi, divljači, puževa, telećeg i kasnije svinjskog i goveđeg mesa«. ⁶⁷ »Kako poduzeće nije imalo stručni kadar za obavljanje tehnike izvoza i njegovog obračuna, to je sklopilo ugovor sa izvozno-uvoznim poduzećem Centropromet Zagreb i to tako da Vajda otprema izravno robu inostranim kupcima, a obračun vrši preko Centroproma. Roba se izvozi pod renomiranom firmom Vajda i pod zaštitnim znakom toga poduzeća. Pod takvim uvjetima Vajda nije mogla koristiti kursnu razliku, a osim toga jedan dio svoje zarade morala je u obliku provizije otpustiti Centropromu«. ⁶⁸ Međutim, poslove uvoza i izvoza uskoro su savladali i Vajdini namještenici, pa je već 1948. osnovana poslovnica za izvoz z Zagrebu. Ministarstvo spoljne trgovine FNRJ iz Beograda proglasilo je Vajdu izvozno-uvoznim poduzećem, te je u tom smislu izvršena i registracija 27. siječnja 1948. godine. Ova izvozna poslovnica kasnije se pretvara u poduzeće Vajda–eksport Zagreb.

U to doba već se provodio privredni petogodišnji plan (po uzoru na sovjetske petoljetke), pa su se od radnika zahtijevali posebni naponi. Postavljeni planovi proizvodnje morali su se ostvariti, bez obzira što je prisilni otkup i provođenje kolektivizacije na selu desetkovalo stočni i peradarski fond. Stoga je uvedeno natjecanje u izvršavanju normi, a dosta je bilo i tzv. dobrovoljnoga rada. Na oglasnoj ploči Vajde izvješena su imena najuspješnijih radnika. Primjerice, 15. prosinca 1948. bilo je 29 pohvaljenih. Nešto ranije je, pak, 6 radnika iz jajčare proglašeno udarnicima: Veronika Tkalčec, Josip Klanfar, Kata Hrastić, Roza Turk, Marija Godek i Ana Legin. Pohvale i udarništva donosila su dobivanje više »točkica«, s kojima su se kupovale namirnice i druga roba. ⁶⁹

Prema dokumentu od 11. prosinca 1948. doznajemo da je u poduzeću Vajda Čakovec bilo zaposleno 110 radnika i namještenika. U popisu su zaposleni razdijeljeni u nekoliko grupa, od čega je zavisila i visina plaće. U grupi »državni službenici« navedeni su: 1. Batinčić Ljudevit, 2. Franjo Bračko (direktor), 3. Franjo Damiš, 4. Mirko Fric, 5. Stjepan Hajdinjak, 6. Josip Hari, 7. Silvije dr. Hrus, 8. Danica Kacun, 9. Marija Koren, 10. Matilda Krist, 11. Viktor Krznarić, 12. Eugen Mihoci, 13. Josip Novak, 14. Koloman Pley, 15. Dragica Premuš, 16. Kazimir Pleše, 17. Ivan Sivončik, 18. Vera Sivončik, 19. Ružica Vaš, 20. Adela Vranješ, 21. Antun Vurušić, 22. Franjo Vurušić, 23. Mirko Odeljan. Ostali administrativni radnici: 24. Emil Vidović, 25. Drago Kostal, 26. Pavao Kozjak, 27. Stjepan Mesarić, 28. Josip Munci, 29. Franjo Novak, 30. Rudi Varga, 31. Marija Gringold, 32. Zlata Grabar, 33. Amalija Tkalčec Sakal, 34. Vera Veber. Kao tehničar naveden je jedino 35. Andrija Fišer, a potom slijede kvalificirani radnici: 36. Franjo Vidović, 37. Josip Božić, 38. Stjepan Herman, 39. Stjepan Fegeš, 40. Vjekoslav Đuranec, 41. Ladislav Fuš, 42. Drago Hajdarović, 43. Franjo Horvat, 44. Vjekoslav Janić, 45. Mijo Katanović, 46. Antun Kontrec, 47. Franjo Tkalčec, 48. Rudi Baumhak, 49. Josip Bratković, 50. Ivan Firšt, 51. Vlado Jager, 52. Franjo Kašpar, 53. Dragutin Korunek, 54. Stjepan Magdalenić, 55. Gustav Petrović, 56. Andrija Štrukelj, 57. Ivan Tkalčec, 58. Franjo Treska, 59. Mijo Smrtić. Polukvalificirani radnici: 60. Ivan Šteinglin, 61. Blaž Jagec, 62. Josip Jagec, 63. Josip Klanfar, 64. Antun Posavec, 65. Josip Vurušić, 66. Marija Gazdek, 67. Kata Hrastić, 68. Verona Tkalčec, 69. Rozina Turk. Nekvalificirani radnici: 70. Vinko Buja, 71. Josip Đurđek, 72. Stjepan Kolman, 72. Ivan

⁶⁵ Izvješće o godišnjem poslovanju, odjeljak »Ekonomске karakteristike poduzeća – Kratak pregled razvitka«, iz 1958., arhiv Vajde Čakovec.

⁶⁶ Razvoj poduzeća Vajda Čakovec, Međimurje, Čakovec, 15. 12. 1955.

⁶⁷ Izvješće o poslovanju iz 1958., arhiv Vajde Čakovec.

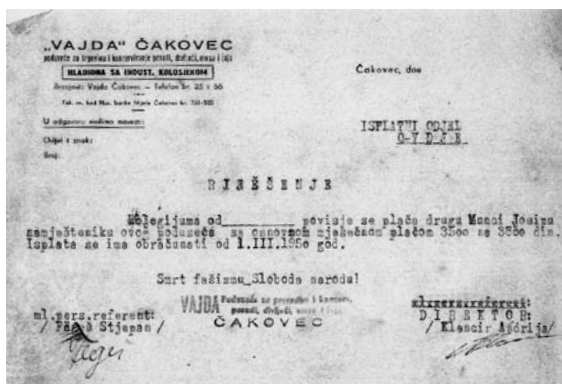
⁶⁸ Razvoj poduzeća Vajda Čakovec, Međimurje, Čakovec, 15. 12. 1955.

⁶⁹ Dokument od 15. 12. 1948., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond broj 197

Kozjak, 74. Stjepan Krajcar, 75. Đuro Kriko-
vić, 76. Mijo Lesinger, 77. Tomo Posavec, 78.
Mijo Bistrović, 79. Stjepan Bujanić, 80. Petar
Cekunec, 81. Đuro Grabar, 82. Ivan Hajdinjak,
83. Ivan Marcijuš, 84. Stjepan Novak, 85. Fra-
njo Polanec, 86. Feliks Preložnjak, 87. Valent
Rihtarec, 88. Josip Šoltić, 89. Martin Tkalčec,
90. Đuro Vasari, 91. Elizabeta Babić, 92. Tere-
zija Bajz, 93. Ana Balog, 94. Kata Čeh, 95.
Franca Cvetković, 96. Marija Damiš, 97. Tere-
zija Đurđek, 98. Ana Fic, 99. Jelena Fodor, 100.
Treza Holetić, 101. Ana Herman, 102. Štefica
Gašparić, 103. Kata Herjavec, 104. Kata Hor-
vat, 105. Marija Horvat, 106. Zlata Jaklin, 107.
Ana Kacun, 108. Treza Kamenar, 109. Kata
Klanfar i 110. Marija Klekar.⁷⁰

Na početku 1949. za direktora Vajde postavljen je Andrija Klancir, koji je tu dužnost obavljao sve do početka 1954. godine. S obzirom na širenje otkupa, nekoliko proizvodnih pogona i povećanje obujma proizvodnje, broj zaposlenih se do početka 1950. povećao na 247 zaposlenih, iako u Čakovcu nije bilo niti jedne značajnije investicije. Prema popisu od 1. siječnja 1950. u Vajdi je bila slijedeća struktura zaposlenih: tehničko osoblje 7, administrativno osoblje 31, vanjski transport 3, KV radnici 19, PKV 15, NKV 148, pomoćno osoblje 6, tvornička menza 11 i učenici u privredi 6.⁷¹ Početkom 1950. godine i u Vajdu je uvedeno samoupravljanje, iako je poduzećem još dvije godine upravljala Generalna direkcija za prehrambenu industriju Republike Hrvatske iz Zagreba. Izabran je prvi radnič-ki savjet od 21 člana i upravni odbor od 9 članova, dok je još uvijek vrlo jaka bila i sindikalna podruž-nica. Uprava Vajde Čakovec – poduzeća za trgovinu i konzerviranje peradi, divljači, mesa i jaja i hladiona sa industrijskim kolosjekom, funkcionirala je 24. rujna 1950. godine kroz slijedeće odjele (odsjeke): 1. Direktor – Andrija Klancir, 2. Personalni odjel – referent Antun Mutvar, 3. Komercijalni odjel – šef nabave i prodaje Rudolf Varga, 4. Proizvodno-tehnički odsjek – šef Ljudevit Kostelj, ruko-vodilac rada pogona Josip Hari, 5. Računovodstvo – rukovodilac financijskog poslovanja Viktor Krznarić, 6. Veterinarska proizvodno-tehnička kontrola – dr. Silvije Hruš, te 7. Pogon II. Sveta Klara – rukovodilac Petar Delić, rukovodilac proizvodnje Petar Meljnikov.⁷² Iz 1950. imamo i podatak da je u okviru Vajde kraće vrijeme djelovao i pogon za preradu peradi u Zlatar Bistrici sa 53 zaposlena.⁷³

Sve do kraja 1957. čakovečka mesna industrija djelovala je (uglavnom) kao samostalno poduzeće, s većim brojem pogona i otkupnih stanica, te maloprodajom. Ipak mijenjala je naziv poduzeća: Vajda, potom Vajda-export i Jugovajda. Usko je surađivala s Vajdom-export-import Zagreb i s mesnom industrijom Sljeme Sesvete, osobito od 1952. do 1955., kada je bilo i nekih zajedničkih programa. Kada je osnovan Zadružni stočarsko-peradarski poslovni savez u Čakovcu 1955. godine, Vajda je s njim usko surađivala, da bi organi samoupravljanja krajem 1957. donijeli odluku o spajanju dvaju poduzeća, što je i provedeno s 1. ožujkom 1958. godine. Naziv Jugovajda prvi put brisan je iz registra 25. veljače 1956., ali se ipak zadržao sve do integracije sa zadružnim udruženjem Stočar. Od kraja 1957. poduzeće nosi ime Zadružni stočarsko-peradarski poslovni savez Stočar – pogon Vajda Čako-vec.⁷⁴ Od 1954. do 1956. direktor Vajde-exporta i Jugovajde Čakovec bio je Valent Petrić, a potom

Dokument iz 1950. u kojem se spominje namještenik Vajde Josip Munci, kasnije veliki promicatelj kulturnog amaterizma u Čakovcu i u poduzeću

⁷⁰ Popis radnika poduzeća Vajda Čakovec od 11. 12. 1948., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁷¹ Dokument od 1. 1. 1950., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁷² Dokument od 24. 9. 1950., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁷³ Dokument iz 1950., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁷⁴ Pravila poduzeća Vajda-export Čakovec iz 1955. donose podatak da je preregistracija poduzeća obavljena

do 1959. Rafael Šalamon. Direktor udruženja Stočar bio je Ivan Bratko.⁷⁵ Iz dijela sačuvane dokumentacije o radu organa samoupravljanja doznajemo da je 1955. predsjednik Radničkog savjeta bio Franjo Miklauts, a predsjednik Upravnog odbora Pavao Tkalčec. Godine 1958. predsjedničku dužnost Radničkog savjeta obavljao je Mirko Fric.⁷⁶ Prije udruživanja u poslovni savez Stočar Čakovec, u Vajdi su 1957. godine radila 392 djelatnika, da bi se slijedećih godina broj zaposlenih nešto smanjio.⁷⁷

Prema pravilima iz 1955./1956., poduzeće Vajda-export, odnosno Jugovajda Čakovec, bavilo se preradom i prometom stoke, mesa i mesnih prerađevina, sirove kože, životinjskim otpatcima i dlakom, živadi, jajima, perjem i divljači, klanjem stoke i peradi, preradom mesa, peradi, jaja i mlijeka, te prometom oraha, vrganja i drugih prirodnih plodina. Dakle, već do tada, sa starom opremom i pogonskim prostorom, Vajda je obavila znatno restrukturiranje proizvodnje, sve se više okrećući preradi i prometu svinja i goveda. Valja reći da je i u razdoblju od 1950. do 1960. bilo ambicija i inicijativa za većim investicijama i osuvremenjivanjem proizvodnje, te poboljšanjem teških uvjeta rada. Izrađen je u nekoliko navrata dio investicijske dokumentacije, ali do većih ulaganja ipak nije došlo (osim redovitog održavanja i tek nekih manjih modernizacija posve zastarjelog proizvodnog procesa).⁷⁸

Opis proizvodnih i poslovnih prostora Vajde našli smo u Pravilniku o zaštiti imovine od požara iz početka 1958. (potpisali su ga direktor Stočara Ivan Bratko i predsjednik Radničkog savjeta Mirko Fric). Proizvodni pogoni Vajde nalaze se na ukupno 12 jutara zemljišta. Upravna jednokatnica je veličine 23x13 metara, a u podrumu se nalazi i skladište sirove kože, te ugljena i drva. Hladiona je veličine 25,5x35,7 metara – u podrumskim prostorijama je odjeljenje za preradu mesa. Na južnoj strani hladione dograđena je kotlovnica, ložiona i sušiona mesa. U ložioni se nalazi parni kotao (lokomobilni) za zagrijavanje parom. U prizemlju se nalazi hladioničko skladište, strojarnica s rashladnim uređajima i transformator, te skladište suhomesnate robe i garderobe. Sa zapadne strane hladione nalazi se industrijski kolosjek. Na katu hladione nalaze se hladionička skladišta i kondenzator. Na tavanu je i priručno skladište ambalaže. Iznad hladione je toranj visok 18 metara, a služi kao rezervoar za vodu (30 m³). Na zapadnoj strani, uz kolosjek, nalazi se skladište ugljena. Tu je i drvena šupa veličine 30x8 metara, a služi za skladište drva i materijala. S južne strane je drvena šupa (16x8 m) kao skladište ambalaže. Klaonica stoke, crevara i sandučara je objekt građen od cigle, veličine 30x9 m. Klanje stoke obavlja se uglavnom na ručni, mesarski način. Tu je i zgrada tovilista peradi, odjeljenje za preradu jaja i skladište potrošnog materijala (10x40 m). U sredini dvorišta smještena je klaonica peradi i jajčara (25x8 m). Tu se nalaze stari strojevi za preradu i sortiranje jaja. Svi proizvodni prostori zimi se zagrijavaju s limenim pećima na ugljen. Na sjevernoj strani je toviliste gusaka i pataka (60x8 m), s kuhinjom za spremanje hrane za tov. Od ostalih zgrada u tvorničkom krugu valja spomenuti vatrogasno spremište, kovačnicu, garažu, štale, skladište za benzin i štagalj za sijeno.⁷⁹

rješenjem NO Kotara Čakovec od 31. 5. 1954. godine. Arhiv Vajde Čakovec. Dokumenti od 4. 4. 1956., 30. 4. 1956., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197. Odlukom Vlade NRH, Vajda Čakovec se djelomice fuzioniralo sa Vajdom-export Zagreb, ali je zadržalo samostalnost i svoj račun. Vajda-export Zagreb je planirao čakovečki pogon ograničiti na sezonsku preradu peradi, jaja, puževa i divljači, pa je polovicom 1954. NO Kotara Čakovec donio odluku o raskidu ove suradnje.

⁷⁵ Pravila poduzeća Vajda-export Čakovec iz 1955., arhiv Vajde Čakovec. Dokumenti od 7. 1. 1957., 23. 3. 1957., 29. 6. 1965. i 14. 2. 1957., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁷⁶ U 1956. predsjednik Radničkog savjeta bio je Franjo Miklauts, predsjednik Upravnog odbora Pavao Tkalčec, direktor Valent Petrić, šef komercijale Viktor Krznarić, šef tehničkog odsjeka Rudolf Varga, šef računovodstva Franjo Bence, a devizno-obračunski referent Pavao Mezga, te sekretar (tajnik) Dragutin Bukovec. Rješenje od 25. 2. 1956., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁷⁷ Dokument od 7. 3. 1957., arhiv Vajde Čakovec. Zanimljivo je spomenuti da su se radi proširenja tadašnjeg poduzeća Jugovajda, svojih posjeda odrekli Marija Veber, Marija i Franjo Raining i Josip Lebar. Izjava od 14. 1. 1957., arhiv Vajde Čakovec.

⁷⁸ Pravila poduzeća Vajda-export Čakovec iz 1953./1956. godine, arhiv Vajde Čakovec

⁷⁹ Pravilnik o zaštiti imovine od požara poduzeća Vajda (u sastavu Stočara Čakovec), arhiv Vajde Čakovec.

Stara hladnjača, izgrađena 1922.

Zgrada predratne jajčare za tu namjenu se koristila sve do 80-ih godina 20. stoljeća

Do 1956. oko 60 posto otkupa Vajda je organizirala sama putem svojih otkupnih stanica i nakupaca, a oko 40 posto su za Vajdu otkup vršile brojne poljoprivredne zadruge (uglavnom u sjeverozapadnoj Hrvatskoj). Zbog visokih troškova vlastite organizacije otkupa, od 1956. Vajda se uglavnom oslanja na poljoprivredne zadruge.⁸⁰ Godine 1955. Vajda je imala svoje otkupne stanice u petnaestak kotareva u Hrvatskoj i Sloveniji, a sjedište im je bilo u Koprivnici, Ludbregu, Križevcima, Vrbovcu, Rakovcu, Dubravi, Kominu, Zlataru, Velikoj Vesi Krapinskoj, Voći Donjoj, Ormožu, Garešnici, Pakracu, Daruvaru, Grubišnom Polju, Malim Sredicama, Orahovici, Našicama, Donjem Miholjcu, Podravskoj Slatini, Vidovcu, Đurđevcu, Gornjem Dragancu, Ključarevcima, Beltincima, Osijeku i, dakako, u Čakovcu.⁸¹

Najveći dio proizvodnje tada je plasiran na domaćem tržištu i to uglavnom preko trgovačkih poduzeća u Hrvatskoj i Sloveniji. Razmjerno dobro tada je već išao i izvoz, s obzirom na određenu zatvorenost tadašnje Jugoslavije prema svijetu. U prva četiri mjeseca 1956. godine (uglavnom preko Vajde-export Zagreb) izvezena je slijedeća roba: goveda u Austriju (44.902 kg) i Njemačku (147.047 kg), svinje u Austriju (10.124 kg), srne u Italiju (212 kg), telad u Austriju (55.003 kg) i Italiju (50.95 kg),

⁸⁰ Dokument iz 1955., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁸¹ Pravila poduzeća Vajda-export Čakovec iz 1955./1956., arhiv Vajde Čakovec.

Snimka iz stare klaonice Vajde iz 1958. godine

Pakiranje jaja u staroj Vajdinoj jajčari oko 1960. godine

guske u Njemačku (2.599 kg živih i 15.828 kg zaklanih), pilići u Njemačku (9.488 kg), Italiju (24.775 kg) i Švicarsku (8.925 kg), purani u Njemačku (32.790 kg), Italiju (10.185 kg) i Švicarsku (31.540 kg), kokoši u Njemačku (2.052 kg), Italiju (10.185 kg) i Švicarsku (31.540 kg), patke u Italiju (3.091 kg) i Njemačku (2.412 kg), vrganji u Italiju (333 kg), trčke u Švicarsku (250 kg), divlje svinje u Švicarsku (303 kg), fazani u Italiju (230 kg) i Švicarsku (82 kg), zečevi u Italiju (2.676 kg), Njemačku (223 kg) i Francusku (189 kg), jaja u Italiju (19.338 kg melange) i Njemačku (1.620 kg melange, 1.314 kg bjelanjka i 2.250 kg žumanjka), konja u Austriju (47.554 kg) i Italiju (49.393 kg), te sortirana jaja u Njemačku (2.671.200 kom.), Italiju (5.932.800 kom.) i Čehoslovačku (106.200 kom.).⁸²

Od 1956. i udruživanja Vajde-export Čakovec, odnosno Jugovajde, sa Zadržno-poslovnim udruženjem Stočar Čakovec, Vajda je do 1964., kada je proradila nova klaonica i hladnjača, prošla još neka udruživanja i razdruživanja. Razlog takvim organizacijskim potezima bila je uska suradnja s nekim poduzećima, ali i poteškoće, pa i gubici, u poslovanju Vajde koji su se više puta ponavljali. Do 1959. Vajda je poslovala praktički samostalno (uz usku suradnju sa Stočarom), a razvila i u dobru proizvodno-poslovnu suradnju s mesnom industrijom Sljeme iz Sesveta. S obzirom na poteškoće koje je tada proživljavala Vajda, krajem 1959. organi samoupravljanja Vajde (uz blagoslov gradskih organa Čakovca i čakovečkog kotara) donijeli su odluku da se poduzeće integrira u sustav sesvetskoga Sljemena.⁸³ Vajda je počela raditi u sastavu Sljemena od 1. siječnja 1960. pod nazivom: Mesna industrija Sljeme Sesvete – pogon Čakovec. Rješenje o registraciji donio je Okružni privredni sud u Zagrebu 26. siječnja 1960. godine. U tom rješenju ističe se slijedeća djelatnost Vajde: 1. Industrijska proizvodnja i prerada – svježe meso, sirove masnoće, soljeno meso, sušeno meso i slanina, kobasičarski proizvodi, mesne konzerve i s povrćem, konzerve od peradi, soljena crijeva, sirove kože, perje, stočna dlaka, krzno, žabe, ribe, jaja, te uzgoj i tov svinja, stoke, peradi i krznaša. 2. Otkup i promet: svježe i suho meso, slanina, mast i loj, mesne prerađevine, iznutrice, crijeva, puževi, žabe, ribe, sitna i krupna stoka, perad, prerađevine od peradi, jaja, divljač, perje, gljive, sirova koža, krzno, dlaka i životinjski otpatci. 3. Sporedne djelatnosti: proizvodnja leda, sapuna, uslužno pranje i hlađenje, proizvodnja ambalaže i iznajmljivanje staja i obora.⁸⁴ Do 1960. godine Vajda je već izvršila željenu preorijentaciju na proizvodnju i promet svježeg mesa i prerađevina od svinjskog i goveđeg mesa, dok nekadašnji asortiman proizvodnje ima sve manje značenje.

S obzirom da Vajda u okviru Sljemena uglavnom nije riješila svoje probleme, a nije se krenulo ni u prijeko potrebnu izgradnju nove klaonice i hladnjače, već krajem 1961. došlo je do dezintegracije. Organi samoupravljanja oba poduzeća o tomu su donijeli odluku u prosincu 1961., a krajem toga mjeseca uslijedilo je i rješenje Narodnog odbora općine Čakovec (26. 12. 1961.), pa je Vajda kao

⁸² Izvješće o izvozu Vajde za razdoblje siječanj-travanj 1956., arhiv Vajde Čakovec.

⁸³ Zapisnici Radničkog savjeta i Upravnog odbora Vajde, arhiv Vajde Čakovec.

⁸⁴ Rješenje Okružnog privrednog suda u Zagrebu, Fi-313/1960., arhiv Vajde Čakovec.

samostalno poduzeće počelo poslovati opet od 1. siječnja 1962. godine.⁸⁵ Iz sastava Sljemena izdvojene su i druge Vajdine jedinice, jer je poduzeće tada počelo snažno razvijati i vlastitu maloprodaju: mesnice u Čakovcu (M. Tita 24, Strossmayerova 8, Ulica 29. 11. 1943. broj 1, B. Adžije bg i Novakova 24), te restoran u Čakovcu (Strossmayerova 8). Registraciju samostalnog poduzeća Vajda obavio je Okružni privredni sud u Zagrebu 25. lipnja 1962., a prije toga i rješenjem od 18. siječnja 1962. godine.⁸⁶

Poslovne 1961. i osobito 1962. godine Vajda je opet zapala u poteškoće, pa je poslovala s gubitkom. Zato joj je dobro došlo ponovno osnivanje i proširivanje Poslovnog udruženja Stočar Čakovec i to članicama iz Međimurja i varaždinskog kraja. Ulaskom u to udruženje Vajda je osiguravala bolju nabavu stoke, djelomice i plasman, te efikasniju realizaciju velike investicije (klaonica i hladnjača) koja je tada već započela. Godine 1963. novoosnovano Poslovno udruženje Stočar Čakovec imalo je čak 28 članica (ako su ubrzo neke izašle): PZ Čakovec, Vajda, Poljoprivredno poduzeće Čakovec, PZ Dekanovec, PZ Belica, PZ Mala Subotica, PZ Prelog, PZ Donji Kraljevec, PZ Mursko Središće, PZ Donji Vidovec, PZ Štrigova, Ekonomija Dekanovec, PIK Varaždin, Koka Varaždin, PZK Ludbreg, PZ Varaždin, PZ Križovljan-Cestica, PZ Jalžabet, PZ Petrijanec, PZ Ivanec, PZ Vidovec, PZ Varaždinske Toplice, PZ Novi Marof, PZ Breznica, PZ Voća Donja, PZ Bednja, PZ Maruševac i PZ Kamenica. Prvi direktor takvoga Stočara bio je Jakob Fundak, a uskoro i tadanji direktor Vajde Ljudevit Dobec (od 1964. do 1966.). Poslovno udruženje Stočar ubrzo je smanjeno na članice iz Međimurja, a bila je to prethodnica stvaranja Poljoprivredno-industrijskog kombinata (PIK) Čakovec, u kojem je članica bila i Vajda.⁸⁷

Nakon Rafaela Šalamona, za direktora Vajde imenovan je 1959. godine Vlado Šimić, kojega na kraju 1961. zamjenjuje Antun Golub. Nakon gubitaka u 1962., krajem prosinca te godine za direktora je postavljen Pavao Kossi (ostao na toj funkciji do početka 1966.), s time da je prije njegova dolaska privremenu funkciju direktora nekoliko mjeseci obavljao Ivan Debić. U tom razdoblju je funkciju šefa komercijale obnašao Ivan Debić, tehnički direktori bili su Rudolf Varga i Krešimir Anić, šef računovodstva Stjepan Andrašec, šef općeg odjela Antun Kerovec (pravnik Martin Duić), a glavni knjigovođa bila je Štefanija Šterbal. Vrlo aktivni bili su i organi samoupravljanja, pogotovo Upravni odbor i Radnički savjet. Od 1958. do 1964. predsjednici Radničkog savjeta bili su Mirko Fric, Franjo Karloci, Stjepan Šarić i Ivan Maček, a predsjednici Upravnog odbora Stjepan Šarić, Stjepan Črnec, Nikola Sovar i Ivan Veber.⁸⁸

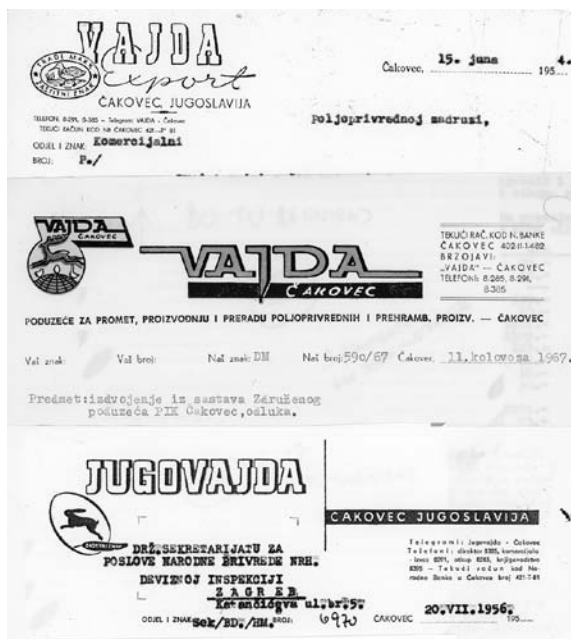
U skladu s tadanjim saveznim odlukama i privrednim kretanjima, 1963. godine i Vajda postavlja novu organizacijsku shemu poduzeća, te osniva ekonomske (EJ) i obračunske jedinice (OJ). Bio je to uvod u privrednu reformu, koja je u Jugoslaviji proglašena 1965., te u tzv. oourozaciju privrede (kasnije stvaranje sustava osnovnih organizacija udruženog rada ili OOUR, radnih organizacija ili RO i složenih organizacija udruženoga rada ili SOUR). Vajda je 1963. imala četiri grupe ekonomskih jedinica. I. Proizvodne jedinice: 1. EJ Klaonica (OJ Klaonica stoke, OJ Klaonica svinja, OJ Klaonica teladi, OJ Crevara, OJ Filekara). 2. EJ Rasjekovaona, 3. EJ Kobasičarna (OJ Kobasičarna, OJ Soliona, OJ Sušiona, OJ Maščara), 4. EJ Jajčara (OJ Sortirnica jaja, OJ Prerada jaja, OJ Sortiranje puževa, OJ Manipulacija vrganjima), 5. EJ Klaonica peradi, 6. EJ Kuhinja gotovih jela i 7. EJ Tovilište (OJ Tov svinja, OJ Tov gusaka). II. Uslužne jedinice: 1. EJ Nabava sirovina (OJ Depo, OJ Jaja, OJ Perad, OJ Ostalo (gušća jetra, divljač, vrganji), OJ Prodaja žive stoke i peradi, 2. EJ Vozni park (OJ Teretna vozila, OJ Osobna vozila, OJ Zaprežna vozila), 3. EJ Sandučara (OJ Izrada ambalaže, OJ Popravak

⁸⁵ Odluku o izdvajanju iz Sljemena Sesvete po prvi put su donijeli i na referendumu. Odluka RS Sljeme od 25. 12. 1961., te rješenje NOO Čakovec od 26. 12. 1961., arhiv Vajde Čakovec.

⁸⁶ Rješenje Okružnog privrednog suda u Zagrebu Fi-133/1962. i Fi-1857/1962., arhiv Vajde Čakovec.

⁸⁷ Dokument o osnivanju Poslovnog udruženja Stočar Čakovec od 31. 5. 1963., Knjiga zapisnika Poslovnog udruženja Stočar 1963./1964., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁸⁸ Zapisnici organa samoupravljanja, registracije i rješenja o imenovanjima od 1958. do 1964., arhiv Vajde Čakovec, Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

Tri Vajdina logotipa iz 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća

ambalaže), 4. EJ Skladište poluproizvoda (OJ Strojarnica, OJ Hladiona, OJ Skladište), 5. EJ Pomoćne radionice (OJ Bravarija, OJ Električarska radionica, OJ Zidarska radionica, OJ Praona rublja, OJ Šivaona rublja). III. Jedinice za prodaju roba (maloprodaja): EJ Mesnica 1, EJ Mesnica 2, EJ Mesnica 3, EJ Mesnica 4, EJ Mesnica 5, EJ Mesnica 8, EJ Restoran u Čakovcu, EJ Buffet MTČ. IV. Režijske jedinice: EJ Uprava poduzeća (OJ Osobni dohoci, OJ Materijalni troškovi, OJ Zajednički troškovi – opći odjel). Nova organizacijska shema, osim niza novih imena i cjepkanja pogona, nije zapravo donijela ništa novo – način rada i odnosa ostao je isti.⁸⁹ U 1957. broj zaposlenih u Vajdi bio je 392, a zbog ukidanja otkupnih poslovnica i nekih dezintegracija, pa i loših poslovnih rezultata, taj je broj u 1961. smanjen na 198 radnika. Poradi velikih investicija i boljega poslovanja (osobito zbog širenja vlastite maloprodaje), broj zaposlenih je u 1962. porastao na 289, potom 1963. na 291 i u 1964. na 302 radnika.⁹⁰ U 1963. su u Vajdi u stalnom

radnom odnosu prosječno bila 243 radnika, od toga VSS 3, SSS 10, NSS 27, PS 8, VKV 11, KV 73, PKV 38 i NKV 89 zaposlenih.⁹¹ Kvalifikacijska struktura znatno je poboljšana u odnosu na stanje od prije samo nekoliko godina, ali je dosta zaposlenih bilo s interno priznatom kvalifikacijom.

U izvješću o rezultatima poslovanja u 1963. godini, novi direktor Pavao Kossi napisao je da se Vajda uspjela izvući iz gubitaka, te povećati obujam proizvodnje i plasmana. Uz to, poduzeće vodi vjerojatno najveću investiciju u svojoj povijesti: izgradnju nove klaonice i hladnjače. U proizvodnji nisu ostvareni postavljeni planovi, ali rezultati su ipak bolji nego godinu dana ranije. U 1963. je zaklano i prerađeno 17.132 komada svinja, 5.341 goveda za izvoz, 760 goveda za maloprodaju, 4.211 teladi, 2.932 odojaka, 702 ovce, 2.102 divljači. 5.010 peradi, prerađeno je 18,25 tona puževa, 2.000 kg gušćih jetara, a u tovu je bilo 320 teladi. Uz to je skupljeno 9.846.357 jaja. Tijekom godine sklopljen je s Lovačkim savezom Hrvatske posao hvatanja i isporuke zečeva na području NR Hrvatske. Ostvarena je daljnja preorijentacija na klanje i prerađivanje svinja i goveda, uz jačanje vlastite maloprodaje. Nešto je povećan i izvoz, koji se odvijao preko više poslovnih partnera – najviše Vajde-export i Koopexport iz Zagreba, ali i Intercommerca Umag, Jadrana Sežana i Primorje-exporta Nova Gorica. Ostvaren je ukupni prihod od 2.058.954.097 dinara, te ostatak čistog prihoda od 35.100.000 dinara. Iz toga je trebalo pokriti gubitak iz 1962. od 10.800.000 dinara, a ostalo je unijeto u fond za investicije, za povećanje osobnih dohodaka radnika i druge namjene.⁹²

Uz podršku Kotara Čakovec i Narodnog odbora općine Čakovec, te banaka, u 1961. godini donijeta je odluka da se izgradi nova klaonica i hladnjača, čime bi se otvorila nova stranica u razvoju Vajde. Ova velika investicija počela se realizirati u 1962., a dovršena je krajem 1964. (odnosno u cijelosti 1965. godine). Investicija je obuhvaćala izgradnju stočne klaonice, odjela za prerađivanje mesa i nove hladnjače (s potrebnim funkcijama). Financijska konstrukcija zatvorena je uglavnom iz kredita

⁸⁹ Ekonomske jedinice poduzeća Vajda Čakovec 1963. godine, Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁹⁰ Zapisnici organa samoupravljanja Vajde, arhiv Vajde Čakovec.

⁹¹ Izvješće direktora Pavla Kossija o poslovanju u 1963. godini, arhiv Vajde Čakovec.

⁹² Izvješće o poslovanju u 1963. godini, str. 2-11, arhiv Vajde Čakovec.

banaka (oko 90 posto), dok su manjim dijelom investirana vlastita sredstva.⁹³ Ugovor o gradnji sklopljen je 30. siječnja 1962. godine s Građevnim kombinatom Međimurje iz Čakovca, a u ime Vajde potpisao ga je direktor Antun Golub. Ukupni troškovi izgradnje ugovoreni su na 54.071.751 dinara, od čega se na građevinske radove odnosi 36.799.483 dinara a na građevinsko-zanatske radove 17.172.308 dinara.⁹⁴ Do kraja 1963. u ovu investiciju utrošeno je oko 262 milijuna dinara, s time da se planiralo da će se do kraja izgradnje utrošiti ukupno 332 milijuna dinara (kod usporedbi iznosa treba uzeti u obzir vrlo visoku tadašnju inflaciju i pribrojati cijenu opreme).⁹⁵

SUMMARY

The development of Vajda over the century has been characterised by several stages. The initial development stage from 1912 to 1922 relates to the start-up of production and affirmation of the market of the then Hapsburg Monarchy and several other European states. Poultry, eggs, wild game and forest nuts were purchased and primarily exported. A new refrigerator installed in 1922, then the most modern in the region, marked the beginning of a new development period, which continued until 1945. The product line was expanded, particularly the volume of business. Vajda had branch offices in several European countries. During World War II, when Međimurje was under Hungarian rule, the company changed its name to Hunnia, and its main activity was producing tinned goods for the military.

Virtually throughout the entire Socialist period, Vajda operated as part of other larger manufacturing and trade units, and changed its name several times. The development stage from 1945 to 1964 was characterised by an expansion of the production programme to processing the meat of livestock, and the establishment of cooperation with many farmers. In 1964, the new, large livestock slaughterhouse was opened, and investments in meat processing and new refrigeration capacities soon followed. This launched Vajda as a significant meat industry in Croatia.

⁹³ Iz zaključnog računa za 1962. godinu (dio: Opće ekonomske karakteristike poduzeća Vajda), arhiv Vajde Čakovec.

⁹⁴ Ugovor između Vajde i GK Međimurje Čakovec od 30. 1. 1962., Državni arhiv za Međimurje, Štrigova, fond 197

⁹⁵ Izvješće direktora Pavla Kossija o poslovanju u 1963. godini, arhiv Vajde Čakovec.

UTJECAJ STJEPANA RADIĆA NA RAD HPSS-A U BILOGORSKOM KRAJU DO 1908. GODINE

STJEPAN RADIĆ AND HIS INFLUENCE ON CROATIAN PEOPLE'S PEASANT PARTY (HPSS) IN BILOGORA REGION BY YEAR 1908

Željko Karaula

Alca d.o.o. Bjelovar

karaula1980@gmail.com

Primljeno/Received: 3. 4. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 25. 10. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

UDK/UDC 323.22-32.05 (497.5-3 Radić, S.)

SAŽETAK

U radu se uz kratki uvod o doticajima mladog Stjepana Radića s Bjelovarom i ranom razvitku seljačkog pokreta braće Radića u bjelovarskom kraju (1905.-1908.) donosi pismo S. Radića Vaclavu Štovičku iz Severina, uglednom članu HPSS-a, a koje je vezano za djelovanje stranke i utvrđivanje kandidacijskih izbornih lista HPSS-a u bjelovarskom kraju.

Ključne riječi: Bjelovar, Stjepan Radić, izbori, Vaclav Štoviček

Key words: Bjelovar, Stjepan Radić, izbori, Vaclav Štoviček.

UVOD

Prvi kontakt Stjepana Radića s Bjelovarom dogodio se u vrlo neugodnim okolnostima krajem 1895. godine. Naime, mladi Radić je u Bjelovar dovezen kao osuđenik na odsluženje šestomjesečne kazne u zatvor bjelovarskog Sudbenog stola. Kao drugooptuženi¹ u procesu protiv 54. optužena studenta zbog antimađarskih demonstracija, odnosno paljenja mađarske zastave na Trgu bana Jelačića 16. listopada 1895. Radić je dobio najvišu kaznu zbog toga jer je u tom činu »vodio (...) prema vlastitom priznanju glavnu riječ.«² Međutim, zatvorski uvjeti su za zatvorene studente bili vrlo blagi. U svom pismu Šimi Mazzuri, prvaku Neodvisne narodne stranke (obzoraši) bjelovarski odvjetnik Milan Rojc, vođa bjelovarskih obzoraša, koji je dobio zadatak da se pobrine koliko je to u njegovoj moći da studenti imaju dobru hranu i smještaj, svjedoči o uvjetima u zatvoru: »Mladići su dobro smješteni, imadu tri sobe svjetle u prvom spratu. Suhe su te su im vrata otvorena da mogu međusobno obćiti. Dozvoljeno im je i pušiti te predsjednik vrlo humano s njima postupa. Molim vas tako u interesu samih mladića da svakako zapriječite, a da se u novinama opozicionarskim taj humani postupak ne pokvari.«³ Ovo Vas molim sporazumno sa predsjednikom. Neka se javi samo ovako, smješteni su u suhim

¹ Prvooptuženi bio je pjesnik Vladimir Vidrić, koji je dobio četiri mjeseca zatvora.

² *Hrvatski djaci pred sudom: stenografski izvještaj o glavnoj razpravi proti hrvatskim sveučilišnim djacima obdržanoj pred kr. sudbenim stolom u Zagrebu dne 11-16. studenoga 1895.* – Zagreb, 1895. – Pretisak. – Zagreb, 1995., 281.

³ Predsjednik sudbenog stola u Bjelovaru dr. Šišman Herrenheiser ovako se obratio zatočenim đacima: »Gospodo ja vas pozdravljam, Ono što ste vi počinili to odobrava svaki pravi i poštenu Hrvat! Vi ćete kod mene biti dobro primljeni, ali molim vas imajte obzira na mene i na moj položaj.« Stavio je na raspolaganje đacima veliku dvoranu suda kao učionicu. Josip, HORVATH, *Izmjena generacija (Hrvatska politika 1895.-1905.)*, *Obzor – Spomen knjiga 1860.-1935.*, Zagreb, 1935., 18. U svojim memoarima Rojc napominje da je sve to prenapuhano.

zračnim sobama u prvom katu. U sobama vlada podpuna čistoća. Mladići su odjeljeni od prostih zločinaca i dozvoljeno im je učiti i čitati.»⁴ Za potrebe njihova učenja predstojnik bjelovarskog suda prenio je iz Zagreba u Bjelovar »gotovo cijelu knjižnicu Odjela za pravosuđe« i dao im na raspolaganje dvoranu suda kao učionicu.⁵ I Radić u pismu svojoj zaručnici Mariji Dvořákovoj iz bjelovarskog zatvora piše: »Sada, kad sam u ovoj sobi, velikoj sobi, sam, sad, kad imam još više vremena – cijele večeri, jer kod svijee ne ću da čitam, nego malo – da na tebe mislim neprestanice (...).«⁶

Po izlasku iz zatvora 16. svibnja 1896. Radića je rano ujutro preuzeo gradski povjerenik Nikola Kundak i sproveo u nadležnu općinu Martinska Ves, odnosno u naselje Trebarjevo Desno gdje je Radić rođen. Radić nije imao ni najmanje vremena da obiđe Bjelovar. Sve što je tada vidio u Bjelovaru bio je pogled kroz prozor zatvorske ćelije. Bjelovar je Radić bolje upoznao tek tri godine kasnije kao mladoženja kada je sa svojom ženom Marijom Dvořák posjetio svog brata Ivana koji je radio kao željezničar u Bjelovaru, te se u njemu zadržao nekoliko dana. Šteta što pritom nije zabilježio neke svoje impresije.

OSNIVANJE PRVIH PODRUŽNICA HPSS-A U BILOGORSKOM KRAJU

Nakon osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) braće Radića 1904. godine počelo je i njezino organizirano djelovanje i širenje na prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije.⁷ Prve »organizacijske jezgre« HPSS-a nastaju u selima na području Podravine (sjever Bjelovarsko-križevačke županije) početkom 20. stoljeća.⁸ Očigledno je da se je postupno ideologija i djelatnost HPSS-a iz tih prvobitnih »jezgri« približila bjelovarsko-bilogorskom kraju.⁹ Izgleda da je prve konkretne kontakte u gradu Bjelovaru oko okupljanja pristaša HPSS-a proveo Benjamin Šuperina,¹⁰ odvjetnik iz Siska, kandidat HPSS-a u Bjelovaru na izborima 1910. i 1911. godine (i kasnije HRSS-a poslije Prvog svjetskog rata), uz suradnju odvjetnika dr. Ivše Lebovića i ostalih. Prema Šuperininim riječima u Bjelovaru tada »nije bilo moguće sastaviti niti 10 izbornika naše stranke; morali smo po selima sakupljati potpise.«¹¹ Zbog nedostatka podataka teško je ustanoviti pravu prirodu prvih kontakata i veza koje su dovele do organiziranja ogranka HPSS-a u gradu Bjelovaru. No, očito se radilo o maloj sku-

⁴ Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb (dalje NSK), Zbirka rukopisa i korespondencija, R 6491b, Rojč Mazzuri, 25. XI. 1895.

⁵ Ivo, PERIĆ, *Stjepan Radić 1871.-1928.*, Zagreb, 2003., 101.

⁶ Bogdan, KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića 1885-1918.*, sv. I, Zagreb, 1972., 186.

⁷ Potrebno je spomenuti da je važan poticaj S. Radiću u osnivanju HPSS-a imao skupštinski pokret za financijsku samoupravu Hrvatske (1903.-1904.) u kojem su masovno sudjelovali i seljaci. Upravo je velika seljačka skupština u Velikom Grđevcu nadomak Bjelovara 14. siječnja 1904. probudila u Radiću nadu da je konačno seljački svijet politički osviješten i spreman da iskaže svoju pravu snagu. PERIĆ, n. dj., 190.

⁸ Vidi detaljnije o povijesti HPSS-a: Hrvoje, MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999., Bogdan, KRIZMAN, n. dj., 25-70. (Vidi predgovor i pisma koja se odnose na Podravinu), Hrvoje, PETRIĆ, *Osnivanje prvih organizacija Hrvatske pučke seljačke stranke u sjevernom dijelu Bjelovarsko-križevačke županije (1904. – 1908.)*, Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, br. 2., Bjelovar, 2009., 265-284., ili <http://www.hss-kkz.com.hr/onama.asp>, preuzeto 10. VII. 2010., Željko, KARAUŁA, *Molve i virovska Podravina u listu »Hrvatske novine« (1905.-1908.)*, Molve. Ljudi, selo i okoliš u dugom trajanju, Molve, 2010., 93.-101.

⁹ Podatke o osnivanju prvih podružnica HPSS-a oko Bjelovara vidi u: *Božićnica 1926. - hrvatski seljački prosvjetno politički kalendar za prostu 1926.*, Zagreb, 1925. Ovdje vidi kratke biografije Josipa Zagorca, Miška Račana ili Josipa Čizmekovića o osnivanju HPSS-a u Cirkveni, Velikim Zdencima i drugim naseljima oko Bjelovara 1905. godine, 114.-126. Kratki prikaz razvoja hrvatskog seljačkog pokreta u srednjoj Podravini, *Božićnica – seljački prosvjetno-politički sbornik*, 1940., 57-61

¹⁰ Benjamin Šuperina, odvjetnik u Sisku i Zagrebu, jedan od osnivača HPSS-a i član njena privremenog glavnog odbora. Godine 1926. se odvojio od HSS-a i prišao režimu.

¹¹ Govor dra. Šuperine o ulasku seljačke stranke u vladu, *Nezavisnost*, br. 39., 27. IX. 1924., 3.

pini ljudi koji su u programu HPSS-a vidjeli najboljeg branitelja interesa hrvatskog naroda i hrvatskog seljaštva uopće.¹²

No, prije nego što je seljačka ideologija braće Radića počela polako prodirati u grad Bjelovar, ona je puno lakše prodirala u njegovu okolicu, među seljačko stanovništvo okolnih bjelovarskih sela. Tako Josip Zagorac, seljak iz Trojstvenog Markovca u svojim sjećanjima piše kako je 1905. u Cirkvenu došao S. Radić s mladim »djakom Gjurom Basaričekom« te je održao dojmljiv govor, i time je »posijano prvi put sjeme (HPSS op.a.), koje je palo na dobro tlo.«¹³ Već je 25. veljače 1905. osnovana je podružnica HPSS-a u Velikim Zdencima, a lokalni ugledni seljak Miško Račan je postao povjerenik stranke. Brzo su osnovane i podružnice HPSS-a u naseljima Sokolovcu i Ladislavu sredinom 1905. godine.¹⁴ Prvotni zamah seljačkog pokreta je bio vrlo snažan, no, tek je trebalo početi graditi stranačku infrastrukturu na prostoru Hrvatske i Slavonije.

Vrlo brzo su se organizirali povjerenici HPSS-a u bjelovarskim selima, te su održavani mnogi pouzdani sastanci na kojima je širen nauk i ideje braće Radića. Veliki utjecaj je imao list HPSS-a »Dom« koji je išao od jedne seljačke ruke do druge. Organizirana su i mnoga čitanja »Doma« zbog mnogih nepismenih seljaka. Organiziranju, širenju ideologije braće Radića i lokalnih organizacija HPSS-a na području Bilogore izrazito je pomagao grubišnopljški kapelan Rikard Koritnik, koji je svojim ugledom pomogao da mnogi povjerenici HPSS-a ostanu pod okriljem braće Radića, kada se važni regionalni lider HPSS-a Luka Šoški odvojio od stranke i prišao Hrvatsko-srpskoj koaliciji.¹⁵ Veliki doprinos HPSS-u u bjelovarskom kraju dao je budući zastupnik HSS-a Josip Čizmeković koji je osnovao ogranak stranke u Gornjim Plavnicama 1905. godine i žustro radio na pridobivanju seljaka.¹⁶ Isto tako povjerenik HPSS-a i član glavnog odbora stranke Vinko Lovreković u travnju 1905. osniva ogranak stranke u Gornjoj Velikoj kraj Bjelovara, da bi u rujnu iste godine bio organiziran veliki pouzdani skup pristaša HPSS-a u Kapeli kraj Bjelovara na kojemu je bilo 250 ljudi, a na kojem su govorili dr. B. Šuperina i P. Ljubić.¹⁷ Prema Petriću aktivnost Vinka Lovrekovića bila je vrlo plodna, te je on planirao i svoju kandidaturu. Krajem 1906. održao je sastanke u Srednjim i Gornjim Mostima. Organizaciju sastanka u »Srednjim Mostima pomagali su mu član Glavnog odbora HPSS-a Milan Skunić iz Bjelovara, povjerenici Mato Jelak iz Gornje Velike i Josip Sabolek iz Donje Velike te domaći povjerenik Franjo Požgaj.«¹⁸ Pokret se polako i nezaustavljivo širio bjelovarskim krajem.

PRVI NASTUP HPSS-A NA IZBORIMA U GRADU BJELOVARU I BJELOVARSKOM KRAJU (1906.)

Na prvim redovnim izborima nakon osnivanja HPSS-a 3.-5. svibnja 1906. godine HPSS je u Hrvatskoj i Slavoniji postavio svoje zastupničke kandidate u 23. izborna kotara. U izbornom kotaru

¹² Ogranak HPSS-a u gradu Bjelovaru osnovan je tek 1916. godine, a prvi predsjednik bio je dr. Ivša Lebović. Više o djelovanju HPSS/HRSS/HSS u Bjelovaru u: Željko, KARAULA, *Studije iz povijesti Bjelovara (1848.-1991.)*, Bjelovar, 2011.

¹³ Josip Zagorac, Božićnica 1926. - hrvatski seljački prosvjetno politički kalendar za prostu 1926., Zagreb, 1925., 117.

¹⁴ Hrvatski državni arhiv, fond 78., Predsjedništvo zemaljske vlade (PRZV), kut. 684., br. 1537., 1903/1905., Osnivanje podružnica HPSS u Sokolovcu i Ladislavu, Hrv. pučka Seljačka stranka. Pouzdani sastanci u Sokolovcima i Ladislavu; Koprivnici, Bregima i Hlebinama, Hrvatske novine (Virje), br. 25., 17. VI. 1905., 1.

¹⁵ Miško Račan, Božićnica 1926. - hrvatski seljački prosvjetno politički kalendar za prostu 1926, n. dj., 114-115. O Luka Šoškom vidi biografiju u: Željko, KARAULA, Veliki župani bjelovarski (1872.-1924./1941.-1945.), Zavod za znanstveno istraživački rad HAZU u Bjelovaru, HAZU, Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 2011., 37-38.

¹⁶ Josip Čizmeković, isto, 123.

¹⁷ Pouzdani sastanak u Gornjoj Velikoj kraj Bjelovara, Hrvatske novine, br. 14., 1. IV. 1905., 1., Pouzdani sastanak u Kapeli, Hrvatske novine, br. 37., 9. IX. 1905., 1. Vidi i: Hrvat. Puč. Seljačka Stranka, Draganec, kraj Čazme, Hrvatske novine, br. 24., 10. VI. 1905., 1., Četiri pouzdana sastanka u našem kraju (Dolnja Velika, Dolnji Mosti, Gornje Sredice), Hrvatske novine, br. 35., 26. VIII 1905., 1.

¹⁸ PETRIĆ, n. dj., 273.

Bjelovar kandidat HPSS-a bio je novinar Peroslav Ljubić, dok je u Svetom Ivanu Žabno kandidat bio S. Radić.¹⁹ No, ni jedan zastupnički kandidat HPSS-a tada nije izabran.

U izbornom kotaru Bjelovar²⁰ na tim izborima pobijedio je veliki župan bjelovarsko-križevački Teodor Georgijević, vladinovac-mađaron, no zbog općeg slabog rezultata vladine stranke koja je izgubila većinu u Saboru dao je ostavku na zastupničku dužnost. Stoga su u bjelovarskom izbornom kotaru trebali biti obavljeni naknadni izbori 28. lipnja 1906. godine. Igrom slučaja kao kandidat pobjedničke Hrvatsko-srpske koalicije izabran je Milan Rojc, a njegov protukandidat bio je predsjednik HPSS-a Stjepan Radić. Radićeva kandidatura pokazuje da je tada seljački pokret u bjelovarskom kraju bio dovoljno velik jer se Radić odlučio da se ovdje kandidira. Radić je bio svjestan da mu seljački glasovi neće biti dovoljni, te se u svojim govorima i proglasima često obraćao bjelovarskom građanstvu. Radić je nastupio i protiv »magjarona i rezolucionaša« svrstavajući ove druge u isti koš s mađaronima.

U svom proglasu bjelovarskim građanima Radić je optuživao Koaliciju kao vladu saborske manjine i njezinog kandidata Rojca da su sluge pod »Košutovom moćju«, te da samo takvi mogu sastaviti vladu. U proglasu dalje slijedi: Gospodo građani, zar ćete Vi zaostati i za seljačkim našim pukom? Zar Vi uistinu ne vidite i ne shvaćate, da g. Milan Rojc danas brani najgoru i najpogubniju politiku, što se samo može pomisliti? Zar u Bjelovaru više nema hrvatske državopravne svijesti i slavenskog ponosa. Zar mi Hrvati da vičemo »Živio« kandidatu Košutovcu?« Radić je optuživao Koaliciju da je umjesto hrvatskog državnog prava stala uz Nagodbu i riječku rezoluciju, i da su te dvije stvari najveća sramota i šteta hrvatskog naroda.²¹ Najzanimljivije kod Radićevog proglasa za ovu temu su potpisi njegovih izbornika i povjerenika HPSS-a iz bjelovarskog kraja koje je već te 1906. godine dosta brojno.²²

Žestoka Radićeva agitacija dovela je u Bjelovar i jednog od vođa Koalicije mladog Svetozara Pribićevića koji je posudio Rojčeva kola i obilazio srpska sela u okolici Bjelovara uvjeravajući ih da se ne dadu »zaslijepiti od Radića.«²³

Na dan izbora S. Radić i M. Rojc obratili su se okupljenom mnoštvu s balkona gradske vijećnice, dok ih je okuplje-

Milan Rojc, bjelovarski odvjetnik

¹⁹ Radić je bio kandidat i u izbornom kotaru Novigrad Podravski.

²⁰ Bjelovar je bio čvrsto u rukama mađarona koji su budno pazili na svaki korak oporbe. Npr. zbog toga se povodom smrti J. J. Strossmayera (1905.) u Bjelovaru na kućama našlo tek nekoliko zastava, obično viđenijih oporbenjaka poput odvjetnika Milana Rojca i ljekarnika Verkleina. Gradske vlasti su izložile zastave samo na crkvi i gradskoj kući. Grad Bjelovar i Štrosmajer, *Hrvatske novine*, br. 16. 15. IV. 1905., 3.

²¹ Ostavština Milana Rojca (OMR), rukopis memoara »Okolo mene, svezak 4. Stjepan Radić i HPSS tada vode »austrijsku politiku« oslanjajući se na Beč, vidjevši u stabilnosti Austro-Ugarske mogućnost za ostvarenje hrvatskih interesa. Svako oslanjanje Hrvatsko-srpske koalicije i politike »novoga kursa« na mađarsku Stranku neovisnosti Ferencza Kossutha (koja tada vodi žestoku političku borbu protiv prevlasti Beča koja ozbiljno trese same temelje Monarhije) vodi po Radiću do ugrožavanja »obstanka Hrvatske«. Doslovno, Radić je tada veću opasnost za Hrvate vidio u Pešti, dok je Hrvatsko-srpska koalicija u suradnji s mađarskim vrhovima provela politiku koja će spriječiti »invaziju niemstva« i težnju njemačkih i austrijskih elita prema istoku (Drang nach Osten). Takva Radićeva politika manje-više otvoreno traje sve do 1918. godine. PERIĆ, n. dj., 237-277.

²² U potpisu proglase se nalaze imena: Ludvig Lovreković, Simo Blažeković, Joso Jelak, Andro Imbrišić, Gijuro Kovačić, Franjo Matković, Mato Jelak, Mijo Šošćarić, Franjo Lilek, Josip Sabolek, Pero Mužina, Nikola Radelić, Pavao Radančević, Martin Drveni, Ivan Radičić, Marko Sudaš, Simo Vlahović, Marko Šćirek, Vinko Lovreković i još 22 imena.

²³ OMR, rukopis memora »Okolo mene«, svezak 4.

nim građanima predstavio gradski načelnik Simo Blaževac. Rezultati izbora su završili razočaravajuće za Radića koji je dobio 51 glasova, a Rojc 551 glasova.²⁴ To je bila treća neuspješna kandidatura S. Radića od osnivanja HPSS-a Petrinja (1905.), Novigrad Podravski i Sv. Ivan Žabno (1906.), Bjelovar (1906.), koja ga ipak nije obehtrabila, jer HPSS je bila mlada stranka koja je tek počela rasti. U počecima izbornih nadmetanja kada je izborni cenzus u Hrvatskoj bio velik (Sabor se birao po skučenom izbornom pravu s visokim cenzusom po kome je 1906. godine pravo glasa imao samo 45.381 birač, a tek je prema zakonu iz 1910. biračko pravo prošireno na 190.000 građana) HPSS i S. Radić su u gradovima uglavnom kandidirali građane, a ne seljake. No, ni na selu situacija nije bila sjajna za HPSS. Vinko Lovreković, član HPSS-a piše o izbornim makinacijama u naselju Kapela kraj Bjelovara: »A sad da znate koliko mi imademo onih časnih ljudi, koji biraju narodnog zastupnika u sabor. U svemu ima ih 51. Od tih je 25 gospode, a 26 seljaka koji se plugom i motikom kine i muče da sebe i djecu hrane i od zla brane. Dakle eto samo 1 seljak više, a znam, da će se ovaj broj seljaka umanjiti možda do polovice, a sve za prokletu špiru i gulaše. Onda braćo pomislite: kakav će to izbor biti i tko će biti izabran?«²⁵

Pismo u prilogu u vezi kandidata HPSS-a u bjelovarskom kotaru na izborima 1908. svjedoči o zalaganju Radića da Vinko Lovreković, veliki radnik i agitator HPSS-a, dobije izborni kotar u Čazmi, a u gradu Bjelovaru, prema Radiću, treba kandidirati nekog građanina člana HPSS-a, poput odvjetnika Benjamina Šuperine, posjednika M. Krištofa, profesora Ivekovića ili čak Antuna Rojca, Stjepanova starijeg brata. Vrlo brzo nakon osnivanja odnosno četiri godine kasnije (1908.) HPSS postaje parlamentarna stranka. Stjepan Radić je izabran za zastupnika u dva kotara Ludbreg i Novigrad Podravski, dok je Vinko Lovreković, kao prvi seljak u Saboru izabran u kotaru Čazma.²⁶

ZAKLJUČAK

HPSS kao nova stranka na hrvatskoj političkoj pozornici početkom 20. stoljeća, zaslugom svojih osnivača, a posebno mladog S. Radića vrlo se brzo etablirana na hrvatskoj političkoj sceni. Svojim pristupom, nazivom »seljačka« i usmjerenošću prvenstveno na seljački puk bila je svojevrsno političko iznenađenje, jer su se sve dotadašnje stranke obraćale prije svega građanskom sloju. Jedna od »organizacijskih jezgri« nove stranke bilo je i bjelovarsko-bilogorsko područje, izrazito seljački kraj, iako su uglavnom poticaji za rad i organizaciju HPSS-a ovdje dolazili iz nedaleke Podravine. Glavni pouzdanici HPSS-a u bjelovarskom kraju bili su grubišnopoljski kapelan Rikard Koritnik te seljaci Josip Čizmeković i Vinko Lovreković, koji su nizom sastanaka i agitacijom djelovali na svoje susjede seljake u prilog približavanja programu HPSS-a. Također sama činjenica da se Radić kandidirao u Bjelovaru govori da je vjerovao da će steći podršku građana, a nije slučajnost da je upravo prvi seljak u hrvatskom Saboru Vinko Lovreković izabran na području Čazme. Ovi podaci najbolje svjedoče da je HPSS mnogo očekivao od bjelovarskog seljačkog kraja, te da je u njemu rano prepoznao jedno od

Mladi S. Radić sa suprugom i djetetom

²⁴ Izbor, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, br. 36. 30. VI. 1906., 2.

²⁵ Dopisi, *Hrvatske novine*, br. 7., 11. II. 1905., 2.

²⁶ PERIĆ, n. dj., 243.

svojih središta, što će se najjasnije pokazati u novim političkim prilikama poslije 1918. godine, kada će HPSS/HRSS/HSS postati vodeća stranka na ovom području.

U arhivu Gradskog muzeja Bjelovar nalazi se osam pisma Antuna i Stjepana Radića upućena u razdoblju od 1907. do 1913. godine Vaclavu Štovičeku²⁷ iz Severina, uglednom članu HPSS-a, a koja su vezana za djelovanje stranke i utvrđivanje kandidacijskih izbornih lista HPSS-a u bjelovarskom i daruvarskom kraju.²⁸ Zbog svojih podataka pisma su izuzetno važna za poznavanje djelovanja i rada HPSS-a u naseljima u okolici Bjelovara. Tako npr. u pismu A. Radića od 11. listopada 1907. govori se o pripremama i organizaciji velike seljačke skupštine HPSS-a.²⁹

PRIOLOG 1.

Pismo Stjepana Radića

U Zagrebu dna 11. I. 1908.³⁰

Dragi prijatelju,

za Bjelovar bio je predložen naš Vinko Lovreković³¹ i već je sve bilo gotovo, kad Vinko ustane i reče, da je sastanak povjerenika za kotar bjelovarski odredio Ivana Miškeca /dna 29. pros. 1907./ Sad je o tom bila dosta duga rasprava, u kojoj je prijatelj Miškec ponosno tvrdio dvoje: 1. Da naši ljudi u bjel. kotaru hoće na svaki način seljaka. 2. da baš on ima najveća izgleda.

Proti prvoj tvrdnji ustao sam i ja međ odbor moleći, da će svjestni pristaša, kakvi su baš u bjel. kot. glasovati za svakoga kandidata na temelju programa HPSS kojega im glavni odbor predloži, ali

²⁷ Prema nekim podacima Radić se upoznao s Vaclavom Štovičekom kada je boravio u Končanici sa svojom obitelji u kući Josipa KŇepelke, pristaše hrvatske oporbe (studenj 1901. – veljača 1902.).

²⁸ Stjepan Radić piše Štovičeku 11. I. 1908., 20. IX. 1913., 12. XII. 1913. Antun piše 17. X. 1907., 11. III. 1912., 18. IV. 1912., 27. IX. 1912. Sva pisma su vezana za izborni rad HPSS-a ili određena financijska pitanja.

²⁹ Poblježe u: Božidar, GERIĆ, Vrijedna donacija Vaclava Štovičeka, *Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije*, Bjelovar, 2004., 125. Sva pisma bit će objavljena u novom broju Bjelovarskog zbornika (prema informaciji od Božidara Gerića iz GMB).

³⁰ Gradski muzej Bjelovar (GMB), 1713/FVI., kut. 3079., Pismo Stjepana Radića Vaclavu Štovičeku, 11. I. 1908.

³¹ Vinko Lovreković (Gornja Velika kraj Koprivnice, 1873.-1937.), političar i potpredsjednik Hrvatske pučke seljačke stranke. Lovreković je bio jedan od inicijatora seljačkog pokreta braće Radića. Godine 1905. izabran je za člana glavnog odbora HPSS-a. Lovreković je izabran 1908. godine kao prvi saborski zastupnik iz seljačkih redova (izb. kotar Čazma). Godine 1910. izabran za općinskog načelnika u Kapeli. Višestruko biran u sve sazive Hrvatskog sabora (1910., 1911. i 1913.) gdje je bio aktivan zastupnik. Bio je dioničar Hrvatske pučke seljačke tiskare. Za potpredsjednika Glavnog odbora HPSS-a izabran 1910. godine. Kao potpredsjednik HPSS-a zajedno sa S. Radićem ulazi, na osnovu odluke stranke u listopadu 1918. u Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba. Jedan od inicijatora seljačkih nemira 1920. u okolici Čazme, Ivanića i Križa. Iste godine izabran kao zastupnik u Ustavotvornu skupštinu Kraljevstva SHS u Varaždinskoj županiji i Međimurju. Zamjerivši S. Radiću pristupanje u Seljačku internacionalu 1924. sudjelovao u pokušaju osnivanja Neodvisne Hrvatske republikanske seljačke stranke. Napustivši u potpunosti politiku S. Radića, kao protutežu njegovoj politici krenuo je 1925. u osnivanje Hrvatske samostalne seljačke stranke. Na izborima 1925. organizirao je vlastitu listu koja je doživjela neuspjeh. Od tada se povlači iz političkog života. Vidi: <http://povijest.net/sadrzaj/zivotopisi/hr/583-vinko-lovrekovic.html>, (autor životopisa V. Lovrekovića H. Petrić), preuzeto 21. X. 2011., KRIZMAN, n. dj., 542., MATKOVIĆ, n. dj., 183., *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918.-1919. Izabrani dokumenti*, (ur. Zlatko Matijević, Marina Štambuk-Škalić), Zagreb, 2008., 85.; 94., Ivo, BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988., 244., Rudolf, HORVAT, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, Zagreb, 1994., 24., Mira, KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Trnoviti put durđevačkog političara Tome Jalžabetića, *Durđevački zbornik*, Đurđevac, 1996., 262-263., Politika puzanja i sramote, *Narodno jedinstvo* (Varaždin), br. 13., 31. III. 1927., 1., Rudolf, HORVAT, *Slavonija. Povijesne rasprave i crtice*, knjiga I., Zagreb, 1936., 69., Ivo, PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, drugi svezak, Zagreb, 2000., 373.; 377.

drugu tvrdnju nismo mi mogli ni htjeli pobijati. Nego čujemo s više strana iz kotara, a ne znamo od Vas, da bismo mi Bjelovar mogli dobiti, kad bi bio takav kandidat, npr. Dr. Šuperina, Dr. Krištof,³² profesor Iveković ili moj brat,³³ za kojega bi mogli glasovati oni građani, pak profesori itd, koji još nisu pristaše HPSS.

Zato vas molim da izvolite poručiti povjerenicima iz Prespe i da se s njima sporazumite, pak da zajedno odete (vas trojica, četvorica) prijatelju Miškecu i da se s njime sporazumijete, da on sam reče predsjedničtvu, da se uvjerio, da bismo s drugim kandidatom bolje prošli.-

Ja sam na sjednici odlučno ustao, da u toj stvari ne smije nekoga voditi ni najmanja osobna taština, ali smo svi uvažili i uvažiti morali zaključak ovoga povjereničkog kotarska od 29. VII. 07.

Još jedamput: Ne žalite truda da se sporazumete ponovo s Prespom i Račom, pak da se Mikšec sam zahvali. Od srca vas sve skupa pozdravlja

Vaš St. Radić

SUMMARY

The article starts off with the young Stjepan Radić and his days in Bjelovar; early days of peasants' movement initiated by Radić Brothers (1905-1908); a letter from S. Radić to Vaclav Štoviček from Severin, a distinguished HPSS member, explaining the party work and how the HPSS election nominees' list were created in Bjelovar area.

³² Milan Krištof, posjednik, jedan od osnivača HPSS i član njenog glavnog privremenog odbora.

³³ Antun Radić.

KRPELJNI MENINGOENCEFALITIS NA PODRUČJU KOPRIVNIČKO- KRIŽEVAČKE ŽUPANIJE - INCIDENCIJA I PROSTORNA RASPODJELA BOLESNIKA PO NASELJIMA, U RAZDOBLJU OD 1979.-2011. GODINE

TICK-BORNE ENCEPHALITIS IN THE AREA OF KOPRIVNICA-KRIŽEVCI COUNTY – PREVALENCE AND SPATIAL DISTRIBUTION OF THOSE AFFECTED IN SETTLEMENTS, IN THE PERIOD FROM 1979 TO 2011

Prim. dr. Ljiljana Mišić–Majerus

Opća bolnica »Dr. Tomislav Bardek«
Koprivnica

Primljeno/Received: 28. 9. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 25. 10. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC 572.781-904 (497.5-3)

SAŽETAK

Koprivničko-križevačka županija poznato je endemsko žarište krpelnog meningoencefalitisa (KME) već punih 60 godina, iako je sigurno da je ta bolest u nas postojala i ranije. S posebnom pažnjom proučavali smo osobitosti KME-a i prikupili nova saznanja o epidemiologiji, klinici i dijagnostici te bolesti, no mnoga su pitanja i danas ostala otvorena. Svrha našeg rada bila je prikazati incidenciju i prostornu raspodjelu bolesnika s KME-om po naseljima, i ustanoviti jesu li se tijekom našeg istraživanja u incidenciji i prostornoj raspodjeli događale promjene. U razdoblju od 1979.godine do 2011. godine liječili smo u Djelatnosti za infektivne bolesti i Djelatnosti za pedijatriju Opće bolnice »Dr. Tomislav Bardek« u Koprivnici 714 bolesnika s KME-om, 599 odrasla i 115-ero djece, u dobi od dvije do 82 godine. Prevladao muški spol. Svi su bolesnici stanovnici naše županije. Potječu iz 168 naselja. Prosječno smo na 162 stanovnika naše Županije zabilježili jednog bolesnika s KME-om. Iz 57 naselja potječe samo jedan bolesnik s KME-om, iz ostalih 111 između dvoje i 22 bolesnika. Naselja s najviše bolesnika u odnosu na broj stanovnika su: Dedina, Vinarec, Potok Kalnički, Selanec, Podvinje Miholečko, Karane, Sveta Ana, Brodić, Veliki Grabičani i Donji Maslarac. Najviše bolesnika u odnosu na ispitivano razdoblje potječe iz naselja Virje (22), Novigrad (20), Ferdinandovac (18), Molve (18), Hlebina (11), Rasinja (10), Dedina (20), Vinarec (16), Kalnički Potok (13), Selanec (9) i Sveti Petar Čvrstec (9). Obitavalište jedne petine (19,6%) bolesnika s KME-om su naši gradovi. Na temelju prikupljenih podataka ustanovili smo značajne promjene koje se su dogodile u incidenciji i prostornoj raspodjeli bolesnika s KME-om. U prvom promatranom jedanaestogodišnjem razdoblju prosječno smo godišnje liječili 29,6 bolesnika s KME-om u drugom 26,5 i u trećem se incidencija bolesti više od tri puta smanjila. Istražujući raspodjelu bolesnika prema mjestu prebivališta uočili smo sve izrazitiji pad incidencije na križevačkom području i sve učestaliju pojavu bolesti u naseljima uz rijeku Dravu. Pojedina, u početku istraživanja vrlo» aktivna« naselja s vremenom su se »ugasila«, pojedina su povremeno ili stalno ostala» aktivna«, a u posljednjih nekoliko godina aktivna su i nova (Kloštar Podravski npr.). Razlog tako značajnom padu incidencije KME-a i promjene u prostornoj raspodjeli bolesnika teško možemo objasniti. Možda objašnjenje jednim dijelom treba potražiti u, iz ekonomskih razloga smanjenoj dija-

gnostičkoj obradi, spoznaji kako se nešto događa u načinu življenja našeg stanovništva. Preventivne mjere koje ne obuhvaćaju široku populaciju stanovništva (u nas su u program imunizacije protiv KME-a uglavnom uključene samo rizične skupine stanovnika) ne mogu imati značajniji učinak na pad incidencije ove bolesti. I dok većina europskih endemskih područja (s velikom vjerojatnošću) povezuje porast incidencije i promjene u prostornoj raspodjeli s klimatskim promjenama prvenstveno s povećanjem temperature zraka, ti čimbenici, iako prisutni, ne mogu biti odgovorni za uočene promjene na području Koprivničko – križevačke županije.

Ključne riječi: krpeljni meningoencefalitis, incidencija, prostorna raspodjela po naseljima, Koprivničko – križevačka županija

Key words: tick-borne encephalitis, prevalence, spatial distribution by settlements, Koprivnica-Križevci County

UVOD

Krpeljni meningoencefalitis (KME) je humana zoonoza rasprostranjena u tzv. prirodnim žarištima, rizičnim ili endemskim područjima diljem Europe i Azije (1). Poznata se žarišta iz godine u godinu proširuju, uz istodobno javljanje novih gdje do sada nisu zabilježena, naročito u sjevernijim gorskim područjima (2-4). Ovisno o naravi uzročnika, geološko- ekonomskim i drugim znanim i neznanim čimbenicima endemsko se područje može prostirati unutar nekoliko kvadratnih metara do više kvadratnih kilometara. Visoko rizična endemska područja nalaze se u Švedskoj, Njemačkoj, Poljskoj, Češkoj, Mađarskoj, Austriji, Sloveniji i Hrvatskoj. Uzročnik bolesti je RNA-virus iz roda Flavivirusa (unutar porodice Flaviviridae). Virus se na čovjeka najčešće prenosi ubodom inficiranog krpelja iz roda *Ixodes ricinus*. U endemskim područjima prevalencija inficiranih krpelja virusom KME-a je različita od 0,5% do 5,0% (5-6). Sekundarni, znatno rjeđi prirodni put stjecanja infekcije povezuje se s konzumacijom svježeg mlijeka i mliječnih prerađevina inficiranih koza, krava i ovaca. Prirodni rezervoar virusa KME su različite vrste sisavaca, naročito kukcojedi i mali glodavci (7-8). Bolest ima sezonski karakter javljanja s najvećim pobolom u vrijeme najveće aktivnosti krpelja. Počinje porastom temperature zraka između 5 °C do 7 °C, u ožujku i travnju i završava krajem godine kada se temperatura spusti ispod tih vrijednosti, u listopadu i studenom. Oboljeti mogu sve dobne skupine, no bolest je rjeđa u populaciji do 15 godina. Infekciji su naročito izložene osobe koje obitavaju u endemskim područjima, odnosno one koje u njih profesionalno ili zbog rekreacije češće ulaze. Infekcija virusom KME-a u 70% do 95% slučajeva prolazi asimptomatski što potvrđuju brojna serološka testiranja ljudi koji obitavaju u endemskim područjima (9-10). Manifestna infekcija može pokazivati sve prijelaze od laganih subkliničkih do teških, smrtonosnih oblika bolesti. Faza oporavka traje od nekoliko tjedana do nekoliko mjeseci. Većina bolesnika se u potpunosti oporavi, a u jedne trećine ta je faza obilježena Post-encefalitičkim sindromom (PES), koji uključuje brojne neurološke i psihijatrijske simptome/pokazatelje različite težine i trajanja. Liječenje je samo simptomatsko. Aktivna, kontinuirana imunizacija danas je jedina mogućnost kontrole KME s učinkom na smanjenje morbiditeta i mortaliteta (11).

SVRHA RADA

Svrha rada bila je prikazati incidenciju i prostornu raspodjelu bolesnika s KME-om po naseljima u Koprivničko-križevačkoj županiji i ustanoviti jesu li se tijekom našeg istraživanja u toj incidenciji i prostornoj raspodjeli događale bilo kakve promjene.

REZULTATI

U ispitivanom razdoblju od 1. siječnja 1979. godine do 31. prosinca 2011. godine liječili smo u Djelatnosti za infektivne bolesti i Djelatnosti za pedijatriju Opće bolnice »Dr. Tomislav Bardek« u

Naselje	Broj stanovnika	Broj bolesnika	Broj stanovnika / Broj bolesnika
ĐURĐEVAC	6378	47	136
Budrovac	374	2	187
Čepelovac	342	1	342
Grkine	131	4	33
Mičetinec	205	3	68
Severovci	142	2	71
Sveta Ana	100	7	14
KOPRIVNICA	23896	46	519
Herešin	724	1	724
Jagnjedovec	340	1	340
Reka	1519	1	1519
KRIŽEVCI	11219	47	239
Apatovec	350	2	175
Bojnikovec	220	1	220
Bukovje Križevačko	318	7	45
Carevdar	441	7	63
Cubinec	550	5	110
Čabrazi	154	1	154
Dijankovec	187	3	62
Donja Brckovština	166	2	83
Donja Glogovnica	130	3	43
Đurđić	267	1	267
Erdovec	207	1	207
Gračina	212	5	42
Karane	230	9	26
Kloštar Podravski	366	5	73
Lemeš	111	1	111
Lemeš Križevački	184	3	61
Majurec	424	3	141
Mali Carevdar	19	1	19
Mali Potočec	169	2	85
Marinovec	104	3	35
Mišijevac	69	1	69
Novaki Ravenski	179	2	90
Novi Bošnjani	81	3	27
Osijek Vojakovački	206	2	103
Pavlovec Ravenski	99	1	99
Pesek	273	1	273
Pobrdani Vojakovački	35	1	35
Podgajec	209	3	70
Poljana Križevačka	396	2	198
Povelić	85	1	85
Prikraj Križevački	194	1	194
Ruševac	180	1	180
Stari Bošnjani	104	2	52
Špiranec	150	2	75
Večeslavac	143	1	143
Veliki Potočec	169	3	137
Veliki Raven	218	3	73
Vojakovac	232	1	232
Žbrinovec	113	2	57
DRNJE	470	4	118
Torčec	623	1	623

Naselje	Broj stanovnika	Broj bolesnika	Broj stanovnika / Broj bolesnika
ĐELEKOVEC	1187	4	297
Imbriovec	340	2	170
FERDINANDOVAC	1659	18	92
Brodić	73	6	12
GOLA	881	5	176
Gotalovo	336	2	168
Novaćka	380	4	95
Otočka	234	2	117
Ždala	585	3	195
GORNJA RIJEKA			
Fajerovec	76	1	76
Fodrovec Riječki	60	1	60
HLEBINE	1153	11	105
Gabajeva Greda	149	4	37
KALINOVAC	1467	4	367
Batinske	98	1	98
KALNIK	334	2	167
Borje	137	1	137
Kamešnica	189	2	95
Obrež Kalnički	136	2	68
Popovec Kalnički	98	2	49
Potok Kalnički	180	13	14
Šopran	161	3	54
KLOŠTAR PODR.	1535	5	307
Prugovac	686	1	686
Budančevica	522	1	522
KOPR. BREGI	1345	3	488
Jeduševac	117	3	39
KOPR. IVANEC			
Botinovec	176	2	88
Kunovec	479	1	479
LEGRAD	925	4	231
Antolovec	72	2	36
Kutnjak	276	1	276
Veliki Otok	144	1	144
MOLVE	1441	20	72
Molve Grede	275	5	55
Repaš	469	7	67
NOVIGRAD PODR.	1903	20	95
Borovljani	237	1	237
Delovi	251	3	84
Plavšinac	143	1	143
Srdinac	17	3	6
NOVO VIRJE	1218	6	203
PETERANEC	1413	4	353
Sigetec	1205	1	1205
PODR. SESVETE	1628	6	271
RASINJA	877	10	88
Cvetkovec	210	1	210
Duga Rijeka	141	2	70
Gorica	140	2	70
Koledinec	171	1	171
Mala Rasinjica	34	1	34

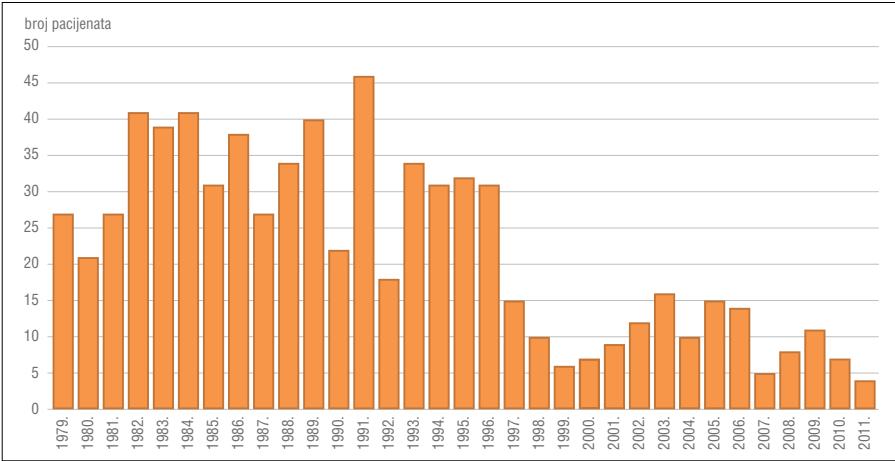
Naselje	Broj stanovnika	Broj bolesnika	Broj stanovnika / Broj bolesnika
Prkos	49	1	49
Ribnjak	50	2	25
Subotica Podravska	521	1	521
Velika Rasinjica	14	1	14
Veliki Grabičani	101	6	17
Veliki Poganac	236	2	118
SOKOLOVAC	477	1	477
Donja Velika	92	1	92
Donji Maslarac	74	4	19
Gornja Velika	97	4	24
Gornji Maslarac	42	1	42
Grdak	82	1	82
Hudovljani	137	5	27
Ladislav Sokolovački	120	3	40
Mala Branjska	60	1	60
Mala Mučna	81	2	41
Mali Poganac	140	1	140
Miličani	151	1	151
Paunovac	30	1	30
Rovištanci	58	1	58
Trnovac Sokolovački	104	2	52
Velika Mučna	334	2	167
Vrhovac Sokolovački	65	1	65
SVETI IVAN ŽABNO	1189	4	297
Brdo Cirkvensko	157	1	157
Cepidlak	155	1	155
Raščani	127	3	42
Sv. Petar Čvrstec	604	9	67
Trema	786	8	98
Hrsovo	267	1	267
Kendelovec	162	1	162
SV. PETAR OREHOV.	276	7	39

Naselje	Broj stanovnika	Broj bolesnika	Broj stanovnika / Broj bolesnika
Bočkovec	274	6	46
Bogačevo	84	4	21
Črnčevac	159	5	32
Dedina	203	20	10
Donji Fodrovec	175	1	175
Ferežani	110	1	110
Finčevac	91	2	46
Gorica Miholečka	57	2	29
Gregurovec	233	1	233
Kapela Rravenska	85	3	28
Kusijevac	87	1	87
Međa	180	2	90
Miholec	365	8	46
Mikovec	64	2	32
Mokrice Miholečke	155	2	78
Orehovec	101	4	25
Piškovac	44	2	22
Podvinje Miholečko	51	4	13
Sela Ravenska	70	1	70
Selanec	159	9	18
Selnica Miholečka	86	4	22
Šalamunovec	47	2	24
Vinarec	170	16	11
Vukovec	101	1	101
Zaistovec	263	4	66
Zamladinec	104	4	26
VIRJE	3280	22	149
Hampovica	265	6	44
Miholjanec	304	6	51
Rakitnica	140	1	140
Šemovci	521	5	104

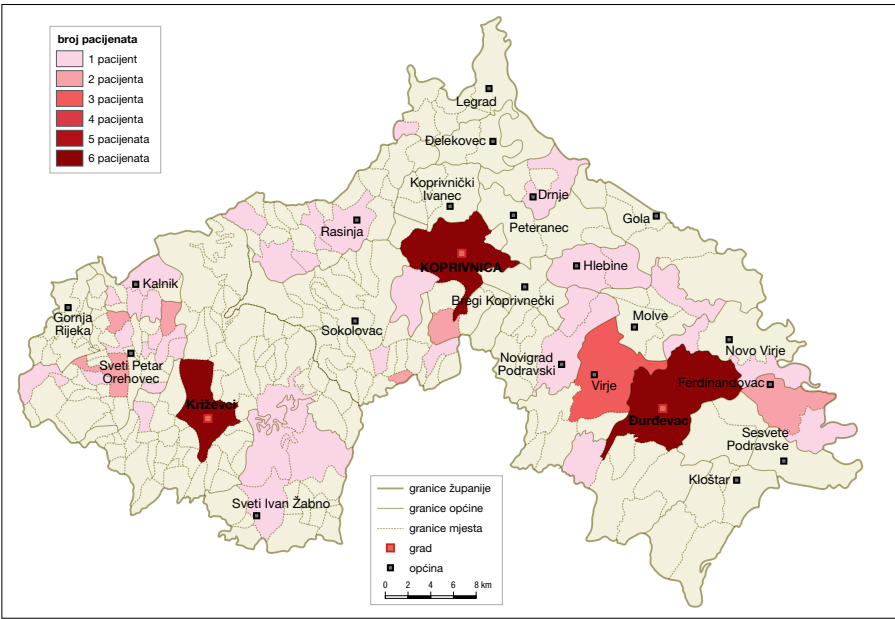
Tablica 1.

Prostorna raspodjela bolesnika s krpeljnim meningoencefalitisom od 1979. – 2011. godine po naseljima u Koprivničko – križevačkoj županiji u odnosu na broj stanovnika

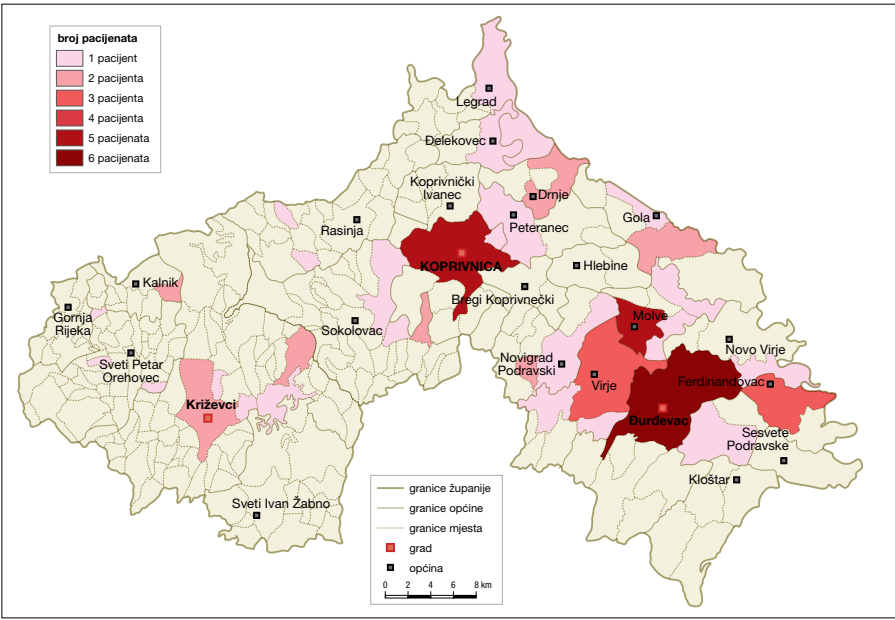
Koprivnici 714 bolesnika s dokazanom infekcijom virusom KME-a, 599 odraslih (84,0%) i 115-ero djece (16,0%), u dobi od dvije do 83 godine. Prevladava muški spol (63,3). Svi su bolesnici stanovnici naše županije. Potječu iz 168 naselja. U slici 1 prikazana je raspodjela bolesnika s KME-om po godinama hospitalizacije. Promatrajući i raščlanjajući raspodjelu bolesnika u pojedinim jedanaestogodišnjim razdobljima zaključujemo kako prvo razdoblje od 1979. godine do 1989. godine bilježi najvišu incidenciju (326/45,7%), dok se u posljednjih jedanaest godina (od 2001.godine do 2011. godine) incidencija bolesti više od tri puta smanjila (111 / 15,4%). Prostorna raspodjela bolesnika s KME-om po naseljima u razdoblju od 1983. godine do 1984. godine prikazana je u grafikonu 1. U tom smo razdoblju liječili 76-ero bolesnika s KME-om od kojih 34-ero (44,7%) obitava na križevačkom, 26-ero (34,2%) na koprivničkom i 16-ero (21,0%) na đurđevačkom području. Najviše bolesnika potječe iz naselja: Virje (3), Ferdinandovac (2), Vinarec (2), Dedina (2), Miholec (2), Donji Maslarac (2) i Jagnjedovac (2). Podjednako je bilo bolesnika s prebivalištem u gradovima: iz Đurđevca šestero, iz Koprivnice i Križevaca sedmero bolesnika. U grafikonu 2 prikazana je prostorna raspodjela bolesnika s KME-om po naseljima, u razdoblju od 1995. godine do 1996. godine. U tom smo razdoblju

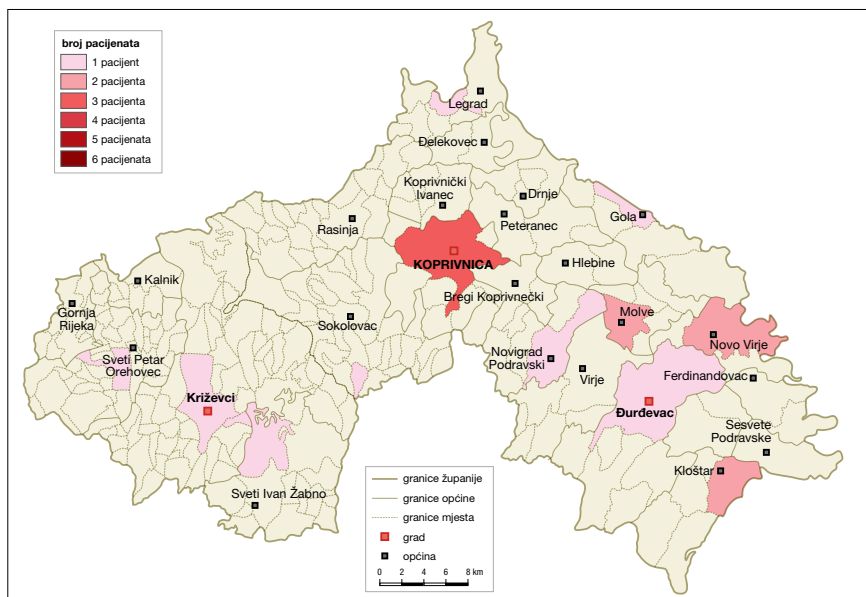
Slika 1.
Kretanje broja
bolesnika na području
Koprivničko-križevačke
županije od 1979. do
2011. godine
(crteže priredio
D. Feletar)

Grafikon 1.
Prostorni raspored
bolesnika po naseljima
u Koprivničko-
križevačkoj županiji za
1983./1984. godinu,
kada je bilo ukupno 76
bolesnika

Grafikon 2.
Prostorni raspored
bolesnika po naseljima
u Koprivničko-
križevačkoj županiji za
1995./1996. godinu,
kada je bilo ukupno 60
bolesnika

Grafikon 3.
Prostorni raspored bolesnika po naseljima u Koprivničko-križevačkoj županiji za 2009./2011. godinu, kada je bilo ukupno 18 bolesnika

liječili 60-ero bolesnika s KME-om: 14-ero (23,3%) s prebivalištem na križevačkom, 22 (36,6%) na koprivničkom i 24-ero (40,0%) na đurđevačkom području. Po broju bolesnika prednjače općine Molve (6), Ferdinandovac (4) i Virje (3). Iz Đurđevca je bilo šestero, iz Koprivnice petero i iz Križevaca dvoje bolesnika. Prostorna raspodjela bolesnika s KME-om po naseljima u razdoblju od 2009. godine do 2010. godine prikazana je u grafikonu 3. U tom smo razdoblju liječili samo 18-ero bolesnika s KME-om od kojih petero (28,0%) s prebivalištem na križevačkom, sedmero (39,0%) na koprivničkom i šestero (33,3%) na đurđevačkom području. Molve (2) i Kloštar Podravski (2) su u tom razdoblju općine s najviše bolesnika. Iz Koprivnice su bila tri, iz Đurđevca i Križevaca po jedan bolesnik. Prostorna raspodjela svih bolesnika s KME-om po naseljima u Koprivničko – križevačkoj županiji u razdoblju od 1979. godine do 2011. godine prikazana je u grafikonu 4, a u tablici 1 prostorna raspodjela svih bolesnika s KME-om po naseljima u odnosu na broj stanovnika. Koprivničko- križevačka županija ima 115 582 stanovnika – prosječno smo na 162 stanovnika zabilježili jednog bolesnika s KME-om. Iz 57 naselja hospitalizirali smo samo jednog bolesnika s KME-om, u ostalih 111 između dvoje i 22 bolesnika. Naselja s najviše bolesnika u odnosu na broj stanovnika su: Dedina, Vinarec, Potok Kalnički, Selanec, Podvinje Miholečko, Karane, Sveta Ana, Brodić, Veliki Grabičani i Donji Maslarac. Najviše bolesnika u odnosu na promatrano 32-godišnje razdoblje potječe iz naselja Virje (22), Novigrad (20), Ferdinandovac (18), Molve (18), Hlebine (11), Rasinja (10), Dedina (20), Vinarec (16), Kalnički Potok (13), Selanec (9) i Sveti Petar Čvrstec (9). Obitavalište 140-ero bolesnika s KME-om (19,6%) su naši gradovi: Đurđevac 47 (6,7%), Koprivnica 46 (6,4%) i Križevci 47 (6,7%).

RASPRAVA

Prve spoznaje o prisutnosti KME-a na području Republike Hrvatske potječu iz 1952. godine kada je ta krpeljom prenesena infekcija središnjeg živčanog sustava (SŽS-a) opisana u dva bolesnika iz okolice Križevaca (12-13). Nakon toga otkrića postepeno se prikupljaju podaci o rasprostranjenosti KME-a u Hrvatskoj. Nozoareali te prirodno-žarišne zoonoze nalaze se u sjevero-zapadnoj Hrvatskoj: okolica Koprivnice (14), Bjelovara (15), Zagreba, Varaždina i Čakovca, na sjevero-istoku: okolica Našica i Vinkovaca (16) i Gorskom Kotaru (17).

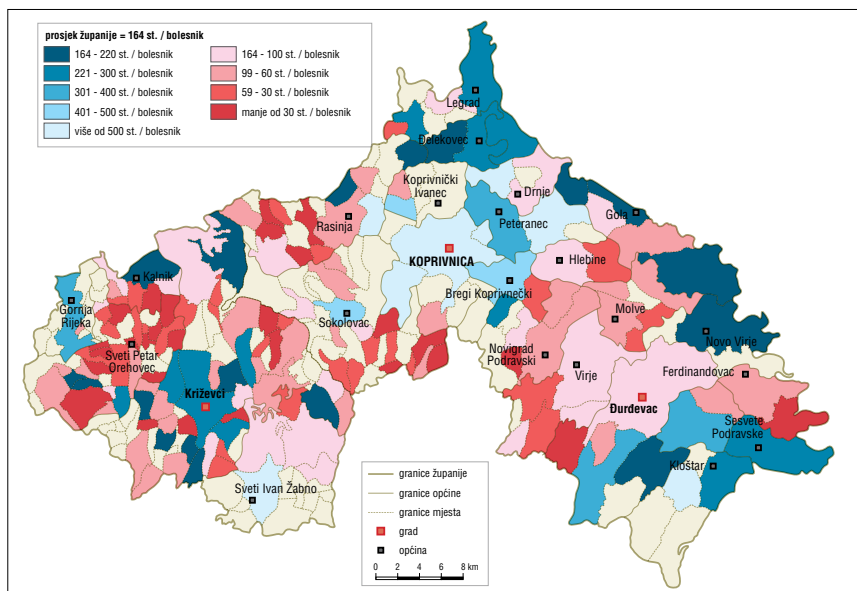
U Općoj bolnici »Dr.Tomislav Bardek« u Koprivnici KME je prvi put dijagnosticiran 1959. godine u jedne petogodišnje djevojčice. Iste godine počele su se voditi knjige upisa bolesnika liječenih u tadašnjem »Kužnom paviljonu«. O bolesnicima su brinuli liječnici internisti i pedijatri sve do dolaska stalnog liječnika 1965. godine. Podaci prikupljeni iz knjiga upisa (od 1959. godine do 1969. godine liječena su 66-ero, i od 1970.godine do 1978. godine 204 bolesnika s KME-om – više od 75,0% tih

bolesnika potječe iz križevačkog područja) su nepouzdati ako se zna da su u to vrijeme većina djece, a djelomično i odrasli bolesnici (zbog loših uvjeta smještaja u »Kužnom paviljonu«, koji nije obnavljan od njegove izgradnje 1909. godine) hospitalizirani na dječjem i internom odjelu naše bolnice, ali i u bolnicama susjednih županija, a dijagnostička obrada se tek djelomično provodila. Upravo su to bili glavni razlozi da je 1979. godina početna godina našeg istraživanja. Saznanje da je Koprivničko-križevačka županija endemsko žarište KME bilo je povod da s posebnom pažnjom proučavamo osobitosti te bolesti.

Prikupljeni podaci pokazuju značajne promjene koje su se tijekom našeg dugogodišnjeg istraživanja dogodile na području Koprivničko-križevačke županije u incidenciji i prostornoj raspodjeli bolesnika s KME-om. I dok se diljem europskih endemskih područja objavljuju podaci o značajnom porastu incidencije KME-a (18-24) Hrvatska je iz desetljeća u desetljeće suočena sa sve naglašenijim padom incidencije ove bolesti. Pad incidencije KME-a nije izostao ni na području Koprivničko-križevačke županije (25). U prvom jedanaestogodišnjem razdoblju našeg istraživanja prosječno smo godišnje liječili 29,6 bolesnika s KME-om, u drugom 26,5 i u trećem se incidencija više od tri puta smanjila (prosječno smo liječili 10 bolesnika godišnje). Razlog tako značajnom padu incidencije KME-a teško možemo objasniti. Možda objašnjenje jednim dijelom treba potražiti u, iz ekonomskih razloga smanjenoj dijagnostičkoj obradi bolesnika, spoznaji kako se nešto događa u načinu življenja našeg stanovništva – ljudi su neovisno o dobi promijenili navike i aktivnosti svakodnevnog života, i za razliku od većine Europljana, sve više vremena provode u zatvorenom prostoru, daleko od staništa krpelja, mogućnosti stjecanja krpeljom prenosive infekcije virusom KME-a. U našem okruženju pad incidencije KME-a bilježe još samo Austrija (gdje je širokim dugogodišnjim programom vakcinacije vidno smanjen broj slučajeva KME-a), Mađarska i Slovenija (1,26). I dok Mađari pad incidencije pripisuju uspješnim preventivnim mjerama, prije nego smanjenoj aktivnosti krpelja u endemskim područjima, profesor Strle (27) misli da mjere zaštite koje ne obuhvaćaju široku populaciju ne mogu biti jedini i osnovni razlog tako izrazitom padu incidencije ove bolesti. Koprivničko-križevačka županija prva je u Hrvatskoj 1981. godine počela provoditi aktivnu imunizaciju protiv KME-a (28). U program cijepljenja koji se kontinuirano provodi sve do danas, uglavnom su uključene rizične skupine našeg stanovništva (prvenstveno šumski radnici). Suglasni smo s mišljenjem profesora Strle-a da ovakve preventivne mjere imaju tek mali učinak na pad incidencije KME-a, tim više ako se pouzdano zna da su gotovo dvije trećine naših bolesnika necijepljeni poljoprivrednici. KME je sve rjeđa bolest i u djece do 15 godina. U posljednjih deset godina liječeno je zbog KME-a samo osmero djece. Procijepljenost djece vrlo je mala- do sada je cijepljeno manje od 1000 djece.

Gotovo istodobno s padom incidencije prikupljeni podaci pokazuju i značajne promjene koje su se dogodile u prostornoj raspodjeli bolesnika s KME-om. Uočili smo sve izrazitiji pad incidencije na križevačkom području i sve učestaliju pojavu bolesti u nizinskom dijelu Županije- u naseljima uz rijeku Dravu. I dok smo tijekom prvog promatranog razdoblja zabilježili najveću incidenciju KME-a na križevačkom području (56,5%), tih je bolesnika u posljednjem promatranom razdoblju bilo dva puta manje (28,1%). Istodobno hospitaliziramo sve više bolesnika s koprivničkog, naročito đurđevačkog područja. Obitavalište jedne petine bolesnika (19,6%) su naši gradovi. Ubod inficiranog krpelja je u većine tih bolesnika uslijedio izvan mjesta prebivališta, u šumi (branje gljiva, kestena, sječa drva), vinogradu, tijekom poljoprivrednih radova.

Ustanovili smo kako su se pojedina, u početku istraživanja vrlo »aktivna« naselja, u odnosu na KME, s vremenom »ugasila«: Vinarec (1980.-1989.), Selanec (1980.-1991.), Kalnički Potok (1981.-1991.), Karane (1982-1998.), Carevdar (1979.-1990.) - u zgradama su navedene godine hospitalizacije prvog i posljednjeg bolesnika s KME-om u tom naselju. Takvih naselja, ali znatno manje ima i na koprivničkom (npr. Veliki Grabičani - 1982.-1996.), i na đurđevačkom (Šemovci - 1988.-1995., Miholjanec - 1985.-1996.) području. Pojedina naselja, prvenstveno ona u nizinskom dijelu Županije »aktivna« su sve do danas uključujući: Ferdinandovac, Repaš, Novo Virje, Molve, Virje, Novigrad, Hlebine. Rasinja je primjer naselja s intermitentnom pojavom KME-a, a Kloštar Podravski naselje u kojem je ova bolest prvi put zabilježena tek 2000. godine.

Grafikon 4.
Prostorni raspored svih
bolesnika u razdoblju
1979.-2011. po naseljima
u Koprivničko-križevačkoj
županiji. Mjerilo: broj
stanovnika na jednog
bolesnika. Prosjeck
županije: 164 stanovnika
na 1 bolesnika

Jesu li za uočene promjene u incidenciji i prostornoj raspodjeli odgovorne klimatske promjene? Poznato je da smo u posljednjih nekoliko desetljeća suočeni s progresivnim globalnim zatopljenjem, klimatskim promjenama koje su posredstvom ljudske aktivnosti uzrokovane prekomjernim porastom koncentracije stakleničkih plinova u atmosferi. Globalna srednja temperatura zraka je tijekom 20. stoljeća približno porasla između 0,3 C i 0,6 C (29). Taj se trend porasta temperature nastavlja i početkom 21. stoljeća. Globalno zatopljenje, posljedične klimatske promjene uzrokuju prema očekivanju i široki raspon posljedica na ljudsko zdravlje uključujući i promjene u širenju krpeljom prenosivih uzročnika bolesti. Vremenske i prostorne promjene temperature i vlaga imaju s velikom vjerojatnošću značajan učinak na biologiju i ekologiju krpelja - vektora, domaćina na kojem se krpelji hrane, replikaciju patogena u krpeljima, mogućnost transmisije uzročnika bolesti, djeluju na ponašanje ljudi čije su vanjske aktivnosti također neizravno vezane uz meteorološke čimbenike (20, 30-32).

Upravo najupečatljivija promjena u epidemiologiji krpeljom prenosivih uzročnika bolesti koja se protekla dva desetljeća dogodila (i još uvijek se događa) u većini europskih endemskih područja je porast incidencije KME-a. Taj povećani trend rezultat je povećanja broja slučajeva u već dobro poznatim endemskim žarištima, ponovne pojave bolesti gdje je dugo nije bilo, ili se javljala samo sporadično i pojave bolesti gdje do sada nije zabilježena, osobito u sjevernijim gorskim područjima. Iako taj uočeni porast incidencije KME-a može biti posljedica poboljšanja kvalitete sustava epidemiološkog nadzora, uporabe kvalitetnijih dijagnostičkih metoda, sve bolje informiranosti o krpeljom prenosivim uzročnicima bolesti, endemskim žarištima i ostalim čimbenicima, istraživačke studije pokazuju da se promjene u intenzitetu transmisije uzročnika i prostorna raspodjela mogu povezati s učinkom zatopljenja uzrokovanog klimatskim promjenama. Klimatske promjene nisu izostale ni na području Koprivničko-križevačke županije (u analiziranom razdoblju srednja godišnja temperatura zraka prosječno je rasla 0,5 C / 10 godina) - izostale su međutim nadprosječne pojave vezane uz KME- porast incidencije i prostorna raspodjela. I dok u europskim endemskim područjima krpelji »osvajaju« sve viša gorska područja, naši krpelji napuštaju Kalničko gorje, svoja nova staništa nalaze u nizinskom području, uz rijeku Dravu.

ZAKLJUČAK

Našim dugogodišnjim istraživanjem nedvojbeno smo dokazali promjene koje su se dogodile u incidenciji i prostornoj raspodjeli bolesnika s KME-om – pad incidencije i sve učestaliju pojavu bolesti u nizinskom dijelu naše Županije. Zašto su se dogodile (i još uvijek se događaju) opisane promjene - pitanje i dalje ostaje otvoreno.

LITERATURA

- Suss J. Epidemiology and ecology of TBE relevant to production of effective vaccines. *Vaccine* 2003; 21 (Suppl. 1): 19-35.
- Broker M, Gniel D. New foci of tick-borne encephalitis virus in Europe. Consequences for travellers from abroad. *Travel Med Infect Dis.* 2003; 1: 181-4.
- Daniel M, Danielova V, Križ B, Jirsa A, Nozička J. Shift of the tick *Ixodes ricinus* and tick-borne encephalitis to higher altitudes in Central Europe. *Eur J Clin Microbiol.* 2003; 22:327-8.
- Zeman P, Beneš Č. A tick-borne encephalitis ceiling in Central Europe has moved upwards during the last 30 years: possible impact of global warming? *Int J Med Microbiol* 2004; 293 (Suppl 37):48-54.
- Oehme R, Hartelt K, Mall S, Bockel M, Kimming P. Foci of tick-borne diseases in south-west Germany. *Int J Med Microbiol* 2002; 291 (Suppl 33): 22-9.
- Suss J, Schrader C, Abel U, Bormane A, Duks A, Kalnina V. Characterization of tick-borne encephalitis (TBE) foci in Germany and Latvia (1997 – 2000). *Int J Med Microbiol* 2002 ;(Suppl 33): 34-42.
- Dizij A, Kurtenboch K. *Clethrionomys glareolus* but not *Apodemus flavicollis*, acquire resistance to *Ixodes ricinus* L., the main European vector of *Borrelia burgdorferi*. *Parasite Immunol* 1995; 17: 177- 183.
- Kocianova E, Kozuch O, Bakoss P, Rehocek J, Kovaceva E. The prevalence of small terrestrial mammals infected with tick-borne encephalitis virus and *Leptospirae* in the foothills of the southern Bavarian forest, Germany. *Appl Parasitol* 1993; 34: 283-90.
- Kunz C. Tick-borne encephalitis in Europe. *Acta Leiden* 1992 ; 60: 1-14
- Gustafson F, Forsgren M, Gardulf A, Granstrom M and Svenungsson B. Antibody prevalence and clinical manifestation of Lyme borreliosis and tick-borne encephalitis in Swedish orienteers. *Scand J Infect Dis* 1993 a; 25: 605-611.
- Heinz FX, Holzmann H, Essl A i sur. Field effectiveness of vaccination against tick-borne encephalitis. *Vaccine* 2007; 25: 7559- 67.
- Fališevac J. Krpeljni meningoencefalitis u SR Hrvatskoj. *Liječ vjesn* 1963; 85: 1077-84.
- Fališevac J, Rulnjević J, Bezjak B, Hellenbach H, i Breitenfeld J. Klinička zapažanja kod krpeljnog meningoencefalitisa. *Liječ vjes* 1964; 86 : 705.
- Mišić- Majerus LJ, Bujčić N, Mađarić V, Avšić-Županc T. An abortive form of tick-borne encephalitis. *Acta Med Croat* 2003; 57: 111-6.
- Borčić B. Zapadni panonski nozoareal krpeljnog meningoencefalitisa u SR Hrvatskoj. *Liječ Vjesn* 1988; 110: 195-8.
- Topolovac J, Puntarić D, Antolović- Požgaj A i sur. Serologically detected »new« tick-borne zoonoses in eastern Croatia. *Croat Med J* 2003; 44 : 626- 9
- Borčić B, Kaić B, Gardašević- Morić I. Krpeljni meningoencefalitis u Gorskom Kotaru – nove spoznaje. *Liječ Vjesn* 2001; 123: 163-4.
- Lindgren E, Gustafson F. tick-borne encephalitis in Sweden and climate change. *Lancet* 2001;358:16-18.
- Daniel M, Danielova V, Križ B, Kott I. An attempt to elucidate the increased incidence of tick-borne encephalitis and its spread to higher altitudes in the Czech Republic. *Int J Med Microbiol* 2004;293(Suppl 37):555-562.
- Križ B, Beneš Č, Danielova V, Daniel M. Socio-economic conditions and other anthropogenic factor influencing tick-borne encephalitis incidence in the Czech Republic. *Int J Med Microbiol* 2004; 293(Suppl 37):563-568.
- Danielova V, Križ B, Daniel M, Beneš Č, Valter J, Kott I. Effects of climate change on the incidence of tick-borne encephalitis in the Czech Republic in the past two Decades. *Epidemiol Microbiol Immunol* 2004;53:74-81.
- Suss J. Zum aktuellen Auftreten der FSME in Europa- *Epid Bull* 2005; 16:140-5.
- Sumilo D, Bormane A, Randolph SE. Tick-borne encephalitis in the Baltic States: Identifying risk factors in space and time. *Int J Med Microbiol* 2006; (Suppl 40): 76-9.
- Križ B, Daniel M, Danielova V, Beneš Č. Sudden increase in tick-borne encephalitis (TBE) cases in the Czech Republic in the year 2006. IX International Jena Symposium on Tick-borne Diseases- climate change and tick-borne disease. Jena, 15 March-17 March 2007.
- Mišić-Majerus LJ, Zaninović K, Čmrk-Kadija V, Đaković- Rode O. Globalno zatopljenje, klimatske promjene, učinak na krpelje i krpeljnom prenosive patogene. *Infektološki glasnik* 2008; 28:2, 61-68.
- Kunz C. vaccination against TBE in Austria. The success story continues. *Int J Med Microbiol* 2002;291 (Suppl.33): 56-7
- Strle F Tick-borne encephalitis. 73. Znanstveno-stručni simpozij »Klimatske promjene i utjecaj na infektivne bolesti« 2007, Program i sažeci:17.

- Mišić-Majerus LJ, Buijić N, Mađarić V. Imunoprofilaksa protiv KME na području kalničke panonije. Imunoprofilaksa 1994; 66-76.
- Houghton JT, Meira Filho LG, Callander BA, Harris N, Kathenberg A, Maskell K i sur. Climate change 1995: The Science of Climate Change. UK: Cambridge University Press ; 1995.
- Githeko AK, Lindsay SW, Confalanieri UE, Patz JA. Climate change and vector borne diseases: a regional analysis. Bull WHO 2000;78: 1136-47
- Randolph SE. Evidence that climate change has caused »emergence« of tick-borne diseases in Europe? Int J Med Microbiol 2004; 293 (Suppl.37): 5-15.
- Daniel M, Dusbabek F. Micrometeorological and microhabitat factors affecting maintenance and dissemination of tick-borne diseases in the environment. U: Sonenshine DE, Mather TN, ur. Ecological Dynamics of Tick-Borne Zoonoses. New-York: Oxford University Press; 1994; str. 91-138.

SUMMARY

Koprivnica-Križevci County has been known as an endemic hotspot for tick-borne encephalitis (TBE) for the past 60 years, though it is certain that the disease was present here earlier. Special emphasis was placed on examining the specificity of TBE and in gathering new knowledge about its epidemiology, clinical signs and diagnosing the disease, though many issues have remained unknown to the present day. The objective of this study was to show the prevalence and spatial distribution of patients with TBE by settlements, and to determine whether the prevalence and spatial distribution has changed over the course of the study. Over the period from 1979 to 2011, a total of 714 patients with TBE (599 adults and 115 children, aged 2 to 82 years) were treated at the Infective Diseases ward and Paediatric Ward of the Dr. Tomislav Bardek Clinical Hospital in Koprivnica. There were more male than female patients and all patients were residents of the county, originating from 168 settlements. The average prevalence was one TBE patient per 162 residents in the county. Of the settlements, 57 had only one TBE patient, while the remaining 111 settlements had between 2 and 22 patients. The settlements with the highest number of patients to residents were: Dedina, Vinarec, Potok Kalnički, Selanec, Podvinje Miholečko, Karane, Sveta Ana, Brodić, Veliki Grabičani and Donji Maslarac. The highest numbers of patients in the investigated area originated from the settlements: Virje (22), Novigrad (20), Ferdinandovac (18), Molve (18), Hlebina (11), Rasinja (10), Dedina (20), Vinarec (16), Kalnički potok (13), Selanec (9) and Sveti Petar Čvrstec (9). One-fifth (19.6%) of all TBE patients lived in towns. Based on the collected data, significant changes were established in both the prevalence and spatial distribution of TBE patients. In the first examined 11-year period, a total of 29.6 patients per year were examined, which decreased to 26.5 in the second 11-year period, and decreased by more than three-fold in the third period. In examining the distribution of patients by place of residence, a pronounced drop in prevalence was observed for the Koprivnica area, with an increasing prevalence of the disease in settlements along the Drava River. Over time, several of the initially very "active" settlements, in terms of the disease, were "extinguished" over time, some occasionally or permanently remained "active", while several new settlements have become active in recent years (e.g. Kloštar Podravski, etc.). The reason for such a significant drop in the incidence of TBE and changes in the spatial distribution of patients is difficult to explain. One possible explanation should be sought, due to the fact that diagnostic testing has been reduced due to the economic situation, that certain changes have been taking place in the lifestyle of the county's inhabitants. Preventative measures that do not encompass the broader population (immunization programmes for TBE are aimed primarily risk groups of the population) cannot have a significant effect on the prevalence of this disease. And while the majority of Europe's endemic areas associate (with high significance) an increase in the prevalence and changes in spatial distribution of the disease with climatic changes, primarily with increasing air temperature, these factors, though present, cannot be accountable for the changes observed in the territory of Koprivnica-Križevci County.

PRIKAZI NOVIH KNJIGA, ČASOPISA I ZNANSTVENIH SKUPOVA

REVIEWS OF NEW BOOKS, MAGAZINES AND CONFERENCES

TAJANA SEKELJ IVANČAN: *PODRAVINA U RANOM SREDNJEM VIJEKU: REZULTATI ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA RANOSREDNJOVJEKOVNIH NALAZIŠTA U TORČECU*, ZAGREB, INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU, 2010., STR. 425.

U opsežnoj i vrijednoj knjizi dr. sc. Tajane Sekelj Ivančan, više znanstvene suradnice u Institutu za arheologiju iz Zagreba, *Podravina u ranom srednjem vijeku*, izneseni su rezultati arheoloških istraživanja na području sela Torčec, koji su u okviru spomenutog instituta, koji je i izdavač knjige, vođeni od 2002. do 2008. godine. Osim Tajane Sekelj Ivančan, u knjizi su svoje priloge objavili i Mario Novak, Siniša Krznar, Snježana Kužir, Tajana Trbojević Vukičević, Marko Poletto, Renata Šoštarić, Vedran Šegota, Metka Culiberg i Damir Doračić.

Na početku knjige nalazi se proslav prof. dr. sc. Željka Tomičića u kojem predstavlja i analizira monografiju, tj., opisuje cilj istraživanja, strukturu i sadržaj monografije te metodu istraživanja. Nakon uvoda slijedi autoričin predgovor u kojemu iznosi metode istraživanja, osvrt na literaturu i prethodna istraživanja, pripreme za njeno istraživanje, financiranje projekta, suradnike te se na kraju zahvaljuje institucijama za uložene financije i ljudima na uloženom trudu.

Knjiga se sastoji od tri velike cjeline. U uvodu prvoj cjelini autorica naglašava skromna saznanja u vezi naselja stanovništva ranog srednjeg vijeka na području sjeverne Hrvatske, gdje se istraživanja provode pedesetak godina. U novije vrijeme istražuje se apsolutno-datacijskim 14C analizama koje su pokazale da je život u ranome srednjem vijeku bio mnogo intenzivniji nego što se pretpostavljalo. Na kraju se osvrće na monografiju za koju smatra kako ustvari govori o identitetu stanovništva sjeverne Hrvatske uz rijeku Dravu.

Drugo poglavlje, *Prostor Podravine*, govori o zemljopisnom smještaju Podravine između njenih prirodnih granica, geomorfološkim značajkama te utjecaju rijeke Drave, reljefa i šuma na naseljavanje tog prostora. Autorica je podijelila Podravinu na ludbreški, koprivnički, đurđevački i srednji ili virovitički dio te opisuje njezin smještaj u kontekstu europskog prostora. Analizirajući, nadalje, dosadašnje arheološke spoznaje o ranosrednjovjekovnim naseljima Podravine, autorica zaključuje da je prostor Podravine dosta neistražen unatoč ovcem broju uočenih lokaliteta koje bi trebalo istražiti. Prema dosadašnjim podacima nema evidentiranih cjelovito očuvanih arheoloških nalaza, nego je u većini slučajeva registrirano postojanje »srednjovjekovnih jama«. Jedine rezultate dala su zaštitna arheološka istraživanja lokaliteta velikih površina prije gradnje suvremenih prometnica. Poslije toga slijedi arheološka analiza područja u spomenutoj podijeli Podravine. Tako je u varaždinskom i ludbreškom dijelu Podravine poznato tek nekoliko arheološki istraživanih lokaliteta naseobinskog karaktera, koji se mogu datirati u rani ili prijelaz iz ranog u razvijeni srednji vijek. Od nalazišta izdvajaju se *Stara Ves* kod Nedelišća, *Šarnjak*, lokalitet u blizini sela Šemovec, uz potok Bliznu, *Varaždin*, *Brezje 1*, *Zbelava-Pod lipom* te lokalitet u okolici sela Sigetec o kojima autorica donosi zemljopisna obilježja, godine pronalaska, istraživanja i otkrića. Što se tiče koprivničke Podravine, na isti način autorica opisuje nalazišta *Đelekovec*, *Peteranec-Vratnec 2*, *Cerine*, *Seče*, *Kelječe*, *Poljane*, *Grede 1*, *Srednje brdo*, *Starigrad-Kapetanov most*, *Koprivnica-Dugi slap-Ledave 1*, *Koprivnica Cindrišće 1*, *Rasko Pole*, *Vujčec* i *Velike Hlebine*. Na prostoru đurđevačke Podravine poznata su samo tri nalazišta, a to su *Volarski breg*, *Poligačev mlin* i *Crlenika*. Na području virovitičke Podravine nalaze se lokaliteti *Dota*, *Kiškorija-jug*, *Đurađ-istok*, *Suhopolje*, *Zvjerinjak-travni potok* i *Gaćište-Rječina*.

Treće poglavlje, *Arheološka istraživanja srednjovjekovnih naselja na području Torčeca*, detaljno opisuje lokalitete *Prečno Pole 1*, *Blaževo Pole 6*, *Ledine*, *Pod Gucak*, *Pod Panje* i *Rudičevo*. U okviru tih lokaliteta opisuje se vrsta, sastav i ime zapune, dimenzije i oblik ukopa te arheološke nalazi.

U četvrtom poglavlju, *Analiza nepokretnih nalaza*, analiziraju se stambeni objekti na lokalitetima *Prečno Pole 1*, *Ledine* i *Rudičevo*. Analiza obuhvaća ognjišta, dimenzije ukopa i zapune, geometrijski oblik, dimenzije, unutarnji i vanjski izgled i tipologiju nastambe, njeno uspoređivanje s nastambama istog tipa izvan Hrvatske, metodu datiranja te funkciju pojedinih dijelova nastambe. Nakon kuća analiziraju se ognjišta i vatrišta na otvorenom, dakle, ona koja se ne vežu ni uz jedan stambeni objekt. Analiza obuhvaća dimenzije zapune, ukopa i ognjišta te njegov sastav i funkciju, a takav tip je evidentiran na položajima *Prečno Pole 1*, *Blaževo Pole 6*, *Ledine* i *Rudičevo*. Na kraju se na isti način analiziraju samostojeće peći na položajima *Prečno Pole 1* i *Pod Gucak*, koje su služile za pripremu hrane.

U petom poglavlju, *Tipološko-kronološka analiza pokretne građe*, analiziraju se ulomci keramičkog posuđa, keramički uporabni predmeti, metalni, koštani i kameni uporabni predmeti te sporadični ulomci staklenih predmeta. Opisani su tipovi, oblici i varijante posuđa koje se pokušava razvrstati u određene skupine s istim značajkama. Odrednice za promatranje posuđa određuju se makroskopski, taktilno i vizualno. Određeni su funkcionalni oblik posude, osnovni dijelovi, način izrade, boja posude, način ukrašavanja, vrsta ukrasa i njegov smještaj na pojedinom dijelu posude. Svi primjerci ulomaka ili cjelovitih posuda koji se obrađuju navedeni su u *Katalogu nalaza* po kataloškom rednom broju koji prati slijed kataloga lokaliteta i uz koji je naveden ukupan broj i težina ulomaka koji pripadaju pojedinoj posudi te debljina stjenke. Također se, tamo gdje je to bilo moguće, određuje i visina posude, promjer oboda, vrata, trbuha ili dna te ukupan broj i težina svih ulomaka keramičkih posuda. Za svaku posudu navedeni su njeni osnovni očuvani dijelovi (R-rub, V-vrat, RM-rame, T-trbuh, D-dno i RČ-ručka). Nadalje su opisani tipovi rubova i njihove inačice. Tako postoje zaobljeni, zaobljeni sa žljebićem, jednostavno odrezani, odrezani s zaobljenom donjom usnom, razvijeni s naglašenom krag-usnom, narebreni, raščlanjeni s tri i više narebrenja te rubovi u obliku kaleža. Dno posude je razvrstano na ravno ili prstenasto, a donose se i podaci o znakovima na donjoj plohi dna posude. Izneseni su i tehnološki podaci, odnosno sastav ili mješavina gline koja može biti gruba s primjesom pijeska i većim granulama šljunka, srednja s primjesama pijeska i manjim granulama šljunka i fina s primjesom pijeska te vanjska boja, boja presjeka i boja unutarnje stjenke. Izrada posude se dijeli na ručno rađenu keramiku i onu rađenu na lončarskom kolu. Što se tiče ukrasa, izdvajaju se razne vrste valovnica i ukrasa izvedenih češljastim predmetom te je ustanovljeno i izdvojeno nekoliko tehnika ukrašavanja kao što su urezivanje, povlačenje češljastog predmeta i utiskivanje. Imajući sve to u vidu, nastojalo se grupirati posude koje su pokazivale iste ili slične značajke, a također ih se pokušalo i datirati 14C metodom.

Poslije keramičkih posuda analizirani su ostali keramički nalazi poput keramičkih pršljena, keramičkih poluproizvoda, diskoidnih keramičkih predmeta i kugle za koje se navode oblik, način izrade, funkcija, sastav, mjesto pronalaska, metoda datiranja i vrijeme izrade. Na isti način opisuje se oko 56 metalnih predmeta načinjenih od željeza, slitine, bakra i bronce koji su se koristili u domaćinstvu, gospodarstvu, graditeljstvu ili nekim nepoznatim namjenama. Od predmeta osobnih namjena opisane su karičice, pločice ili apleke, praporci, pređice, kopče, britve i okov torbice. Od predmeta u domaćinstvu i gospodarstvu izdvojene su igle, šila, kresiva, noževi, sjekire, dlijeto, harpun i vješalica. U predmete korištene u graditeljstvu ubrajaju se okovi, klinovi, čavli i karike, a u pojedinačne predmete poznate namjene, novac i strelice. Na kraju ovog poglavlja opisuju se ostali metalni predmeti ili dijelovi predmeta. Poslije keramičkih nalaza opisuju se koštani nalazi osobne namjene, predmeti korišteni u domaćinstvu, kameni nalazi poput brusova i ulomka mlinskog kamena te stakleni nalazi poput ulomaka ruba zdjele, dna balzamarija i staklenih perli.

Šesto poglavlje, *Značajke pojedinih nalazišta-organizacija naselja i kontinuitet zaposjedanja prostora Torčeca tijekom ranoga i razvijenoga srednjeg vijeka*, opisuje značajke nalazišta *Prečno pole I (Torčec I-Torčec V)*, *Prečno pole I (Torčec II)*, *Prečno pole I (Torčec III)*, *Blaževo pole 6 (Torčec III)*,

Ledine (Torčec IVa), Pod Gucak (Torčec IVb) i Rudičevo (Torčec Vb). Opisuje se slijed naseljavanja područja Torčeca, organizacija i oblik naselja, funkcija, gradnja, unutarnji i vanjski izgled kuća, građevni materijal te nalazi.

Sedmo poglavlje, *Povijesno-arheološki kontekst ranosrednjovjekovnog Torčeca*, donosi faze naseljavanja Torčeca u srednjem vijeku, a to su: *Torčec I* (druga polovina 6. i prijelaz na 7. st.), *Torčec II* (prva polovina 7. do prve polovine 8. st.), *Torčec III* (druga polovina 8. do sredine 10 st.), *Torčec IV* (druga polovina 10., 11. i 12. st.) i *Torčec V* (13. do početka 14. st.). Granične točke pojedinih kronoloških jedinica ili faza postavljene su na temelju poznatih povijesnih događanja, razlika u keramičkoj i drugoj građi, a sve je potkrijepljeno s radiokarbonskim apsolutnim datumima. Opisuje se intenzitet života, analiziraju se arheološki nalazi koji se pokušavaju pripisati starosjediocima, Avarima ili Slavenima, te se na taj način pokušava utvrditi koji su naseljavali Torčec u pojedinoj fazi.

Osmo poglavlje, *Torčec u kasnom srednjem vijeku i kontinuitet života do današnjih dana*, supotpisuju autorica i Tatjana Tkalčec, koje opisuju Torčec u kasnome srednjem vijeku i kontinuitet života do današnjih dana, o čemu svjedoči položaj *Dužine, Cirkvišće i Gradić* koji je bio nizinska utvrda. Detaljno se opisuju ta tri položaja, pokušavaju se odrediti njihove funkcije, a posebno se opisuje izgled utvrde Gradić te vizitacije o crkvi Stjepana kralja na položaju *Cirkvišće*. Također se obrađuju i prvi pisani podaci o srednjovjekovnom Torčecu u pojedinim ispravama, odnos prema ostalim naseljima te se pokušava odrediti tko je bio vlasnik naselja na temelju arheoloških analiza.

Deveto poglavlje, *Katalog nalaza*, sastoji se od popisa korištenih kratica u katalogu te samog kataloga nalaza, obogaćenog mnoštvom fotografija nalaza, o čemu je već pisano.

Druga cjelina knjige donosi radove spominjanih autoričinih suradnika koji se bave područjima znanosti kojima se autorica nije bavila, a vezani su uz arheološka iskapanja u Torčecu. Prvo poglavlje, *Antropološka analiza ljudskog kostura s nalazišta Torčec-Prečno pole I*, napisali su dr. sc. Mario Novak iz Odsjeka za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i mr. sc. Siniša Krznar iz Instituta za arheologiju. Poglavlje govori o ljudskom kosturu pronađenom 2005. godine na spomenutom položaju u naslovu poglavlja. Donose se rezultati istraživanja, tafonomija i stupanj očuvanosti, spol, metoda datiranja, spol, tjelesna visina, analiza zubiju te patološke promjene kostura.

Drugo poglavlje, *Životinjski ostaci sa srednjovjekovnih nalazišta u okolici Torčeca*, napisali su dr. vet. med. Snježana Kužir, dr. vet. med. Tajana Trbojević Vukičević i dr. vet. med. Marko Poletto s Veterinarskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U uvodu se definira arheozoologija, ukratko se opisuju početak i razvoj arheozoologije u Hrvatskoj, arheozoološka analiza, fauna srednjeg vijeka, cilj istraživanja, materijal i metode. Na kraju se donose rezultati određivanja nalaza prema položaju u kosturu, odnosno, kosti glave, trupa, udova, pojedinačni zubi, rezultati taksonomske odredbe nalaza, dobni odnosi, utvrđivanje spola i tragovi na kostima.

Treće poglavlje, *Analiza biljnih ostataka sa srednjovjekovnog lokaliteta Torčec kraj Koprivnice*, napisali su doc. dr. sc. Renata Šoštarić i dipl. ing. biol. Vedran Šegota iz Botaničkog zavoda Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U uvodu se govori općenito o arheološkom istraživanju spomenutog područja, a nakon toga se prelazi na rezultate i raspravu istraživanja biljnih ostataka, gdje se daju podaci o broju, vrsti i postotku identificiranja biljnih uzoraka te njihovo porijeklo, zastupljenost pojedine biljke u pojedinom razdoblju srednjeg vijeka, mjesto uzgoja i korištenje za pojedine svrhe. Na kraju se daje pregled arheobotaničkih nalaza u Švicarskoj, južnoj Njemačkoj, Austriji, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Makedoniji, Grčkoj i sjeveroistočnoj Italiji.

Istu tematiku je u četvrtom poglavlju, *Paleobotične raziskave na zgodnesrednjeveških najdišćih v okolici Torčeca pri Koprivnici*, na slovenskom jeziku obradila dr. sc. Metka Culiberg, znanstvena savjetnica u Biološkom inštitutu Jovana Hadžije Znanstvenoraziskovalnog centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti iz Ljubljane. U uvodu je obradila zemljopisni smještaj Torčeca i istraživanje Tajane Sekelj Ivančan, a nakon toga je analizirala bilje po lokalitetima i kronološkim fazama koji su već ranije spomenuti.

Posljednje poglavlje, *Tehnološka opažanja tijekom konzervatorsko-restauratorske obrade metalnih predmeta iz Torčeca*, napisao je Damir Doračić iz Laboratorija za restauriranje arheoloških predmeta

od metala Konzervatorsko-restauratorskog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu. Najprije se opisuje kemijski sastav pronađenih predmeta i faze konzervatorsko-restauratorske obrade, nakon toga se govori o očuvanosti željeznih i bakrenih predmeta i rezultatima laboratorijskog istraživanja, a poglavlje završava analizom zaštite, ukrašavanja i mogućeg pokazatelja metalurške aktivnosti.

Treću cjelinu knjige čini opsežan popis literature i izvodi iz recenzija dr. sc. Željka Dema, muzejskog savjetnika u Arheološkom muzeju u Zagrebu i prof. dr. sc. Mitje Guština s Instituta za dediščinu Sredozemlja Univerze na Primorskem iz Pirana u Sloveniji.

Knjiga je obogaćena raznim kartama, tlocrtima, fotografijama i tablicama nalaza i nalazišta čime je znatno olakšano praćenje teksta koji je teško razumljiv onima koji se ne bave tim područjem istraživanja, a sam sadržaj knjige nalazi se i na kompaktnom disku (CD-u) koji je priložen na kraju knjige.

Na kraju bih završio citatom autorice koji daje najbolji zaključak o ovoj knjizi: »Sav ovdje obrađeni materijal predstavlja, prije svega, hrvatsku kulturnu baštinu i pruža spoznaje o nacionalnom identitetu stanovništva dijela sjeverne Hrvatske uz rijeku Dravu, koji je zbog svoga prirodno-zemljopisnog položaja bio sjecištem različitih kulturnih utjecaja pa time i prožet različitim širim, istočnoeuropskim i srednjoeuropskim kulturnim stečevinama«.

Matej IŠTVAN

CRIS, ČASOPIS POVIJESNOG DRUŠTVA KRIŽEVCI, GOD. XIII., BROJ 1/2011.

U ožujku 2012. godine izašao je 13. broj časopisa Povijesnog društva Križevci *Cris*. Časopis je dosegao punih 467 stranica. Sadržajno se sastoji od četiri dijela. U prvi dio uvrštena je većina radova sudionika Međunarodnog znanstvenog skupa *Obitelj Makar i njihovo doba*. Radovi iz filozofije druga su sastavni dio časopisa. Tri rada ovog bloka su iz područja hrvatske filozofske bašine, a dva iz svjetske. Treći dio časopisa obuhvaća tekstove stalnih suradnika. Četvrta i posljednja cjelina sadrži stalne rubrike u časopisu pod nazivom prikazi, osvrti i obavijesti. Broj je zaključen povijesnim pregledom rada Povijesnog društva Križevci od 1989. do 2011. godine, Izvještajem o radu Povijesnog društva Križevci u 2011. godini te pregledom važnih obljetnica iz povijesti i kulture grada Križevaca vezanih za 2011. i 2012. godinu.

Od članaka koji su vezani za Međunarodni znanstveni skup *Obitelj Makar i njihovo doba*, prvi objavljeni je izvorni znanstveni rad Roberta Skenderovića pod naslovom *Ivan Andrija Makar i fra Luka Ibrišimović u službi zagrebačkog biskupa*. Autor u članku opisuje borbu između fra Luke Ibrišimovića i fra Augustina Jaharića oko nadležnosti nad Župom u Brodu na Savi. U tome se sukobu prelamalo nekoliko tadašnjih događaja koji su se paralelno odvijali - sukob vojnih i civilnih vlasti, sukob bosanskih i slavonskih franjevac te sukob Zagrebačke i Bosansko-đakovačke biskupije oko biskupijskih granica. U spomenutom unutarcrkvenom sukobu sudjelovao je i Ivan Andrija Makar kao lokalni vojni zapovjednik.

Izvorni znanstveni rad Đure Škvorca pod nazivom *Krajiške bune 1658. i 1666. godine* govori o bunama koje su izbile u drugoj polovici 17. st. na području Slavonske vojne krajine. Autor zaključuje da razloge bunama treba tražiti u povredi dobivenih povlastica, ali i u prekomjernom opterećivanju krajišnika nametnutim dužnostima, primjerice prijevozom drva, kopanjem i čišćenjem jama oko utvrda, ali i međusobnoj borbi sudaca. U gušenju bune 1666. godine sudjelovao je i potkapetan Nikola Makar iz Križevaca.

Prilozi poznavanju obitelji i posjeda Nikole Makara pregledni je rad Tomislava Bogdanovića. U članku je prikazan uspon vojničke obitelji Makar koja je živeći uz granicu s Osmanskim Carstvom, uspjela uz vojnu službu te ženidbenim vezama i dobrim upravljanjem imovinom steći veliko bogat-

stvo. Naglasak je stavljen na potpukovnika Križevačke kapetanije Nikolu Makara, njegovo upravljanje i raspolaganje obiteljskim posjedima.

Đuro Franković (Mađarska) pisao je o važnosti obitelji Makar u povijesti hrvatkog naroda i hrvatske manjine, kao i u povijesti Mađara u Pečuhu. Franković ističe važnost Ivana Makara i njegovih vojnika u obrani Pečuha od Osmanlija. Ivana Makara ističe kao utemeljitelja Ilirske škole koja je u Pečuhu djelovala do kraja 18. st. Rad je naslovljen *Makari-donatori Ilirske (Hrvatske) škole u Pečuhu*.

Ivan Huzjak piše *O počecima svetišta Majke Božje Žalosne u Koruškoj*. Navodi kako je proštenište Majke Božje Žalosne imalo svoje uspone i padove o kojima saznajemo u povijesnim vrelima i pobožnoj predaji. Opisano je kako Marija Jurin (supruga križevačkog potpukovnika Nikole Makara) podiže kip Majci Božjoj Žalosnoj na čijem su mjestu kasnije sagrađene prvo kapela, a zatim i crkva.

Drugi dio časopisa sadrži filozofski blok nazvan Zagreb-Osijek (via Križevci) u kojem participiraju radovi pet autora.

Prvi članak ovog bloka nosi naslov *Petrićevo razumijevanje astrologije u »Deset dijaloga o povijesti«* autorice Ivane Skuhala Karasman. Od autorice saznajemo da se Petrić u djelu *Deset dijaloga o povijesti* iskazao kao renesansni filozof koji je o povijesti naučavao kao disciplini kojoj je u središtu čovjek i koja je odraz ljudskog djelovanja. Nebesko uvelike djeluje na zemaljsko, posebice svojim kretanjem, svjetlošću, toplinom i uplivom.

Drugi članak vezan za Franu Petrića napisao je Davor Balić. U članku *Najranija svjedočanstva o Frani Petriću: Christian Gottlieb Jöcher, njegovi izvori i drugi biografski leksikoni od početka 17. do sredine 18. stoljeća* analizirana je natuknica objavljena o Petriću u četverossvešćanom bibliografskom leksikonu koji je sastavio njemački leksikograf Jöcher. Osim ove natuknice Balić je obradio i zapise o Petriću objavljene u drugim biografskim leksikonima te srodnim izdanjima na koje su se pozivali izvori Jöcherove natuknice o Petriću.

Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi napisali su Željko Senković i Elenora Kramarić. Autori su se usmjerili na sagledavanje triju Kantovih maksima, zatim na njegovu koncepciju uma i na ideju o radikalnom zlu, koja bi uvelike mogla dovesti u pitanje smislenost nastojanja oko odgoja. Zatim su detaljno istražili kantov spis *über Pädagogik (O pedagogiji)* te zaključili da se pojavljivanje praktičkog uma može omogućiti samo odgojem.

I četvrti članak u bloku potpisalo je dvoje autora, Vladimir Jelkić i Livija Reškovac. Članak su naslovlili *Nietzscheovo poimanje života*. Autori su istražili Nietzscheovo razumijevanje pojma *život (bios)*. Najčešće su se oslanjali na djelo *Volja za moć*. Razlikujući volju za moć od volje za nemoć zaključili su da je Nietzscheovo poimanje života aktualno i poticajno za bioetička promišljanja bliska biocentrizmu.

Ivan Peklić autor je posljednjeg članka ovog bloka. Naslovljen je *Ususret 130. obljetnici Markovićeve rektorskog govora (1881): ostvareni zadaci u istraživanju hrvatske filozofske baštine*, a obrađen je govor koji je Marković održao 1881. godine prigodom stupanja na dužnost rektora zagrebačkoga Sveučilišta. Marković je odredio zadatke kojima se trebaju posvetiti istraživači hrvatske filozofske baštine. Autor članka nudi prikaz i pregled dosadašnjih nastojanja u određivanju i izvršavanju zadataka koji se odnose na istraživanje hrvatske filozofske baštine. Podsjetio je i na rezultate onih istraživanja koja su ostvarili, primjerice, Erna Banić-Pajnić, Pavo Barišić i Ivica Martinović.

Treći dio *Crisa* sadrži radove stalnih suradnika. Radovi su u ovom dijelu, ovisno o recenzijama, podijeljeni u tri kategorije: izvorni znanstveni članci (8), pregledni radovi (5) i stručni članci (3).

Prvi od osam izvornih znanstvenih članak rad je Ranka Pavleša *Područje današnje Općine Sveti Petra Orehovec u srednjem vijeku*. U prvom dijelu obrađeni su posjedi Sveti Petar Orehovec i Gušćerovec. U radu ima riječi i o posjedu Sveti Mihalj-Miholec zagrebačkog biskupa koji se nalazio u okolici današnjih naselja Miholca i Fodrovca. U posebnoj cjelini obrađeni su dijelovi vlastelinstva Veliki Kalnik koje je zauzimalo sjeverni i južni dio opisanog područja.

Hrvoje Petrić u članku naslovljenom *O Kalničkom gorju 1780-tih godina: prilozi povijesti okoliša* najprije daje prikaz prirodnogeografske osobitosti s pokušajem rekonstrukcije stanja okoliša počet-

kom 1780-ih godina. Autor na primjeru Kalničkog gorja pokušava dati prilog definiranju modela istraživanja povijesti okoliša peripanonskih gorskih prostora u ranom novom vijeku. Nakon toga obrađuje ranonovovjekovne procese antropizacije Kalničkog gorja.

Gradski načelnici Bjelovara (1871.-1945.) članak je Željka Karaule u kojem daje kratke biografije gradskih načelnika/gradonačelnika grada Bjelovara u razdoblju 1871. - 1945. godine. Veliki broj načelnika bili su pouzdanici mađaronske, centralističko-jugoslavenske i ustaške vlasti.

Mira Kolar-Dimitrijević i Elizabeta Wagner obradile su temu *Grad Križevci i željezničke pruge*. U članku se govori kako su Križevci 1870. dobili svoje mjesto na glavnoj mađarskoj pruzi Zákány-Zagreb, a 1873. pruga je došla do Rijeke. Na vezu s Bjelovarom moralo se čekati do 1894., a projekt željezničkog spajanja Križevaca s Varaždinom, iako dio velike pruge Varaždin-Križevci-Bjelovar, nikada nije realiziran. Autorice zaključuju da su nepotpuno realizirani planovi utjecali na gospodarski razvoj i demografska kretanja čitavog područja.

Marija Korunek piše o *Župnoj crkvi Sv. Marka u međimurskoj Selnici*. Autorica pokušava definirati razvoj ove župne crkve koja je u suvremenoj literaturi pomalo zapostavljena. To i čini na temelju svih dostupnih podataka i rezultata pregleda same građevine.

Odraslo kulturno-prosvjetnih nastojanja župnika Vilima Švelca na društveno-gospodarske prilike u Župi Martinska Ves u razdoblju od 1857. do 1871. godine naslov je članka Domagoja Sremića. Autor piše da je uz poslove župnika, Vilim Švec bio angažiran i na kulturno-prosvjetnoj formaciji seljaka koja je duboko utjecala na društveno-gospodarske prilike seoske župe u Martinkoj Vesi.

Članak pod naslovom *Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata* autora Tomislava Bogdanovića govori o privrednom razvoju grada Križevaca krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Uz prikaz obrta, trgovine i industrije, dio rada posvećen je bankama i štedionicama koje su tada djelovale u Križevcima. Na kraju rada navedeni su primjeri križevačke tvorničke i obrtničke proizvodnje te neki trgovci i roba kojom su trgovali.

Ivan Peklić objavio je rad naslovljen *Djetinjstvo i školovanje biskupa Mije Škvorca*. Na temelju izvorne arhivske građe istraženo je djetinjstvo i školovanje biskupa Mije Škvorca. Većinu građe o biskupovom djetinjstvu i školovanju autor je pronašao u Arhivu Hrvatske pokrajne Družbe Isusove u kojem se čuva ostavština Mije Škvorca. Ostale podatke pronašao je u školskoj dokumentaciji, Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu i dnevniku koji je vodio biskup Mijo Škvorc.

Pregledni radovi započinju člankom *Nekoliko crtica o povijesti Đurđevca* Ivice Zvonara. Kroz minula stoljeća ova nikad osvojena stara *graničarska utvrda* sačuvala je spomen na svoju slavnu i zanimljivu povijest o kojoj autor piše u kratkim crtama na temelju postojećih znanstveno-stručnih priloga te dostupnih rezultata najnovijih istraživanja i spoznaja vezanih za prošlost đurđevačkog kraja.

Hrvatski podbanovi i župani Zagrebačke i Križevačke županije od sredine 16. do sredine 18. stoljeća članak je Ozrena Blageca. Autor niže hrvatske podbanove koji su ujedno bili i župani Zagrebačke i Križevačke županije između 1557. i 1756. godine. Određuje vrijeme njihovog podbanovanja, donosi kraće biografije te osnovne podatke o plemićkim obiteljima iz kojih potječu.

Željko Karaula donosi kratku biografiju bjelovarskog odvjetnika i političara Milana Rojca. Autor ističe njegovu vrlo značajnu i poticajnu ulogu u društvenom, političkom i kulturnom životu te stvaranju građanskog Bjelovara. Članak je naslovljen *Prilozi za biografiju Milana Rojca (1855.-1946.)*.

Jasmina Uroda Kutlić piše o *Hajdučiji u Moslavini u drugoj polovici 19. stoljeća na primjeru Joce Udmanića*. Početkom 60-ih godina 19. stoljeća Moslavinom četuju brojne družine, ali najpoznatija bila je ona Joce Udmanića, moslavačkog hajduka. O njemu su se pisali romani, pripovijetke, feljtoni, novinski članci pa čak i opereta. Udmanićevo hajdukovanje vjerno je pratio *Pozor*. Članci su pomogli autorici potvrditi istinitost priča i narodnih predaja, te joj omogućili izradu realističnijeg portreta i historijskog vjernijeg prikaza Udmanića.

Značajke političke i vojne situacije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1990./1991. s posebnim osvrtom na Križevce i Varaždin članak je Ivice Hrastovića. Zbivanjima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1990. i 1991. godine tema su članka. Hrastović zaključuje da iako sjeverozapadna Hrvatska nije bila izravno

izložena agresiji, dala je važan doprinos obrani zemlje u ljudskom potencijalu, posebice u osiguranju naoružanja.

Martina Pavić autorica je stručnog članka pod naslovom Pozdravne formule u »Epistolariju« Ivana Viteza od Sredne. Proučavanjem karakteristika rimskog antičkog, srednjovjekovnog i humanističkog pisma te pozdravnih formula na početku i na kraju osamdesetak pisama iz Vitezova Epistolarija autorica je došla do zaključka da su ona pisana po uzoru na srednjovjekovnu tradiciju pisanja pisama ars dictaminis.

Članak Osnovno školstvo u Križevcima na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće bavi se stanjem, problemima i promjenama u križevačkom osnovnom školstvu u razdoblju od 1886. do 1910. godine. Autorica članka je Đurđica Tinodi.

Vladimir Palošika prisjeća se križevačkog župnika Vida Cipriša u članku *Proslava 350. obljetnice mučeništva Blaženog Marka Križevčanina*. Navedeno je kako je tekla organizacija i tijek proslave 350. obljetnice mučeništva Blaženog Marka Križevčanina.

Četvrti cjelina sadrži stalne rubrike *Crisa: Prikazi, osvrti i obavijesti*.

Valentina Papić Bogadi u radu *Nadopune Johanna Christopha Adelunga Jöchero*vu »*Allgemeines Gelehrten-Lexiconu*« ukazuje na značaj Johanna Christopha Adelunga kao leksikografa i enciklopedista, a ne samo kao na vrsnoga filologa i gramatičara njemačkoga jezika. Rad se oslanja na dosadašnja istraživanja Jöcherova djela *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* te u kontekstu tog leksikografskog djela daje osvrt na Adelungove nadopune.

Ivan Dečak u radu naslovljenom *Andrija Španić: povodom 65. obljetnice smrti* podsjeća nas na jednog od najznamenitijih Ravljanina prof. dr. Andriju Španića (1895.-1946.), nezaobilazno ime zagrebačke i hrvatske oftalmologije prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Đuro Škvorc donosi prikaz *Okruglog stola: Oslobođanje križevačke vojarne i križevačke ratne postrojbe u Domovinskom ratu 1991.-1995. godine*. Okrugli stol održan je 16. rujna 2011. godine povodom dvadesete godišnjice oslobođanja križevačke vojarne, skladišta naoružanja i vojne opreme u Širokom Brezju pokraj Križevaca. Isti donosi i pregled *Scrinia Slavonica*, godišnjaka Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, vol. IX., br. 1., Slavonski Brod, 2009., str. 1-670.

Sveti Marko Križevčanin i Hrvatska pred Europskom Unijom članak je Ivana Miklenića u kojem autor razlaže pozitivne i negativne strane Europske Unije. Zaključuje da bi hrvatski katolici trebali odvagati pozitivne i negativne strane ulaska Hrvatske u Europsku Uniju, a da im je dragocjena pomoć u odluci Sv. Marko Križevčanin, Hrvat i Europljanin.

Tanja Baran donosi prikaz završne svečanosti *Trećeg susreta hrvatskog duhovnoga književnoga stvaralaštva »Stjepan Kranjčić«* održane 3. prosinca 2011. godine u Križevcima.

Ottone Novosel objavio je predavanje koje je održao u Novinarskom domu u veljači 2011. godine posvećeno Milanu Grloviću. Autor želi upoznati sugrađane o životu i radu Milana Grlovića jednog od utemeljitelja i prvog predsjednika novinarskog društva. Članak je tiskan pod naslovom *Milan Grlović (Križevci, 10. 10. 1852.-Zagreb, 9.6. 1915.)*

Dva osvrti pod naslovima *Povodom 20. godišnjice Povijesnog društva Križevci i Izvješće o radu Povijesnog društva Križevci u 2011. godini* donosi predsjednik društva Đuro Škvorc. Osvrt na križevačko nakladništvo u 2011. godini donosi Marijana Janeš Žulj. Broj završava pregledom važnijih događaja iz povijesti i kulture Križevaca, odnosno obljetnica vezanih za 2011. i 2012. godinu.

Tomislav BOGDANOVIĆ

SLAVKO GAVRILOVIĆ, GRAĐA ZA ISTORIJU VOJNE KRAJINE U XVIII. VEKU, KNJ. 5 – VARAŽDINSKI GENERALAT (KNJ. 3), SANU BEOGRAD 2009, 408 STR.; KNJ. 6 – VARAŽDINSKI GENERALAT, SANU, BEOGRAD 2011., 351 STR.

Pokojni povjesničar Slavko Gavrilović (1924.-2008.) nakon niza knjiga u kojima je objavljivao izvore o Vojnoj krajini i Ugarskoj, priredio je još dvije knjige građe za povijest Varaždinskog generalata u 18. stoljeću, koje su bile objavljene tek nakon njegove smrti. One zajedno kronološki obuhvaćaju razdoblje od 1728. do 1755. godine. Inače je u svojim ranijim knjigama ponovno objavio i dopunio izvore koje je ranije objavio Radoslav Lopašić, dok u ovima objavljuje uglavnom nepoznate ili manje poznate dokumente. Iako se podaci o Varaždinskom generalatu razdoblja do 1755. godine pronaći u brojnim objavljenim zbirkama, do sada su bila uočljiva dva osnovna nedostatka. Prvi je taj da je malobrojna objavljena građa razbacana u većem broju različitih i teže dostupnih starijih izdanja što otežava i usporava istraživanja. Drugi nedostatak je taj što rad na sustavnom objavljivanju građe o Varaždinskom generalatu redovito zaostaje za potrebama historiografije. Objavljivanjem ove građe oni su u većoj mjeri otklonjeni pa sada više ne postoje nikakve prepreke da se priđe monografskoj obradi Varaždinskog generalata u tijeku prve polovice 18. stoljeća, zaključno sa 1755. godinom, kada je izbila velika buna krajišnika koja uz reformu generalata iz 1754. godine predstavlja temeljnu prekretnicu u vojnokrajiškoj povijesti Varaždinske krajine.

Osobito je važna knjiga 6, koja se ograničava samo na dokumente o vrlo važnim događajima iz 1755. godine. Nakon što je Marija Terezija 1754. izdala Krajiška prava (Militar Graenitz Rechten) kojima je ujednačila ustroj Varaždinskoga i Karlovačkoga generalata te ukinula posljednje ostatke nekadašnje samouprave u Varaždinskom generalatu. Među graničarima Varaždinskoga generalata raslo je nezadovoljstvo zbog toga što su bili pretvoreni u regularne vojnike, zato što su stalno morali ratovati po stranim zemljama, a bili su i protiv uvođenja novih odora. Osim toga povećan je i materijalni teret, strani časnici i dio domaćih loše su postupali, provedena je militarizacija cjelokupnoga graničarskog života umjesto prijašnje samouprave. Splet tih nezadovoljstava izazvao je bunu koju su povelili stari krajiški časnici koji zbog nedovoljno obrazovanja nisu mogli napredovati u više činoe iako su imali ratne zasluge. Pridružili su im se i mnogobrojni knezovi koji su izgubili privilegiran položaj u društvu. Na čelu bune bio je kapetan Petar Ljubojević. Neposredan povod za izbijanje bune bio je pokušaj zapovjedništva da silom natjera graničare da daju novac za nove uniforme. Buna je počela u drugoj polovici siječnja 1755. godine. Velik broj pobunjenih graničara skupio se u selu Severin koje se nalazilo u središtu Generalata te je došlo do proglašenja »severinske općine«. Tamo su se u pravoslavnoj crkvi čuvali graničarski privilegiji. Graničari su 25. siječnja 1755. sastavili svoje Poteščice i uputili ih u Beč, što je predstavljalo kolektivnu tužbu krajišnika Varaždinskoga generalata, u kojoj su navedena sva zla i nepravde, oblici uznemiravanja, teške optužbe protiv njihovih oficira, kršenje njihovih privilegijalnih prava i zahtjevi za vraćanje starih krajiških pravica. Građa koju je objavio Gavrilović nadopunjava spoznaje o ovoj buni i predstavlja osnovu na kojoj bi se, uz korištenje do sada poznate građe, mogla napisati i monografija o toj buni. Podsjetimo samo da su još 2005. na objavljivanje nove izvorne građe i monografsku obradu upozoravali organizatori znanstvenog skupa o bunama 1755. godine koji je održan u Velikom Ravenu i Koprivnici u organizaciji kojega su sudjelovali Međunarodni istraživački projekt Triplex Confinium, Povijesna društva Koprivnica i Križevci. Objavljivanje manje poznatih ili nepoznatih izvora poput onih u ovim knjigama omogućiti će nove poticaje budućim istraživačima.

Hrvoje PETRIĆ

SUSRETI DVIJU KULTURA, OBITELJ ZRINSKI U HRVATSKOJ I MAĐARSKOJ POVIJESTI, ZBORNİK, MATICA HRVATSKA, UREDNICI SANDOR BENE, ZORAN LADIĆ I GABOR HAUSNER, ZAGREB 2012., STR. 558

U izdanju središnjice Matice hrvatske u Zagrebu, izašla je još jedna sjajna knjiga koja na zbornički način donosi doista velik broj novih saznanja o djelovanju slavnoga roda Zrinskih i njihovu vremenu. Rezultat je to uspješne suradnje hrvatskih i mađarskih znanstvenika i stručnjaka. Početkom listopada 2009. Matica hrvatska je u Zagrebu organizirala znanstveni skup o Zrinscima, a uz suradnju s Veleposlanstvom Republike Mađarske u Zagrebu, Institutom Balassi iz Budimpešte i hrvatskom podružnicom OTP Banke iz Zagreba. Pod glavnim uredništvom Romane Horvat, te uz osobito zalaganje urednika Sandora Benea, Gabora Hausnera i Zorana Ladića, nastala je jedna od najboljih i najobuhvatnijih knjiga dosad izdanih u Hrvatskoj o rodu Zrinskih i njihovu vremenu. U knjigu je uvršteno 19 znanstvenih radova, koji su bili podnijeti i na spomenutom skupu, a neki od njih su i dobro ilustrirani. Karakteristika gotovo svih članaka je korištenje izvornog materijala, tako da ova knjiga donosi pravo obilje novih podataka i saznanja, te na novi način osvjetljava ulogu članova Zrinskih od 14. do kraja 17. stoljeća, kao i na tadašnje prožimanje hrvatsko-mađarskih odnosa.

Na početku knjige uvrštena je studija Damira Karbića i Suzane Miljan o korijenima imena Zrinskih, odnosno o povijesti knezova Zrinskih u 14. i 15. stoljeću između staroga i novoga teritorijalnog identiteta. U opsežnoj studiji Krešimir Regan donosi dosad najtemeljitiju i najkompletniju povijest zrinško-frankopanskoga grada u Ozlju – od romaničkih početaka, preko izgradnje i pregradnji svih objekata, do Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja u 20. stoljeću. Bilo bi i te kako korisno da se taj tekst, s potrebnim proširenjima i ilustracijama, objavi kao monografija Ozlja. Mađarski povjesničar Geza Palffy piše o prekograničnoj povezanosti Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, odnosno o Zrinscima kao hrvatsko-mađarske plemićke obitelji u aristokraciji Ugarsko-hrvatskog kraljevstva i u tijeku Habsburške Monarhije.

O području sutoka Mure u Dravu, koje je odigralo važnu ulogu u obrani od Osmanlija u doba Zrinskih, tiskana su dva priloga. Dragutin Feletar piše o značenju Zrinskog Legrada i kratkovjeke utvrde Novi Zrin na Muri u obrani od osmanskih četa, s osobitim osvrtom na Legrad kao sjedištu Legradske (Međimurje) kapetanije. S obzirom da se Novi Zrin nalazio s mađarske strane Mure, mađarski znanstvenici Gabor Hausner, Lajos Negyesi i Zsuzsanna Padanyi donose najnovije rezultate istraživanja područja utvrde. U članku je iznijet i velik broj novih podataka o povijesti Novoga Zrina. Hrvoje Petrić piše o jednoj dosad manje poznatoj temi – o vezama između Zagreba i roda Zrinskih.

Istvan Bitskey bavi se pogledom povijesti i slika nacije u epu Nikole Zrinskog »Opsidio Szigetiana«. Ističe da je i taj ep imao utjecaja na formiranje mađarskog i hrvatskog pogleda na povijest i nacionalnog identiteta i da je borba protiv Osmanlija povijesno objedinila dva naroda. Sandor Bene donosi svojevrsnu povijest obitelji Zrinski, odnosno piše o rađanju i žanrovskoj pozadini genealogije Zrinskih. Temu zajedničke domovine kod Nikole Zrinskog, Laszlo Szörenyi opisuje pod naslovom »... i Mađar i Hrvat«, dokumentirajući tu tezu novim izvorima. Mađarska akademikinja Agnes R. Varkonyi razrađuje kakve su vrijednosne sustave razvijali i poštivali Zrinski, koji su se prenosili s očeva na sinove.

Margarita Šimat Sveštarov govori o dioskursnoj ikonografiji braće Nikole i Petra Zrinskog u 17. stoljeću, odnosno o zrinškoj concordiji u metafori i alegoriji. Jedan od najistaknutijih hrvatskih crkvenih intelektualaca, Ivan Golub, prihvatio se razraditi temu o dodirima Zrinskog, Križanića i Lipaya. U svojem drugom članku u knjizi, Gabor Hausner na temelju novih saznanja piše o posljednjem članu dinastije, o Adamu Zrinskom (1662.-1691.), njegovu značenju, trnovitom putu i djelima. Janos J. Varga piše o još jednom Zrinskom s kraja 17. stoljeća, o Ivanu Antunu Zrinskom – donosi njegovu biografiju, te opisuje njegovu političku i vojnu ulogu kao carsko-kraljevskog husarskog kapetana i počasnog dvorskog komornika.

Marton Szilagyi bavi se pojavama protestantizma u obitelji Zrinski, odnosno o odsjaju rekanonizacije Nikole Zrinskog u mađarskoj književnosti s kraja 18. i početka 19. stoljeća. Peter Hajdu donosi

osvrst na povijesni roman Kalmana Mikszatha »Nova Zrinijada«, koji je objavljen 1898. i prvi put u mađarskoj književnosti o Zrinskima se govori u formi političke kozerije. Alojz Jembrih je donio analizu radova i napisao o Zrinskima iz pera jednog o najznačajnijih hrvatskih književnih povjesničara, Zvonimira Bartolića iz Čakovca. Na kraju knjige uvršten je prijedlog Drage Miletića za kulturno-povijesni i turistički projekt »Banovina – postojbina Babonića i Zrinskih«.

Petar FELETAR

VIRJE NA RAZMEĐU STOLJEĆA, ZBORNİK 6, OPĆINA VIRJE, UREDNICI D. FELETAR I D. PODRAVEC, VIRJE 2012., STR. 200

Virje je kolijevka tiskarstva i novinstva u Podravini. U tom je mjestu 1979. osnovani Zavičajni muzej, a 1981. pokrenuto je izdavanje povremenog zbornika »Virje na razmeđu stoljeća«. Do 1993. izašlo je pet brojeva, a objavljeno je više od 50 stručnih i popularnih priloga, mahom iz povijesti virovske Podravine. Tada je taj projekt zastao, možda i stoga što je o Virju i Virovcima od tada do danas izdano više od 40 knjiga i publikacija. Ipak, početkom 2012. grupa entuzijasta okupljena oko Zmajskog stola Križevci Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja, odlučila je nastaviti s izdavanjem toga zbornika. Tako je krajem 2012. iz tiska izašao 6. broj zbornika »Virje na razmeđu stoljeća«, koji je svečano promoviran u okviru obilježavanja Martinjskih dana Općine Virje. Uredničkog posla prihvatili su se prof. dr. sc. Dragutin Feletar i mr. sc. Dražen Podravec, dok su u uredničkom odboru bili Mirko Perok (predsjednik), Dražen Podravec, Hrvoje Petrić, Dragutin Feletar, Marica Cik Adaković i Kristina Filipović. U zborniku je objavljeno 14 stručnih članaka, te na kraju pregled događanja u Općini Virje tijekom 2012. godine. Dio priloga napisan je u razini izvornih i preglednih znanstvenih radova.

Doc. dr. sc. Hrvoje Petrić donosi kratku informaciju o prvom spominjanju imena Virje u ranonovovjekovnim dokumentima. Zahvaljujući osmanskim izvorima, sada znamo da se ime Virje prvi put spominje 1552., a ne pedesetak godina kasnije kako se dosad smatralo (ranije Virje nosi ime Proda- vić). Arheolog Robert Ćimin u temeljitom članku izvještava o rezultatima arheoloških istraživanja kod župne crkve Sv. Martina (od 2009. do 2012.). Istraženo je nekoliko grobova na groblju koje je tu nekad postojalo, a otkopani su i temelji nekadašnje gotičke crkvice. Konture temelja stručno su konzervirane i priređene za javni uvid. Koprivnički povjesničar Ranko Pavleš izvještava o dva događaja vezana za Proda- vić (Virje) iz 15. stoljeća a odnose se na pljačku trgovaca.

Martin Matišin svojim je priložima (i radom u uredništvima) sudjelovao u svih šest zbornika, a sada donosi dva opsežna priloga. U prvom govori o zbje- gu Ličana u Virju u prosincu 1942. godine. Tada je u Virje izbjeglo iz Udbine i okolice 70-tak Hrvata, pred napadima partizana na taj kraj. Najviše je bilo djece, a Virovci su ih gostoljubivo primili. U drugom članku Matišin donosi iscrpne podatke i popise o sudjelovanju Virovaca u Domovinskom ratu od 1991. do 1995. godine. U članku se objavljuje popis svih sudionika Odreda narodne zaštite Mjesne zajednice Virje, te odreda Civilne zaštite Virje, zatim dragovoljaca Domovinskog rata iz redovnog sastava policije Općine Virje, dragovoljaca u redovnom sastavu policije, kao i u Zboru narodne garde. Opisuje se (uz popis sudionika iz Virja) sudjelovanje u HOS-u (Hrvatske obrambene snage), 105. brigadi hrvatske vojske Operativnog područja Bjelovar, 3. bojni operativnog područja Đurđevac (2. satnija – Virovska četa), 105. taktičkoj grupi, pa Samostalnoj Domobranskoj satniji Đurđevac, te 48. lakoartiljerijskoj bitnici protuzračne obrane Đurđevac i u vojnoredarstvenim akcijama Bljesak i Oluja. Na kraju je dat popis Virovaca koji su bili u drugim postrojbama Hrvatske vojske, a dat je i popis poginulih i ranjenih.

Prof. dr. sc. Mira Kolar Dimitrijević donosi zanimljive dopise (članke) koje su Ferdo Rusan i Mihael Slamić objavili u varaždinskom listu »Pučki prijatelj« od 1867. do 1870. godine. U njima je opisan svakodnevni život i događaji u Virju posve na kraju postojanja Vojne Krajine (razvojačenje je

započelo 1971.). Mr. sc. Vladimir Šadek prikazao je politički život na području Virja od 1929. do 1941. godine. Bilo je to vrlo burno (i krvavo) razdoblje, a u članku se posebno govori o djelovanju ustaške organizacije.

Mr. sc. Dražen Podravec donosi pregled rada samostana sestri dominikanki u Virju od 1942. do danas (o tome je napisao i posebnu monografiju). Dr. sc. Ivica Zvonar i Ivana Katušić donose članak o crkvenoj povijesti mjesta Sveta Ana s početka 20. stoljeća. Prvenstveno je prikazana povijest izgradnje i osnovnih spomeničkih vrijednosti svetoanske kapele Sv. Ane. Davorin Hećimović, dr. med., objavio je vrijedan etnografski članak o zadnjim virovskim tkaljama Marici Bušić i Barici Adaković. Donosi temeljit opis uzgoja lana i konoplje, zatim prerade vlakna, te konačno procesa snovanja i tkanja. Članak prate izvrsne fotografije pojedinih faza toga procesa, a koje je napravio dizajner Tomislav Turković.

Od gospodarskih tema uvrštene su dvije. Mirko Lukić temeljito piše o Centralnoj plinskoj stanici (I., II. i III.) Molve, kao hrvatskom energetsom dragulju. Opisao je povijest izgradnje, elemente proizvodnje i poslovanja, zaštitu čovjekova okoliša, te naglasio iznimno značenje podravskih nalazišta plina za ukupnu energetske bilancu Hrvatske. Mr. sc. Dražen Podravec dao je pregled razvoja virovskoga gospodarstva od kraja 19. stoljeća do danas. Razradio je razvoj i značenje poljoprivrede kao osnove gospodarstva toga kraja, potom obrtnih i trgovačkih djelatnosti, te industrije. Usporedio je i utjecaj demografskih prilika na razvoj gospodarstva, te naglasio potrebu i naveo neke mogućnosti izlaska iz recentne gospodarske krize.

Prof. dr. sc. Dragutin Feletar donosi temeljitu studiju o razvoju stanovništva Općine Virje od 1857. do 2011. godine. Kvantitativno kretanje potvrđuje tri osnovne faze: 1. Spori rast do kraja 19. stoljeća, 2. Rast i polagana stagnacija do sredine 20. stoljeća, te 3. Opadanje u zadnjih pola stoljeća. Posebna vrijednost članka predstavlja analiza prirodnog kretanja stanovništva župa Virje i Miholjanec od 1722. do 2011. godine, s podacima o broju krštenih, umrlih i vjenčanih po godinama. Prikazani grafikoni daju podlogu za dobru analizu i zaključke o procesu depopulacije ovoga područja. Data je i analiza drugih kvalitativnih značajki virovskog stanovništva, poput starosne i spolne strukture, razine školovanosti, veličini posjeda i obitelji itd.

Virovski pisac Petar Petričec donosi zanimljivu priču o svatovskim običajima, koja je pisana na hrvatskom kajkavskom govoru Virje. Na kraju zbornika objavljena je rubrika »Ako niste znali...«, što je zapravo svojevrsna kronika događaja u Općini Virje. Govori se o posjeti konzularnog zbora Virju, o postavi velike uskršne pisanice, o obiteljskom grbu Stauber, o radu filatelista, o grbu i zastavi Općine Virje, o sjećanju Ivana Crnkovića Zvonareva o Virju, o rezultatima političkih izbora u Općini od 1993. do danas, te o bibliografiji svih 44 izdanja o Virju koja su izašla od 1993. do 2012. godine.

Petar FELETAR

VAJDA – STO GODINA, PRINOS POVIJESTI PREHRAMBENE INDUSTRIJE U MEĐIMURJU, AUTOR DRAGUTIN FELETAR, VAJDA I MERIDIJANI, ČAKOVEC 2012., STR. 140

Objavljena je knjiga u povodu stoljeća postojanja Mesne industrije Vajda u Čakovcu. Međutim to nije klasična marketinška knjiga o jednoj tvrtki izdana u povodu visoke godišnjice, nego je znanstveno fundirani prikaz povijesti mesne industrije u Čakovcu od kraja 19. stoljeća do danas. Autor je član suradnik HAZU Dragutin Feletar, koji je od 1973. do danas napisao dvadesetak monografija poduzeća s prostora sjeverozapadne Hrvatske i Zagreba i time, zapravo, utemeljio specifičnu granu ekonomske povijesti i ekohistorije u hrvatskoj historiografiji. Kod toga je razvio metodologiju koja je proizašla i iz historijske geografije, te po uzoru na najbolje takve monografije u Europi.

Knjiga o Vajdi je skromnija po obujmu i ambicijama nego neke druge slične Feletarove knjige (primjerice velika povijest Podravke). No, bez obzira na skromnost po obujmu i grafici, knjiga o Vajdi je značajan prilog boljem poznavanju povijesti prehrambene industrije u Čakovcu i prvi ozbiljan pokušaj da se napiše sustavna povijest mesne industrije u tom kraju.

Iako se u prezentaciji građe autor koristi kronološkom povijesnom metodom, razrada pojedinih razvojnih razdoblja nudi suvremeni metodološki pristup, jer se na temelju izvorne građe i izvora razrađuju pojedini procesi i funkcije u razvoju poduzeća. Građa je podijeljena u tri velike cjeline: 1. Od kraja 19. stoljeća do 1945., 2. Od 1945. do 1990. i 3. Suvremeni razvoj od 1990. do 2012. godine.

U prvom poglavlju najprije se razrađuju opći ekonomski, politički i demografski čimbenici nastanka prvih radionica i pogona prehrambene manufakture i industrije u Čakovcu. Ona se u početku oslanjala najviše na promet i preradu peradi, divljači i jaja, koja se od početaka izvoze u više europskih zemalja. Tako je počeo i Elemer Vajda malim pogonom u Čakovcu 1912., a pravi posao nastavio je tek izgradnjom suvremene hladnjače 1922. godine. Bila je to prekretnica koja je lansirala Vajdu kao najznačajnijeg prerađivača i izvoznika peradi, divljači i jaja s ovih prostora. Tijekom Drugog svjetskog rata Mađari su konfiscirali pogone i tu nastavili proizvodnju konzervi za vojsku, pod imenom Hunnia.

Razvoj Vajde u realsocijalističkom razdoblju imao je dvije različite polovice: do 1964. i nakon toga. Nakon rata nastavlja se prerada peradi i divljači, ali u znatno većem obujmu, a uvodi se i prerada svinja i u manjoj mjeri goveda. Godine 1964. puštena je u pogon jedna od suvremenijih klaonica u tadašnjoj Jugoslaviji. Bila je specijalizirana za klanje svinja i goveda. Uz to je uskoro proradila i suvremena prerada mesa, a izgrađeni su i hladionički kapaciteti. Time je Vajda napustio svoju klasičnu proizvodnju i postao tipična mesna industrija za preradu svinjskog i goveđeg mesa. Vajda je razvio i solidnu mrežu vlastite kooperativne proizvodnje svinja i goveda, što joj je osiguralo kvalitetnu domaću sirovinu, a to znači visok ugled na tržištu.

Vajda je jedna od rjeđih mesnih industrija koja je izbjegla veće potrebe privatizacije nakon 1991. i kasnijih kriza, a zadržala je i kooperativnu proizvodnju u međimurskim gazdinstvima. Danas gotovo sve dionice tvrtke drže sami radnici. I u tijeku recentne ekonomske krize, Vajda uspijeva održati i unapređivati proizvodnju.

Svi procesi razvoja tvrtke prikazani su egzaktnim podacima i mjerilima. Najprije se prikazuje organizacijska i rukovodna struktura, uz sve promjene. Potom se obrađuje vrlo detaljno investicijski razvoj, uz detaljna obrazloženja svakoga investicijskog objekta. Potom slijedi analiza proizvodnje, od strukture do objašnjenja. Nakon toga podastiru se podaci o poslovanju sa svim relevantnim pokazateljima. Na kraju se daje analiza kadrovske strukture i njezinog značenja, te društveni i drugi život radnika. Na taj metodološki način obrađeno je svako razvojno razdoblje, dakako uz obilje faksimila dokumenata, fotografija, te kartograma i grafikona.

HRVOJE PETRIĆ

EKONOMSKA I EKOISTORIJA, BROJ 8, UREDNICI HRVOJE PETRIĆ I DRAGO ROKSANDIĆ, DRUŠTVO ZA HRVATSKU EKONOMSKU POVIJEST I EKOISTORIJU I MERIDIJANI, ZAGREB 2012., STR. 200

Redovito je izašao i 8. broj znanstvenog časopisa Ekonomska i ekohistorija, jedinog specijaliziranog časopisa za problematiku povijesti okoliša u Jugoistočnoj Europi. Uvršteno je 13 vrijednih članaka, a autori su iz Hrvatske, USA, Mađarske, Njemačke, Slovenije, Turske i Japana. Tako su i članci tiskani na hrvatskom, engleskom i slovenskom jeziku. Time časopis pridonosi boljoj suradnji znanstvenika i transferu znanja Hrvatske i svijeta.

I ovaj put je objavljen skup sličnih tema – Povijest zaštita rijeka i voda. U tom bloku biolog Goran Šafarek piše o recentnim hidromorfološkim promjenama na širem području ušća Mure u Dravu. Premještanje tokova rijeka vrlo je živo, a meandriranje je ilustrirano na kartama. Josip Lučić piše o prirodnoj kalvariji u istočnoj Hercegovini, pod naslovom »Trebišnjica – jučer najveća ponornica, danas tvornica struje, sutra...?«. Frank Zelko, sa sveučilišta Vermont, piše o potrebi zaštite ušća velikih rijeka: »Ribarenje umjesto razaranja – industrijska ekspanzija i ekološki protesti u Hamburgu i regiji Donje Elbe od 1960-tih godina do danas«. O zanimljivoj temi promjena i zaštite Ljubljanskoga barja pišu slovenski autori Matija Zorn i Mateja Šmid Hribar. Radi se o antropogenoj pokrajini kao zaštićenom području, koja nastoji (pre)živjeti s blizom urbanom jezgrom Ljubljane. Paul Hirt s Državnog sveučilišta Arizona (USA) donosi kratku povijest razvoja i zaštite rijeka u Sjevernoj Americi.

Uz glavnu temu broja, uvršteno je i nekoliko članaka s raznorodnim temama i porukama. Članak Vlatke Leskovic govori o etnografsko-topografsko-statističkim istraživanjima hrvatskih rijeka u prvoj polovici 19. stoljeća, a ističe osobito priloge Dragutina Seljana. Marin Knezović donosi malu studiju o prvim ranosrednjovjekovnim hrvatskim ispravama, koje govore o našoj dugoj jadranskoj obali, brojnim otocima i drugim elementima obalne razvedenosti – u njima ima podataka i o ekološkom stanju primorskoga krajolika. Radi usporedbe transformacije pajzaža, poučan je prilog japanskog ekohistoričara Isaoa Koshimure, koji piše o promjenama okoliša na rubu gorskog masiva Ryohakusanchi, pogotovo na primjeru gradića Johana i njegove okolice. Mirela Slukan Altić piše o planiranju urbanog razvoja Zagreba od 1962. do 1923. godine i o njegovu utjecaju na transformaciju okoliša.

Marija Benić Penava analizira proizvodnju buhača u kotaru Dubrovnik u razdoblju između dva svjetska rata, kao i utjecaj te djelatnosti na život stanovništva i okoliš. Slovenski znanstvenik Žarko Lazarević piše o razvoju ekonomske povijesti u Sloveniji – predstavio je metodološke osnove, tematske registre i referentni materijal u suvremenoj slovenskoj ekonomskoj historiografiji. Patricija Spiegler i Tibor Gonda s pečušskog sveučilišta pišu o potencijalima i razvoju eko-turizma na širem području južnog Zadunavlja u Mađarskoj, te o njegovu utjecaju na čovjekov okoliš. Na kraju je uvršten još jedan rad mađarskih autora: Lorant Bali i Laszlo Gulyas sa sveučilišta u Kesthelyu donose za nas osobito vrijedne podatke i savjete za što uspješnije korištenje europskih fondova, pogotovo u okviru hrvatsko-mađarske prekogranične suradnje. Dakako, kod toga posebne mogućnosti imaju projekti koji istražuju osiguranje ekološke održivosti u zaštiti rijeka, prvenstveno Mure i Drave.

Ovaj broj donosi i dva nekrologa. Drago Roksandić piše toplim riječima o životu i djelu znamenite hrvatske povjesničarke Mirjane Gross (1922.-2012.), a Helena Hećimović o njemačkom ekologu i zaljubljeniku u Dravu Martinu Schneideru Jacobyju. Na kraju je i petnaestak prikaza novih knjiga i publikacija s područja ekonomske i ekohistorije – autori prikaza su Goran Đurđević, Slaven Bertoša, Zrinko Novosel, Mira Kolar Dimitrijević, Mladen Domazet, Tomislav Krznar, Hatice Oruc, Danijel Patafta, Hrvoje Petrić, Vladimir Šadek, Petar Feletar i Dragutin Feletar.

Dragutin FELETAR

DRAGUTIN FELETAR – PRILOZI ZA BIOBIBLIOGRAFIJU, ZBORNIK U POVODU 70-GODIŠNJICE ŽIVOTA, UR. HRVOJE PETRIĆ, MERIDIJANI, KOPRIVNICA-SAMOBOR 2012., STR. 240

Bliski suradnici i bivši studenti organizirali su 10. srpnja 2011. u Donjoj Dubravi kolokvij o životu i djelu Dragutina Feletara u povodu 70-godišnjice njegova života. O poznatom hrvatskom geografu, povjesničaru i prosvjetitelju govorili su geografi, povjesničari, književni povjesničari i prijatelji. Temeljem članaka s kolokvija, te niza drugih priloga, nastala je zbornička knjiga, koju je 2012. objavila naklada Meridijana, a uz potporu tiskare Agencija za komercijalnu djelatnost iz Zagreba. Urednik

knjige je dr. sc. Hrvoje Petrić, docent na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a recenzenti su prof. dr. sc. Lučka Lorber iz Maribora i prof. dr. sc. Adolf Malić iz Zagreba.

Knjiga je podijeljena na tri opsežna poglavlja: 1. O životu i djelu Dragutina Feletara, 2. Pretisci radova o Dragutinu Feletaru i 3. Prilozi. Na početku je uvršten opsežan rad Hrvoja Petrića »Prilozi za biografiju Dragutina Feletara«. Prilog počinje s analizom genealogije obitelji Feletar iz Donje Dubrave, zatim govori o tijeku obrazovanja i radnih mjesta profesora Feletara, o novinarskoj, nakladničkoj i društvenoj djelatnosti, o radu na Geografskom odsjeku i na PMF-u, o prinosima hrvatskoj gospodarskoj povijesti, o prinosima kulturnoj povijesti, te o bavljenju politikom. Dat je i popis 11 znanstveno-stručnih časopisa i godišnjaka u kojima je Feletar bio urednik, zatim je navedeno 26 novina u kojima je objavio više od 3000 članaka i vijesti, te popis najvažnijih društvenih funkcija i članstvo u strukovnim organizacijama i tijelima. Objavljen je popis (izbor) najvažnijih nagrada i priznanja, među kojima je i Nagrada Josip Juraj Strossmayer, Državna nagrada za znanost, Red Danice hrvatske s likom Ruđera Boškovića, nagrade za životno djelo Grada Koprivnice i Koprivničko-križevačke županije, Europski vitez kulture u Budimpešti itd. Članak završava popisom od 165 znanstvenih skupova na kojima je sudjelovao profesor Feletar, uglavnom s referatom.

U nastavku prof. dr. sc. Zvonko Kovač, Donjodubravčanin i učenik profesora Feletar u osnovnoj školi, piše o odnosu prema zavičaju i važnosti Donje Dubrave u životu i radu Dragutina Feletara. Mario Kolar daje osvrt na književne stranice Dragutina Feletara, te temeljito analizira njegove četiri zbirke kajkavskih pjesama i knjige putopisa. Doc. dr. sc. Ružica Vuk, koja je bila studentica kod profesora Feletara, piše o njegovim prinosima hrvatskoj geografiji, a osobito industrijskoj, ekonomskoj i kulturnoj geografiji. Prof. dr. sc. Nevio Šetić, Zmaj Istarski i veliki meštar Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja, piše o članstvu i velikom prinosu Dragutina Feletara, Zmaja Velikootočkog, toj družbi, osobito u razdoblju od 2006. do 2011. kada je obnašao dužnost velikog meštra.

Slijedi važan dokumentacijski dio knjige, koji se prvenstveno odnosi na temeljit popis svih radova koje je objavio Dragutin Feletar. Na početku je dat popis knjiga koje je kao autor ili koautor napisao prof. Feletar – njih je do kraja 2012. godine 71. K tomu treba pribrojiti i pet naslova književnog sadržaja, te 30 udžbenika iz geografije za osnovne i srednje škole. Najduži je popis sastavljen po godinama, od 1965. do 2012. godine. Profesor Feletar u tom je razdoblju objavio 497 radova i članaka. Posebno je dat i popis objavljenih pjesama, putopisa i eseja (70 jedinica), te popis predgovora u knjigama i katalogima (143 jedinice). Golem je i urednički rad profesora Feletara – dosad je uredio 193 knjige.

Drugo poglavlje knjige odnosi se na pretiske radova o Dragutinu Feletaru, koji su objavljeni u novinama, časopisima i knjigama. Uvršten je predgovor Ernesta Fišera iz prve Feletarove knjige »Iz povijesti Međimurja« (1968.), zatim prilog prof. dr. sc. Mire Kolar Dimitrijević o prinosima Feletara novijoj povijesti sjeverozapadne Hrvatske (1974.), analiza prof. dr. sc. Zvonimira Bartolića o Feletarovom književnom stvaralaštvu (1978.), članak Ivana Peterlina o Feletarovoj knjizi Podravina (1988.), prof. dr. sc. Nevena Budaka o Feletarovoj povijesti Podravine (1988.), te književnice Božene Loborec o Feletarovim pjesmama (1994.).

Treće poglavlje knjige sadrži dva zanimljiva priloga. Tu je uvrštena autobiografija Dragutina Feletara, koja se odnosi na njegovo djetinjstvo u Velikom Otoku i Donjoj Dubravi, zatim mladenaštvo i školovanje u Donjoj Dubravi, Kotoribi i Varaždinu, te studij u Zagrebu. Prilog ima nekoliko poglavlja: 1. Velikootočki počeci, 2. Pučkoškolski dani u Donjoj Dubravi i Kotoribi, 3. Med i pelin stare varaždinske gimnazije, 4. Zagrebačko geografsko zrijevanje i 5. Makedonska epizoda. Na kraju knjige objavljen je poduži razgovor koji je s profesorom Feletarom vodio urednik knjige Hrvoje Petrić, koji govori o zanimljivim podacima o autoru i njegovim stajalištima o važnim pitanjima iz života i rada. Knjigu prati veći broj dokumentarnih fotografija.

Lučka LORBER

DRAŽEN PODRAVEC, SESTRE DOMINIKANKE U VIRJU, OPĆINA VIRJE, VIRJE 2012., STR. 288

Najplodniji virovski pisac mr. sc. Dražen Podravec, koji je napisao i temeljitu povijest školstva u tom mjestu, javio se još jednom vrijednom knjigom. Riječ je o knjizi »Sestre dominikanke u Virju«, a u podnaslovu piše i »Kongregacija svetih anđela čuvara – 70 godina Bogu na slavu, Redu na ponos, na dobro narodu«. Ovaj opsežan rad predstavlja važan prinos povijesti hrvatskih crkvenih redova. Iako obrađuje novije djelovanje dominikanki u razmjerno malom podravskom mjestu, studija je prevažna kockica u mozaiku povijesti toga reda u Hrvatskoj. Recenzentica knjige je sestra Katarina Maglica, poglavarica reda dominikanki iz Korčule, a likovno oblikovanje knjige dao je prof. dr. sc. Zdravko Tišljar.

Na prvih 50-tak stranica Podravec nas uvodi u povijest virovskih dominikanki. Najprije donosi kratku povijest Virja, uz naglasak na djelovanje katoličke crkve i crkvenih redova. Zatim je opisano djelovanje Sv. Dominika, te osnivanje i zadaci djelovanja reda dominikanaca (reda propovjednika – Ordo praedicatorum). Podastri su osnovni podaci o djelovanju dominikanaca i dominikanki na prostoru Hrvatske. Potom je posebno prikazano djelovanje Kongregacije svetih anđela čuvara u Korčuli, gdje je sjedište ove zajednice za Hrvatsku.

Najveći dio knjige odnosi se na temeljitu razradu osnivanja i djelovanja članica Kongregacije svetih anđela čuvara u Virju. Autor je opravdano odabrao tipičnu kronološku historiografsku metodu, jer je tako najpreglednije mogao osvijetliti povijesni put virovskih dominikanki. Najprije je prikazan dolazak i početno djelovanje sestara u Virju od 1942. do 1945. godine, u vrlo teškim ratnim vremenima kada je mnogima pomoć bila potrebna, a osobito izbjeglicama koji su došli iz Like i drugih krajeva.

Od 1945. do 2012. život i djelovanje sestara svetih anđela čuvara u Virju prikazan je kronološki po godinama. Za svaku godinu navode se podaci o najvažnijim događajima u samostanu: izgradnji, nabavci opreme, redovitim aktivnostima, susretima i slično. Također su razrađene sve personalne promjene, odnosno podaci o svim sestrama dominikankama, kao i suradnja u okviru i izvan Virja. Pojedini događaji ilustrirani su odgovarajućim fotografijama, te dokumentima i faksimilima. Taj ljetopis je u zadnjih dvadesetak godina pisan po mjesecima, tako da su doista temeljito zabilježena sva zbivanja. Na kraju je tiskana recenzija sestre Katarine Maglice, te navedeni svi izvori i literatura.

Dragutin FELETAR

IVICA ZVONAR, CRKVA SVETOGA KRIŽA U ŠEMOVCIMA, 1832.-2012., OPĆINA I ŽUPA VIRJE, VIRJE 2012., STR. 86

Marni istraživač povijesti virovske Podravine, povjesničar dr. sc. Ivica Zvonar, napisao je još jednu zavičajnu knjigu. Radi se o pregledu povijesti njegova rodnog mjesta Šemovci, uz posebni osvrt na tamošnju crkvu Svetoga Križa, koja ove godine slavi 180-godišnjicu izgradnje. Svaka zavičajna knjiga velik je prinos boljem poznavanju ukupne hrvatske povijesti – to je važna kockica u mozaiku nacionalnog istraživanja i sintetiziranja naše povijesti.

Predgovarači knjizi su Dragutin Španiček, predsjednik Mjesnog odbora Šemovci i vlč. Ivica Bačani, župnik župe Sv. Martina u Virju, kamo pripada i mjesto Šemovci. Župnik je, između ostalog zapisao: »Crkva kao zgrada je svjedok vremena i ljudi, a danas nam svjedoči što je sve prolazio čovjek kroz napaćenu hrvatsku povijest. Ova je knjiga prelijepi spomen na sve ono što je vezano uz crkvu Sv. Križa i mjesto Šemovci, uz ljude koji su se borili za čovjeka i brinuli se o svetinjama naše vjere«.

U uvodnom dijelu knjige Zvonar donosi osnovni pregled povijesti naselja i vjerskog života u Šemovcima. Crkvenu povijest mjesta podijelio je u dvije kronološke cjeline: u 19. stoljeću, te od

1900. do danas. Temeljito su razrađene sve sastavnice vjerskog i crkvenog života, a u okviru te razradbe najveća pozornost posvećena je mjesnoj crkvi Sv. Križa. Tako su detaljno opisane pripreme, izgradnja i opremanje šemovečke crkve, koja je izgrađena 1832. godine u stilu kasnoga baroka, na prijelazu prema klasicizmu.

Zvonar piše da »možemo reći da je crkva Sv. Križa svoj vanjski izgled, kakav ima i danas, dobila izgradnjom 1832. godine. Jedino je zvonik, koji danas ima piramidalnu kapu, početkom 20. stoljeća modificiran u odnosu na prvobitno stanje, kada je imao lukovičasti barokni oblik. Šemovečka crkva je longitudinalna, jednobrodna građevina kasnobarokno-klasicističkih stilskih karakteristika, sa zvonikom nad glavnim pročeljem. Glavno pročelje je vertikalno raščlanjeno pilastrim na tri dijela, od kojih je središnji neznatno istaknut u visini zvonika. Uz vanjske zidove broda prigradeni su kontrafori. Nad ulaznim dijelom podignut je kor na sva stupa.«

Crkva se postupno opremala s potrebitim inventarom, koji se mijenjao u skladu s materijalnim mogućnostima. Barokni oltar Sv. Križa je tako zamijenjen početkom 20. stoljeća. Današnji historičistički glavni oltar djelo je tirolskih majstora iz 1908., a tada je postavljena i propovjedaonica. Dva pobočna oltara, Majke Božje Škapularske i Sv. Roka, iste su stilske provenijencije, a postavljeni su 1913. godine. Crkva raspolaže i s vrijednim misnim priborom kao što su kaleži, misnice i slično.

Knjiga donosi detaljan opis crkvenog i vjerskog života, pogotovo u drugoj polovici 20. i početkom 21. stoljeća, što je popraćeno većim brojem dokumentarnih fotografija. Pri kraju knjige uvršteni su i kratki životopisi svećenika rođenih u Šemovcima, koji su ostavili trag u hrvatskoj političkoj i vjerskoj povijesti. To su mons. dr. Fran Barac, Gašpar Habek, Josip Selak i Juraj Vrabec.

Dragutin FELETAR

HRVATSKE OBLJETNICE, 12/13, DRUŽBE BRAĆA HRVATSKOGA ZMAJA, VARAŽDIN 2012., UR. MIROSLAV KLEMM, STR. 176

Inicijativom Tomislava Đurića, Zmaja od Cernika, Zmajski stol Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja u Varaždinu pokrenuo je 1998. održavanje godišnjih kolokvija, a uz sudjelovanje zmajskih stolova Varaždin, Čakovec, Križevci i Krapina. Najčešće teme na kolokvijima su obljetnice znamenitih osoba ili događaja iz hrvatske prošlosti. Taj se kolokvij održava redovito do danas, s time da su domaćin do 2008. bile Varaždinske Toplice, a od tada kolokvij se održava u Varaždinu. U svih dosadašnjih 14 kolokvija, pokrovitelj je varaždinska tvrtka Vindija i njezin direktor Dragutin Drk, Zmaj od Vindije.

Radovi s kolokvija redovito se objavljuju u posebnim zbornicima, koji su ranije tiskani svake godine, a u novije vrijeme kao dvogodišnjak (objavljuju se radovi s dva kolokvija). Tako je na 14. kolokviju, koji je održan u studenom 2012. predstavljen zbornik Hrvatske obljetnice broj 12/13. O važnosti i temama zbornika govorio je urednik Miroslav Klemm, Zmaj Trešnjevački.

Novi dvobroj zbornika Hrvatske obljetnice donosi 12 stručnih radova. Objavljeni članci nemaju aspiracije biti izvornim znanstvenim radovima, ali sa znanstvenom akribijom žele upozoriti na važne teme i obljetnice iz naše povijesti. I članci u novom zborniku u toj su namjeri posve uspješni. Nakon uvoda pročelnika Zmajskog stola u Varaždinu Branka Speveca, Zmaja Garestinskog, tiskan je članak Ivana Biondića, Zmaja od Tanaisa na temu »Tanajske ploče – europska odrednica Hrvata«. Kao gost Vladimir Huzjan iz Zavoda za znanstveni rad HAZU u Varaždinu, dao je tijekom oslobođanja Varaždina od bivše jugovojске u Domovinskom ratu.

Miroslav Klemm, Zmaj Trešnjevački, piše o zidnim slikama u kuriji Matačić-Dolansky u Vinici kraj Varaždina, koje su u propadanju i valjalo bi ih spasiti, kao i cijelu kuriju. O poznatom slikaru Hrvatskog zagorja, posebice Lepoglave, Gabrijelu Horvatu članak je napisao također Miroslav Klemm, a u povodu 25. obljetnice smrti. Nina Lipljin, Zmajica Starogolubovečka, donosi poetičan napis o velikom slikaru Miljenku Stančiću, a pod naslovom »Varaždin mi je mjera i obrazac«. Marijan Machala, Zmaj Oriovački III., opsežno je prikazao odnos Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja i autora

hrvatske himne Antuna pl. Mihanovića Petropoljskog. Osobito je istaknuto podizanje spomenika Lijepoj našoj u Zelenjaku 1935., na stotu obljetnicu prvog objavljivanja pjesme koja je postala naša himna.

Valentin Puževski, Zmaj od Kalnika, donosi poetičan zapis kako doživljava svoje Križevce. Stjepan Sršan, Zmaj Gorjanski, piše o djelovanju Pčelarskog društva od 1879., te o 130. obljetnici časopisa »Hrvatska pčela«. Članak u povodu 130. godišnjice glazbenika i skladatelja Vaclava Humla napisao je Zlatko Stahuljak, Zmaj Bjelovarski VI. Objavljen je i jedan članak iz arheologije, koji je napisala gošća kolokvija, varaždinska arheologinja Marina Šimek. Radi se o novootkrivenom lokalitetu Humščak kod Brezničkog huma, koji nudi nalaze od predpovijesti do kasnog srednjeg vijeka. Dva zadnja priloga napisao je Ivan Zvonar, Zmaj Čičanjski, a odnose se na povijest književnosti. Prvi govori o Stanku Vrazu i narodnim pjesmama od »meje megjimorske«, a drugi o važnosti i dosezima djelovanja marnog skupljača hrvatskog narodnog blaga, Franje Šavera Kuhača.

Dragutin FELETAR

VLADIMIR KALŠAN, JANKO KALŠAN, MEĐIMURSKI BIOGRAFSKI LEKSIKON, PRIVATNA NAKLADA, ČAKOVEC 2012., STR. 216

Kao jedna od prvih regija u Hrvatskoj, Međimurje je dobilo svoj biografski leksikon. Ovo leksikografsko djelo rezultat je višegodišnjeg rada povjesničara, oca i sina – Vladimira Kalšana (ravnatelj Muzeja Međimurja) i Janka Kalšana. O značenju toga izdavačkog pothvata, citirajmo riječi recenzenta, prof. dr. sc. Ive Goldsteina:

»Radi se o spoju vrlo ciljano i minuciozno prikupljenih pojedinačnih povijesnih činjenica, te potom detaljne biografske obrade. Na taj način »Međimurski biografski leksikon« predstavlja izvrstan priručnik za poznavanje povijesti Međimurja, koji će služiti široj zainteresiranoj javnosti u Međimurskoj županiji i izvan nje, odnosno u Hrvatskoj i inozemstvu. Radi se, naime, o knjizi kakvu zasad nema nijedna druga hrvatska regija/županija«.

Leksikon sadrži oko 600 natuknica o osobama koje su na bilo koji način zadužile svojim djelovanjem Međimurje. Izbor svakako nije bio jednostavan, jer se u takvom popisu nalazi barem dvije tisuće znanih ličnosti. Bilo je teško postaviti precizne kriterije za izbor imena, a još se teže njih egzaktno držati. Primjerice, ima zaslužnih osoba koje su morale ući u leksikon i sa svoje dvije ili tri objavljene knjige i onda je jasno da će se njihovi naslovi navesti u natuknici. No, ima osoba koje su napisale i nekoliko desetaka ili stotinjak naslova, pa ih je onda nemoguće navoditi u natuknici.

Da bi natuknice o oko 600 osoba stale u jednu omanju knjigu, autori su bili prinuđeni znatno skratiti natuknice. Zato i najzaslužnije osobe imaju maksimalno 60 do 70 redaka, a uglavnom se prikazi kreću do dvadesetak redaka. Dobar dio uvrštenih osoba predstavljen je i fotografijom.

Kao i uvijek kod takvih knjiga postavlja se pitanje: možda neki koji su uvršteni nisu trebali dobiti natuknicu, a neki značajniji nisu uopće uvršteni. Na primjeru Međimurja zasigurno takvih primjera ima, pogotovo stoga što se kriteriji dijelom nisu poštivali ili su bili vrlo promjunjivi. Zato je i ovaj leksikon, kao uostalom i druge knjige, pa i one leksikografske, autorsko djelo. Dakle, radi se o subjektivnom izboru autora, što je jedino moguće i što treba poštivati. Jedina realna primjedba odnosi se na dio natuknica za koje nisu korišteni odgovarajući izvori, pa su opisi ostali necjeloviti, odnosno unijeti su manje važni podaci, a oni značajniji su izostali.

Bez obzira na primjedbe, ovaj leksikon treba pozdraviti kao prvi takav o Međimurju. Bit će to valjana osnovica za svaka buduća istraživanja o međimurskim značajnicima, a zasigurno će potaknuti pisanje sveobuhvatnijeg i temeljitijeg leksikona o zaslužnim osobama kroz povijest Međimurske županije.

Petar FELETAR

UPUTE SURADNICIMA

Časopis »Podravina« objavljuje članke koji se recenziraju i one koji ne podliježu recenzentskom postupku. Članci koji se kategoriziraju kao znanstveni i stručni moraju imati dvije pozitivne recenzije.

Recenzirani radovi kategoriziraju se na sljedeći način:

1. Izvorni znanstveni članci, kratka priopćenja, prethodna priopćenja i izlaganja sa znanstvenog skupa sadrže neobjavljene rezultate izvornih istraživanja u potpunom ili preliminarnom obliku. Oni moraju biti izloženi tako da se može provjeriti točnost rezultata istraživanja.

2. Pregledni radovi sadrže izvoran, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojemu autor i sam aktivno sudjeluje. Mora biti naglašena uloga autorova izvornog doprinosa u tom području u odnosu na već objavljene radove, kao i iscrpan pregled tih radova.

3. Stručni rad sadrži korisne priloge iz područja struke i za struku, koji ne moraju predstavljati izvorna istraživanja. Časopis objavljuje i tekstove koji spadaju u grupu »građa« koja sadrži, prema pravilima za objavljivanje, pripremljene izvorne dokumente.

Kategoriju **članak** predlažu dva recenzenta, a u slučaju njihova neslaganja konačno mišljenje donosi uredništvo. Kategorizacija se navodi i objavljuje u zaglavlju članka.

Uredništvo i urednici pridržavaju pravo na manje izmjene teksta, lekture i grafičkih priloga, ali tako da to bitno ne utječe na sadržaj i smisao članka.

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima. Časopis izlazi u pravilu dva puta godišnje, a rukopisi se ne vraćaju.

Osim recenziranih članaka, časopis »Podravina« objavljuje recenzije i prikaze knjiga te periodike, a prema potrebi obavijesti, bilješke, reagiranja i slično.

Jednom prihvaćeni članak obvezuje autora da ga ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole uredništva časopisa koje je članak prihvatilo, a i tada samo uz podatak o tome gdje je članak objavljen prvi put.

Prilozi za časopis »Podravina« moraju biti pisani na računalu, u jednoj od verzija programa MS Word (od 6.0 nadalje) ili iznimno u nekom od programa koji su kompatibilni s MS Word. Svi tekstovi moraju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta (*.doc). Potrebno je koristiti font Times New Roman. Veličina slova je 12, a prored 1,5. U bilješkama je veličina slova 10, a prored jednostruki (single).

Uredništvu treba dostaviti jedan ispis teksta i disketu (ili CD).

Članci se mogu predati osobno uredniku ili se šalju na adrese (s naznakom: Za časopis »Podravina«):

- urednik prof. dr. sc. Dragutin Feletar, Trg mladosti 8, 48000 Koprivnica
- Meridijani, Obrtnička 26, 10430 Samobor, meridijani@meridijani.com
- urednik Hrvoje Petrić, Vinka Vošickog 5, 48000 Koprivnica, h.petric@inet.hr

Članci ne bi smjeli prelaziti opseg od dva arka (32 kartice), a autori dobivaju besplatno primjerak časopisa »Podravina« te prema mogućnostima i do deset primjeraka separata.

Tablice, grafički prilozi (crteži, karte i dr.) i fotografije moraju imati numeraciju i takav raspored u tekstu da ih je moguće uvrstiti paralelno s tekстом. Grafički prilozi se prilažu u originalu, svaki na posebnoj stranici, formata do A4. Naslov tablice (skraćeno Tab.) stavlja se iznad, a izvor ispod nje. Izvorni znanstveni članci u pravilu ne smiju koristiti grafičku dokumentaciju drugih autora. Ako se koristi takva dokumentacija, obvezno treba citirati autora. Kod objavljivanja starih karata i grafika treba navesti autora, izvor ili ustanovu gdje se grafički prilog čuva te signaturu ako postoji.

Svaki je autor dužan dostaviti sljedeće podatke o članku i sebi:

- a) naslov članka
- b) ime(na) autora

c) naziv i adresu ustanove u kojoj autor radi

d) za članke koji se recenziraju potrebno je priložiti sažetak, a on treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i kratki zaključak. Treba ga pisati u trećem licu i izbjegavati pasivne glagolske oblike, a optimalan opseg sažetka je tekst koji ima oko 250 riječi

e) ključne riječi na jeziku članka.

Članci se objavljuju u pravilu na hrvatskom, njemačkom, slovenskom i engleskom jeziku.

CITIRANJE I PISANJE BILJEŽAKA

Prezime autora piše se velikim tiskanim slovima (verzal), a ime običnim slovima (kurent). Naslov članka se piše običnim slovima, a naslov djela udesno nagnutim slovima (kurziv). Kod citiranja članka se može, ali i ne mora staviti »str.« ili »s.« Najbolje je samo napisati broj stranice. Kada se isto djelo ponovno navodi u članku na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, a navodi se samo prvo slovo imena autora i prezime te prvih nekoliko riječi djela ili članka i broj stranica.

Drugi način ponovna citiranja sadrži prezime autora, prvo slovo imena verzalom, godina izdanja i broj stranice. Ako je isti autor iste godine napisao dva ili više teksta, onda se citira godina s dodatkom malog slova po abecedi, 1991.a, 1991.b, 1991.c itd.

Na kraju članka se može, ali i ne mora priložiti popis literature i izvora, i to abecednim redom.

A WORD TO ARTICLES' CONTRIBUTORS

»Podravina« magazine publishes articles and papers, subject to review and those which are not. Papers, categorized as scientific, must have 2 (two) positive reviews.

The reviewed papers are categorized in the following manner:

1. *Original scientific articles, short notes, previous notes, scientific conference presentation* - with yet unpublished results of original research in complete or preliminary form; must be laid out so that accuracy of research can be verified.
2. *Revised papers* - with original, abbreviated, concise and critically viewed summary of a certain field of work or its part, with active participation of the author; his/her original contribution in the field, in comparison to already published papers and their detailed overview, must be included.
3. *Professional articles* - with useful contributions in the field of expertise, and/or aimed at professionals in that field; this does not have to be an original research.

The magazine also publishes articles from the category Materials/Documents, regulated as prepared original documents.

The category is proposed by two reviewers. In case they disagree on the category, it will be decided by the Editorial staff. The category is listed and published in the article title/heading. The editors have the right to make small amendments, corrections and editing of written and graphic material, as long as it doesn't affect the content and meaning of article in a substantial way.

The editorial staff will not be responsible for opinions expressed in articles and published papers. As a rule, the magazine is published twice a year; contributed papers and documents are not returned to senders.

»Podravina« magazine also publishes reviews on books and periodicals; occasionally, it will publish notes, annotations, comments, reactions etc.

Once an article is accepted, the author cannot publish it elsewhere without editorial approval, provided the republishing is done with remarks on where it had been published first.

Contributions for magazine must be computer-written, in a Microsoft Word format (Word 6.0 and newer versions); in extreme cases, we accept a MS Word-compatible program; all texts must be in a word-format (*.doc); accepted font is Times New Roman, size 12 with 1,5 paragraph spacing; notes should be lettersize 10, with single spacing. The editors should receive 1 hardcopy printout and a copy on a floppy disk (or CD-ROM).

Articles and papers can be delivered to the editors in person, or sent to the below listed addresses, with a note - »Podravina« magazine:

- Editor Hrvoje Petrić, Department of History, Filozofski fakultet, Ivana Lucica 3,
HR - 10000 Zagreb, Croatia, e-mail: h.petric@ffzg.hr, or
- Publisher »Meridijani«, Meridijani, p.p. 132, 10.430 Samobor (for »Podravina«), e-mail
meridijani@meridijani.com

The articles should not exceed the size limit of 60.000 characters (32 pages); authors get a free copy of the magazine.

Tables, graphics (designs, charts, etc) and photographs should be numbered and be allocated in the text in a parallel manner, so it can be inserted next to the text. Graphics must be in their original, each on a separate sheet/page of A4 format; the table heading (abbrev. 'Tab') should be above the table, and the source below it. In general, original scientific papers cannot use graphic documentation by other authors; if such documentations/graphics is used, the original author should be quoted; in using old maps, charts and graphics, author name should be included, together with the source and/or institution where the original graphics is kept, as well as signature, if existing.

Each author must submit the following data on the paper and the author:

- a) paper title
- b) author name(s)
- c) institution name/address the author is employed with
- d) reviewed articles must be accompanied with a summary in english language, and additional summary in one of the world's languages; summary should have a general overview of the topic, methodology, results and short conclusion; it should be in neutral gender, avoiding passive verbs; ideally, it should be a 250 word-summary.
- e) key words in Croatian language or in english.

QUOTATIONS AND REMARKS

Author's last name is written in printed, capital letters, with first name in small letters; the title should be in small, regular letters, while the the work is in italics; in quoting books and articles, it's optional to include page, with »p« (page); the best practice is to write the page number only; when the same work is cited in the paper somewhere else, an abbreviated title should be used, with author's last name and first name initial, first few words of the paper/article and number of pages.

Another way to quote is to use the author's last name, his first name initial (small letters) publication year and page number; if the same author in the same year has 2 or or more texts published, then the year is cited with a letter appendix (ie., 2005a, 2005b, 2005c, etc).

Finally, the article/paper may, but not necessarily, be submitted with a list of literature ad sources used in alphabetical order.